

tesi doctoral

**treball femení a la indústria tèxtil llanera de
Sabadell durant el segle XX**

Virginia Domínguez Alvarez

**direcció a càrrec de:
Verena Stolcke
Mireia Baylina Ferré**

**Departament d'Antropologia Social i Cultural
Universitat Autònoma de Barcelona
2005**

Índex

PÒRTIC	V
---------------------	---

INTRODUCCIÓ

Per què el treball femení a la indústria tèxtil sabadellenca?	1
Objectius i preguntes de recerca	3
Estructura de la tesi	5

PART I: MARC TEÒRIC I METODOLÒGIC

1. Treball, treballs, gènere	9
1.1. Sobre la perspectiva de gènere en antropologia	9
1.2. Sobre el concepte de treball i la seva quantificació.....	12
1.3. Participació de les dones al treball assalariat: perspectiva històrica	16
1.3.1. El treball femení en la legislació laboral espanyola	21
1.3.2. <i>Breadwinners</i> i mestresses de casa.....	28
1.4. Treball assalariat versus treball domèstic.....	36
1.5. El treball femení a domicili en el sector informal	44
1.6. Temps de treball i temps lliure	54
2. Metodologia: fonts orals, bibliogràfiques i documentals	59
2.1. Les fonts bibliogràfiques.....	61
2.2. Les fonts documentals	62
2.3. Les fonts orals	66
2.3.1. L'entrevista	69
2.3.2. Els grups de memòria.....	79
2.4. I amb tot això... escriure una tesi.....	82
A tall de recopilació	85
Referències bibliogràfiques part I	91

PART II: SABADELL: INDÚSTRIA I CIUTAT

3. La transformació de la ciutat de Sabadell	105
3.1. La construcció de la ciutat.....	105
3.2. La població i la formació dels barris.....	112
3.3. L'habitatge	119
3.4. Els edificis industrials	131
4. La indústria tèxtil de Sabadell	135
4.1. La ciutat-fàbrica.....	135
4.2. La indústria tèxtil llanera sabadellenca al llarg del segle XX	140
4.2.1. Del canvi de segle fins a la guerra civil.....	140
4.2.2. La guerra civil i la dictadura franquista	146
4.2.3. De la crisi a final de segle	150
4.3. El procés de la llana i el canvi tecnològic	154
4.3.1. El sorteig.....	156
4.3.2. La filatura	157
4.3.3. El tissatge	162
4.3.4. Els acabats i el ram de l'aigua	170
4.3.5. Els despatxos i la comercialització	172
4.3.6. La producció d'energia: del vapor a l'electricitat.....	173
A tall de recopilació	177
Referències bibliogràfiques part II	181

Part III: DONES I TREBALL A LA INDÚSTRIA TÈXTIL SABADELLENCA

5. El treball de les dones a la indústria tèxtil sabadellenca	189
5.1. El treball femení en l'evolució del sector tèxtil llaner a Sabadell.....	189
5.1.1. Del canvi de segle fins a la guerra civil.....	190
5.1.2. La guerra civil i la dictadura franquista	195
5.1.3. De la crisi a final de segle	198
5.2. Oficis femenins a la indústria tèxtil llanera.....	199
5.2.1. La llana	202
5.2.2. El ram de l'aigua	229
5.3. Aprenentatge i grau de qualificació.....	232

5.4. Alternatives laborals per a les dones	244
6. Característiques i espai del treball de les dones.....	249
6.1. El treball a la fàbrica.....	249
6.1.1. Retribucions: salari i altres formes de remuneració	250
6.1.1.1. Del canvi de segle a la guerra civil	251
6.1.1.2. La guerra civil i la dictadura franquista	257
6.1.2. Jornada laboral.....	265
6.1.3. La polèmica sobre la prohibició del treball nocturn de les dones.....	271
6.1.4. Anar a treballar a la fàbrica.....	273
6.1.5. Condicions higièniques, malalties, accidents i baixes per maternitat.	274
6.2. El cas del treball a domicili: una activitat específicament femenina	280
6.2.1. Característiques del treball a domicili	281
6.2.2. El cas de les cosidores de peces.....	289
6.2.3. El cas de les nuadores i passadores	294
6.2.4. El sector de la confecció	296
6.3. Trajectòries individuals: pas per la fàbrica i la llar	299
7. Treball i vida quotidiana.....	307
7.1. Treball domèstic i cura de la família	307
7.2. Temps lliure	315
7.2.1. Tenir... o no tenir temps de lleure	316
7.2.2. Què i on? Espais de lleure	319
7.3. Associacionisme.....	326
7.3.1. L'associacionisme sindical i polític	326
7.3.2. L'associacionisme cultural i social	329
A tall de recopilació.....	333
Referències bibliogràfiques part III	339
CONCLUSIONS	345
BIBLIOGRAFIA.....	355

ANNEX

Índex de taules	375
Índex de gràfics	379
Índex d'imatges.....	381
Relació de fonts consultades	383
Relació de fonts orals	389
Models de guió i quadre de recollida de dades	391

pòrtic

La relació entre les dones i el treball és complexa i es caracteritza per la diversitat de tasques i la intermitència en la participació en el mercat laboral. És complexa en tant hi intervenen el treball remunerat, el treball domèstic i el treball de cura de la família i que, a vegades, el primer queda supeditat als requeriments dels altres. En la societat urbana catalana podem considerar que en les darreres dècades s'han produït alguns canvis que porten cap al repartiment del treball domèstic i de cura de la família, però són canvis tímids, que no afecten el conjunt de la població i, en tot cas, les dones segueixen sent considerades socialment les responsables de què les coses rutllin a la llar.

També s'han produït alguns canvis en la visibilització de les dones com a treballadores, especialment per l'accés a feines fins fa poc exclusivament masculines, com ara la conducció d'autobusos o camions, la construcció, els cossos de seguretat, els càrrecs de comandament o la judicatura. Aquest canvis, com molts d'altres en l'estatus laboral, han estat possibles gràcies a la mobilització i les reivindicacions de les dones i a l'impuls del moviment feminista. No obstant això, aquesta visibilització s'atribueix popularment –i en part per influència dels mitjans de comunicació– a la “recent incorporació” de les dones al món laboral, un tòpic poques vegades qüestionat, que contribueix a ignorar la llarga història de les dones treballadores.

Podríem dir que les dones han treballat sempre. Les dones han treballat a l'agricultura tradicional, al petit comerç d'estructura familiar, a les manufactures... Han treballat a casa, fent-se càrrec de totes les tasques domèstiques i tenint cura de la família. Han treballat per sobreviure i perquè sobrevisquessin les seves famílies. És cert, però, que en cap d'aquests àmbits no han treballat per guanyar un sou. Aquesta és una de les claus de la inexactitud de l'anàlisi que es fa popularment sobre el *recent* desembarcament de les dones al món del treball. Però aquest és només un dels aspectes d'una anàlisi que tampoc no té en compte feines que sí que eren remunerades, feines que, a partir de mitjan segle XIX, van realitzar milers de dones a les fàbriques tèxtils llaneres, cotoneres i sederes catalanes —llavors plenament immerses en el procés d'industrialització—, en el sector del calçat a Alcoi, en la

indústria del gènere de punt al Maresme, però també en àmbits no industrialitzats com ara el servei domèstic. Quina és, doncs, tanmateix, l'explicació per a la invisibilitat de les dones treballadores?

D'altra banda, en el món laboral subsisteix una concepció del treball femení introduïda en el segle passat per les dones burgeses que reclamaven l'accés al mercat laboral, i heretada per les classes mitges, entre les quals es rebutja que les dones no tinguin una professió, entenent el treball remunerat en el seu aspecte emancipador. Aquesta concepció, quan s'aplica a les dones de les classes treballadores, porta paradoxalment a considerar més emancipades les dones que assumeixen un rol dual que les que es dediquen exclusivament al treball domèstic i de cura de la família. Dones que, d'altra banda, sovint no es consideren elles mateixes treballadores tot i realitzar una feina remunerada, perquè preval el seu paper de mestresses de casa i les seves aportacions econòmiques s'interpreten com a "ajut".

En els darrers anys també s'han popularitzat expressions com ara la "conciliació del món laboral i familiar", que es presenta com un dels efectes de la *recent* incorporació de les dones al món laboral. Si bé la conciliació d'aquests dos mons és més complicada en l'actualitat, bàsicament s'ha d'atribuir a la desaparició de la família extensa en la societat urbana, a les dificultats per rebre ajut familiar quan no tothom viu a les mateixes poblacions o barris, i al fet que els nens i les nenes són actualment menys autònoms i no poden estar sols a la ciutat de la mateixa manera que ho estaven per exemple a començament del segle passat a les ciutats petites o els pobles. Tot i així, cal dir que les dones treballadores sempre han hagut de cercar estratègies de conciliació, ja fos treballant a domicili, buscant el suport de les dones grans de la família o de les veïnes, o bé treballant quan els petits ja dormien. És a dir, la conciliació ha recaigut sempre en les dones, en detriment del repartiment de les responsabilitats i les tasques entre el pare i la mare de les criatures.

Al segle XXI les dones reben *encara* un salari menor que els homes per fer un treball equivalent, segueixen sent les responsables de la llar (el que fins fa poc s'anomenava "*sus labores*") mentre els homes *ajuden*, i aquesta responsabilitat fins i tot s'ha intentat *naturalitzar*, poden perdre la feina en cas d'embaràs o ser rebutjades amb l'excusa que tenen fills petits, reben la major part de les agressions sexuals, que alguns sectors justifiquen... En definitiva, la ideologia d'igualtat d'oportunitats que caracteritza la societat contemporània occidental emmascara noves formes de discriminació i no és en absolut un camí unidireccional cap a una convivència exempta de discriminacions.

El món del treball ha canviat. I en aquesta tesi analitzarem els canvis i les continuïtats a partir de l'estudi d'un cas: **la indústria tèxtil llanera de la ciutat de Sabadell al llarg del segle XX**, concentrant-nos principalment en la **mà d'obra femenina** i en **l'articulació entre el cicle vital i la vida laboral de les treballadores**. Per enfrontar-nos a aquest gran objectiu, hem volgut conèixer bé el funcionament de la ciutat, tot posant l'èmfasi en la identificació que durant l'etapa més intensa de l'economia industrial es va produir entre indústria i ciutat. Cal dir que els darrers anys del segle han estat més difícils d'estudiar, en part per la seva proximitat, però també per la manca de bibliografia especialitzada i d'accés a fonts documentals, com ara els arxius d'empreses encara en funcionament.

Aquesta recerca ja fa molts anys que camina i en aquest temps he rebut la col·laboració, les indicacions, l'ajut i l'encoratjament de moltes persones. He d'agrair, en primer lloc, a les doctores Verena Stolcke i Mireia Baylina tot el seu suport i les seves orientacions com a directores de la tesi. Des de les seves classes de doctorat, la Verena –que ja va dirigir el meu treball de mestratge– va fomentar l'esperit crític necessari per dur a terme la investigació. La Mireia ha estat el suport continu i imprescindible, les paraules d'ànim, de reconeixement i de confiança, sense les quals no hauria estat capaç de tancar aquesta recerca.

A Maria Dolors Garcia Ramon, del departament de Geografia de la UAB, que em va transmetre l'interès pels estudis de gènere. A Jane Cowan, amb qui vaig seguir un intens curs d'antropologia i gènere en el context europeu, a la Universitat de Sussex.

A Ana Fernández Palomar, per fomentar des de les seves classes de literatura les lectures crítiques i l'interès per les qüestions socials i la igualtat. A Arantxa Otaegui, per posar-me en contacte amb les tècniques orals des de la seva *Introducció a les tècniques històriques*.

A Carmen Sarasúa i Teresa Torns, per les seves orientacions i paraules d'encoratjament, així com la facilitació de materials diversos.

A Aurelio Díaz, per la seva extraordinària amabilitat, pels seus textos i recomenacions bibliogràfiques i literàries, per portar-me al bon camí metodològic.

A Jordi Calvet i Josep M. Benaul, per apropar-me a la història de Sabadell. A Jordi Calvet li agraeixo també que em fes confiança per dur a terme l'exposició sobre dona i treball al Museu d'Història de Sabadell, que va ser l'inici de la meua relació amb el camp museístic. A Josep M. Benaul, les seves indicacions per ampliar i millorar alguns aspectes, especialment durant l'estiu del 2001 en què vam coincidir sovint a l'Arxiu Històric de Sabadell, fent aquelles hores de feina més profitoses i agradables.

A Manel Larrosa, Isabel Argany i Jaume Puig, pels seus inestimables comentaris per comprendre l'urbanisme i el funcionament de la ciutat. I també per haver-me facilitat materials per il·lustrar aquest treball.

A Jordi Marmiñá, per tot el seu ajut cada cop que li he demanat, i per haver-me transmés la curiositat pel món de la indústria tèxtil.

Al personal de l'Arxiu Històric de Sabadell i del Museu d'Història de Sabadell els he d'agrair el seu ajut i la seva professionalitat, però també la confiança que m'han fet en aquests anys, i especialment vull esmentar Montse Mañosa, Antonio Onetti, Isabel Pardo, Isabel Argany i Roser Enrich.

A la Regidoria d'Igualtat Home-Dona de l'Ajuntament de Sabadell, i en concret a Carme Garcia, per l'oportunitat que m'han ofert per treballar en temes relacionats amb les dones sabadellenques que han estat útils per a la meua recerca i alhora han estat un plaer.

A la Secció d'Història de la Unió Excursionista de Sabadell, i especialment a Antoni Carbonell, per tot l'ajut en la consulta del seu magnífic fons fotogràfic.

Als Amics del Ripoll, perquè amb els diferents projectes que hem tirat endavant he tingut l'oportunitat d'aprendre molt sobre el Ripoll i sobre Sabadell. I a Cesc Fernández, per ser el responsable de què aquest pòrtic es digui pòrtic.

A Albert Guirao, per totes les vegades que li he fet consultes o ha actuat com a corrector desinteressadament.

A les meves companyes de feina, i especialment a Cati Gallego i Anna Martí, ja excompanyes. I a Rosario López, per facilitar les coses quan ha estat necessari.

A Margarida Massot, per les seves bones idees en el disseny de la portada.

A Isidre Soler, per l'ús intensiu que he fet de la seva biblioteca però, també, i especialment, per haver-me encomenat l'estimació per Sabadell i l'interés per conèixer tot el que hi passa o hi ha passat.

A Dan Rodríguez, Davide Pero, Betta Zontini, Mercè Renom, Xavier Domènech, Rafael Luque, Montserrat Llonch, Bet Oliver, i José Luis Molina, pel seu suport però, també, per haver facilitat idees, material, referències o ajut en algun moment de la recerca.

A Elena Alonso, Enrique Turpin, Mercè Argemí, Òscar Subirats i Joan Font per la seva amistat. A l'Elena i l'Enrique pels cafès, pel seu suport incondicional i per la seva tasca de buscadors de petits tresors. A la Mercè per donar-me ànims, per ensenyar-me una altra part de la història i per embolicar-me en altres projectes, sempre interessants. A l'Òscar per ser-hi, en la distància. Al Joan per ser el tercer director a l'ombra, i perquè sense els seus consells potser hauria abandonat fa temps.

A Miquel Llordella per tot. Per fer-me més fàcil la *conciliació* entre el món laboral, el treball domèstic i l'apassionant món de la recerca. Per llegir versions anteriors d'aquestes pàgines. Per ser al meu costat.

I el més important: a totes les dones que he entrevistat, a totes les persones que han participat en els grups de memòria, a tothom que m'ha facilitat els contactes, a tothom que ha intentat contactes que finalment no s'han produït. En definitiva, a totes aquelles persones que han col·laborat perquè el treball de camp fos una realitat.

Finalment, he d'agrair molt sincerament a la Caixa de Sabadell el seu suport econòmic, amb dos ajuts atorgats en les convocatòries de 1999, per elaborar un estudi sobre oficis femenins¹, i 2003, per finalitzar la tesi doctoral.

---

¹ *Oficis femenins a la indústria tèxtil sabadellenca*, novembre 2000, inèdit.

**treball femení a la indústria tèxtil llanera de
Sabadell durant el segle XX**

---

introducció

Aquesta recerca tracta del **treball femení a la indústria tèxtil llanera sabadellenca i abraça tot el segle XX**. És una investigació que es mou entre l'antropologia històrica i la història local, però que rep influències d'altres disciplines, com ara la geografia humana i la història econòmica, amb l'objectiu d'analitzar el treball de les dones, de conèixer quins oficis han desenvolupat, en quines condicions, quin era el seu nivell formatiu, si estaven organitzades sindicalment, i moltes altres qüestions relacionades amb la seva vida laboral.

Per què el treball femení a la indústria tèxtil sabadellenca?

El meu interès per la indústria tèxtil neix de l'anàlisi del fenomen del treball a domicili, que va ser l'objecte del meu treball de recerca del Mestratge en Antropologia Social a la UAB, llegit l'any 1997¹. Es tractava d'un treball en part teòric, alimentat per una estada a la Universitat de Sussex l'any 1994, on vaig tenir l'oportunitat de conèixer la bibliografia britànica al respecte; i en part pràctic, elaborat a partir de vuit entrevistes en profunditat a treballadores tèxtils. Era una investigació essencialment antropològica, que parava poca atenció a la història local, i que se centrava en l'anàlisi del treball remunerat realitzat a la pròpia llar de les treballadores.

La necessitat d'aprofundir en la història va sorgir de l'encàrrec que em va fer el Museu d'Història de Sabadell per dur a terme una exposició dedicada al treball femení a la indústria tèxtil², que va implicar l'elaboració d'un estudi previ sobre el treball tèxtil femení entre 1900 i 1960 a Sabadell, i va comportar una primera recerca a l'Arxiu Històric de Sabadell. Va ser llavors quan vaig constatar que la historiografia sabadellenca pràcticament havia ignorat el tema, de manera que el catàleg editat amb motiu de la mostra, i que conté sis articles especialitzats, constitueix la primera

---

¹ *El trabajo a domicilio en la industria textil en Sabadell. Aproximación desde la Antropología social*, Treball de recerca del Mestratge en Antropologia Social, dirigit per la doctora Verena Stolcke, Departament d'Antropologia Social, UAB, 1997.

publicació dedicada a les condicions de vida i de treball de les treballadores tèxtils a la ciutat.

La combinació d'aquestes dues experiències és el punt de partida per a aquesta tesi doctoral, una tesi feta des de l'Antropologia, però que ha tingut molt en compte la perspectiva històrica –el temps- i el context de la ciutat de Sabadell –l'espai. Una tesi que s'inscriu en l'Antropologia històrica i que utilitza diferents estratègies investigadores amb l'objectiu d'oferir una visió completa i rigorosa del treball femení a la indústria tèxtil llanera sabadellenca durant el segle XX, un tema innovador en tant ningú no hi havia parat atenció, malgrat la nombrosa presència de dones en aquest sector i malgrat que molts oficis tèxtils hagin estat desenvolupats exclusivament per dones.

Col·laboracions posteriors amb el Museu d'Història de Sabadell i amb la Regidoria d'Igualtat Home-Dona de l'Ajuntament de Sabadell, que implicaven elaborar productes divulgatius a partir dels estudis científics especialitzats, han estat decisives per orientar el meu treball cap a la interdisciplinarietat dins del món de les ciències socials³. Tots aquests treballs són, en definitiva, peces del mateix trencaclosques que ajuden a comprendre millor el conjunt, és a dir, el treball femení a la indústria llanera sabadellenca.

La recerca es planteja des de **l'enfocament dels estudis de gènere**, partint de la constatació de què homes i dones treballaven a la indústria tèxtil en condicions diferents, tant a nivell salarial com de categoria, prestigi social, horaris, tipus de tasca... El reconeixement d'aquestes diferències de gènere requereix l'elaboració d'una teoria explicativa del fenomen per visibilitzar la seva posició com a mà d'obra industrial.

---

² Exposició *Dona i Treball Tèxtil. Sabadell, 1900-1960*, Museu d'Història de Sabadell, del 8 de març al 23 de maig de 1999. Es va editar un catàleg que porta el mateix títol.

³ Exposició *Sabadell ciutat, 125 anys*, comisariada per Xavier Domènech, Virginia Domínguez i Mercè Renom, Museu d'Història de Sabadell, del 5 de setembre de 2002 al 30 d'abril de 2003. Es va editar un catàleg que porta el mateix títol. Exposició *Els Merinals, Arraona, Can Feu. Barris veïns*, comisariada per Virginia Domínguez i Jaume Puig, Museu d'Història de Sabadell, del 31 de maig al 17 de juliol de 2005.

Per a la Regidoria d'Igualtat Dona-Home he realitzat els calendaris dels anys 2000 (Dones de Sabadell) i 2002 (fotografia històrica), l'exposició *Associacionisme i 8 de març a Sabadell* (febrer 2000), el treball de documentació sobre el Nomenclàtor de Sabadell (gener 2001) i l'exposició *Imatges de Dones en la història de Sabadell. Una mirada als fons de l'Arxiu Històric de Sabadell* (març 2002).

En una primera fase s'ha examinat la bibliografia referent a l'antropologia del gènere i al tractament del treball femení des d'aquesta disciplina, però també des de la geografia, la sociologia i la història. D'altra banda, la bibliografia local ha estat molt útil per contextualitzar la recerca en els aspectes històrics.

El treball de camp es basa en la combinació de fonts orals i documentals. Les dades orals s'han recollit a través d'entrevistes en profunditat a treballadores, en la mateixa línia que al meu treball de recerca per al Mestratge en Antropologia Social, però també s'han incorporat tècniques noves, com ara els tallers de memòria en grup. La recerca documental s'ha dut a terme a l'Arxiu Històric de Sabadell i s'ha inclòs l'estudi dels fons fotogràfics que aporten molta informació històrica.

Objectius i preguntes de recerca

La recerca preten fonamentalment **elaborar una teoria explicativa sobre la segmentació de la mà d'obra en el sector tèxtil sabadellenc durant el segle XX.** Això implica identificar els oficis femenins, descriure'ls, estudiar les alternatives laborals, aprofundir en el tema de la formació i l'aprenentatge, investigar sobre l'espai de treball, relacionar els ritmes de la jornada laboral amb les tasques domèstiques i la cura de la família, i parar atenció als nivells salarials. Però també identificar els oficis masculins i tots els aspectes a l'entorn de la vida laboral dels homes, per tal d'establir relacions analítiques i comparatives.

D'aquesta fita es deriven els següents objectius específics:

- a) Conèixer les tasques assignades a les treballadores en les diferents fases del procés tèxtil, establir en què consistia cada feina, quin material, eines o màquines havien d'utilitzar, quina dificultat tenia cada activitat i quina formació requeria.
- b) Estudiar quines eren les possibilitats de mobilitat dins de l'empresa, quin tipus de contractes s'establien i quin nivell de mobilitat hi havia entre diferents empreses.
- c) Analitzar els possibles efectes dels canvis tecnològics sobre el desenvolupament dels oficis.
- d) Identificar quins oficis tenien més prestigi social, quins estaven millor pagats i si s'establí relació directa entre sou i prestigi.

- e) Estudiar el treball a domicili i esbrinar per què hi havia dones que treballaven a casa, a instàncies de qui ho feien, com s'organitzaven quotidianament, quins oficis feien, quina relació establien amb les empreses o amb altres treballadores.
- f) Identificar els oficis a mig camí entre la fàbrica i la llar, com ara les colles de passadores-nuadores.
- g) Identificar quines alternatives laborals tenien les dones per treballar fora del sector tèxtil.
- h) Conèixer els nivells de formació general de les treballadores i l'aprenentatge de l'ofici, saber quins oficis podien aprendre les noies joves per exemple a l'Escola Industrial i d'Arts i Oficis.
- i) Estudiar aspectes quotidians de les treballadores, com ara les condicions de vida, l'alimentació o el treball domèstic.
- j) Determinar si les treballadores gaudien de temps lliure i, en aquest cas, a què el dedicaven, quina oferta lúdica hi havia, quina relació es donava amb la religiositat, amb els clubs esportius, etc.

Partint de l'objectiu d'estudiar quina relació es pot establir entre el cicle laboral i el cicle familiar de les dones treballadores, que és un element clau per contestar per què el treball femení és sovint invisible, es pot establir **la hipòtesi de què les dones passen desapercebudes en l'anàlisi quotidiana del món laboral perquè són considerades principalment mestresses de casa i la seva activitat com a treballadores és socialment secundària**. En la família *tradicional* urbana l'encarregat de treballar i de guanyar un sou és l'home, el pare, i l'encarregada de tota la resta (llar, compra, benestar de la família, assistència a malalts, relacions amb la família extensa) és la dona, la mare. Per completar aquesta hipòtesi i fer més explícites les línies d'estudi partim de les preguntes de recerca que exposem a continuació.

El treball femení és una constant en la història de la indústria tèxtil llanera sabadellenca. Es tracta d'un sector molt feminitzat, però cal afinar l'anàlisi de les dades per conèixer **quins han estat al llarg del segle XX els percentatges de mà d'obra femenina, com es distribuïen les dones en les diferents seccions, i si es poden distingir èpoques amb diferents graus de feminització**.

La segregació sexual estava molt present a la indústria tèxtil llanera, però s'ha d'identificar **quins oficis eren ocupats per dones i quins podien ser-ho indistintament, quines tasques eren exclusives d'homes o de dones i si aquesta realitat es traduïa en alguna forma de discriminació**.

S'ha constatat que les dones rebien salaris inferiors per treballs equivalents als que feien els homes, però **cal examinar si aquestes diferències evolucionen al llarg del segle XX, estudiar-ne les causes i les justificacions per a aquesta discriminació.**

Sovint s'ha justificat que les dones accedien als oficis amb menys qualificació atès que tenien un menor nivell de formació. Tanmateix, la instrucció formal no sembla haver estat un factor tan determinant per a la major part d'oficis. Cal estudiar més acuradament **quin era el nivell de formació de nens i nenes, quins requeriments tenia cada ofici i quin era el pes de l'aprenentatge en el lloc de treball.**

Les llargues jornades laborals deixaven poc espai per al temps lliure i les dones generalment destinaven també part del seu temps al treball domèstic, però tanmateix cal estudiar **com es distribuïa al llarg de la setmana, a quines activitats es dedicava i de quins mitjans es disposava.**

És clar que es pot establir una relació directa entre el cicle vital de les dones i el seu cicle laboral, però s'ha d'analitzar **quines implicacions té aquesta interrelació en la vida laboral de la treballadora i si condiciona aspectes de la vida privada, com ara la maternitat, l'organització de la unitat domèstica o la relació amb la família.**

Estructura de la tesi

Aquesta tesi s'organitza en tres parts, precedides pel pòrtic i la present introducció.

A la primera part, **Marc teòric i metodològic**, s'explicita el marc teòric, que parteix de l'antropologia històrica des de la perspectiva de gènere, tot analitzant les diferents teories interpretatives del treball femení des d'un punt de vista interdisciplinari en el marc de les ciències socials que, a banda de l'antropologia, es nodreix de la geografia humana, la història econòmica i la sociologia. I en segon lloc, s'explica la metodologia emprada, que combina les fonts bibliogràfiques i documentals amb els testimonis orals recollits en el treball de camp.

La segona part, **Sabadell: indústria i ciutat**, situa el context en què es desenvolupa la recerca, a partir de dos capítols: un dedicat a les transformacions de la ciutat de Sabadell, parant atenció a l'urbanisme, l'habitatge i la demografia; i l'altre centrat en l'evolució de la indústria tèxtil llanera sabadellenca al llarg del segle XX. Si aquesta tesi fos una etnografia d'un poble senegalès, o tibetà..., aquesta part s'ocuparia de la descripció del medi físic i dels mites d'origen, situant en l'espai i en el temps la recerca. Però aquesta és una recerca centrada en una ciutat –Sabadell- i que segueix un tema –el treball femení– al llarg d'un llarg període –el segle XX–, que exigeixen un esforç de contextualització.

La tercera part, **Dones i treball a la indústria tèxtil sabadellenca**, constitueix el gruix del treball de camp –de la nostra etnografia particular– i s'organitza en tres capítols. El primer es dedica al treball femení a la indústria llanera de la ciutat, tot donant xifres d'ocupació femenina, descrivint els oficis principals, i analitzant el nivell de formació i qualificació de les treballadores, així com les possibles alternatives laborals. El segon analitza les condicions de treball, l'espai, la mobilitat, els salaris, la jornada laboral, fent una distinció entre el treball a la fàbrica, el treball a domicili, i altres localitzacions a mig camí. I el tercer amplia la visió a la quotidianitat paral·lela al treball, és a dir, el treball domèstic i la cura de la família, les condicions materials, l'alimentació, les pautes de consum, i el temps lliure, la sociabilitat i l'associacionisme.

Per últim, l'apartat de **conclusions** tanca la tesi, amb la funció de reflexionar sobre els diferents apartats i temes tractats, posant en comú els resultats del treball de camp i de les aportacions bibliogràfiques i documentals, amb la finalitat de donar resposta a les preguntes de recerca i determinar quina és l'articulació entre el cicle vital i la vida laboral de les dones treballadores.

PART I: MARC TEÒRIC i METODOLÒGIC

---

capítol 1

treball, treballs, gènere

History has often been written as a succession of events without people. Anthropology frequently tells about people without history. (Stolcke, 1988: XIII)

Aquesta és una recerca feta des de l'antropologia històrica amb una perspectiva de gènere, en què entenem el gènere com un enfocament, com una manera d'observar i d'interpretar. Aquest capítol aborda el tema del treball des del punt de vista teòric i des de la perspectiva de gènere. En primer lloc, cal explicitar què entenem per treball, definir aquest concepte i analitzar els problemes de quantificació. A continuació ens referirem a la incorporació de les dones al treball assalariat, introduint elements històrics i tractant aspectes com ara la legislació laboral, el concepte de *breadwinner* i el discurs de la domesticitat. En tercer lloc, pararem atenció al treball a domicili, que s'emmarca en l'economia informal. Per últim, oposarem treball assalariat a treball domèstic, i temps de treball a temps lliure.

1.1. Sobre la perspectiva de gènere en Antropologia

Partint d'una concepció de l'antropologia impregnada per la visió de gènere, resulta obvi que les relacions entre homes i dones -i també entre les dones o entre els homes- són una construcció social que esdevé un principi d'estructuració social. La desigualtat és fruit d'una relació social de dominació, que genera valors jeràrquics i els retroalimenta. Però aquesta concepció del gènere és fruit d'una evolució teòrica que s'ha produït en diferents disciplines des dels anys seixanta i, que, en el cas de l'antropologia, va començar amb els estudis *de la dona* per acabar sent estudis de gènere¹. El punt de partida era una disciplina amb greus carències de tipus analític i de

---

¹ Si bé em centraré en els debats sobre el gènere en antropologia, cal dir que aquests es van produir a partir dels anys setanta en totes les ciències socials, buscant primer la visibilització de les dones com a objecte d'estudi i reelaborant la metodologia i els conceptes interpretatius. Per al cas de la geografia del gènere veure Garcia Ramon

representació, perquè tant la recopilació de dades com la seva interpretació es feien des d'una perspectiva marcadament androcèntrica². És en la dècada de 1970 quan, en un context d'autocrítica³, es qüestiona l'androcentrisme i es consolida l'antropologia de la dona, amb l'objectiu d'explicar com es representava *la dona* en la disciplina⁴.

A partir d'un article de Sherry Ortner (1974), es produeix un intens debat centrat en les dicotomies com a categories d'anàlisi. Ortner planteja que la subordinació femenina és universal, però que aquesta subordinació no és inherent a les diferències biològiques entre sexes, sinó a una identificació simbòlica entre la dona i la natura i l'home i la cultura, basada en la funció reproductora femenina i en l'obsessió de l'home per dominar la natura. Per extensió, hi ha una identificació de les dones amb la família i el context domèstic i dels homes amb la societat i l'interés públic. Aviat arriben les crítiques de Susan Rogers (1978) i Carol MacCormack i Marilyn Strathern (1980), entre d'altres, pel fet que la lectura d'Ortner justifica la discriminació de les dones i intenta universalitzar a partir d'una anàlisi etnocèntrica de la cultura occidental. Però, malgrat les crítiques, la regla de tres "natura és a cultura el que dona és a home" va dotar l'antropologia social d'una estructura analítica, amb grans repercussions en la disciplina de finals de la dècada de 1970 i començament de la de 1980. Constituïa un punt de partida novedós i útil per examinar la construcció cultural de gènere i per entendre les associacions simbòliques de les categories "home" i "dona" com a resultat d'ideologies culturals i no de característiques inherents o fisiològiques. No obstant això, el desenvolupament de la crítica teòrica feminista no sempre va ser progressiu i hi va haver marcades diferències entre les diferents percepcions i interpretacions (Stolcke, 2003).

Paral·lelament a Ortner, Michelle Rosaldo (1974) planteja una altra dicotomia, a partir de l'escisió dels àmbits domèstic i públic, i la relegació universal de les dones a l'espai domèstic marcat pel llaç biològic de la maternitat. En el context de la divisió sexual del treball, la dicotomia de les esferes pública i privada es perfila com un enfocament teòric per analitzar l'accés diferenciat al mercat laboral. Les aportacions de Rosaldo, que van

---

(1989) i Women and Geography Study Group IBG (1984). Per al cas de la història de les dones veure Nash (1994) i Bock (1991).

² En un llibre fonamental per iniciar-se en l'antropologia del gènere, Henrietta L. Moore (1991) analitza l'evolució que es produeix des de l'antropologia de la dona fins a l'antropologia del gènere.

³ Des de finals de la dècada de 1960 es produeix un intens debat en l'antropologia americana sobre la responsabilitat social de la disciplina, tot denunciant la històrica relació entre antropologia i colonialisme. Veure *Current Anthropology*, núm.9, 1968. Per una síntesi de l'evolució de la disciplina entre 1960 i 1980 veure Ortner (1984).

⁴ Susana Narotzky (1995) situa del naixement de l'Antropologia de la Dona en la publicació d'un número monogràfic dedicat a la dona de la revista *Anthropological Quarterly* el juliol de 1967, que inclou un article d'Ernestine Friedl sobre la posició de les dones en l'anomenada antropologia mediterrània, que es caracteritzava per la interpretació de les relacions de poder a partir dels conceptes d'honor i vergonya.

ser criticades per autores com ara Susan Rogers (1978), Louise Tilly (1978), Sylvia Yanagisako (1979) o Rayna Rapp (1979), van ser reelaborades críticament per la pròpia autora l'any 1980 en un article que aporta un nou gir a la problemàtica, tot rebutjant l'argument biològic, atorgant un paper central a les relacions de gènere en la dinàmica social i destacant el caràcter històric dels sistemes de gènere.

Les connotacions psicosocials del concepte de gènere tenen el seu origen en el discurs mèdic, i van ser introduïdes per Kate Millet i Germaine Greer, expertes en literatura anglesa, per diferenciar en les relacions entre dones i homes els aspectes de construcció sociocultural respecte dels aspectes de la natura⁵. Les identitats d'home i dona es construeixen recíprocament i, per tant, les relacions de poder s'han d'analitzar conjuntament (Stolcke, 2003).

La revisió conceptual continua present a l'antropologia dels anys vuitanta amb les crítiques feministes a la naturalització de les mares i de la maternitat i dels conceptes de família i domesticitat (Moore, 1991). En la societat occidental, les categories de "dona" i "mare" se superposen en punts fonamentals i ben diferenciats, però aquesta associació no és natural, és a dir, les unitats domèstiques no sempre es construeixen a l'entorn de la mare biològica i la prole, i el concepte de mare no es basa necessàriament en l'amor maternal, sino en la relació quotidiana. Per exemple, les *nannies* representen una erosió teòrica del concepte d'una família universal basada en aspectes bioculturals i construïda a l'entorn de la unitat mare-fill, d'acord amb la recerca de Drummond (1978). És per això que es pot concloure que la categoria "mare" és una construcció cultural.

Un cop superada –almenys en l'àmbit acadèmic– la tendència dels anys setanta a formular teories explicatives a partir de la inevitabilitat dels processos biològics, la teoria feminista centra la seva atenció en la construcció de les identitats i les relacions de gènere des d'una perspectiva comparativa. Des d'aquest moment, els processos de gènere es comencen a entendre lligats estretament amb les desigualtats entre homes i dones en tots els àmbits però, especialment, en tots els aspectes relacionats amb el treball. L'èmfasi en la construcció de la diferència aprofundeix i trascendeix el concepte de gènere (Narotzky, 1995).

L'enfocament de gènere no implica centrar-se en l'estudi de les dones, sinó que ha d'impregnar qualsevol recerca en ciències socials, en tant és un principi estructurador social fonamental. No obstant això, també són necessàries les investigacions que

tracten específicament una temàtica centrada en un determinat col·lectiu de dones, o les recerques sobre homes⁶. No s'ha de prescindir de l'imaginari masculí per comprendre el femení, perquè es construeixen recíprocament (Stolcke, 1996).

D'altra banda, no es poden descontextualitzar els estudis de gènere, sinó que s'han de tractar des d'una disciplina –o, en tot cas, interdisciplinàriament- i amb les eines pròpies d'aquesta, i, per tant, és essencial definir també el seu àmbit d'actuació. L'antropologia social ha d'analitzar processos socials, tot integrant el gènere en tots els nivells d'estudi, evitant les simplificacions funcionalistes, com ara les dicotomies classificatòries, introduint com a factor fonamental l'atenció als processos històrics, i assumint la impossibilitat de separar l'ideal d'allò material (Narotzky, 1995).

1.2. Sobre el concepte de treball i la seva quantificació

Definir conceptes és complicat, especialment quan es tracta de termes que s'utilitzen sovint en el vocabulari quotidià i que, per això, comporten una serie de preconcepcions, usos inadequats i associacions, com passa amb el concepte de treball. En alguns casos s'utilitza la paraula "treball" en un sentit molt restrictiu, per referir-nos únicament a la feina assalariada o, fins i tot com a sinònim d'ocupació, que només inclou les formes de treball que realitza el treballador o treballadora en una empresa a canvi d'un sou (Sabaté, Rodríguez i Díaz⁷, 1995). En altres contextos se supera l'àmbit laboral, per exemple per referir-nos a les tasques domèstiques que, paradoxalment, molt sovint no són considerades "treball". A nivell quotidià, el "treball" s'utilitza per definir qualsevol tasca o feina pendent, dins o fora del marc laboral.

En aquesta tesi, el concepte de treball s'utilitza per referir-se pràcticament a tota l'activitat de les dones entrevistades, tant pel que fa al treball remunerat –ja sigui fora

---

⁵ Kate Millet (1969): *Sexual politics* i Germaine Greer (1971): *The female eunuch*, citats per Stolcke (2003).

⁶ Shapiro (1981) reclama estudis sobre els homes, de la mateixa manera que s'estudien les dones com a col·lectiu. Des dels anys vuitanta s'ha desenvolupat la recerca sobre masculinitat situant els homes també com a protagonistes dels estudis de gènere. Per una aproximació als estudis sobre masculinitat veure Cornwall i Lindisfarne (1994). Per la seva banda, Thuren (1992) estableix una distinció entre l'Antropologia de la dona, que hauria de ser descriptiva i omplir els buits històrics de la disciplina, i l'Antropologia del gènere, que tindria l'objectiu de construir teories sobre les relacions entre homes i dones. No comparteixo aquest punt de vista. L'antropologia del gènere ha de ser capaç d'analitzar qualsevol temàtica i col·lectiu, atès que les dones no viuen aïllades i qualsevol col·lectiu que pugui ser objecte d'estudi manté relacions socials d'algun tipus amb altres persones o grups.

⁷ Les tres geògrafes són autores d'un magnífic manual sobre geografia del gènere, que a més és el primer publicat en llengua castellana.

de casa o a domicili—, com pel que fa al treball reproductiu, partint de la definició formulada per Dolors Comas (1995), que apel·la a la producció i distribució de bens i serveis, que abasta un gran ventall de situacions i processos.

Cuando hablamos de trabajo expresamos sintéticamente el conjunto de actividades, relaciones sociales, saberes y representaciones que se ponen en contribución para producir y distribuir bienes y servicios y para reproducir el proceso mismo por el que se crean y distribuyen tales bienes y servicios. La realización de todo trabajo implica organización, roles y normas, gasto de energía, esfuerzo, uso de técnicas, distribución del tiempo, intercambios. (Comas, 1995: 33)

És imprescindible assenyalar també que homes i dones conviuen amb el treball de maneres molt diferents i sense ignorar la gran heterogeneïtat de situacions, es pot constatar una experiència diferencial del treball en funció del gènere. El treball esdevé una categoria molt rellevant per estudiar la societat des d'una perspectiva de gènere (Vaiou, 1995).

Per les dones, les definicions i experiències de treball són molt més complexes que el treball remunerat. El treball inclou processos i relacions de treball que són permeables amb la vida de cada dia i no poden encaixar en una classificació dualista, com ara treball/no treball, temps de treball/temps de lleure, lloc de treball/l·lar. Els límits temporals i geogràfics se sobreposen i s'intercanvien, i no poden ser separats de manera adequada mirant exclusivament les categories de treball dels estudis econòmics i estadístics sobre els quals es basa la formació de polítiques. El que és el pes més gran de treball per la dona és considerat "no-treball": feina domèstica, l'atenció dels fills, ocupar-se dels altres, feina emocional, així com "ajut" al negoci familiar, treballs estacionals o temporals, treball a casa, etc. (Vaiou, 1995:222)

Les classificacions dualistes, com ara treball/no treball o lloc de treball/l·lar, distorsionen l'anàlisi en excloure l'aportació del treball femení no remunerat. La teoria feminista —i l'antropologia del gènere— ha mostrat aquesta riquesa amb l'objectiu de corregir la invisibilitat de les dones i el seu treball en la teoria social. Per comprendre els itineraris laborals de les dones, cal complementar la categoria treball amb altres conceptes, com ara l'assistència i l'ajut, que tractarem més endavant.

Podem dir, doncs, que el treball no pot ser definit en funció de l'espai en què es realitza ni en funció del temps. El més adequat per a la seva definició seria conjugar

els factors d'esforç i benefici, que són elements difícils de mesurar. Òbviament el benefici no s'ha d'identificar exclusivament amb el valor econòmic, es pot quantificar l'estalvi, tant per a la família com per a l'estat del *benestar*, que suposa realitzar altruístament tota una serie de tasques no remunerades, com ara el treball domèstic.

D'altra banda, quan estudiem el treball femení ens trobem tot sovint amb problemes a l'hora d'estimar les hores de dedicació, tant en els instruments estadístics com en l'ús de fonts orals. En el cas de les estadístiques sobre força de treball, el problema de la subestimació del treball de les dones va ser identificat per Ester Boserup (1970), que va ser pionera en destacar la importància de les activitats de subsistència de les dones en àrees rurals de països africans d'economia agrícola.

Lourdes Beneria (1993) indica que la subestimació del treball de les dones en les estadístiques afecta especialment quatre àrees d'estudi: la producció de subsistència, el treball remunerat no declarat, com és el cas de l'economia submergida, la producció domèstica i tasques relacionades, i el treball voluntari. Aquesta subrepresentació ha requerit el disseny de mètodes més complets i acurats de recollida de dades, però també un treball conceptual i de definició, que impliquen una revisió dels conceptes utilitzats en el procés de recollida de dades i de classificació estadística; tècniques i metodològiques, que requereixen replantejar el disseny del qüestionari i la manera en què es fan les preguntes, codificació, edició, avaluació i interpretació de les dades; de tipus cultural, derivades generalment de l'etnocentrisme; i pràctiques, quant a la implementació i necessitat d'aprenentatge i supervisió dels entrevistadors i treballadors dels censos, evitar el llenguatge i les actituds sexistes, etc.

Segons Beneria, les estadístiques de força de treball i els informes de renda nacional, dissenyats per recollir informació sobre el nivell i el creixement de l'activitat econòmica i per proveir una base per a una política i planificació econòmica, es basen en la relació dels treballadors i treballadores amb el mercat o amb la realització d'un treball remunerat, amb l'excepció de la producció de subsistència, que es comptabilitza des de 1950, tot i que amb moltes dificultats metodològiques. D'altra banda, tot i que el treball domèstic s'ha inclòs en les estadístiques de renda nacional, la recollida de dades, tanmateix, comporta problemes. S'utilitza una comptabilització pròpia aplicant el principi de la tercera persona, definit per Margaret Reid el 1934, és a dir, constitueixen treball domèstic les activitats no remunerades que poden ser realitzades per una tercera persona de forma remunerada.

Altres autores han denunciat la incapacitat dels instruments estadístics per recollir dades sobre el treball femení, entre altres coses, perquè parteixen d'un concepte de treball que comporta la subestimació del nombre de dones treballadores, així com moltes dificultats de medició, però també pel fet que una part del treball femení es desenvolupa en l'economia submergida, que queda oculta en indicadors com ara la taxa d'activitat o la taxa d'ocupació (Sabaté, Rodríguez i Diaz, 1995). Un cas evident d'invisibilitat a les estadístiques és el treball a domicili, majoritàriament realitzat per dones.

El treball a domicili (...) és un altre exemple d'activitat econòmica que escapa a les estadístiques de força de treball. La majoria de les vegades és submergit i, malgrat que es tracta d'un treball assalariat, pel fet de localitzar-se a l'esfera domèstica es realitza sense qüestionar la dicotomia de rols de gèneres en la producció i la reproducció⁸. (Solsona i Treviño, 1995: 194)

Els qüestionaris estan dissenyats per conèixer l'activitat de l'individu-home occidental i marcats per l'androcentrisme ideològic i metodològic. Per exemple, les dades de l'enquesta de població activa comporten interpretacions parcials de la realitat perquè no capten la biografia laboral, i només la informació biogràfica permet omplir aquests buits per conèixer amb detall els itineraris laborals de les dones (Solsona i Treviño, 1995). I, fins i tot fent ús de fonts orals, són freqüents les dificultats per calcular el nombre d'hores de treball de les dones a l'agricultura o en les tasques domèstiques, pel propi caràcter d'aquest treball, és a dir, la discontinuïtat, la irregularitat i la diversificació de tasques (Baylina, Cànoves, Garcia Ramon i Villarino, 1991).

La ineficiència dels instruments estadístics actuals per obtenir dades sobre el treball femení està en l'origen de la proposta de Cristina Carrasco, Anna Alabart, Màrius Domínguez i Maribel Mayordomo (2001) per elaborar una enquesta de la població activa (EPA) alternativa, que hauria d'incloure tant el treball remunerat com el treball familiar domèstic per tal que fos possible analitzar globalment la càrrega de treball de dones i homes. L'alternativa es basa en considerar com a unitat d'anàlisi la llar, aportant informació sobre la seva estructura i ingressos, redefinir el concepte de persona activa fugint de la reducció al treball mercantil, i evitar l'orientació androcèntrica de les preguntes.

---

⁸ Solsona i Treviño (1995) es refereixen en plural als "gèneres", fent palesa una confusió entre sexe i gènere. El sexe pot ser femení o masculí, però el gènere només es pot utilitzar en singular perquè no hi ha dos (o més) gèneres, sinó que el concepte fa referència a la relació social entre persones de diferent sexe.

Per la seva banda, Cristina Borderías (2003) elabora una acurada crítica als censos i les estadístiques, a partir de l'estudi d'un cas històric concret: la *Monografía estadística de la Clase Obrera*, realitzada per Ildelfons Cerdà l'any 1856 a Barcelona⁹. Borderías afirma que aquest recull és una mostra del tractament estadístic esbiaixat, que respon a una teoria social prèvia, basada en un determinat model de família i de divisió sexual del treball, alhora que es configura com a expressió d'una proposta política reformista sobre el salari obrer, l'estructura familiar i la divisió sexual del treball, que es concreten en el model del salari familiar, la família nuclear i l'adscripció dels homes a la producció i de les dones a la reproducció.

1.3. Participació de les dones en el treball assalariat: perspectiva històrica

La incorporació de les dones al treball assalariat no és un fet recent, ni tan sols és producte de la revolució industrial (Scott i Tilly, 1984). Malgrat les contínues afirmacions en aquest sentit, el treball femení remunerat està àmpliament documentat al llarg de la història, així com el fet que les famílies no podien prescindir dels ingressos de les dones¹⁰.

Hasta el último cuarto del siglo XIX, pocas mujeres de las clases trabajadoras, casadas o solteras, podían permitirse el no ganar dinero. Los ingresos de una mujer eran esenciales, tanto para su propia subsistencia como para la de su familia. El aspecto más notable del trabajo remunerado femenino es lo poco que cambiaba a través de los siglos. Las mujeres tradicionalmente desempeñaron distintos trabajos a lo largo de su vida. Siguieron haciéndolo. Solían trabajar en actividades relacionadas con las tareas del cuidado del hogar y de la familia: provisión de alimentos, manufactura textil, limpieza y cuidado de los niños. (Anderson i Zinsser, 1991, v.2: 284)

El treball femení era freqüent, almenys des de l'edat mitjana, en els oficis artesans i així ho recollien els reglaments dels gremis. Al segle XVII va minvar el nombre de dones artesanes, possiblement per una crisi general de les manufactures, i la

---

⁹ La *Monografía Estadística sobre la clase obrera de Barcelona* és la primera estadística de la població obrera barcelonina i aporta molta informació sobre els oficis i les condicions laborals. Va ser elaborada per l'urbanista i polític Ildelfons Cerdà i Sunyer (1815-1876), impulsor del pla d'eixample de Barcelona (1859).

¹⁰ Per il·lustrar l'aspecte històric són útils els dos volums editats per Bonnie S. Anderson i Judith P. Zinsser (1991).

recuperació de mà d'obra femenina, cap a l'any 1750, es va fer en condicions pitjors per a les treballadores, en un context en què gremis i autoritats no debatien si les dones havien de treballar, sinó qui havia de controlar el seu treball assalariat. A començament del segle XIX, la Junta de Comerç havia assumit l'ideari il·lustrat liberal basada en el concepte de salari familiar. Així, es va propugnar un model de segmentació laboral basat en la divisió sexual del treball, que no considerava el tipus de tasca professional –aquestes eren bàsicament les mateixes–, sinó exclusivament el sexe de qui l'exercia (Romero, 2005).

Les dones de les zones rurals treballen al camp des de temps immemorials i sovint recorrien a la venda de productes del seu treball per obtenir més ingressos, com ara conserves, formatges, verdures, ous, llet, etc. En les darreres dècades, però, han sorgit noves estratègies com ara el treball industrial en el marc dels processos de descentralització de la indústria en àrees rurals (Sabaté et al., 1995; Astorga, 1995), el turisme rural, el treball a domicili i el teletreball¹¹.

Las mujeres campesinas, con más frecuencia que los hombres, ganaban el dinero complementario que aseguraba la supervivencia de la familia a medida que evolucionaba la nueva economía comercial. Las mujeres trabajaban en el campo, servían a los miembros más ricos del pueblo, vendían lo que podían cultivar o hacer, tareas que las campesinas sabían realizar por el trabajo en sus propias casas, por las viejas obligaciones señoriales, que ahora realizaban para otros como trabajo remunerado. (Anderson i Zinsser, 1991, v.1: 155)

En la mateixa línia, segons Mary Nash¹² les dones sempre han treballat, tant en les tasques domèstiques com en feines assalariades, i incideix en el fet que la historiografia tradicional ha ignorat sovint aquesta realitat.

Les dones sempre han treballat, la seva experiència laboral ha estat complexa i ha representat una aportació decisiva a la supervivència econòmica de les famílies treballadores. Fins fa poc, la percepció historiogràfica tradicional de la trajectòria de les treballadores havia ignorat la globalitat de la seva experiència laboral quant a combinació de treball remunerat i treball domèstic. (Nash, 1995:137)

---

¹¹ Per al cas del turisme rural veure Caballé (2000a), Villarino i Cànoves (2000); sobre teletreball veure Caballé (2000b) i Blanco (2000). El treball a domicili el tractem específicament més endavant en aquest mateix capítol.

¹² Es pot trobar una síntesi de les principals línies de recerca d'aquesta autora a Nash (1995).

El treball industrial a Espanya durant el segle XIX i el primer terç del XX es va caracteritzar per una marcada divisió sexual del treball (Arbaiza, 2003). Tot i la intensa participació de les dones en activitats remunerades, la segmentació interna, l'assignació a les dones de tasques auxiliars i les retribucions, molt inferiors a les dels homes, van fer que l'oferta de treball femení no estigués en igualtat de condicions amb l'oferta masculina¹³. Segons Arbaiza, les pràctiques laborals discriminatòries estaven arrelades en factors culturals externs al mercat de treball, en la construcció històrica de les identitats de masculinitat i feminitat, que, com veurem més endavant, generen diferents expectatives i oportunitats respecte del treball. D'aquesta manera, es considerava que hi havia "feines d'homes" i "feines de dones", basades en condicions laborals diferenciades en termes de salaris i de promoció laboral, en una sistemàtica infravaloració del treball femení.

D'altra banda, els contemporanis justificaven la discriminació argumentant que les dones eren menys productives per la seva pressumpta inferioritat física i mental, i legitimaven la valoració de què les dones treballaven pitjor que els homes a partir d'estereotips del comportament femení com ara que tenien menys capacitat de concentració o que eren molt xerraires (Arbaiza, 2003).

Un altre àmbit tradicional per al treball femení ha estat el servei domèstic, ja fos el treball de les internes o les tasques auxiliars, com ara cuineres, bugaderes, planxadores, cosidores, dides, etc¹⁴. Carmen Sarasúa (2003) descriu detalladament l'ofici de bugadera i explica que en les àrees rurals aquesta era una ocupació femenina habitual, que es desenvolupava al riu o en petits safarejos, per donar servei a convents, hospitals, hospicis, casernes, etc. En el cas de les ciutats, on coexistien safarejos públics i privats, l'autora distingeix tres tipologies en la relació amb la tasca de rentar: les dones que feien la bugada com a treball domèstic, les serventes de les cases benestants, i les bugaderes professionals, que generalment feien un servei setmanal per a famílies i institucions, que,

---

¹³ Arbaiza (2003) afirma que en el cas del País Basc, el reclutament va ser segmentat per sectors industrials, de manera que la presència femenina era molt elevada en fàbriques i tallers de lli, llana i cotó, així com en activitats domiciliàries del sector tèxtil. En canvi, la modernització del sector siderometalúrgic es va basar en mà d'obra masculina, i no necessàriament amb arguments de força física, en una societat en què les dones realitzaven tasques molt dures, com ara les *sirgueras* o la descàrrega de vaixells de mineral en el port de Bilbao.

¹⁴ El cas del servei domèstic a Madrid entre 1758 i 1868 ha estat àmpliament estudiat per Carmen Sarasúa (1994). Per al cas de Barcelona, d'acord amb dades de Mercè Tatjer (2002), el cens obrer de 1905 quan la ciutat tenia aproximadament 500.000 habitants, comptabilitzava 2.131 planxadores, 1.553 bugaderes, 1.205 modistes i 1.085 cosidores.

en el cas de ciutats costaneres també donaven servei als vaixells del port, com era el cas del Port del Musel a Gijón¹⁵.

En el cas de Biscaia, un altre camp laboral per a les dones era acollir hostes, una pràctica molt comú en els segles XIX i XX en les poblacions que atreïen mà d'obra immigrant. Aquest model encaixava en la ideologia dominant que propugnava el paper domèstic de les dones, però permetia augmentar els ingressos de la família per l'ús d'habitació, neteja, àpats, bugada, planxa, etc (Pérez-Fuentes, 2003).

En el cas espanyol, el creixement més elevat de l'activitat femenina es va produir entre 1940 i 1960, coincidint precisament amb el règim franquista –i les corresponents polítiques–, que propugnava que les dones havien de ser a la llar, com veurem en els següents apartats¹⁶. En el seu estudi sobre la Compañía Telefónica, Cristina Borderías (1993) mostra que l'any 1926 la plantilla estava formada per 8.750 treballadors, dels quals el 36% eren dones¹⁷. En els anys següents, el procés de transformacions tecnològiques i modernització empresarial va feminitzar progressivament els serveis d'atenció al públic i van configurar la identitat de la “*señorita telefonista*”, un ofici que s'adequava al model de treball femení *acceptable*.

Tanmateix, tot i els diferents exemples històrics de la presència de treball femení en els àmbits agrícola, artesà, industrial i de serveis, la concepció de la figura de la dona treballadora com una dona *moderna* enfront la *tradicional* mestressa de casa està molt estesa (Borderías, 1993). Part de l'explicació d'aquesta imatge té relació amb la progressiva feminització del treball fabril en alguns sectors i amb l'extensió del sector serveis i els canvis en l'estructura econòmica. Malgrat l'evidència de què les dones de les classes populars sempre han estat presents en el món laboral –sovint a l'ombra dels seus pares i marits– l'argument de la *recent* incorporació s'utilitza encara per justificar un tracte diferencial, sobretot en els aspectes econòmics, de la mateixa manera que subsisteix la consideració de què les dones només *col·laboren* en l'economia familiar.

---

¹⁵ En algunes ciutats els ajuntaments obtenien ingressos dels safarejos o de l'ús del riu, com era el cas de Madrid on des de mitjan segle XVIII es va regular l'activitat de rentar roba al Manzanares. L'Ajuntament arrendava les banques –el 1750 n'hi havia 1.142– i els espais per estendre la roba. (Sarasúa, 2003)

¹⁶ D'acord amb les dades estadístiques oficials, l'any 1940 la taxa d'activitat femenina a Espanya era del 8,88% de les dones i l'any 1960 del 15,13% (Borderías, 1993).

¹⁷ La Compañía Telefónica Nacional de España (CTNE) es va constituir l'any 1924 i va absorbir part del personal de les empreses privades que s'hi van integrar, com ara la Compañía Peninsular de Teléfonos, la Sociedad General de Teléfonos i la Compañía Madrileña de Teléfonos (Borderías, 1993).

...es precisamente en los sectores laborales en que se está incrementando desmesuradamente la participación de la mujer -en particular la industria de la electrónica y la de la confección, sobre todo en el ámbito de la llamada economía sumergida- donde el argumento de que las actividades de estas mujeres son una "ayuda" más que un "trabajo" cobra mayor vigor convirtiéndose en un instrumento eficaz de explotación.
(Narotzky, 1988: 7)

El fet que les dones de les classes populars hagin treballat al llarg de la història no significa que en diferents èpoques no s'hagin produït fases més o menys actives. De fet, la recerca de molts investigadors i investigadores indica que la presència de les dones al mercat de treball es va reduir durant el segle XIX respecte de la importància que va tenir en el període de la protoindustrialització (Borderías y Carrasco, 1994). Hi ha divergències sobre els motius: algunes autores l'associen a la separació entre els espais de producció i reproducció, altres a canvis demogràfics com ara l'augment de les taxes matrimonials i l'avançament de l'edat de matrimoni, altres a la disminució de la importància de les indústries domèstiques rurals, i altres emfasitzen el paper dels sindicats en la retirada de les dones del treball industrial. Per exemple, la recerca de Montserrat Llonch (1997) sobre treball femení a Vilassar de Dalt indica que el procés d'industrialització va tenir un efecte restrictiu sobre el treball de les dones, perquè l'establiment de fàbriques va implicar la limitació de l'edat de les treballadores, optant principalment per dones joves solteres, de manera que les dones amb càrregues familiars van quedar excloses d'aquest procés. No obstant això, Llonch constata que entre 1910 i 1945 es va produir una creixent feminització del sector tèxtil. D'altra banda, segons un estudi de Montserrat Solsona i Rocio Treviño (1995) sobre les generacions nascudes entre 1940 i 1960, el percentatge de les dones que ha realitzat un treball assalariat augmenta en les generacions més joves i alhora decreix, tot i que no desapareix, l'efecte inhibidor per formació d'unitat familiar.

El treball assalariat femení no és una novetat, però sí que ho és la participació generalitzada en el mercat de treball de dones casades de totes les classes socials al llarg de la major part de la seva vida (Scott y Tilly, 1984).

La experiencia histórica reciente de nuestro país (los años del franquismo, más en concreto) ha hecho arraigar la idea de que la participación laboral de las mujeres es algo nuevo y sin precedentes y esto es un error que hace subestimar la contribución de las mujeres al presupuesto familiar. Lo que es excepcional desde una perspectiva histórica de más amplio alcance, es precisamente el modelo de familia dependiente de un solo salario aportado por el

hombre. Las mujeres han contribuido siempre al sostenimiento de la familia, aunque haya variado la forma de hacerlo. (Comas, 1995:81)

Comas (1995), prenent una expressió de Louise Lamphere, explica que en les darreres dècades s'ha produït un canvi de model de la força de treball, que passa d'estar formada per *filles treballadores* al model de *mares treballadores*. En el primer cas, les dones de famílies obreres participaven del mercat de treball des de molt joves i generalment l'abandonaven amb el matrimoni, donant prioritat a la casa i la família. Dominava l'ètica familista del treball, en què les dones s'adaptaven al paper que requeria la família en cada etapa de la seva vida. En el segon cas, es retarda la incorporació dels joves al mercat de treball i per tant no aporten ingressos a la unitat familiar. Les dones casades aporten el seu salari a la família, que el requereix per mantenir el seu nivell de consum. En aquest segon model, s'imposa progressivament una ètica individual del treball.

1.3.1. El treball femení en la legislació laboral espanyola

La legislació laboral va néixer a Espanya, amb retard respecte d'altres països, l'any 1873, amb la Llei Benot, de 24 de juliol, que prohibia als menors de deu anys el treball en fàbriques, tallers, fundicions o mines, limitava la jornada als nois menors de quinze anys i les noies menors de disset, i imposava als nens menors de 13 anys i les nenes menors de 14 l'obligació d'assistir a l'escola tres hores diàries¹⁸. Aquesta Llei es va incomplir àmpliament (Nielfa, 2003; Bengoechea, 2005).

A finals del segle XIX el contracte de treball estava regulat només pel Codi Civil (1889), però hi havia altres tipus de legislació que repercutien en l'àmbit laboral, com ara la situació jurídica de les dones casades, que necessitaven autorització marital per realitzar contractes, o el fet que els salaris dels dos cònjuges es consideressin bens ganancials administrats pel marit (Nielfa, 2003).

La legislació laboral, inspirada en els principis dels reformistes i els metges higienistes, partia de l'assumpció d'una funció protectora per part de l'estat, que es dotava d'instruments jurídics per regular diversos aspectes relacionats amb el treball, com ara els accidents laborals, el descans dominical, el treball femení i infantil o la inspecció de

---

¹⁸ El nom de la Llei prové del del ministre de foment de la I República durant el mandat de Pi i Margall, Eduardo Benot y Rodríguez (1822-1907). La Llei té un contingut similar a la proposta feta a les Corts uns mesos abans pel diputat Manuel Becerra (Espuny, 2005).

treball¹⁹. En el cas espanyol, es va desenvolupar una polèmica respecte de l'intervencionisme de l'Estat en matèria laboral, que es va fer palesa en el marc de la Comissió de Reformes Socials, creada el 1883, i en els debats parlamentaris. Dominava la posició que considerava contrari a la llibertat que l'Estat legislés sobre el treball dels homes adults però, en canvi, s'acceptava que calia protegir els menors i les dones²⁰.

Entre els objectius prioritaris de la primera legislació laboral hi havia la defensa d'un model de relacions de gènere que assegurés l'acompliment de les funcions domèstiques per part de les dones i la reserva dels llocs de treball per als homes, més que no pas la millora de les condicions de treball. Per tant, en comptes d'anomenar-la legislació protectora, potser s'hauria de considerar que era un paquet de mesures restrictives o limitadores del treball femení (Nielfa, 2003). Cal dir que el sistemàtic incompliment d'aquest tipus de lleis va fer que no tinguessin gaire efecte (com veurem, la Inspecció de treball no es va crear fins l'any 1907).

La llei Dato, de 13 de març de 1900, fixava les condicions de treball de dones i nens, abordant per primer cop la maternitat de les treballadores, establint la prohibició de treballar en les tres setmanes posteriors al part i la reserva del lloc de treball en aquest termini²¹. La privació del salari portava sovint a l'incompliment de la llei per part de les obreres, que no podien prescindir dels ingressos. També s'establia una hora diària de lactància, sense rebaixa de salari, però la seva efectivitat va ser baixa pel fet que moltes dones treballaven a preu fet (Nielfa, 2003).

El reglament de 13 de novembre de 1900 desenvolupava el contingut de la Llei Dato. S'establia que la jornada laboral dels nens i nenes entre 10 i 14 anys havia de ser de sis hores en establiments industrials i de vuit en establiments mercantils, i que havien de rebre formació primària i religiosa dues hores diàries. Al reglament apareix també el concepte de treball nocturn, que és el que es desenvolupa des de les set de la tarda fins a les cinc del matí, i s'establia que no hi poden treballar els menors de catorze anys, ni podia tenir una durada superior a les vuit hores diàries ni les seixanta hores setmanals (Espuny, 2005). Aquesta llei es va aprovar amb significatives modificacions respecte del

---

¹⁹ Els metges higienistes estaven molt sensibilitzats per les dures condicions en què vivien els treballadors i treballadores, amb llargues jornades laborals i manca de condicions higièniques, que provocaven una elevada mortalitat infantil i nombrosos abortaments (Vega, 2005).

²⁰ Els reformistes socials defensaven la transformació de la societat en el marc de les institucions impulsant reformes legislatives. Els seus promotors van ser els burgesos més progressistes, inspirats en un corrent de pensament krausista seguidor del filòsof alemany Friedrich Krause. Aquest corrent va tenir poca ressonància a Catalunya, amb l'excepció de Francesc Pi i Margall i Manel Sales i Ferré (Bengoechea, 2005).

primer projecte presentat per Dato. El *Fomento del Trabajo Nacional* havia forçat un debat intens, protagonitzat per la patronal catalana, que es resistia a l'intervencionisme del govern i veia en la legislació laboral un perill d'increment de costos salarials i que, de fet, va aconseguir reduir considerablement els efectes proteccionistes²² (Borrás, 2005; Bengoechea, 2005).

Els freqüents incompliments d'aquesta legislació van requerir l'estableixement de sancions i, per tant, d'un control de les normes. El reglament per a la inspecció de treball, d'1 de març de 1906, va encarregar a aquest nou cos, de creació efectiva al 1907 i dependent de l'Institut de reformes Socials, la vigilància de la llei²³ (Espuny, 2005).

Com hem vist, es va generar legislació laboral segregada, com ara la llei de 1900, que establia el descans dominical per a dones i menors, que no es va fer extensiu als varons adults fins la llei del 3 de març de 1904; la llei de 1902, que fixava la jornada laboral només per a dones i menors; o el Reial Decret de 25 de gener de 1908, sobre treballs perillosos i insalubres, que enumerava les indústries prohibides total o parcialment als menors de setze anys i a les dones menors d'edat (23 anys) i que incloïa una relació d'activitats amb risc d'intoxicació, lesió, incendi, explosió, emanacions tòxiques, etc. Glòria Nielfa (2003) posa en qüestió els objectius d'aquesta legislació, anomenada "protectora", que, en canvi, no establia mesures per millorar les condicions d'higiene i seguretat dels centres de treball, i que no afectava a una part de la mà d'obra²⁴.

Per la seva banda, Ubaldo Martínez Véiga (1995) afirma que la legislació laboral en aquests anys afavoria una determinada aristocràcia obrera i que, de fet, exclouia una part important dels col·lectius als que aparentment volia protegir. També argumenta que els conceptes d'operari i de treball utilitzats en la legislació laboral no contemplaven el treball agrícola, el servei domèstic i el treball a domicili. Per exemple, en la llei sobre condicions de treball de dones i nens, de 13 de març de 1900, deixava de banda implícitament moltes dones per dos motius: calia que el treball es produís fora del domicili i, per tant, no

---

²¹ Eduardo Dato (1856-1921) era ministre de governació i posteriorment va ser president del govern (1913-1915, 1917 i 1920-1921).

²² Un dels principals defensors del no intervencionisme era el sabadellenc Juan Sallarés y Pla, empresari tèxtil, president del Gremi de Fabricants de Sabadell (1885-1886 i 1891-1892) i del *Fomento del Trabajo Nacional* (1897 i 1898), autor del llibre *El trabajo de las mujeres y de los niños. Estudio sobre sus condicionantes actuales*, Sabadell: Tip. Vives, 1892.

²³ D'acord amb les fonts consultades per Espuny (2005) la llei Dato s'impleix de manera generalitzada, però aquesta situació és encara més habitual a Catalunya.

²⁴ Esteve Deu (1990) afirma que en el cas de Sabadell el moviment obrer local es va mostrar escèptic respecte de l'aplicació de la legislació laboral vigent, però tot i així van denunciar els freqüents incompliments.

considerava el treball a domicili; i calia que el treball fos habitual, fet que l'autor considera poc freqüent en el cas de les dones:

...se consideran obreros todos los que ejecutan habitualmente trabajo manual fuera de su domicilio por cuenta ajena, con remuneración o sin ella. (fragment de la llei de 13 de març de 1900, citat per Martínez Veiga, 1995: 22-23)

Una altra mostra de legislació segregada va ser l'anomenada *Llei de la cadira*, promulgada el 27 de febrer de 1912. El projecte va ser redactat per l'Institut de Reformes Socials i establia l'obligació de proporcionar seients a les dones que treballaven en establiments mercantils, com ja havien fet anteriorment altres països europeus. La llei, per tant, era d'aplicació a magatzems, oficines, escriptoris, comerços..., però exclouia els establiments fabrils (Espuny, 2005).

Però el que va provocar més discrepàncies, així com un controvertit debat entre polítics i organitzacions empresarials i obreres, va ser la regulació del treball nocturn, un procés que va començar a l'*Instituto de Reformas Sociales* el 1908, arrel de la seva participació a la IV Conferència Internacional per a la Protecció Legal dels Treballadors, celebrada a Berna, on es va signar un acord per prohibir el treball nocturn de les dones en els tallers i les fàbriques, subscrit per Espanya el 26 de desembre de 1906. El 1910 es va presentar un projecte de llei sobre prohibició del treball industrial nocturn de les dones, al marge de l'institut esmentat, que va ser aprovat l'11 de juliol de 1912. La llei establia la prohibició del treball industrial nocturn de les dones en tallers i fàbriques, indicant que l'horari nocturn s'entenia des de les nou del vespre a les cinc del matí. El reglament que havia de desenvolupar aquesta llei mai no es va arribar a publicar (Espuny, 2005).

La prohibició s'havia de fer efectiva el 1913, data que el Senat va ajornar fins el 14 de gener de 1914. A més, la Comissió Mixta va afegir una excepció per a la indústria tèxtil, d'acord amb la qual la llei s'aplicaria el 1914 a les dones casades i vidues amb fills, reduint-se el nombre de les solteres i vidues sense fills en un 6% anual fins que el 1920 quedés totalment prohibit el treball industrial nocturn de les dones. Un dels veritables objectius de la llei era obligar els empresaris catalans a la substitució de la mà d'obra femenina per la masculina, i no impulsar un canvi d'horari o de salari per a les dones (Nielfa, 2003).

D'altra banda, l'any 1919, a la Conferència Internacional del Treball celebrada a Washington, Espanya va signar un acord internacional per establir el dret al descans de

la dona durant les sis setmanes abans del part i la prohibició de treball durant les sis setmanes després, així com l'obligació per part de l'estat d'indemnitzar la treballadora pels salaris perduts, i de facilitar-li l'assistència gratuïta. El 21 d'agost de 1923, poc abans del cop del general Primo de Rivera, es va promulgar un decret que va ser el precedent del projecte de llei del *Seguro Obligatorio de Maternidad*, finalment aprovada el 22 de març de 1929, però que no es va implantar fins l'octubre de 1931 (Vega, 2005). La llei de 13 de juliol de 1922 ja preveia la creació per part del govern d'una Caixa d'Assegurança Obligatòria de Maternitat. De manera provisional, a partir el 15 d'octubre de 1923 es va implantar un subsidi de 50 pessetes a càrrec de l'Estat per pagar l'assistència mèdica en el part i el manteniment de la mare i la criatura en les setmanes següents. Hi tenien dret les obreres i empleades afiliades en el règim obligatori de jubilació (Espuny, 2005).

El reglament per a l'aplicació de la llei de l'assegurança de maternitat considerava beneficiàries les obreres i treballadores assalariades d'edat entre 16 i 49 anys inscrites o subjectes al règim obligatori de retir obrer, exclouent expressament el servei domèstic (Martínez Veiga, 1995). Els drets de les beneficiàries consistien en l'assistència facultativa gratuïta durant l'embaràs i el part, la indemnització durant el descans legal obligatori, ús de les institucions de protecció a la maternitat i infància, dret a un subsidi d'alletament, i indemnització extraordinària en cas de la malaltia del fill, intervenció quirúrgica de la mare, malaltia derivada del part, part doble o atur forçós posterior al període de descans²⁵ (Espuny, 2005).

Però l'assegurança de maternitat no va ser ben acollida per moltes treballadores ni per alguns sindicats, com ara l'organització anarcosindicalista CNT, que s'oposaven a què les obreres haguessin de pagar quotes obligatòries, que es descomptaven d'uns salaris que ja eren molt baixos. El decret fixava que el patró havia de pagar una quota trimestral d'1,90 pessetes i la treballadora una altra d'1,85 pessetes. A Catalunya, el rebuig era encara més gran, perquè en els anys vint ja s'havien implantat subsidis de maternitat en diferents sectors. Per exemple, a Sabadell els fabricants llaners havien creat una mutualitat patronal per fer-se càrrec de l'assegurança de malaltia i maternitat, sense que els treballadors i treballadores haguessin d'aportar cap quantitat. Per aquest motiu, es va produir una oposició massiva de les treballadores i es van succeir les mobilitzacions, protagonitzades per les dones, al marge de la seva pertinença als sindicats UGT o

---

²⁵ La indemnització per descans es va fixar en 15 pessetes per cada quota trimestral abonada en els tres anys anteriors a les primeres setmanes de repòs, amb un mínim de sis quotes i un màxim de dotze quotes. El subsidi de lactància era de 5 pessetes setmanals i se'n podia gaudir com a màxim deu setmanes. La quota del patró es va fixar en 1,90 pessetes cada trimestre i la de l'obrero en 1,85 pessetes cada trimestre. L'organisme assegurador era l'Institut Nacional de Previsió i les seves caixes col·laboradores (Espuny, 2005).

CNT²⁶. Inicialment, la CNT va donar suport a les mobilitzacions, però l'aprovació del nou conveni del sector tèxtil el desembre de 1931, en què la CNT va renunciar a la reivindicació d'una assegurança abonada totalment pels patrons, va acabar amb la força de la protesta i amb la confiança de moltes treballadores en les organitzacions sindicals (Vega, 2005).

Durant el primer bienni republicà (1931-1933) es van impulsar altres actuacions per millorar les condicions de vida i de treball dels treballadors i treballadores, com ara la regulació de la jornada de vuit hores, el salari mínim, la llei de col·locació obrera, la llei del contracte de treball i la implantació de l'assegurança d'accidents de treball (Vega, 2005). També es va fomentar la igualtat legal d'homes i dones en el món laboral, tot i que es va ratificar la legislació protectora de començament de segle. El decret de 9 de desembre de 1931 anul·lava la prohibició de matrimoni de les obreres que figurava en contractes i reglaments d'empreses, i l'ordre d'11 de desembre de 1933 va reafirmar la igualtat de feines i de retribució per a homes i dones²⁷. D'altra banda, la llei catalana sobre la capacitat jurídica de la dona i dels cònjuges, de 19 de juny de 1934, establia la igualtat entre marit i muller i eliminava el principi d'autoritat marital. També es va protegir la maternitat, amb mesures com ara l'impuls de la Casa de Maternitat i la protecció a les mares treballadores (Nash, 1988b).

El règim franquista va imposar una legislació laboral especialment regressiva respecte del treball femení, fonamentada en *l'alliberament* de la dona casada del taller i de la fàbrica (Molinero i Ysàs, 1998). La *Ley de Reglamentaciones de Trabajo*, d'octubre de 1942, establia que la fixació de les condicions de treball era una funció privativa de l'estat i reglamentava tots els aspectes de la vida laboral: jornada laboral, salaris, hores extraordinàries, condicions de treball a prima i a preu fet, descans i vacances, permisos, disciplina i sancions, prevenció d'accidents, normes d'higiene i característiques dels reglaments de règim interior²⁸. Posteriorment, la *Ley de Contrato de Trabajo* (1944) establia la necessitat d'autorització marital perquè la dona pogués ser contractada, així com la possibilitat de què fos el marit qui rebés el salari de la dona.

---

²⁶ Eulalia Vega (2005) indica que les posicions de la UGT i la CNT s'han de contextualitzar políticament: el ministre de treball, Largo Caballero havia estat el secretari general de la UGT i, com a conseqüència, les polítiques que va impulsar comptaven tant amb el beneplàcit d'aquesta organització, com amb el rebuig de la CNT.

²⁷ Veure la compilació de Martín Valverde i altres (1987).

²⁸ Molinero i Ysàs (1998) afirmen que la nova ordenació laboral estava basada en una estructura gairebé quartelària, basada en l'obediència dels subordinats als caps. En els primers anys de dictadura l'àmbit laboral va ser objecte de depuracions, és a dir, acomiadaments o sancions per motius polítics o sindicals.

La legislació laboral franquista estava al servei d'un model de família basat en la figura del "pare de família" com a sustentador econòmic i de la dona responsable de la llar i els fills, i això es manifestava en el *Fuero del Trabajo* (1938), per exemple amb la prohibició d'inscriure les dones casades en el registre d'aturats, la figura de la dot de casament per a les dones que abandonaven l'empresa, l'obligació que el Subsidi familiar i el Plus familiar els cobressin els homes, etc (Pérez-Fuentes, 2003). El model de dona ideal s'equiparava al de mare i es fonamentava, per una banda, en els paràmetres burgesos de mestressa de casa, i per l'altra, en el model cristià-catòlic de gènere, amb una apel·lació constant al perill i el pecat que fomentava els sentiments de culpabilitat i l'autocontrol per preservar la puresa sexual (Roca, 2003). L'Estat intervenia en tots els àmbits de la vida quotidiana per imposar els estereotips femenins a través de la Secció Femenina i el Nacionalcatolicisme –la doctrina del *Nuevo Estado*-. La família, basada en la jerarquia, el respecte i l'esperit religiós, simbolitzava l'ordre i esdevenia l'espai de formació social, afectiva i moral per a la dona, portadora de la "ciència domèstica", mentre es desqualificava el treball femení perquè amenaçava la feminitat, la maternitat i la dedicació a la llar i la família (Febo, 2003). La maternitat va ser un dels objectius de part de la legislació d'un règim impulsor de polítiques natalistes, com ara el subsidi familiar, obligatori des de juliol de 1938, la *Ley sobre ayuda a la familia*, de 29 de març de 1946, els decrets de 1941 que instauraven premis per a les famílies nombroses i préstecs de nupcialitat²⁹, o les lleis de 1941, 1943 i 1944 per a la protecció de la família nombrosa, amb avantatges sobre l'habitatge i l'accés al treball, i gratuïtat de serveis públics (Barrachina, 2003).

La Llei de drets polítics, professionals i de treball de la dona (1961), promoguda per la *Sección Femenina*, estableix el principi de no discriminació per sexe en l'exercici dels drets esmentats, i el dret de la dona a treballar en igualtat jurídica amb l'home, amb la mateixa remuneració, però no es van implantar mesures reals fins la dècada dels setanta. També contemplava la possibilitat de què les dones continuessin treballant després del matrimoni, tot i que mantenia la necessitat d'autorització del marit (Borderías, 1993; Romo, 2001). L'any 1976 es va aprovar la llei de relacions laborals, que posava fi a totes les discriminacions laborals, i es va dissoldre la *Sección Femenina* (Febo, 2003). Després de quaranta anys de règim autoritari començava la transició democràtica.

---

²⁹ Els préstecs de nupcialitat estaven destinats a dones menors de 25 anys i homes menors de 30 anys. L'import pendent de tornar es reduïa un 25% amb el naixement de cada fill sa i amb el quart naixement es perdonava íntegrament (Barrachina, 2003).

1.3.2. *Breadwinners* i mestresses de casa

La mà d'obra ja és desigual quan arriba al mercat de treball, és a dir, que el factor determinant per a la segmentació del mercat laboral és la reproducció de la desigualtat que existeix en el si de les famílies (Sarasúa y Galvez, 2003). Aquesta desigualtat es construeix, en primer lloc, a partir de l'assignació del treball domèstic a les dones i la significativa exclusió dels homes condicionant decisivament la disponibilitat de temps tant a nivell quotidià com durant el cicle vital; i, en segon lloc, a partir de la socialització diferenciada dels *nens* com a futurs treballadors assalariats i de les *nenes* com a futures treballadores domèstiques no pagades, fet que determina la inversió familiar en educació, el tipus de formació que reben, etc. És a dir, la família reproduïx el model de *male breadwinner*³⁰, basat en què l'home és responsable del manteniment econòmic de la llar i la dona és la *mestressa de casa*.

En aquest sentit, s'ha de tenir en compte que es destinen recursos diferents—superiors— a la formació dels fills que a la de les filles. Mercedes Arbaiza (2003) afirma que la inversió en formació va ser un factor de discriminació molt evident entre els nens i les nenes en la societat preindustrial a Biscaia. Les decisions *paternes* respecte de l'ensenyament, per tant, van generar un sistema de desigualtat en el si de les famílies artesanes que s'intensifica en els nous mercats de treball i, com a conseqüència, les dones van ser excloses de la qualificació formal de les branques d'activitat que van liderar la industrialització del País Basc.

La construcció de les identitats de dona i home varia transculturalment i sovint es basa en la *naturalització* dels comportaments (Comas, 1995). És a dir, s'atribueixen a dones i homes unes habilitats i actituds diferents, presumptament naturals. S'intenta convertir en llei biològica, transmesa genèticament, comportaments socials apresos, per tal de justificar l'existència de feines més *apropiades* per als uns i les altres. Per exemple, en la seva recerca sobre agroindústries tradicionals a Catalunya, Soledad Morales i Isabel Salamaña (2000) observen que la divisió sexual del treball reflecteix estereotips basats en l'associació de determinades capacitats al sexe: en el cas de les dones, habilitat, sensibilitat, delicadesa, paciència, responsabilitat i meticulositat; en el cas dels homes, força, resistència física, inquietud, control, formació i saber. No obstant això, les autores detecten que aquestes categories són canviants i es poden flexibilitzar en funció de les

---

³⁰ En terme anglès "breadwinner" és un concepte utilitzat sovint en ciències socials. D'acord amb el Collins Concise English Dictionary significa "a person supporting a family with his or her earnings".

necessitats de la producció. És a dir, no només hi ha diferències socioculturals, sinó que aquestes categories es poden modificar al llarg del temps³¹.

Sovint es justifica que, per exemple per al treball en el sector de la confecció, es reclutin únicament dones per la seva *facilitat innata* per a cosir, ignorant qualsevol procés d'aprenentatge.

La destreza manual, paciencia, delicadeza, velocidad, concentración, autodisciplina, organización, etc. se han asociado a trabajos como el paradigmático de la confección. Sin embargo, el problema recae en que estas aptitudes necesarias para según qué trabajos se han considerado como "lógicas" en las mujeres y no se han valorado como aptitudes, ni siquiera entre las propias mujeres. En este sentido, aunque muchas de ellas hayan aprendido el oficio de forma no estructurada, sino de madres a hijas, otras se han formado en fábricas durante muchos años, y en cualquier caso, no hay razón para considerar que las aptitudes vengan de una forma "lógica" o natural que es lo mismo. (Baylina, 1996: 98)

D'aquesta manera, s'ignora el procés d'aprenentatge i s'infravalora el nivell de qualificació de les dones i aquest fet s'utilitza per justificar salaris més baixos que els dels homes que fan feines equivalents, és a dir, s'obvia el nivell real de preparació (WGSG, 1984; Sinclair, 1991). És habitual que la transmissió de coneixements en el si de la família no es consideri un procés d'aprenentatge:

El hecho de que el adiestramiento de la mujer -en general su habilidad y minuciosidad en el trabajo manual así como su resistencia a la monotonía- ocurre en el ámbito privado de la familia en relación a las tareas domésticas, hace que este adiestramiento no sea considerado como tal, sino como un don de la naturaleza. El criterio "objetivo" según el cual cierto "trabajo" es menos "trabajo" que otro, cierta fuerza de trabajo tiene menos "trabajo" que otra es el de conocimientos transmitidos de forma pública. (Narotzky, 1988: 79)

Mary Nash (1995) ha estudiat la implantació del discurs de la "domesticitat" a l'Espanya del segle XIX, que definia clarament el model de dona de la "perfecta casada", construït a partir de la realitat de les dones de les classes socials més afavorides com a responsables dels afers domèstics, però que no era exclusiu del pensament burgès³². Aquest discurs se sintetitzava en la representació de la dona com a "àngel de la llar", la

---

³¹ Per exemple, el 1897 es prohibeix el treball de les dones a l'interior de les mines, adduint raons de moralitat i salvaguarda de les llars. Prop de 4.000 dones treballaven llavors en mines a Espanya (Pérez-Fuentes, 2003).

³² El terme pren el nom del text *La perfecta casada*, de Fray Luis de León, que data de 1583 (Duran, 1986).

missió de la qual era el sosteniment de la seva família i l'administració eficient de la llar³³. Com es pot observar en la següent cita, aquesta dona ideal també havia de renunciar als seus propis interessos o preferències per satisfer els desitjos familiars.

La imatge de "la perfecta casada" és la de la dona que no dubta a sacrificar-se pel marit i pels fills, que sempre posposa els seus gustos o les seves activitats als de la família. El que la industrialització introdueix com a diferencial és l'"amor" com a creador del llaç conjugal i l'atenció creixent que s'atorga als infants. (Comas, Bodoqué, Ferreres i Roca, 1990:25)

La retòrica de la domesticitat es basava en la divisió d'esferes d'actuació. Així, l'home tenia un paper predominant en l'esfera pública de la producció i de la política, i la dona tenia el seu àmbit d'actuació en l'esfera privada: la llar i la família³⁴. De la mateixa manera, Nash (1995) afirma que els obrers rebutjaven el treball femení a les fàbriques perquè consideraven atacat el model de masculinitat difós com a valor cultural, que garantia la perpetuació de la jerarquia sexual i que era present tant a la burgesia com a les classes populars.

Així, la independència econòmica de les dones fou considerada com una subversió de l'ordre fonamental de la família i, en particular, com a amenaça al poder jeràrquic del marit. D'aquesta manera l'exclusió de les dones del treball extradomèstic fou justificat pels obrers en termes de manteniment del respecte i del poder masculí en la família. (Nash, 1995: 141)

L'oposició obrera a la integració de les dones en el món laboral va ser una constant en el segle XX, però no va evitar la presència de treballadores, que per a les empreses resultaven una mà d'obra més econòmica i un exèrcit de reserva de treball. No obstant això, es va anar configurant una imatge negativa i estereotipada de les dones assalariades, acusades pels homes treballadors d'abandonar les seves famílies.

El qüestionament d'aquest esquema no es va produir fins el començament del segle XX, quan les dones burgeses europees van reivindicar un nou model cultural influenciat pel moviment de promoció de la *new woman* als Estats Units, que es caracteritzava per l'accés a l'ensenyament superior, l'exercici d'activitats professionals i la independència econòmica (Nash, 1988a). El model català, però, té unes característiques pròpies, de

---

³³ La imatge de l'*àngel de la llar* prové del model idealitzat de dona de l'Anglaterra victoriana.

³⁴ Comas (1995) ha assenyalat la transformació del concepte de "casa", que en l'Antic Règim era una unitat de producció i reproducció, i que, en canvi, amb la industrialització i l'aparició del sistema de fàbrica perd l'activitat productiva. Per la seva banda, la família esdevé una unitat de consum i de reproducció que requereix ingressos (=salaris) per a la seva subsistència.

tipus conservador i nacionalista, i es basa en la identitat de la dona com a mare i esposa³⁵.

La construcció ideològica de la dona "moderna" es basa en la seva identitat cultural com a mestressa i mare però admetent un element diferenciador respecte al passat, el de la seva formació i professionalització per al correcte desenvolupament de les tasques domèstiques. Havia de ser una mare i mestressa de casa que aplicava criteris científics i tècnics. Com hem vist, la identitat femenina continuava derivant de la seva definició social com a mare. Però, potser el més innovador de tots aquests anys va ser que la penetració de les dones en l'esfera pública també es va legitimitzar a partir de la maternitat i la domesticitat. (Nash, 1988a: 9)

En aquest context, la dona *moderna* va adquirir una certa legitimitat per participar en les activitats públiques des de la seva definició social de mare i esposa, però reconeixent la seva responsabilitat com a formadora dels seus fills i filles i, per tant, la seva necessitat d'instrucció³⁶. Aquest nou model cultural va afectar les dones treballadores, permetent que accedissin a nivells d'instrucció fins llavors reservats als homes, en un context en què s'estava desenvolupant el sistema d'educació pública.

La ideologia de la domesticitat i del salari familiar va arrelar en la classe obrera europea a finals del segle XIX:

La idea del salario familiar cambió el propio concepto de salario que, de considerarse retribución por el trabajo realizado, pasó a remunerar un nuevo sistema de organización de la reproducción de la fuerza de trabajo. El consenso alcanzado a largo plazo entre empresarios, asociaciones obreras y Estado echó raíces, entre otras cosas, por el ahorro salarial que para los primeros suponía la reducción del costo de la reproducción de la mano de obra obtenido por el trabajo gratuito desempeñado por las mujeres en la familia, y porque a los segundos les restringía la competencia de la mano de obra femenina, les liberaba del trabajo doméstico y fundamentaba su hegemonía en la familia. Esta concepción del salario del varón adulto como

---

³⁵ El moviment de promoció de la dona impulsat per un sector de la burgesia va tenir un dels seus exponents en Dolors Monserdà (Barcelona, 1845-1919), que es va apropiat del terme *feminisme* per proposar un model de dona *nova*, a partir dels valors tradicionals de la cultura catalana, el conservadorisme polític i la religió, que òbviament no tenia cap connexió amb el moviment feminista definit com a procés emancipatori i reivindicatiu (Nash, 1988a).

³⁶ La institució emblemàtica d'aquest moviment és l'*Institut de Cultura i Biblioteca Popular de la Dona*, fundat el 1909 a partir de l'*Obra de Buenas Lecturas*, una agrupació benèfica femenina de la Parròquia de Santa Anna de Barcelona. L'Institut, dirigit per Francesca Bonnemaison (1872-1949) i encapçalat en matèria educativa per la pedagoga Rosa Sensat (Barcelona, 1873-1961), combinava la formació en els afers domèstics amb la formació professional rigorosa per a noies, per tal que desenvolupessin un ofici abans de casar-se (Macià, 1988). Recentment ha estat recuperada i dignificada la figura de Francesca Bonnemaison, amb el centre que porta el seu nom a Barcelona, que compta amb diferents serveis per a dones, com ara biblioteca i centre de recerca, així com el servei de promoció de polítiques d'igualtat dona-home de la Diputació de Barcelona.

salario familiar, consolidó el salario de las mujeres como un salario complementario y con ello la discriminación salarial y la dependencia de las mujeres del cabeza de familia. (Borderías, 2001: 106)

La concepció del salari familiar, que justifica implícitament els salaris més baixos de les treballadores, ha perdurat fins a l'actualitat reconvertida ara en el concepte d'*ajut*, que s'aplica a l'aportació monetària que fa la treballadora a la unitat familiar³⁷. En aquest context ideològic, les dones treballadores sovint entenen les seves ocupacions com una situació transitòria per col·laborar en el pressupost familiar i a vegades ni tan sols es consideren treballadores. Aparentment totes les despeses familiars corren per compte dels seus marits, malgrat, en realitat, difícilment es poden suportar amb un sol sou mig els nivells de consum actuals.

La división sexual específica del trabajo dentro de la familia comporta de forma ineludible la idea de que el hombre es el proveedor -el que "gana el pan"- . En los casos en que los ingresos del hombre no son suficientes para proveer a la familia, la mujer -cuya responsabilidad es el mantenimiento cotidiano y efectivo de sus miembros, llegando incluso a "hacer milagros"- se ve obligada a colaborar mediante algún trabajo. Pero esta es una labor que en la estructura del concepto de "familia" no le corresponde y que realiza "entretanto" -mientras los ingresos del marido no sean suficientes y siempre en segundo término. (...) El trabajo de la mujer en la "producción" se presenta por tanto como una circunstancia discontinua en el tiempo. (Narotzky, 1988: 79)

Aquestes discriminacions, per tant, es basen en la construcció d'identitats que impliquen l'assignació de tasques *adequades* diferenciades per a homes i dones, i de la classificació segregada de l'espai. Aquesta segregació de l'espai o les tasques s'assumeix conscient o inconscientment en moltes situacions quotidianes i es transmet a través dels mitjans de comunicació, l'Estat i el sistema d'ensenyament, tot creant una identitat femenina basada en els valors de la llar i la maternitat, i assumint la complementarietat amb una identitat masculina basada en els valors del treball i el rol de mantenir l'economia familiar (Sinclair, 1991).

---

³⁷ Els ingressos de les dones a vegades no es destinen a necessitats bàsiques, sinó a les despeses extraordinàries - fet que reforça la percepció d'*ajut*, com ara roba, articles per a la llar, despeses escolars i activitats de lleure (Baylina i Garcia-Ramon, 1993; Baylina, 1996). Altres autores, en canvi, afirmen que es destinen a aspectes essencials, com ara menjar, subministraments, pagament de préstecs, o sabates i roba per als fills i filles (Allen, 1983).

En aquest sentit, la dicotomia dels espais públic i privat, molt controvertida en els anys setanta i vuitanta pel fet que podia utilitzar-se com a universal per justificar la desigualtat, tot i partir d'una hipòtesi sobre la societat occidental moderna, intentava analitzar la desigualtat en termes de llocs *apropiats* per a les dones (i també per als homes) als quals s'adjudiquen tipus de treball *adequats*, recurrent sovint a pressumptes habilitats femenines naturals en la llar i a la ideologia de l'altruïsm maternal (Whitehead, 1984). Així, aquestes categories d'anàlisi podien ser vàlides per *explicar* la desigualtat, però alhora eren perillosament útils per *justificar* la desigualtat en el sentit en que comportaven la naturalització dels comportaments socials i dels rols de gènere, és a dir, l'assumpció d'aquests comportaments socials com un fet biològic.

Com hem vist, el món laboral no és en absolut aliè a les relacions de gènere, sinó que contribueix a generar i mantenir un determinat tipus de relacions desiguals, recollint tots els estereotips sobre la divisió sexual del treball i establint dependències i subordinacions. La distinció entre les relacions de gènere adscriptives i no adscriptives formulada per Ann Whitehead (1979) es útil en aquest sentit per desenmascarar la *neutralitat* dels espais de treball assalariat. L'autora fa una distinció entre les relacions socials que estan explícitament construïdes sobre la base de les posicions de gènere (adscriptives) i les que no ho estan, però que, tot i així, no estan exemptes dels continguts de gènere. El mercat laboral no es construeix a partir de relacions de gènere adscriptives però, en efecte, fomenta una segregació de gènere:

The labour market is not a gender neutral context to which women simply bring a set of preconditioned attitudes, but is permeated by implicit gender ideology activated through the practices of management, unions, male workers, and women themselves. (Sinclair, 1991:2)

En les dècades de 1960 i 1970 van sorgir als Estats Units dues grans línies teòriques en el terreny de la sociologia i de l'economia: les teories marxistes contemporànies i les teories del mercat dual i de la segmentació del mercat de treball (Borderías y Carrasco, 1994). En la tradició marxista, la família genera la força de treball mitjançant el treball domèstic i la socialització dels infants i compleix un paper d'estabilització sociopolítica. La subordinació de les dones és considerada funcional al capital, tant en l'esfera de la producció capitalista com en l'esfera de la producció domèstica, en obtenir un excedent perquè part dels costos de producció són assumits pel treball domèstic gratuït realitzat per les dones, i propiciant així una reserva flexible de treball. L'activitat femenina s'explica en funció de les necessitats del mercat de treball, és a dir, les dones són considerades un exèrcit de reserva del capital.

Les teories del mercat dual es basen en la segmentació del mercat de treball en funció de criteris extraeconòmics, com ara el sexe, tot limitant la igualtat d'oportunitats d'una part de la mà d'obra. Una part de la producció laboral passa a constituir un sector laboral privilegiat (homes blancs) mentre persisteix un sector residual (dones i homes negres). Les causes de la dualitat són l'interès dels empresaris en establir els treballadors capacitats per a determinades funcions i la lluita dels sindicats per assegurar el lloc de treball de determinats grups de treballadors.

Així, el menor prestigi de les treballadores –sense oblidar els salaris inferiors– han estat durant anys part d'un discurs que considerava que les dones eren un exèrcit de reserva de mà d'obra, entès com una provisió flexible de treballadores que podien ser contractades o acomiadades en funció de les necessitats del mercat (Mackintosh, 1984; Elson i Pearson, 1984). Verónica Beechey (1987) defineix els grups socials que formen part de l'exèrcit industrial de reserva com aquells que depenen –encara que sigui parcialment– d'altres fonts d'ingressos per mantenir els costos de reproducció, com ara les dones casades. Des de la perspectiva de la lògica del patriarcat, Hartmann qüestiona l'anàlisi de Beechey, parant atenció al paper de les relacions patriarcals en el mercat i trencant amb l'assumpció de que les relacions patriarcals es localitzen exclusivament a la família³⁸ (Borderías i Carrasco, 1994).

La flexibilitat de la mà d'obra femenina es continua justificant actualment a partir de les responsabilitats en l'esfera domèstica i el rol familiar (Elson i Pearson, 1984). No obstant això, les noves estratègies empresarials mantenen la mà d'obra més barata i aparentment més dòcil. La preferència per les dones pot ser explicada en part ideològicament, perquè alguns empresaris declaren que les dones *entenen millor la feina*, però és evident que, de fet, *s'espera* que les dones entenguin millor la feina.

Així, mentre l'atur masculí va créixer a finals del segle XX en tot el sud d'Europa, en alguns casos les dones esdevenien les autèntiques *breadwinners*, sovint en el marc de l'economia informal³⁹. Aquesta realitat no és massa alentadora perquè es tria les dones com a treballadores perquè reben salaris més baixos pel mateix treball, no perquè siguin considerades en condicions d'igualtat i, per tant, s'està aprofundint en la desigualtat entre homes i dones en el mercat laboral.

---

³⁸ Com veurem en l'apartat sobre treball domèstic, el debat teòric feminista sobre la divisió sexual del treball i les relacions de poder es polaritza entre les teories marxistes i el feminisme socialista que busquen explicacions en termes de necessitats del capitalisme i les teories del feminisme radical, que ho fan en termes de patriarcat.

³⁹ Aquesta tendència també ha estat observada per Benería (1992) per al cas de Mèxic.

...una fuerza de trabajo barata, abundante, que hace pocas reivindicaciones y constituye en ella misma un importante factor de localización industrial. (Sabaté i altres, 1991:35)

D'altra banda, la incorporació plena de les dones al treball assalariat generalment no comporta un repartiment de les tasques domèstiques. Per tant, malgrat els marits o els fills estiguin en situació d'atur, probablement són les dones les que segueixen responsabilitzant-se majoritàriament d'aquestes tasques. La incorporació de les dones al treball assalariat comporta tres tendències: la intensificació de les formes existents de subordinació de gènere, la descomposició d'aquestes formes, i la recomposició de noves estratègies de subordinació, com ara el *rol dual* o doble jornada (Elson i Pearson, 1984).

Dolors Comas (1995) indica que, malgrat el canvi d'algunes tendències, les concepcions ideològiques són molt difícils de modificar, especialment quan es parteix d'una forta *naturalització* de la divisió sexual del treball.

A pesar de los cambios que se han introducido en la actividad laboral de las mujeres apenas se han modificado las percepciones ideológicas respecto a la relación de hombres y mujeres con el trabajo remunerado. Si para los hombres el trabajo se considera una obligación, para las mujeres, en cambio, es una opción, algo que se puede realizar, pero que no es prioritario. Mientras que el salario de los hombres se considera la base principal del sustento de la familia, el de las mujeres, en cambio, se considera una ayuda. Estas percepciones contribuyen a asignar un carácter secundario y complementario al trabajo de las mujeres respecto a las aportaciones que se consideran necesarias y prioritarias, las suministradas por el hombre. Y estas percepciones tienen efectos muy directos en la lógica laboral. (Comas, 1995:90)

Diane Elson i Ruth Pearson (1984) van més enllà i suggereixen que la contribució al pressupost familiar no implica necessàriament un reconeixement social, ni tan sols en els casos en què la dona aporta el gruix dels ingressos de l'economia familiar. Òbviament, la subordinació de les dones es basa en la construcció social de les relacions entre homes i dones i no pot superar-se sense una transformació completa de l'estructura social i econòmica. No es tracta només de qui guanya els diners, sinó també de qui decideix a què es destina i qui té el prestigi social. En aquest sentit, no es podran establir les bases per assolir unes relacions de gènere amb igualtat plena entre homes i dones si no es produeix una transformació estructural radical de les institucions del matrimoni i la família i de l'estructura socioeconòmica (Stolcke, 1984).

1.4. Treball assalariat versus treball domèstic

A finals de la dècada de 1960 es va produir un debat sobre el treball domèstic, marcat per la tradició marxista, que es va centrar en dos aspectes: la discussió conceptual sobre la naturalesa del treball domèstic i la seva relació amb el capitalisme, i la discussió sobre la posició de classe de les dones i la seva relació amb el socialisme (Borderías i Carrasco, 1994). Les explicacions van ser majoritàriament funcionalistes, considerant que la posició de la dona com a mestressa de casa obeïa a la *lògica del capital*, però veus crítiques procedents del feminisme, com ara Christine Delphy defensaven una posició radicalment diferent, apuntant que la clau estava en la *lògica del patriarcat*⁴⁰. Delphy considerava que el treball domèstic era un mode de producció específic en què els homes explotaven la força de treball femenina en el marc del matrimoni (Molyneux, 1994).

L'intent de definir el treball productiu ha estat un problema central a l'economia política. El concepte de plusvàlua introduït per Marx, segons el qual treball productiu seria aquell que s'intercanvia per capital i produeix plusvàlua, ha estat objecte de diferents interpretacions en el si de la tradició marxista (Borderías i Carrasco, 1994).

La Nova Economia de la Família (NEF), sorgida en la dècada de 1960, i liderada per Gary Becker, comparava la família amb una petita empresa i es basava en la funció d'utilitat, la funció de producció domèstica i les restriccions que limiten el procés de maximització. La NEF plantejava que la funció d'utilitat és familiar; que la família és una unitat productiva que combina els bens adquirits en el mercat amb el temps d'algun dels seus integrants per obtenir "béns domèstics", com ara la cura d'infants, la preparació d'aliments, etc.; i que les restriccions són de tipus pressupostari i de tipus temporal, introduint la noció del temps de treball domèstic diferenciada del temps de mercat i el temps de lleure.

La crítica als plantejaments de la NEF ataca diferents aspectes del seu desenvolupament teòric, com ara la divisió del treball per especialitzacions, que confina les dones al treball domèstic perquè són les que tenen menys possibilitats de guanyar un bon sou fora de casa i alhora explica que la causa de què les dones guanyin menys és la seva opció

---

⁴⁰ L'any 1970 Delphy va publicar l'article *L'ennemi principal*, on desenvolupava la seva argumentació.

prioritària com a mestresses de casa; la consideració de la família com a unitat exempta de conflictes, on tots els interessos convergeixen; el plantejament de la família com a unitat on es prenen decisions racionals; l'absència en l'anàlisi dels factors socials; i la no substitució de treball domèstic i assalariat, sinó la seva suma. (Borderías i Carrasco, 1994; Picchio, 1994).

Antonella Picchio (1994) reivindica la necessitat de què l'estudi del treball assalariat femení tingui en compte el treball de reproducció, i que s'analitzin les relacions entre producció i reproducció i entre mercat i reproducció.

Cuando se parte del trabajo asalariado no es posible poner en evidencia de manera adecuada las dimensiones y la relevancia de los problemas que se debaten. Una de las razones de esta dificultad procede del hecho de que el análisis del mercado laboral utiliza generalmente planteamientos teóricos que marginan y ocultan todo el proceso de reproducción del trabajo y su especificidad. La incapacidad de situar el trabajo de reproducción en un marco analítico adecuado ha llevado muchas veces a silenciarlo, como si fuese un trabajo invisible. (Picchio, 1994:453)

El treball domèstic que assumeixen les dones repercuteix sobre el seu treball assalariat, constituint les diferències entre homes i dones en el mercat laboral (Picchio, 1994). Les dones tenen dos treballs, és a dir, doble presència (Balbo, 1994), i aquesta realitat no s'assumeix socialment sinó que es considera un problema particular de les dones.

Aun en aquellos casos en que se reconocen los dos trabajos de las mujeres, el doméstico y el asalariado, sigue sufriendose un estrabismo que lleva a conceder mayor importancia a uno u otro. La izquierda considera el trabajo asalariado como la vía para la emancipación; la derecha considera el trabajo doméstico como la vía de la santificación o de la autenticidad femeninas. (Picchio, 1994:480)

Així, la doble presència, entre altres implicacions, redueix les possibilitats de tria de feina restringint especialment l'àrea en què es busca feina i influint decisivament en la disponibilitat horària (Women and Geography Study Group, 1984).

Els estudis sobre treball domèstic s'enfronten a problemes diversos: problemes de definició del treball domèstic, de medició i de valoració econòmica. En els darrers anys s'ha avançat en la tasca de dissenyar diferents mètodes per estimar el valor de la producció domèstica i en els estudis de temps i enquestes a nivell d'unitats familiars,

que es basen en dos enfocaments principals: l'un basat en l'atribució de valor al temps de treball utilitzat (l'input) i l'altre basat en l'atribució de preus de mercat als béns i serveis produïts (output)⁴¹ (Beneria, 1993). Entre els primers hi ha el mètode de cost d'oportunitat (les hores dedicades al treball domèstic s'han de valorar en relació als salaris no rebuts per la família pel fet de dedicar el temps a aquest treball), el mètode del cost de substitució (cost del servei domèstic), o el mètode del cost de serveis (valora separatament cada funció d'acord amb el preu d'un servei equivalent al mercat) (Borderías i Carrasco, 1994).

Però el cert és que no hi ha instruments estadístics regulars, periòdics, accessibles, que permetin analitzar l'evolució del treball no remunerat que es produeix a la llar⁴² (Duran, 2001). Altres dificultats en els estudis sobre treball domèstic són adjudicar valor al temps dedicat a producció de serveis a la llar i mesurar la densitat i difusivitat de tasques, tenint en compte que és habitual la superposició de feines⁴³. És especialment difícil mesurar les tasques de cura de persones, que es poden superposar o dirigir-se simultàniament a diferents receptors i, a més, és difícil valorar-les econòmicament perquè hi intervé l'afectivitat⁴⁴.

Tot i així, diversos estudis han intentat quantificar l'ús del temps emprat en el treball domèstic⁴⁵. D'acord amb les dades del Panel Europeo de Hogares para España (PHOGUE) i de les enquestes del CSIC, Maria Àngeles Durán (2001) fa una estimació dels llocs de treball que suposaria assumir les tasques domèstiques en el mercat laboral.

Si se adopta un escenario bajo, asumiendo que en los próximos cinco años se trasvase al sector monetarizado una décima parte de la producción actual de cuidados a adultos en los hogares, equivaldría a 259 mil puestos de trabajo; de ellos, 52 mil para sustituir el cuidado actual prestado por varones y 207 mil para sustituir el cuidado actual prestado por mujeres. Para Madrid, las previsiones en este supuesto serían 116 mil empleos para el cuidado de

---

⁴¹ Per a un aprofundiment en aquesta línia veure Beneria (1993).

⁴² Durán (1986) classifica les tasques del treball domèstic en quatre grups: tasques de reproducció, tasques d'execució (manipulació d'objectes: neteja, alimentació, vestits, etc.), tasques de gestió i tasques de socialització i atenció afectiva.

⁴³ Torns (2001) alerta sobre les dificultats metodològiques per a la mesura del temps. Per exemple, en l'enquesta metropolitana es donava el cas de mestresses de casa que declaraven més de 72 h/setmana de treball.

⁴⁴ Subirats (1993) precisa que el treball reproductiu no només cobreix les necessitats físiques dels membres de la llar, sinó també les psíquiques, intel·lectuals, emocionals, afectives, sensuals, sexuals.

⁴⁵ Veure Durán (1986), que ofereix estimacions per edats i percentatges de dones amb *dobles jornades*; Garcia Ramon, Cruz, Salamaña i Villarino (1994) per a les dones agricultores a Espanya; Vera (2001) per una revisió historiogràfica sobre ús del temps i gènere; Ramos (2001) per al cas d'Andalusia. D'acord amb aquest darrer estudi, les mestresses de casa dediquen 8 hores diàries a les tasques domèstiques, les dones que treballen al mercat laboral hi dediquen 5 hores diàries, i les dones en atur 6 hores diàries. Els dissabtes i diumenges la dedicació es

niños y 34 mil para el cuidado de adultos. Es un escenario bajo, altamente probable si el mercado de trabajo facilita la incorporación a otro tipo de empleos mejor remunerados a las mujeres españolas, especialmente a las de la clase media urbana, que utilizarán en mayor medida los servicios monetarizados. (Duran, 2001: 47)

Per a moltes dones treballadores, la doble jornada implica una experiència quotidiana en què es conjuguen les responsabilitats domèstiques, la cultura del treball i les tasques de cura de la família, però de les que destaca socialment el rol de mares i esposes, en detriment de les diferents feines que realitzen i de la seva remuneració.

Las mujeres hemos sido protagonistas de una historia silenciada, enmascarada, de la que forma parte una intensa jornada laboral dentro y fuera del hogar, que sólo se verá interrumpida por la vejez o la muerte. El trabajo monetarizado constituye, hay que decirlo, sólo una pequeña parte de las labores que las mujeres realizan al cabo de un día, un mes, un año, a lo largo de su vida entera. (Ramos, 2001:175)

Teresa Torns (2001) destaca que els temps productiu i reproductiu es regeixen per lògiques diferents: el temps productiu es regeix per una lògica diacrònica, linial i fàcilment objectivable mitjançant l'horari. El temps reproductiu es mou amb una lògica sincrònica, difícil de precisar sense la percepció subjectiva de l'experiència vivida quotidianament i amb una discontinuïtat només visible a través del cicle de vida femení. En els darrers anys, diferents disciplines s'han interessat per l'estudi del temps com a construcció sociocultural, en part gràcies a les aportacions dels estudis de gènere.

Tal como manifiestan los estudios del tiempo de trabajo, las tareas y los tiempos cotidianos no sólo son distintos para los hombres y para las mujeres, sino que esos análisis ponen en evidencia una nueva dimensión de la desigualdad de géneros: el uso desigual del tiempo. (Torns, 2001:138)

Les dones de la classe treballadora semblen condemnades a complir un rol dual, la doble presència, malgrat que, paradoxalment, són els homes els que es queden amb l'etiqueta de *treballadors* i elles amb la de *mestresses de casa*, considerant-se secundari el seu paper com a assalariades. Fins i tot quan el marit pren part en les activitats domèstiques, es considera un *ajut* voluntari a la dona, més que no pas un exercici de corresponsabilitat en la llar. En funció de la seva posició social, les famílies poden contractar professionals—

---

reduïx en una hora i mitja. Per al cas d'Itàlia, Picchio (1994) parla de 36,3 hores de dedicació setmanal de les dones enfront 5,5 dels homes.

generalment altres dones— per fer-se càrrec de les tasques domèstiques però, en tot cas, elles segueixen conservant la responsabilitat⁴⁶.

Un dels aspectes polèmics des de l'inici de l'estudi de la identitat de les dones en antropologia és la seva freqüent associació a la reproducció, que sovint ha comportat una identificació entre dona i mare, que oblida les dones sense fills, i la justificació de les dificultats de les dones per accedir al treball remunerat, les estructures de poder, les organitzacions socials, etc. pel seu paper de mares. És a dir, a partir d'una situació biològica —la procreació— s'ha fomentat la idea de què totes les relacions socials tenen una base *natural*, biològica.

Els estereotips de la *dona respectable* i la *bona mare* determinen el comportament de les dones a través de la construcció de la imatge de la *dona normal* i els trets de la feminitat. La maternitat apareix com un *deure natural*, més que no pas com un rol après i sovint aquesta idea es reforça en les pròpies xarxes femenines de solidaritat. Aquestes nocions tenen molta influència també en la concepció del temps lliure, definint-se activitats *femeninament apropiades* que sovint es caracteritzen pel fet de desenvolupar-se a l'espai domèstic (Green, Hebron i Woodward, 1990). En el seu estudi sobre el treball a domicili a Coventry (Gran Bretanya) Annie Phizackea i Carol Wolkowitz (1995) han detectat que la ideologia de gènere responsabilitza totalment les dones respecte de la socialització dels seus fills i filles, incloent la disponibilitat per assistir a actes escolars, etc. Aquesta és, per exemple, una de les raons aduïdes per treballar a domicili.

Many women who take up homeworking believe that this is the way that they can maintain their career and still be a good mother. (Phizacklea i Wolkowitz, 1995: 17)

El fet que les dones assumeixin generalment la major part de les tasques relacionades amb els fills i filles implica la consideració de combinar els horaris laborals amb els dels infants, de manera que, no només l'horari laboral, sinó també la localització del lloc de treball, els itineraris i la duració dels desplaçaments, constitueixen factors fonamentals per a les dones a l'hora de buscar feina. S'ha d'assenyalar que la freqüència de desplaçaments en les dones és menor que en el cas dels homes i que molts dels viatges

---

⁴⁶ Les polítiques públiques sovint accentuen aquest rol. La Llei de Conciliació de la vida laboral i familiar (maig 1999) centra les seves mesures en les dones. Torns (2001) rebutja el terme "conciliació" perquè porta implícita la idea d'equilibri, tot ocultant el conflicte derivat de la divisió sexual del treball, i denuncia que les polítiques i instruments de conciliació reemplacen les polítiques d'igualtat d'oportunitats.

de les dones es dediquen a activitats reproductives (Sabaté, Rodríguez, Díaz, 1995). Aquestes autores també indiquen que les dones pateixen una major dependència respecte del transport públic, fet que encara restringeix més la seva mobilitat potencial i reafirma el paper de poder del cap de família que generalment disposa plenament del cotxe *familiar*, que és —encara— un factor de prestigi i amplia la seva capacitat de moviments.

Cal tenir en compte que el doble rol, a més de les tasques domèstiques, inclou les relacions amb les escoles, els metges, les gestions bancàries i altres pròpies de l'habitatge, etc. El recurs a altres familiars és difícil en societats en què la família nuclear no té necessàriament un contacte quotidià amb la família extensa, de manera que moltes dones s'han convertit en expertes en crear xarxes d'ajut que inclouen també altres persones properes, generalment veïnes i amigues (Vaiou, 1995). Per salvar tots aquests inconvenients i no haver de recórrer als altres, l'opció del treball a casa resulta justificada per a moltes dones.

Silvia Tubert (1996), en la introducció a una recopilació de textos sobre la maternitat, confirma que la major part de les cultures conegudes identifiquen feminitat amb maternitat, tant a nivell simbòlic com en un sentit sociocultural. No obstant això, les implicacions, significats i valors de la maternitat són molt diversos transculturalment.

A partir de una posibilidad biológica -la capacidad reproductora de las mujeres- se instaura un deber ser, una norma, cuya finalidad es el control tanto de la sexualidad como de la fecundidad de aquéllas. No se trata de una legalidad explícita sino de un conjunto de estrategias y prácticas discursivas que, al definir la feminidad, la construyen y la limitan, de manera tal que la mujer desaparece tras su función materna, que queda configurada como su ideal. (Tubert, 1996: 7)

Tubert identifica tres tipus de propostes elaborades històricament des de la teoria feminista per abordar el tema de la maternitat. Em primer lloc, el rebuig a la identificació entre feminitat i maternitat, liderat per Simone de Beauvoir, que va conduir a l'afirmació d'una existència de la dona que excloués el paper de mare. En segon lloc, la voluntat d'assumir la capacitat generadora del cos femení que va comportar una transvaloració de la maternitat com a font de plaer, coneixement i poder femenins, i que va tenir els principals exponents en Adrienne Rich i Julia Kristeva. I, per últim, el punt de vista constructivista, en què s'inclou la pròpia Tubert, que se centra en una anàlisi de la construcció de les representacions i el procés que porta a crear o configurar la realitat, en

detriment del qüestionament de les pròpies representacions. És a dir, es posa l'èmfasi en la simbologia de la maternitat i en els discursos elaborats al seu entorn.

És fonamental tenir en compte la importància de les concepcions de la maternitat en les relacions socials i en les polítiques econòmiques. Des de la demografia, Montserrat Solsona i Rocío Treviño (1995) assenyalen que la forta segregació en funció del gènere que pateixen els mercats laborals a Europa es deu a una determinada concepció de la maternitat i la paternitat.

L'arrel de tantes diferències és la concepció predominant de maternitat i de paternitat, que suposa una clara i jeràrquica divisió sexual del treball en considerar que els homes són en primer lloc responsables del treball de la producció, la qual cosa els atorga centralitat en l'esfera laboral, i que elles en són del treball de la reproducció, és a dir, de la cura de les persones i de les feines de la llar. (Solsona i Treviño, 1995: 193)

El treball a temps parcial, molt extès en els països del nord d'Europa, s'ha imposat com una via per salvar les dificultats derivades de combinar maternitat i treball assalariat en el context del model social de la *mare responsable*. No obstant això, aquesta possibilitat laboral pot ser també una estratègia per perpetuar la doble presència de les dones (Solsona i Treviño, 1995), de la mateixa manera que el treball a domicili, més estès en el sud d'Europa. Aquest pressupost avantatge s'explica freqüentment en el nivell ideològic més que per qüestions pràctiques.

El desmesurado énfasis en la dependencia de los niños pequeños esconde otras responsabilidades familiares y su incidencia en otros periodos del ciclo de vida. De este modo, hay que ir más allá de las restricciones impuestas por los hijos y observar hasta qué punto es importante la aceptación ideológica de su rol como hijas, esposas o hermanas y en la experiencia de vida que ello les conlleva. En muchos casos, esta aceptación les convierte en asistentes de los demás hasta que la edad o la salud les impide continuar. (Baylina, 1996:200)

En el context europeu de baixa natalitat i de creixent envelliment de la població a causa de l'augment de l'esperança de vida, potser en els propers anys prendrà més força la concepció de la *dona-filla* o fins i tot de la *dona-jove*, desplaçant la importància de la mare en l'estructura cultural i ideològica de la unitat familiar (Comas, 1995). En aquest sentit, cal destacar que la dedicació de les dones a la cura de persones no es limita únicament als fills i filles, sinó que és freqüent que s'ocupin també dels malalts i de les persones grans, ja siguin els seus propis pares o avis, o els de les seves parelles.

Encara que aquestes tasques són gairebé inherents a les relacions familiars i per tant no són noves per a les dones, cal tenir en compte l'envelliment de la població en les societats occidentals, que implica allargar l'etapa de cura a familiars. I a diferència del que passa amb els fills, de qui es té cura principalment en l'etapa de creixement, no es pot preveure la durada d'aquesta etapa amb les persones grans o malaltes. No obstant això, caldria diferenciar les àrees urbanes de les rurals, perquè en el segon cas la cura de les persones grans acostuma a estar més lligada a les línies hereditàries com es pot apreciar en un estudi realitzat per Susana Narotzky en una petita població de les Garrigues:

El cuidado es una estrategia con un significado recurrente derivado probablemente de las prácticas que se establecen en relación a los instituidos herederos: los sucesores deben vivir con los predecesores, trabajar para la casa y cuidar de los predecesores en su vejez. Estas prácticas son casi normativas y aparecen explícitamente mencionadas en Capitulaciones Matrimoniales y testamentos. (Narotzky, 1991: 469)

L'anàlisi de l'assistència i la cura dels altres ha suscitat poc interès en les investigacions socials per la seva invisibilitat, la seva ambigüetat conceptual i el fet que aquestes activitats es dilueixin en múltiples àmbits i s'acostumen a assumir com a *naturals*, negant el seu important valor econòmic i social.

En cualquier caso el apoyo y el cuidado son un elemento importante para entender la construcción social del género, ya que hombres y mujeres se encuentran implicados de forma distinta en lo que conceptualmente se define como "trabajo" o como "cuidado". Además, puesto que según las etapas de la vida las personas dan más o bien reciben más asistencia, el análisis del apoyo y el cuidado contribuye a entender también la construcción social de las edades, así como las formas de poder y de relación entre generaciones. (Comas, 1993: 66)

L'assistència i la cura de les persones poden considerar-se *treball* perquè proporcionen bens i serveis necessaris per a les persones mitjançant una dedicació i unes habilitats, i requereixen esforç, però per altra banda no s'assumeixen com a *treball*, perquè estan relacionats amb una obligació moral i emascarades pels sentiments. Evidentment, els mecanismes de gènere intervenen decisivament respecte de l'ajut i la cura dels altres.

El género es una dimensión crucial para el tema que tratamos, pues hombres y mujeres están implicados de forma diferente en dar asistencia y en recibirla. En el contexto europeo parece recurrente que las mujeres "dan" más apoyo y cuidado que los hombres y "reciben", en cambio,

menos asistencia. Esto se debe tanto a las representaciones sociales acerca de la división del trabajo, como a la clase de relaciones en que se inscriben. (Comas, 1993: 69)

La invisibilitat de les activitats relacionades amb la cura d'altres persones no només radica en la seva immersió en el si de la família, sino que a més estan fortament naturalitzades i per això no s'acostumen a identificar com a treball. S'assumeix implícitament que, pel fet de poder ser mares, les dones tenen capacitats i habilitats per tenir cura dels altres, ignorant el valor de l'aprenentatge per realitzar aquest tipus de tasca (Comas, 1995).

1.5. El treball femení a domicili en el sector informal

El treball a domicili es presenta sovint com a novedós, tot i que ha estat present a Europa com a mínim des del segle IX (Anderson i Zinsser, 1991), inicialment en les manufactures artesanals, posteriorment en la protoindustrialització (Narotzky, 1988) i a partir de la revolució industrial especialment en el sector tèxtil. Tal com indiquen Bonnie Anderson i Judith Zinsser, el treball a domicili ja es plantejava en el segle XVIII com a estratègia per tal que les dones tinguessin accés als ingressos econòmics sense abandonar el rol de mares.

El trabajo manual en casa estaba menos pagado y lo realizaban generalmente las mujeres casadas con hijos que necesitaban ganar un salario sin tener que salir a trabajar. (Anderson; Zinsser, 1991, v.2: 289)

Alguns autors utilitzen una definició àmplia del treball a domicili que inclou totes les activitats productives realitzades fora de les fàbriques, com ara el treball en tallers o locals clandestins (Sanchís, 1984). En aquesta tesi considerarem treball a domicili únicament el treball remunerat que es desenvolupa en la llar de la treballadora, entenent que existeixen localitzacions molt diverses en el sector informal, però que no han d'identificar-se amb el treball a domicili, atès que no responen a les mateixes característiques i motivacions. És important assenyalar que el treball industrial a domicili es basa en la dependència econòmica del treballador o treballadora respecte de l'empresari, subcontractista o intermediari (Baylina, 1996).

El treball industrial a domicili es desenvolupa generalment en el sector informal i té un caràcter clandestí i irregular. No obstant això, el sector informal forma part d'una única economia en què les cadenes de contractació constitueixen un fenomen d'iceberg, en el que resta oculta gran part de l'activitat econòmica però del que poden emergir indústries molt poderoses (Recio, 1988). L'economia informal no només està formada per les activitats de supervivència portades a terme per sectors socialment marginals, sinó que afecta a tota l'estructura social (Portes i Castells, 1989).

The division between the formal and informal sector cannot be viewed as that between two separate sectors. Instead, we find in industrial subcontracting a high level of integration among firms connected to the same production process, although differentiated by subcontracting levels that function as segments of a fragmented labor market. (Beneria, 1989: 184)

En la seva tesi doctoral, Mireia Baylina (1996) insisteix en desmitificar el caràcter numèricament marginal de l'economia informal, que forma part dels processos d'internacionalització econòmica i la globalització dels mercats, i inclou feines molt diverses. Al final de les cadenes de contractació, que donen feina a les treballadores a domicili sense cap tipus de despesa social, es troben sovint grans empreses i multinacionals que alternen indistintament en la seva estructura l'economia formal i la informal abogant per una total flexibilitat econòmica (Allen i Wolkowitz, 1987; Beneria i Roldan, 1987). Baylina ha identificat els casos de *Pronovias* o *El Corte Inglés* a Catalunya, i *Zara* o *Caramelo* a Galícia⁴⁷. En aquest sentit, es promouen les modalitats laborals que impliquen menys compromisos per part de l'empresariat i que, alhora, poden ampliar-se i reduir-se en funció de la demanda d'un producte.

La forma de empleo típica de la economía informal y consecuencia directa de la descentralización de la producción es el trabajo a domicilio, una forma de trabajo femenina por excelencia, justificada por el atractivo evidente que ofrece a las mujeres que lo realizan en términos de adecuación a sus necesidades personales y familiares sin tener en cuenta, por lo menos explícitamente, el interés obvio de los ofertantes de trabajo. (Baylina, 1996: 37)

L'economia informal es caracteritza per la manca de regulació per part de les institucions socials en un context en què altres activitats econòmiques similars sí que estan regulades, de manera que hi ha una absència de drets laborals (Portes i Castells, 1989). La informalització es manifesta de diverses maneres i es caracteritza per la integració

en una xarxa d'informació irregular, basada en la confiança recíproca, però, en qualsevol cas, la varietat d'activitats forma part de la lògica global derivada de la nova divisió internacional del treball, els processos de reestructuració econòmica i les noves formes de marginació o promoció socials (Mingione, 1993).

El treball a domicili permet a l'empresariat un estalvi considerable en despeses socials (seguretat social, vacances, pensions, etc.), adequació de locals (magatzems i llocs de treball), manteniment (llum, calefacció, etc.), transport i fins i tot maquinària (Allen, 1983). A més flexibilitza la plantilla perquè l'empresa no té un compromís permanent amb les treballadores a domicili, sinó que contacta amb elles només quan necessita el seu treball. Aquesta flexibilitat es basa en l'ús d'una mà d'obra considerada marginal, perquè realitza altres activitats a banda del treball assalariat i, socialment, acostuma a estar coberta per altres membres de la unitat familiar.

El trabajo a domicilio ha sido especialmente importante en la industria juguetera, de la confección, del calzado y en tareas auxiliares de la industria del papel. Básicamente se han caracterizado por el aprovechamiento de una mano de obra marginal de origen diverso. Las mujeres casadas han constituido la fuente principal, así como trabajadoras eventuales provenientes de zonas agrícolas y otros sectores marginales (estudiantes, jubilados, etc.).
(Recio, 1988b: 461)

El treball a domicili generalment està infravalorat i mal pagat. La infravaloració es produeix, per una banda, per la pròpia invisibilitat de les treballadores i, per l'altra, perquè generalment es considera que els treballs que realitzen són poc qualificats. Aquesta escassa valoració pot estar relacionada amb les estratègies empresarials per mantenir els baixos salaris atès que, sovint, es tracta de tasques que requereixen coneixements i aptituds específiques que no es tenen en compte, perquè s'associen o bé amb les *feines de dones*, com seria el cas del sector tèxtil, o bé amb l'habilitat manual, com seria el cas de les feines de muntatge per exemple al sector de l'electrònica. Com destaca Alison Lever (1988), sovint el treball a domicili requereix gran habilitat i una elevada qualificació. En la seva recerca sobre els brodats en una població del centre d'Espanya, aquesta autora denuncia que el baix salari de les treballadores té menys relació amb la qualificació de la tasca que amb la seva feble posició en el mercat laboral i el fet de què es tracti d'una indústria de treball intensiu.

---

⁴⁷ Per al cas de Galícia veure també Villarino i Armas (2003) sobre les treballadores de les firmes de moda gallega.

El treball a domicili generalment es paga a preu fet, és a dir, pel nombre de peces. Per tant, els ingressos de la treballadora a domicili depenen directament de la feina acabada i hi juguen els factors temps i qualitat. Cal dur a terme el treball de forma ràpida per obtenir el màxim benefici, fet que comporta una elevada productivitat. En cas que una peça estigui mal feta, el cost per arreglar-la a vegades corre també a càrrec de la treballadora. Aquest sistema de pagament comporta una forma de pressió afegida: els terminis de lliurament. Generalment els terminis són molt curts i és freqüent que les jornades s'allarguin molt per acabar els lots (Baylina, 1996). Cal assenyalar que les treballadores són plenament conscients que el fet de no acabar a temps un encàrrec pot implicar que aquesta empresa no els hi proporcioni més feina.

Així, el propi sistema de pagament constitueix una eficaç forma de control del ritme de treball. Aquest control s'exerceix indirectament a través de la provisió de maquinària i material per part del subministrador (Allen i Wolkowitz, 1986 i 1987). A vegades la màquina es compra amb crèdit del propietari i la treballadora ha de pagar el manteniment i reparacions. Però la millor forma d'assegurar lleialtat és, probablement, facilitar la maquinària a la treballadora que, canviant de subministrador perdria també el seu mitjà de treball (Baylina i Garcia-Ramon, 1993). Fins i tot en els casos en què la maquinària és propietat de la treballadora, les empreses o els intermediaris disposen de mecanismes per assegurar els nivells de dedicació que necessiten en cada moment, de manera que la treballadora es troba en una situació dependent i subordinada (Sanchís, 1984). A més de proporcionar el material i el disseny del producte final, el proveïdor determina la quantitat, el temps i el pagament (Allen, 1983).

Si bé és evident que el treball a domicili no és una activitat novedosa, en les darreres dècades està proliferant en diferents sectors a nivell mundial i s'està introduint significativament en àrees rurals i en països en via de desenvolupament⁴⁸.

A partir d'un extens estudi realitzat en la ciutat de Mèxic, Lourdes Beneria i Martha Roldan (1987) afirmen que des dels anys setanta s'ha produït un procés de descentralització de la producció dels països més industrialitzats cap als països de la perifèria, especialment en el cas de producció intensiva en treballs considerats de poca qualificació, que són molt inestables i que es realitzen a preu fet. S'ha de considerar aquesta descentralització cap a altres països com a part del procés de globalització de l'economia en què el sector informal té un gran pes i perden importància factors tradicionalment claus per a la localització industrial, com ara el transport i la proximitat als

mercats. D'acord amb Alejandro Portes i Manuel Castells (1989), l'expansió masiva de l'economia informal és part del procés de reestructuració econòmica per superar la crisi dels setanta. Aquest procés creixent d'informalització comporta un model econòmic descentralitzat, una tendència a la producció flexible i una considerable reducció del poder de les organitzacions laborals.

Per altra banda, la feminització creixent de la mà d'obra en els països del tercer món obeeix a una estratègia de contractació a baix cost, perquè les dones cobren menys que els homes per la mateixa feina (Beneria, 1989). Paral·lelament, la contractació de dones aparentment redueix la conflictivitat laboral. Els estudis sobre la nova divisió internacional del treball confirmen que la concentració de dones en la indústria com a mà d'obra barata es produeix paral·lelament a un augment de l'activitat atípic, provocat pels elevats índex d'atur, els canvis tecnològics i l'expansió del sector serveis (Sabaté, Rodríguez i Díaz, 1995). Tot i constituir un fenomen de proporcions internacionals, el treball a domicili es desenvolupa amb característiques específiques a nivell local. En el seu estudi sobre l'Apalachia rural, als Estats Units, Ann Oberhauser (1995) observa que el treball a domicili de les dones s'imposa com a estratègia per a la supervivència en una regió sense altres alternatives laborals.

En el cas del sud d'Europa, l'actual proliferació del treball industrial a domicili forma part del procés de reestructuració del treball (Baylina i Garcia-Ramon, 1993). La descentralització de la producció industrial ha esdevingut una estratègia empresarial per retallar costos i minimitzar riscos, i aquest procés inclou la feminització de la mà d'obra. Cal assenyalar que a Espanya el treball industrial a domicili s'ha incrementat en les àrees rurals i urbanes on s'havia dut a terme tradicionalment però, a més, es perfila com a forma de desenvolupament de zones rurals poc industrialitzades (Baylina, 1996). A la regió de Madrid, la major part d'indústries descentralitzades en zones rurals donen feina a dones (Sabaté i altres, 1991). A Espanya aproximadament el 70% dels treballadors a domicili són dones casades, que es descriuen a si mateixes com a mestresses de casa (Benton, 1990). La mateixa tendència és freqüent en diferents països i fàcilment identificable a Itàlia, Portugal i altres zones d'Espanya en la producció de teixits i roba, sabates i productes de pell⁴⁹.

---

⁴⁸ Per als estudis sobre zones rurals veure un estat de la qüestió a Baylina (2000).

⁴⁹ Per al cas d'Itàlia veure Mingione (1993); per al País Valencià veure Sanchís (1984) i Ybarra (1989); per a Madrid Sabaté i altres (1991). Per una síntesi actualitzada del rol de les dones en àrees rurals a Espanya veure Garcia Ramon, Cruz, Salamaña i Villarino (1994) i Garcia Ramon i Baylina (2000).

No obstant això, els processos econòmics es desenvolupen en funció de les condicions locals específiques, de manera que la tendència a la globalització no comporta una homogeneització internacional de les activitats productives, sinó que, en funció de les relacions socials existents es configura un model geogràfic específic de desenvolupament (Baylina, 1996). De l'articulació entre els processos generals i les circumstàncies locals resulten experiències diferents, maneres particulars de viure el mateix fenomen (Massey, 1984).

Josep Antoni Ybarra (1989) apunta que la indústria ha dut a terme una reestructuració espontània, consistent en intensificar la producció tradicional mitjançant el treball informal per tal de reduir costos. En el seu estudi sobre l'economia valenciana, Ybarra ha constatat que l'absència d'altres alternatives, especialment per a les dones casades, i la necessitat de les seves aportacions a l'economia familiar porta a moltes dones a treballar en el sector informal.

Married women, who represent the prototype of illegal homeworkers, cannot find regular employment easily because companies prefer hire them informally, thus reducing production costs and avoiding legal obligations. Agreements are established verbally, and payments are on the basis of piece rates. Further, employers can also shift direct costs of production to informal workers. (Ybarra, 1989: 224)

Ybarra també assenyala que les dones representen el gruix de la mà d'obra informal a València i moltes treballen a domicili, en un sistema de producció a preu fet i amb un salari inferior al que es rep al sector formal.

Per la seva banda, Lauren Benton (1989) apunta que la indústria electrònica en la província de Madrid utilitza igualment com a estratègia la informalitat per reestructurar la seva producció. Es tracta d'un model d'especialització molt flexible, que fomenta la subcontractació múltiple de manera que tallers molt petits poden subministrar components per a les grans marques d'electrònica a baix cost.

El treball a domicili està molt lligat al concepte de família que hem identificat en l'apartat anterior, en què l'home és el *breadwinner* i la dona la *mestressa de casa*, responsable del manteniment quotidià de la llar, en el sentit de casa i família, que, en moments econòmicament difícils accedeix a realitzar un treball assalariat per millorar la qualitat de vida dels seus fills (Narotzky, 1988). És a dir, culturalment es manté la importància del rol de mare i esposa que, juntament amb el concepte de llar, condicionen fortament l'espai

reservat a les dones en el món laboral (Roldán, 1985). El treball a domicili es presenta, doncs, com una opció *còmoda* per tal que les dones puguin guanyar un salari sense abandonar *les seves* responsabilitats. És a dir, malgrat el seu doble rol com a treballadora assalariada i domèstica, moltes dones segueixen sent considerades mestresses de casa, que aporten un *ajut*, mentre la responsabilitat del manteniment de la llar es continua atribuint a l'home.

Les dones que treballen a casa apareixen a les estadístiques com a mestresses de casa i, malgrat poden realitzar múltiples activitats durant l'any, generalment són considerades així en el seu propi entorn. És a dir, les treballadores a domicili són invisibles en les estadístiques de la mateixa manera que el seu treball sembla invisible per als seus familiars i en el seu cercle social.

El treball a domicili és una altra forma d'ocupació "atípica" que té condicions de treball dolentes. Constitueix una part important de les operacions utilitzades en moltes branques de la indústria i que inclou bàsicament a dones. Segons el Consell d'Europa, al sud d'Europa les dones representen el 80-90% dels 1.5 milions considerats treballadors a domicili. Les dones treballen a la llar intentant combinar les tasques de la casa i l'atenció als altres amb el treball remunerat. Estan pagades a tant la peça, cosa que fa que la feina sigui molt intensiva, i sovint utilitzen materials que són perillosos per la salut dels infants i dels adults. Com a norma, les treballadores a domicili no tenen seguretat social o altres beneficis, i els empresaris rarament respecten la llei que reconeix l'estatus de treballadores d'aquest tipus d'ocupació. (Vaiou, 1995: 226)

La cura dels fills representa una de les situacions més paradoxals en relació amb el treball a domicili. Moltes dones afirmen que un dels principals avantatges de treballar a casa és estar a prop dels fills i filles, però, tanmateix, consideren un greu inconvenient no poder-los atendre *correctament*, perquè no tenen una jornada laboral definida i treballen moltes hores (Baylina, 1996; Domínguez, 1997b). És a dir, encara que sembli una contradicció, es valora la disponibilitat per actuar en situacions imprevistes –com ara en cas de malaltia–, d'acompanyar els infants a l'escola o al metge, i saber que els nens i nenes estan bé, però el treball absorbeix una gran quantitat de temps diàriament de manera que els resulta impossible estar constantment pendents. A més, pràcticament no hi ha simultaneïtat entre el treball assalariat i la cura dels fills i filles, és a dir, no s'acostumen a realitzar les dues activitats alhora (Baylina, 1995). En el mateix sentit, Annie Phizacklea i Carol Wolkowitz (1995), a través de dades recollides amb un qüestionari publicat en la revista anglesa *Prima*, constaten que el 50% de les dones que

van contestar les seves preguntes considerava que el principal avantatge de la feina a casa era poder tenir cura dels fills i filles, però les autores afirmen:

It is important to recognize that, although working at home makes it possible to look after children at the same time, it doesn't make it easy. (Phizacklea i Wolkowitz, 1995: 89)

El treball a domicili constitueix presumptament un tipus de treball fàcilment conciliable amb les tasques domèstiques o la cura de la família. No obstant això, diferents estudis indiquen que aquesta possibilitat és més aparent que real (Allen i Wolkowitz, 1986; Baylina i Garcia-Ramon, 1993; Baylina, 1996; Lever, 1988; Phizacklea i Wolkowitz, 1995). El fet que aquest tipus de treball es presenti com una atractiva opció per combinar el treball assalariat amb les tasques considerades pròpies de la mestressa de casa resideix en una determinada concepció dels rols de gènere en la unitat familiar.

The "home" is not a gender-neutral category but is filled with gendered meanings. It is assumed to be perfectly natural that women stay at home and look after children. The fact that they may also want or have to earn money is regarded as less "natural": home is not the place of work and therefore homeworkers' jobs are not treated as "real jobs". (Phizacklea i Wolkowitz, 1995: 16)

La preferència del marit pel treball a domicili de la dona pot expressar-se de diferents maneres. Els marits a vegades es limiten a afirmar que la llar és *el lloc de les dones*, però més freqüentment apelen a les obligacions de les dones com a mares o fins i tot com a esposes, o influeixen directament (Allen i Wolkowitz, 1986). En el seu estudi sobre el cas de Nàpols, Victoria Goddard (1981) també indica que els horaris laborables de les treballadores a domicili són planejats en funció de dos factors: les necessitats econòmiques de la família, i els requeriments de les tasques de la llar. En la mateixa línia, moltes dones en diferents àrees rurals d'Espanya declaren que treballen a casa per tenir cura dels fills i filles, sense citar els marits, però els seus horaris de treball s'ajusten a les *necessitats* de les seves parelles:

...la fragmentación de la cédula de trabajo de la mujer se ajusta a los requerimientos del cuidado de los hijos pero también de sus maridos, en particular a la hora de las comidas. (Baylina i Garcia-Ramon, 1993: 10)

El treball de les dones a domicili comporta molts avantatges per als homes, que consideren que les seves necessitats estan millor cobertes d'aquesta manera, sense

haver d'arriscar la seva pròpia condició de "breadwinners" (Lever, 1988). Cal tenir en compte que moltes de les dones que treballen a domicili consideren que la missió de mantenir econòmicament la unitat familiar correspon als seus marits i en molts casos elles no treballen estrictament per a la subsistència, sinó per mantenir uns nivells de consum derivats de la societat de *benestar*.

La flexibilitat de la jornada és un dels aspectes que s'acostumen a considerar més avantatjosos en el treball a domicili, malgrat les dones que el realitzen insisteixen en la intensitat de la seva jornada i de què, com s'ha indicat anteriorment, generalment no són les treballadores qui decideixen la quantitat de feina que volen fer, sinó que l'empresari determina els terminis i el volum. Per tant, sembla evident que la flexibilitat més positiva és la que obté l'empresari i no la treballadora. El caràcter flexible del treball a domicili no beneficia especialment les treballadores que el realitzen degut a la constant pressió que comporta (Hadjimichalis i Vaiou, 1990). Aquesta pressió, exercida per part de l'empresariat, despulla el treball a domicili dels avantatges per ocupar-se simultàniament de la cura de la família (Allen, 1983). D'altra banda, el treball a domicili esdevé una terrible càrrega per a les dones que intenten combinar-lo amb les responsabilitats domèstiques (Oberhauser, 1995).

Se ha considerado el trabajo a domicilio como un trabajo flexible, sin rigideces, por equiparar, por lo menos explícitamente, uno de los tiempos que más limitan a la persona, el tiempo del mercado de trabajo. Sin embargo, la flexibilidad en el uso del tiempo de la trabajadora a domicilio hay que integrarla en la totalidad de la vida diaria de la persona, ya que las experiencias de las trabajadoras sobre su actividad no dependen únicamente de su trabajo concreto y de su posición en el mercado laboral sino de la totalidad de experiencias cotidianas.
(Baylina, 1995: 115)

L'estudi de Mireia Baylina i Maria Dolors Garcia-Ramon (1993) revela que la jornada laboral de les treballadores a domicili és molt llarga i intensa i el treball pagat està interrelacionat amb el treball domèstic. Això significa que tot el *temps lliure* que deixa el treball domèstic es dedica al treball a domicili. En el mateix sentit, Ana Sabaté, Juana Rodríguez i Mª Angeles Díaz (1995) assenyalen que el cicle de treball de les dones és continu, perquè les tasques domèstiques les mantenen ocupades fins i tot en les èpoques de descans de la resta de membres de la família, com ara els caps de setmana o les vacances. La recerca de Mireia Baylina (1996) recull dades de zones rurals de Galícia, Catalunya, Andalusia i Castelló sobre el treball a domicili, tot insistint en la medicació del treball de les dones i la seva distribució en cada jornada, tot i que és difícil

establir xifres exactes perquè algunes tasques són simultànies. No obstant això, es torna a posar de manifest que la jornada laboral de les dones és molt llarga i intensa i que inclou gran varietat d'activitats.

En general, para todas las áreas es común la alternancia de las actividades productivas y reproductivas a lo largo del día de acuerdo con los horarios y actividades de los restantes miembros de la familia, en particular marido e hijos. Así mismo, puede observarse una cierta homogeneidad en el tipo de actividades y en el uso de espacio y del tiempo entre los lunes y viernes y un cierto cambio los sábados y domingos. (Baylina, 1996: 205)

Malgrat el tòpic dels avantatges i la flexibilitat del treball a domicili, les dones es queixen respecte de la llarga durada de la seva *jornada laboral*. Les dones que treballen a domicili mai no poden oblidar que tenen feina pendent:

Indeed, in many respects homeworking is more onerous than going out to work. This is partly because there is no spatial separation between paid and unpaid work.. Homeworking is "always in your mind, always there". As homeworkers recognise, "You do not come home from work and leave it behind you". Moreover, while those going out to work at least are allocated tea breaks, the homeworker's day is so dominated by simultaneous demands on her labour that a break in one kind of work is used to get on with another. (Allen i Wolkowitz, 1987: 125)

El fet de passar tot el dia en el mateix espai físic en soledat provoca una sensació opressiva i llargs períodes de treball comporten conseqüències serioses per a la salut de les dones, així com desordres psicològics. D'altra banda, el treball a domicili contribueix a aïllar encara més les dones de la vida social, tot confinant-les a la llar, així com respecte de les altres dones treballadores, impeding la formació de xarxes o grups laborals (Roldan, 1985). Aquest tipus de treball lliga encara més les dones a la llar, tot reduint les seves oportunitats per aconseguir una feina en el sector formal (Hadjimichalis i Vaiou, 1990).

Mireia Baylina (1996) destaca que generalment les dones entrevistades patien dolències i malalties cròniques derivades del treball, que estaven exposades a accidents laborals per la manipulació de maquinària, i que patien malalties psicològiques causades per l'estrés provocat pel treball a preu fet i la irregularitat de la seva situació laboral, molt marcada per l'estacionalitat. En l'estudi de Josep Antoni Ybarra (1989) dut a terme a València, el 72% de les dones entrevistades es van queixar de problemes físics i psicològics relacionats amb la seva feina. En la seva recerca sobre diferents tipus de treball a domicili en el País

Valencià, Enric Sanchís (1984) també va detectar que el 34% de les dones entrevistades patien mal d'esquena causat pel tipus de treball, i el 8% es van queixar de problemes en la vista. Aquest autor indica també que en diverses ocasions durant el seu treball de camp va constatar que algunes dones havien d'abandonar la feina per motius de salut.

1.6. Temps de treball i temps lliure

És difícil definir un terme que popularment es construeix a partir dels altres temps, és a dir, el temps lliure és el temps que resta, el que no es dedica a les ocupacions que tenen caràcter obligatori. El temps lliure és el temps personal, el que cada persona dedica a si mateixa.

El tiempo libre tampoco tiene un horario establecido; es un tiempo fraccionado, escaso y variable, y en el caso de las mujeres es frecuente que se disuelva a costa de los demás tiempos principales de la jornada; para muchas mujeres se trata de un tiempo inexistente, de un tiempo con el que no se cuenta. (Prats, Garcia-Ramon i Cànoves, 1995:175)

El temps lliure es concebeix com un temps sobrant (Romo, 2001), però els seus límits es desdibuixen. En qualsevol cas, el concepte de temps lliure pot variar, i, en el cas del treball de camp cada persona entrevistada pot explicar si en té, a què el dedica i quines activitats faria si disposés de més temps.

Els estudis sobre temps lliure i oci són escassos. Es tracta d'un tema complex, perquè la mateixa activitat pot considerar-se lleure o no en diferents situacions, fet que dificulta encara més la conceptualització i la medició d'aquest arc temporal. Per exemple, cuinar quotidianament és part del treball domèstic i en canvi a moltes persones els agrada cuinar en el seu temps lliure. De la mateixa manera, visitar un familiar pot formar part del que anomenaríem *obligacions familiars*, i per tant part del treball *domèstic*, però també pot ser considerat una activitat de lleure o, almenys, una activitat *fronterera* amb el lleure, perquè està relacionada estretament amb l'activitat domesticofamiliar (Ramos Torres, 1990).

Dones i homes s'enfronten de manera diferent a l'ús del temps, tant a nivell quotidià com al llarg de la vida, el percebeixen de manera distinta i l'utilitzen per a finalitats

també diferents⁵⁰. Per als homes, el temps està íntimament lligat amb la jornada laboral i amb les etapes vitals com a treballadors assalariats. En el cas de les dones, la percepció del temps és molt més complexa:

El trabajo se entremezcla con su vida personal y afectiva, y su afecto y sus lealtades se entremezclan con su trabajo a lo largo de toda su vida. Su sentido del tiempo excede del tiempo personal y en el sentido de continuidad –frente a la temporalidad del trabajo asalariado- de su existencia, de su trabajo y de su vida, está presente el recuerdo de las generaciones precedentes (los ancianos, los difuntos), y el de los hijos, el de las generaciones venideras. (Durán, 1986:14)

Els mecanismes socialitzadors contribueixen a què homes i dones experimentin el lleure de manera diferent, però també hi juguen altres factors com ara el nivell d'estudis o l'activitat laboral –alguns dels quals, tanmateix, influenciats pels mateixos mecanismes socialitzadors—. El criteri bàsic per valorar la qualitat del temps lliure es basa en la capacitat d'elecció d'activitats i de companyia (Ramos, 2001).

Lo interesante aquí es destacar que durante los días laborables más del 60% de las mujeres comparte ese tiempo con sus hijos y con las personas mayores, mientras las amistades quedan en último lugar. De nuevo observamos que las relaciones familiares se anteponen a todo lo demás. No obstante, como en otras ocasiones, el nivel de estudios va a matizar considerablemente esta actitud, debido a que las mujeres con mayor nivel de formación prefieren compartir el tiempo libre con sus amistades (un 64%). (Ramos, 2001:184)

A partir d'un treball de recerca en el barri de Sants de Barcelona, que incloïa entrevistes en profunditat, Maria Prats (1995) apunta les dificultats que pateixen les dones en general per fer ús de temps lliure, perquè moltes assumeixen el doble rol de treballadores assalariades i *mestresses de casa-cuidadores*.

El temps lliure és viscut com a fraccionat, escàs i variable, i per moltes dones es dissol sovint en els altres temps de la jornada, per la majoria el temps lliure és inexistent, no s'hi compta. Això no vol dir que no hi hagi un desig de poder-ne gaudir, ja que s'expressa una fam de temps en general i de temps lliure en particular. (Prats, 1995: 327)

---

⁵⁰ Es poden trobar dues interessants reflexions sobre el temps i la seva percepció a Durán (1986) i Ramos (2001).

Per la seva part, Maria Jesús Izquierdo, Olga del Río i Agustín Rodríguez (1988) indiquen que el temps de les dones és continu, és a dir, no hi ha una diferenciació entre laborables i festius, entre treball i lleure. Encara que en la seva anàlisi prenen les dones com a grup homogeni i sovint identifiquen “dona” amb “mestressa de casa”, la seva percepció del temps continu sembla encertada tant per a les mestresses de casa com per a les dones que també realitzen un treball assalariat sigui dins o fora de la llar. Conclouen que el temps lliure és un residu, atès que és el que sobra després de dur a terme totes les activitats productives i reproductives.

En la seva recerca sobre àrees rurals, Mireia Baylina observa una continuïtat en les activitats de les dones que treballen a domicili:

Las mujeres entrevistadas describen una jornada diaria larga e intensa, en la que alternan los tiempos de trabajo asalariado con el doméstico y familiar. Raramente mencionan ratos de ocio y tiempo personal, salvo en los fines de semana, que equiparan el tiempo de no-trabajo con la limpieza generalizada del hogar, el lavado y planchado de la ropa familiar o la compra semanal. La composición de su jornada laboral es muy interrumpida y suele constar de unos marcos temporales bastante simétricos todos los días, que se llenan con tareas normalmente repetitivas. (Baylina, 1995: 116)

Per la seva banda, Alison Lever (1988), en el seu treball sobre un poble del centre d'Espanya, observa que les dones casades i especialment les que tenen fills i filles, gairebé no tenen temps lliure, perquè dediquen el final de la jornada a cuinar i ordenar la casa, i els caps de setmana a netejar.

És a dir, aquestes dones no perceben temps sobrants, sempre es mostren en activitat i fins i tot consideren part de la seva feina reproductiva com a lleure perquè escapa de la quotidianitat i d'alguna manera trenca amb les jornades llargues i repetitives. En aquest sentit és important tenir en compte les aportacions d'Eileen Green, Sandra Hebron i Diana Woodward (1990), pioneres en l'estudi del temps lliure des de l'enfocament de gènere, que afirmen que per definir una activitat de temps lliure no s'ha de tenir en compte l'activitat mateixa sinó la qualitat, és a dir, com es percep i si significa un canvi respecte de la monotonia quotidiana.

En aquesta línia, Lia Karsten (1995) fa notar que els estudis sobre temps lliure als Països Baixos conclouen que les dones que tenen un treball assalariat tenen menys temps lliure que les mestresses de casa però que, tanmateix, el seu temps lliure és de més qualitat.

És a dir, es relaciona la qualitat del lleure amb l'autonomia financera i amb la defensa del dret al lleure però, alhora, hi intervenen altres aspectes com ara l'estrés o la culpabilitat.

Generally speaking, men own more resources, such as free time, space and money than women. Gender specific rules and gender specific resources reflect the asymmetrical gender relations of our society. (Karsten, 1995:189)

El lleure de les dones es caracteritza per ser parcial, és a dir, simultani a altres activitats, de manera que per exemple escolten la ràdio moltes hores, però es tracta només d'una activitat secundària mentre es dediquen a activitats productives o reproductives. El temps que dediquen les dones treballadores al lleure passiu simultani a altres activitats equival a la meitat de tot el seu temps de lleure. Per tant, és evident que moltes dones que tenen poc temps lliure realitzen activitats de lleure per suportar millor el temps dedicat al treball. No obstant això, elles no les perceben com a lleure perquè es duen a terme durant el temps de treball (Ramos Torres, 1990).

A més, els períodes de descans com ara vacances sovint són viscuts per moltes dones com un simple desplaçament de tasques perquè no els hi suposa oblidar el bloc de treball reproductiu, sino simplement canviar d'escenari.

capítol 2

metodologia: fonts orals, bibliogràfiques i documentals

Aquesta recerca s'ha realitzant combinant tres tipus de fonts: la bibliografia especialitzada, la documentació d'arxiu i les fonts orals, amb l'objectiu d'aconseguir el retrat més complet possible de l'objecte d'estudi⁵¹: el treball femení a la indústria tèxtil llanera sabadellenca al llarg del segle XX. Podríem dir que l'estratègia d'aquesta recerca ha consistit en utilitzar qualsevol recurs a l'abast per descriure i analitzar el treball femení, i per contextualitzar-lo en un espai, la ciutat -Sabadell- i en un temps –el segle XX-. I això s'ha fet utilitzant diferents tècniques de recollida d'informació⁵².

La bibliografia s'ha utilitzat en totes les parts de la tesi i en cada part ha acomplert una funció diferent. A la primera part ha servit per bastir el marc teòric i metodològic en què s'ha desenvolupat la recerca i per dibuixar l'estat de la qüestió del tema del treball femení. A la segona part ha actuat com a font imprescindible per contextualitzar la realitat de la indústria tèxtil sabadellenca i entendre el funcionament de la ciutat fàbrica. A la tercera part ha estat el coixí per comprendre tots els aspectes relacionats amb el treball femení que es derivaven del treball de camp, però també tots els aspectes metodològics relacionats amb les tècniques orals. El recurs a les fonts bibliogràfiques fa possible relacionar l'objecte d'estudi amb altres temàtiques perifèriques, situar-lo històricament i geogràficament, i combinar diferents punts de vista en funció dels enfocaments dels investigadors i investigadores que han dut a terme recerques anteriorment.

Les fonts documentals són presents bàsicament a la tercera part de la tesi, que és la que aborda més directament el funcionament de la indústria tèxtil sabadellenca i l'articulació entre treball, procés industrial i mà d'obra. En aquest sentit, les fonts documentals contextualitzen les explicacions dels testimonis orals, però també són protagonistes en la descripció dels diferents processos, les jornades laborals i, especialment en tot el que fa

---

⁵¹ Segons Bertaux (1993a), la sociologia, l'economia, la història i l'antropologia -les ciències socials-, a diferència de les ciències naturals que treballen amb lleis físiques, no poden cercar lleis socials, perquè la vida social sorgeix de conflictes amb resultats que no es poden preveure. L'objectiu de les ciències socials és comprendre el moviment de les societats i descriure'l amb profunditat, i per fer-ho cal un pensament crític.

referència a salaris i a xifres de treballadors i treballadores. També cal destacar la informació aportada pels fons fotogràfics, especialment per al desenvolupament de la tercera part. L'accés a fonts documentals permet la incursió en les empreses i les organitzacions en què es desenvolupa el treball de les dones—l'objecte d'estudi— i facilita la comprensió del seu funcionament. Aquests fons permeten l'estudi sistemàtic d'aspectes que mai no es podrien conèixer a partir de fonts orals, com ara el nombre de treballadors i treballadores de la indústria, la seva distribució per oficis i seccions, les dates d'incorporació al lloc de treball i les de les seves baixes, etc. D'altra banda, la documentació d'arxiu facilita nombroses imatges i altres elements estètics, molt útils per intentar recrear el passat.

Per últim, les tècniques orals aporten informació molt rica que ens remet a la perspectiva biogràfica⁵³. En el cas del treball femení aquesta aproximació és especialment útil, perquè generalment el treball de les dones està subrepresentat en les fonts documentals que, d'altra banda, no mostren la multiplicitat d'aspectes que requereix aquesta investigació (Anderson, Armitage, Jack i Wittner⁵⁴, 1990). El "mètode" biogràfic és un conjunt de tècniques que permet conèixer espais i experiències innaccessibles des de les fonts documentals, i, alhora, és un instrument metodològic que se centra en les vides i les experiències concretes, articulant el treball empíric amb el teòric i interpretatiu per obtenir una lectura comprensiva de la realitat (Borderías, 1997). En el cas dels estudis sobre treball femení, l'ús de tècniques biogràfiques ha estat clau en les perspectives més innovadores dels darrers anys. Les fonts orals són especialment adequades per analitzar les trajectòries laborals i la seva relació amb els projectes familiars i, a més, són eines essencials per conèixer la forma de vida de les classes populars, que rarament generen memòries escrites, material epistolar, diaris íntims, etc. (Bertaux i Wiame, 1993; Comas, Bodoqué, Ferreres i Roca, 1990⁵⁵) i sobre els quals gairebé no hi ha documentació als arxius històrics (Thompson, 1988 [1978]), o per conèixer oficis, tècniques o sabers que ja han desaparegut (Prat, 2004).

---

⁵² Sovint és confusa la distinció entre mètodes i tècniques. El mètode és la perspectiva heurística de la recerca, que incorpora dades i permet relacionar dades amb hipòtesis, mentre les tècniques són els procediments utilitzats per produir dades (Navarro y Díaz, 1994).

⁵³ Bertaux (1993b [1980]) va prendre consciència de què la recollida de testimonis orals no era només una tècnica, sinó una nova pràctica sociològica: la perspectiva biogràfica, que ell identificava com una aposta de futur perquè permetia reconciliar observació i reflexió.

⁵⁴ Aquest és un exemple de visió interdisciplinària: Kathryn Anderson i Susan Armitage són historiadores, Dana Jack és psicòloga i Judith Wittner és sociòloga.

⁵⁵ Aquests autors van dur a terme entre 1984 i 1990 la recollida de 205 històries de vida d'homes i dones de més de 40 anys, amb la col·laboració d'estudiants d'antropologia de la Universitat Rovira i Virgili, i van constatar que els relats d'homes i dones es construeixen de manera significativament diferent: els homes els structuren a partir de les trajectòries laborals, mentre les dones ho fan a partir d'esdeveniments familiars que marquen diferents etapes. 88 d'aquestes històries de vida constitueixen la base del llibre de Comas, Bodoqué, Ferreres i Roca (1990).

2.1. Les fonts bibliogràfiques

Les referències bibliogràfiques utilitzades apareixen al final de cadascuna de les tres parts, així com a l'annex on hi ha una relació de tota la bibliografia consultada, però destaquem en aquest apartat que podem distingir diferents tipus de bibliografia utilitzada en el desenvolupament d'aquesta tesi:

- a) En primer lloc, el conjunt de textos que ha conformat el marc teòric, és a dir la bibliografia sobre antropologia del gènere i els estudis sobre treball femení, des de la pròpia disciplina, però també provinents de la geografia i la història. Sobre antropologia i gènere destaquen els desenvolupaments teòrics de Sherry Ortner (1974 i 1984), Michelle Rosaldo i Louise Lamphere (1974), Michelle Rosaldo (1980), Ann Whitehead (1979 i 1984), Henrietta Moore (1991), Susana Narotzsky (1988 i 1995), Dolors Comas (1995), i Verena Stolcke (1984 i 1988). Per a l'estudi del treball des de la història, els textos propis i les compilacions editades per Cristina Borderías, Cristina Carrasco i Carmen Alemany (1994), Carmen Sarasúa i Lina Gálvez (2003), i Mary Nash (1988b i 1994), amb referents com ara Joan W. Scott i Louise A. Tilly. Des de la geografia, el treball del *Women and Geography Study Group of the I.B.G.* (1984) i els textos de Doreen Massey (1984), Linda McDowell (2000), Ana Sabaté (1991 i 1995), i el grup de Geografia i Gènere de la UAB, liderat per Maria Dolors Garcia Ramon. Des de la sociologia, María Angeles Durán (1986 i 2001) i Teresa Torns (2001). Per al cas del treball a domicili, les recerques de Sheila Allen i Carol Wolkowitz (1986 i 1987), Annie Phizacklea i Carol Wolkowitz (1995), Lourdes Beneria i Martha Roldan (1987), Mireia Baylina (1996), i Enric Sanchís. Per a l'estudi del temps lliure Eileen Green, Sandra Hebron i Diana Woodward (1990), Lia Karsten (1995), Ramon Ramos Torres (1990), així com la compilació editada per Cristina Carrasco (2001).
- b) En segon lloc, els textos sobre aspectes metodològics i tècniques utilitzades en el treball de camp, que aporten llum sobre la metodologia, però també generen interrogants i reflexions sobre la pròpia recerca. En aquest cas, hi ha una significativa presència de textos provinents de la sociologia, disciplina que ha mantingut una profunda reflexió metodològica, amb autors com ara Miguel S. Valles (1997 i 2002),

Dean Hammer i Aaron Wildavsky (1990) o José Miguel Marinas i Cristina Santamarina (1993). Des de l'antropologia han estat especialment útils per a la meua recerca els textos de Carles Feixa (1990), Juan José Pujadas (1992), Ricardo Sanmartín (2003) i el llibre coordinat per Joan Prat (2004).

- c) En tercer lloc, la bibliografia que ha complert la funció de contextualitzar la recerca. Es tracta principalment de bibliografia local sobre Sabadell, des de la història de la ciutat, l'urbanisme, i els estudis especialitzats sobre la indústria tèxtil llanera, bàsicament provinents de la història econòmica. A banda dels llibres, cal remarcar l'ús de la revista *Arraona*⁵⁶. En el cas de l'urbanisme destaquen dos autors: els arquitectes Manel Larrosa (1986, 1989 i 1994) i Jaume Puig (1987 i 1991), que han parat atenció al desenvolupament de la ciutat de Sabadell i a la problemàtica de l'habitatge. En el cas de la història del sector tèxtil són imprescindibles els diferents treballs de Josep Maria Benaul (1994a, 1994b, 1995 i 2003), Esteve Deu (1990, 1994 i 2000) i Jordi Calvet (1992 i 2000). Per tot el que fa referència a les migracions ha estat molt útil el treball de Martí Marin (2003).
- d) Per últim, els manuals que ajuden a entendre processos industrials i altres terminologies especialitzades, especialment en tot el que fa referència a les tècniques tèxtils, com ara diccionaris i glossaris específics.

2.2. Les fonts documentals

La recerca documental s'ha dut a terme a l'Arxiu Històric de Sabadell (AHS), on s'ha analitzat documentació municipal, documentació procedent d'arxius privats, publicacions de començament del segle XX i diversos fons fotogràfics⁵⁷. Aquest arxiu, com d'altres de caràcter municipal conserva, a més de la documentació generada per l'Ajuntament, diversos fons d'interés, provinents d'arxius d'empreses, entitats i donacions particulars⁵⁸.

---

⁵⁶ *Arraona* és una revista fundada el 1976, que editen el Museu d'Història de Sabadell, el Museu d'Art de Sabadell i l'Arxiu Històric de Sabadell. Es dedica principalment a la història local de Sabadell.

⁵⁷ A l'Annex hem inclòs una relació exhaustiva de tota la documentació consultada.

⁵⁸ Roigé, Estrada i Bertran (1999) ofereixen una explicació senzilla i ordenada del que es pot trobar en els diferents tipus d'arxiu.

L'estudi de la documentació municipal s'ha centrat principalment en expedients classificats per l'AHS com "Cultura", com ara documentació escolar i de l'Escola Industrial d'Arts i Oficis, i governació. També ha estat molt útil un fons municipal encara no classificat, que inclou diversos expedients relatius a temes relacionats amb el treball, com ara censos obrers, reglaments d'empreses, documentació sobre la prohibició del treball nocturn de les dones, acomiadaments, etc. Per últim, s'han estudiat també els expedients d'obertura d'establiments i la matrícula industrial.

Quant als arxius privats, s'ha examinat documentació dipositada a l'AHS de les empreses Corominas i Cia., Cuadras i Prim, Molins Hermanos i Sociedad Anónima Marcet.

En el cas de Corominas i Cia. (indústria llanera⁵⁹), bàsicament relacions de personal, setmanals i dades de control i costos de producció. És rellevant en aquest fons el material referent a setmanals a preu fet, que ens ha permès fer un seguiment dels ingressos de les escudadores, esborradores i cosidores que treballaven a domicili, en un període de trenta anys, entre 1925 i 1957.

En el cas de Cuadras i Prim (filatura d'estam⁶⁰), hem examinat una gran quantitat de documentació compresa entre els anys 1878 i 1967, com ara fitxes i llibres de registre de personal, relacions de personal i censos obrers, relacions de baixes temporals, relacions de jubilacions i subsidis, setmanals i expedients relatius a accidents de treball. L'àmplia i detallada documentació salarial ha permès fer un seguiment dels salaris de les treballadores entre els anys 1901 i 1961, elaborant una sèrie a partir d'interval·ls de 10 anys, és a dir, dels anys 1901, 1911, 1921, 1931, 1941, 1951 i 1961⁶¹. Aquest fons també va permetre la creació d'una base de dades sobre treballadors i treballadores de l'empresa, que conté 1623 registres, amb dades d'interés per a la recerca, com ara data i lloc de naixement, domicili, data

⁵⁹ Corominas i Cia. (1859-1976): L'any 1859 es va constituir la societat Corominas, Salas i Companyia, que tenia antecedents en diverses activitats tèxtils de la família Corominas. L'any 1855, conjuntament amb altres fabricants i paraires, havien adquirit el Molí den Moratones, al marge del Ripoll. Fins llavors tenien només utilitatge manual de tissatge, però també van endegar una empresa de filatura i acabats per a tercers. El Molí d'en Moratones va esdevenir el Vapor de Cal Sec, àles de Josep Corominas Umbert (Benaul, 1993).

⁶⁰ Cuadras i Prim: L'empresa, dedicada a la filatura d'estam, va ser fundada l'any 1840 amb el nom de Tomás Coma Miró. El 1869 va esdevenir Herederos de Tomás Coma i el 1876 Cuadras, Feliu y Cia. La seva activitat es desenvolupava al vapor Badia, al carrer de les Tres Creus. L'any 1883 l'empresa es va traslladar a un nou edifici, al costat del riu Ripoll, i va adquirir nova maquinària, tot esdevenint la filatura més gran d'Espanya. L'any 1894 la societat va prendre el nom de Josep Cuadras y Prim i, finalment el 1902, Sociedad Anónima Sucesora de Cuadras y Prim (Deu, 1993).

d'incorporació a l'empresa, períodes de baixa, ofici o salari. Aquesta base s'ha elaborat a partir de la documentació relativa al personal, però, òbviament, no s'han pogut obtenir totes les dades per a tots els registres, sinó que alguns són molt complets, però d'altres es coneixen només el nom i algun altre ítem, com ara l'ofici. L'elaboració d'aquest instrument de treball ha suposat alguns problemes derivats de la duplicitat de noms que apareixen a les fonts d'origen escrits de diferents maneres, aparents contradiccions de la documentació, etc.

En el cas de Molins Hermanos (indústria llanera) s'ha treballat amb documentació dels anys 1939-1947, com ara contractes de treball, certificats per contractar menors, relacions de personal, certificats diversos, documentació sobre les remuneracions, escrits sobre els horaris de treball, tarifes i altra documentació referent a l'aprenentatge, la Central Nacional Sindicalista, l'Escola Industrial d'Arts i Oficis i la Mutua Sabadellenca d'Accidents de Treball i Malalties. Aquest fons abraça un període molt curt, de només vuit anys, però molt significatiu per a la nostra recerca per la coincidència amb els primers anys de la postguerra i la difusió de la ideologia pròpia del primer franquisme. L'anàlisi del fons de Molins Hermanos ha permès elaborar una base de dades sobre treballadors i treballadores, amb 450 registres, alguns dels quals amb informació significativa per a la recerca.

En el cas de la Sociedad Anónima Marcet (indústria llanera⁶²), hem analitzat les fitxes de personal, prenent com a any de referència el 1960 i elaborant un estat del nombre de treballadors i treballadores ordenats per l'ofici que consta a la fitxa. Aquesta

---

⁶¹ La data de referència utilitzada és, sempre que la documentació ho permet, els primers dies de juny: 1 de juny de 1901, 3 de juny de 1911, 2 de juny de 1917, 15 de juny de 1921, 6 de juny de 1931, del 2 al 7 de juny de 1941, 4 i 11 de juny de 1951, i 27 de febrer de 1960.

⁶² S.A. Marcet (1870-1978): Va ser fundada per Josep Marcet i Font (1845-1909) com a negoci dedicat a les llanes regenerades. Quan ell va morir, l'empresa va adquirir el nom de Hijos de José Marcet Font (1909-1915) i se'n van fer càrrec els seus fills Rafael i Plàcid (1875-1949). L'any 1915 es va convertir en Societat Anònima, essent una de les primeres del sector llaner a Sabadell. Fins l'any 1930 la principal activitat de l'empresa va ser la compravenda i manipulació de llanes i regenerats, així com la importació i la venda de drapots. L'any 1931 va adquirir maquinària i existència de la firma Textil Mantera SA. Va ser quan Plàcid Marcet Datzira va iniciar la fabricació de teixits per a senyor. Poc abans d'esclatar la guerra civil van fer suspensió de pagaments, però després de la guerra l'empresa va reprendre l'activitat. A partir de 1940 i durant vint anys, Josep M. Marcet Coll (1901-1963) va combinar la dedicació a l'empresa amb el càrrec d'alcalde de Sabadell. L'empresa va expandir-se també a la província de Jaén amb la Textil Carolina S.A. i amb una organització de vendes, amb el nom Pañerías Reunidas, que tenia filials a Barcelona, Girona, Lleida, València, Palma de Mallorca, Madrid, Valladolid, Oviedo, Córdoba, Badajoz i Sevilla. Des del 1950, la S.A. Marcet tenia una plantilla de més de 500 treballadors i treballadores, arribant en el període 1956-1961 als 800. A partir de 1960 van començar les reduccions de plantilla i, finalment, l'empresa va tancar definitivament el 1978 (Oliver, 1999).

classificació aporta informació sobre la distribució de tasques i la divisió sexual del treball⁶³.

Respecte de les publicacions de començament del segle XX, s'han examinat el Butlletí de la Cambra Oficial d'Indústria i Comerç de Sabadell (COCIS), *El Pueblo* i *El trabajo*, editat per la Federació Obrera Sabadellenca.

Per últim, la recerca ha inclòs els fons fotogràfics de la Secció d'Imatge i So de l'AHS, formats bàsicament per l'antic fons del Museu d'Història de Sabadell (MHS), pel propi fons de l'Arxiu –que sumen aproximadament 16.000 imatges- i per col·leccions particulars⁶⁴. Una part d'aquests fons està classificada i codificada temàticament, però una altra part i el material procedent del MHS no estan codificats, sinó que únicament s'ordena alfabèticament per temes. Moltes d'aquestes fotografies no estan documentades ni datades, però entre les que sí que ho estan, les més antigues s'atribueixen a l'any 1881.

Entre l'agost i l'octubre de 2001 es va fer una recerca exhaustiva amb el visionat de 18.215 fotografies, de les quals 6.570 eren del fons del MHS, 3.090 del fons codificat de l'AHS, 4.289 del fons pendent de codificar, 3.400 del fons Francesc Casañas i Riera, 676 del fons de la S.A.Marcet, i 83 d'altres donacions. Es va elaborar una base de dades on consten dades com ara el títol, descripció, datació o autor. Entre els fons consultats cal dir que la presència de dones es concentra en alguns temes, molt representats, com són l'ensenyament i les festes i música (que inclou sardanes, danses, etc.). En canvi, en altres activitats, com ara la política o el sindicalisme, apareixen dones molt escassament. D'altres activitats, com el treball domèstic, pràcticament no es conserven fotografies.

En aquest sentit, s'ha de tenir en compte que la fotografia històrica aporta moltes dades per recrear realitats que ja no existeixen, o que només existeixen en la memòria dels seus protagonistes (Bahia, 2003), però, alhora, presenta moltes limitacions i dificultats. En primer lloc, els fons fotogràfics no acostumen a reflectir els aspectes quotidians, sinó que majoritàriament mostren aquells fets poc habituals, excepcionals, o aquells dels que s'espera una transcendència. En segon lloc, la fotografia històrica està molt determinada

---

⁶³ Aquest fons és una excel·lent font per elaborar un estudi de cas sobre una indústria tèxtil durant la postguerra i a més, hi ha factors colaterals d'interès, com ara el fet que el seu propietari fos alcalde de Sabadell durant vint anys, i que l'empresa es va fer càrrec de la construcció de diversos serveis, com ara guarderia, habitatges i equipaments esportius. La historiadora sabadellenca Bet Oliver va iniciar una recerca en aquesta línia però, malauradament, no ha continuat el seu treball.

per la manca de fotògrafs espontanis i la professionalització del fotògraf, ateses les dificultats evidents per accedir als equips adequats. I els fotògrafs professionals generalment es dedicaven al retrat o, més recentment, al reportatge per encàrrec⁶⁵. Hi ha determinades èpoques o temàtiques que estan molt més representades que unes altres, no necessàriament perquè reflectissin episodis més determinants per al curs de la història de la ciutat, sinó simplement per una qüestió d'oportunitat.

I és per tot això que la presència de les dones a la història gràfica és més aviat escassa. En part perquè les activitats que desenvolupaven estaven poc valorades i s'emmarcaven en la quotidianitat: el treball, la família, les tasques domèstiques... En canvi, generalment no eren protagonistes dels actes socials, la política i els fets "commemorables" que han estat immortalitzats per la fotografia. Per tant, els fons fotogràfics no reflecteixen realment què feien les dones, sinó els fotògrafs han contribuït a conservar com a imatges de dones i hi ha molts aspectes que no han estat retratats perquè cap fotògraf no ho va considerar prou important. Tanmateix, sent conscients de les seves mancances, els fons fotogràfics aporten molta informació rellevant per a la recerca i esdevenen un document més per a l'anàlisi del treball femení, mostrant màquines, eines, espais de treball, vestits i pentinats, carrers i altres espais ciutadans, etc⁶⁶.

2.3. Les fonts orals

Les fonts orals són el material de treball propi de l'antropologia social i es poden desenvolupar mitjançant diferents tècniques, com ara l'observació participant, les històries de vida, les entrevistes en profunditat o altres tipus d'entrevista. Les fonts orals són utilitzades també pels historiadors i historiadores que es dediquen a la història oral i que valoren que aquesta aporta el testimoni personal, a través del qual es pot explicar la

---

⁶⁴ L'objectiu principal d'aquesta recerca era seleccionar fotografies per a l'exposició *Imatges de dones en la història de Sabadell. Una mirada als fons de l'Arxiu Històric de Sabadell*, promoguda per la Regidoria d'Igualtat Home-Dona de l'Ajuntament de Sabadell (2002).

⁶⁵ Fer-se un retrat resultava força car, així que només unes poques famílies se'n feien sovint i d'altres s'ho podien permetre en ocasions especials, com ara casaments, comunions o batejos. La resta de les activitats del món familiar quedaven reservades a l'àmbit privat. Entre els primers "retratistes" de Sabadell trobem el també pintor Joan Vilatobà Figols (1878-1954), el valencià Antoni Soldevila o Albert Rifà Planas (1878-19??). El primer fotògraf sabadellenc que va treballar com a reporter a diferents diaris va ser Francesc Casañas Riera (1890-19??).

⁶⁶ José María Ridaó (2004) es refereix al treball excepcional del fotògraf Carlos Pérez Siquier que, des de 1957, va anar creant un extens arxiu fotogràfic sobre el barri de La Chanca, a Almería, que ofereix un testimoni sobre la vida i la gent que habitaven La Chanca en condicions molt difícils. La recerca d'imatges per il·lustrar el llibre de Juan Goytisolo *La Chanca*, va donar lloc a una publicació monogràfica del fotògraf (Carlos Pérez Siquier: *La Chanca*. Sevilla: Junta de Andalucía, 2001).

història col·lectiva i teoritzar sobre condicions socioculturals, conductes de gènere, comportaments dels grups d'edat, etc. (Marinas y Santamarina, 1993). Els inicis de la història oral, a la dècada de 1970, van anar acompanyats d'una certa polèmica dins de la pròpia disciplina, en què alguns historiadors qüestionaven la fiabilitat i veridicitat dels documents orals i criticaven la seva subjectivitat. L'historiador Paul Thompson (1988 [1978]) va teoritzar abastament sobre les tècniques de la història oral i va contribuir a prestigiar-la, assenyalant que els documents escrits també tenen un caràcter subjectiu, i reivindicant el valor de la subjectivitat, que aporta coneixement sobre la percepció social dels fets i que és especialment pertinent per a l'estudi del treball i per a l'estudi de la història de les dones.

En aquesta recerca s'han realitzat entrevistes en profunditat a deu treballadores del sector tèxtil, actives o no, una entrevista més senzilla a dues treballadores, i dues entrevistes en profunditat a un *expert* en la indústria tèxtil. També s'han realitzat tres grups de memòria i he mantingut altres converses informals amb treballadores de la indústria tèxtil.

Vuit de les entrevistes realitzades constituïen el treball de camp de la meva tesina i es van realitzar l'any 1997: Araceli, entrevistada l'11 de febrer; Clara, el 26 de març; Antonia, el 19 d'abril; Roser, el 2 de maig; Conchi, el 3 de maig; Marcelina, el 4 de juny; Juanita, l'11 de juny i Loli el 29 de juliol (Domínguez, 1997)⁶⁷. Posteriorment, l'1 de juny de 1998 vaig entrevistar Felipa, cosidora de peces jubilada, i el 16 de maig i el 15 de juny de 2000 Edita, que havia estat cuinera i posteriorment havia realitzat diferents feines en el sector tèxtil.

La recerca es nodreix també de converses informals amb altres dones treballadores obtingudes a través dels contactes del Museu d'Història de Sabadell, com ara les treballadores que van participar en les activitats complementàries a l'exposició *Dona i Treball Tèxtil. Sabadell, 1900-1960*, que van incloure demostracions dels oficis d'ordidora, passadora i cosidora⁶⁸. També vaig fer dues entrevistes que no van ser enregistrades: el 24 de setembre de 1998 a la Tere i el 16 d'octubre de 1998 a la Montserrat i la Maria, totes tres cosidores de peces. Per a tots els aspectes relacionats amb el funcionament de la indústria tèxtil vaig entrevistar en dues ocasions, el 6

---

⁶⁷ A l'Annex hem inclòs una relació de tots els documents orals. Tanmateix, a l'apartat 6.3, sobre les trajectòries individuals, hi ha una ressenya de cada entrevista i una explicació sobre la vida de cada treballadora.

⁶⁸ Les demostracions es van fer al Museu d'Història de Sabadell el 21 de març, 11 d'abril i 16 de maig de 1999 i se'n va editar un fulletó explicatiu. Hi van col·laborar Immaculada Rifà i Ana Mª Rifà, ordidores, Ana Mª Burgueño, passadora, i Tere Seguí, cosidora, i ho va coordinar Jordi Marmià.

d'abril i el 5 de maig de 2000, Jordi Marmiñà, professor de l'Escola d'Arts i Oficis i coneixedor de la indústria tèxtil des de la seva experiència personal.

Durant l'any 2000 vaig dur a terme grups de memòria, oportunitat que va sorgir arrel de l'exposició *Dona i Treball tèxtil*. Vaig realitzar tres sessions d'aquestes característiques: al centre cívic de Gràcia, al febrer, al centre cívic de la Creu de Barberà, el 6 d'abril, i al centre cívic de Campoamor, el 22 de juny. L'experiència i els resultats van ser desiguals però, en qualsevol cas, cada taller va aportar informació relacionada amb la recerca sobre treball tèxtil. En els dos primers van participar aproximadament vint persones, tant homes com dones, majoritàriament jubilats. En el cas de Campoamor, van participar vuit persones, però bàsicament van parlar quatre dones –la Margarita, l'Eugenia, la Maria i la Pepa⁶⁹–, d'edats entre els quaranta i els vuitanta anys, que havien desenvolupat diferents oficis tèxtils, i va resultar molt enriquidor.

L'ús de tècniques orals comporta una sèrie d'inconvenients inicials, com ara la localització de possibles entrevistes, i posteriors: la transcripció i la complexitat per traduir a paper l'expressivitat verbal i la comunicació gestual o l'entonació⁷⁰. No obstant això, un cop superades aquestes etapes i assumida la pèrdua d'informació que es produeix en el procés de transcripció, els documents orals són excel·lents testimonis de la realitat quotidiana que, a més, permeten examinar una dimensió més o menys extensa en funció de les possibilitats de recollir dades. A continuació tractarem amb més detall les tècniques utilitzades a l'entrevista i als grups de memòria.

---

⁶⁹ Els noms de Maria i Pepa són pseudònims, el nom real de totes dues era Antonia, però s'ha canviat per no crear confusió, atès que ja havia entrevistat una altra Antonia.

⁷⁰ En un llibre que analitza exhaustivament la tècnica i aplicacions de les històries de vida, Pujadas (1992) detecta altres inconvenients del mètode biogràfic, com ara les dificultats per obtenir bons informants, completar els relats i conèixer la veracitat del relat, o problemes relatius a l'excessiva confiança o l'extrema suspicàcia sobre el que diu l'informant. No crec que la veracitat o la suspicàcia siguin realment problemes en la recerca; d'entrada cal donar crèdit al que expliquen les persones entrevistades i, en tot cas, contrastar les seves explicacions en altres entrevistes o buscant fonts documentals.

2.3.1. L'entrevista

Entre les diferents modalitats d'entrevista de tipus qualitatiu vaig triar l'entrevista en profunditat semiestructurada de final obert⁷¹. En primer lloc cal dir que l'entrevista és un procés comunicatiu que facilita a la persona que la realitza l'obtenció d'informació que aporta la persona a qui es pregunta, des de la seva pròpia experiència i interpretació, és a dir, es basa en el record de determinats fets del passat des de la reinterpretació present (Delgado y Gutiérrez, 1994; Thompson, 1993). El seu discurs parteix d'una realitat memorada, a partir del record de situacions, fets i sentiments que s'idealitzen, s'obliden, es reinventen i busquen coherència entre passat i present, però en aquest relat és determinant també l'interlocutor/a. El relat, el resultat d'aquest procés comunicatiu, és únic i irrepetible i respon a una situació d'entrevista –i una relació amb qui entrevista– concreta (Prat, 2004). L'entrevista és una conversa i no s'ha de convertir en un interrogatori (Valles, 1997), però no és una conversa quotidiana, sinó una conversa professional, amb un objectiu i un disseny orientats a la recerca en ciències socials, que requereix per part de la persona que ha de conduir l'entrevista preparació, habilitat conversacional i capacitat analítica, però, també molta disposició a escoltar (Sanmartín, 2003).

L'entrevista en profunditat és una llarga conversa, però alhora és molt més, és un intercanvi on intervé la comunicació, la reciprocitat i l'afectivitat i es genera una relació entre les dues persones implicades (Feixa, 1990). L'entrevista semiestructurada de final obert s'articula a partir d'un guió amb preguntes i temes que s'han d'anar introduint a la conversa, però sense que l'enunciat sigui rígid ni hi hagi necessàriament un ordre preestablert, i hi poden combinar les preguntes preparades amb anticipació amb les que poden sorgir durant la conversa (Hammer y Wildawsky, 1990).

Abans de realitzar l'entrevista s'ha de buscar la persona adequada en funció del tipus d'informació que es vol obtenir, fer el contacte, preparar el guió i concertar la cita en un lloc i temps adequats⁷². Un dels aspectes més problemàtics del treball de camp és precisament tot el que fa referència als contactes per accedir a les persones

⁷¹ Valles (1997) cita els diferents tipus d'entrevista qualitativa que identifica Patton (1990): l'entrevista conversacional informal (sense selecció prèvia de temes ni redacció de preguntes), l'entrevista basada en un guió (que l'entrevistador ordena i va formulant de manera flexible), l'entrevista estandaritzada oberta (amb una llista fixa de preguntes de resposta oberta) i l'entrevista estandaritzada tancada (amb una llista fixa de preguntes de resposta tancada, és a dir l'enquesta, que és en realitat una tècnica quantitativa). Valles també diferencia l'entrevista en profunditat de l'entrevista focalitzada, que és aquella que tracta les respostes com a material directe d'estudi, més que com a informació sobre un objecte d'estudi.

⁷² En els treballs sociològics en què no és necessàriament l'investigador el que realitza les entrevistes, es treballa amb grans mostres o participen molts investigadors, cal determinar també quina és la persona adequada per realitzar cada entrevista.

entrevistades quan es treballa amb un univers tant ampli com el de les treballadores tèxtils, i aquestes dificultats s'agregen especialment en el cas de treballadores a domicili, que formen part de l'economia submergida. La dificultat no és tant si acceptaran o no, perquè la major part de la gent accedeix a ser entrevistada de bon grat, sinó com establir el primer contacte, com localitzar aquestes persones⁷³. Per això una part dels contactes es van realitzar a través de la xarxa de coneixences personals altres gràcies a canals socials, com ara el Museu d'Història de Sabadell i, per últim, alguns assistint a la Trobada anual de cosidores, organitzada per exalumnes de l'Escola Industrial, el 19 d'abril de 1998⁷⁴. Tot i així, alguns contactes no van prosperar i també es va donar de contactes que van portar a persones que no s'ajustaven al perfil que requeria la recerca. Entre els primers, els que no van prosperar, hi va haver una senyora, la Teresa, amb qui vaig tenir una conversa telefònica de 15 minuts, en què va ser molt amable, però no va accedir a ser entrevistada perquè tenia total convenciment de què no aportaria res⁷⁵. Entre els segons, els que no s'ajustaven al perfil, destacaré el de la Carme, a qui vaig fer una entrevista, a partir de l'únic coneixement previ de què treballava a casa, però en realitat tenia un petit negoci de patronatge amb un altre soci i, per tant, no complia els requisits de treballar per a altres⁷⁶.

En el moment d'establir el primer contacte cal presentar-se i oferir una breu explicació sobre l'objecte de la recerca i la motivació per fer l'entrevista, així com oferir confidencialitat. També cal decidir com ens adreçarem a la persona que volem entrevistar, que generalment serà de vostè, perquè és una forma que mostra respecte, especialment per parlar amb persones més grans que nosaltres. Sempre que sigui possible ens adreçarem a la persona a qui volem entrevistar en la seva pròpia llengua, fet que fomentarà la seva predisposició (Hammer y Wildavsky, 1990). Aquest primer contacte és molt important i sovint acaba establint la data de la cita. La cita s'ha de fixar amb l'acord tant de la persona que entrevista com de l'entrevistada. S'ha de buscar un lloc preferiblement exempt de sorolls on es pugui desenvolupar la conversa en un ambient tranquil i agradable, sense interrupcions, i és millor que no hi hagi ningú més a

---

⁷³ Entre els motius per accedir a l'entrevista, Dean Hammer i Aaron Wildavsky (1990) es refereixen a la satisfacció personal de l'ego (sentir-se reconegut, necessitat o importnat), a la lectura de l'entrevista com un exercici de catarsi, a la necessitat psíquica de compartir els seus punts de vista, a la voluntat de la persona entrevistada d'ensenyar o, simplement, a fer-ho per educació.

⁷⁴ La trobada anual consisteix en una missa al Santuari de la Mare de Déu de la Salut i un dinar de germanor. La de 1998 va ser la vint-i-cinquena edició.

⁷⁵ La trucada va ser el 3/02/1997. Es tractava d'una cosidora d'aproximadament 45 anys, que havia treballat en diferents empreses de Sabadell i en algunes èpoques també a domicili.

⁷⁶ Entrevista a Carme, 4/12/1996. Tenia 25 anys i era patronista. Feia poc que havia iniciat l'experiència empresarial i encara no disposava d'un local, així que treballava a casa dels seus pares. L'entrevista va durar 35 minuts.

l'espai triat. És aconsellable que sigui la persona entrevistada qui triï el lloc i l'hora, així se sentirà més còmode (Thompson, 1988 [1978]). En el cas de les entrevistes realitzades per a aquesta tesi, gairebé totes es van dur a terme a casa de la persona entrevistada, tret de les que es van fer a Jordi Marmiñà que van tenir lloc al seu espai de treball, una nau on tenia diferents telers, ordidors i altra maquinària tèxtil, i les dues entrevistes que no es van enregistrar: la de la Tere, feta en una nau municipal on col·laborava amb el Museu d'Història classificant antics mostraris tèxtils, i la de la Maria i la Montserrat, que es va fer en el lloc de treball de la darrera, la fàbrica Ibars Balañà. Per tant, totes les entrevistes es van dur a terme al lloc proposat per la persona entrevistada, que sempre va triar el seu propi terreny, ja fos la llar o el lloc de treball⁷⁷ (en el cas de treballadores a domicili el mateix espai complia les dues funcions simultàniament). En molts d'aquests casos es va poder observar també l'espai de treball de les persones entrevistades (Hammer y Wildawsky, 1990).

El guió d'entrevista s'ha de dissenyar tenint en compte el tipus d'entrevista que es vol fer i ha de contenir els temes que poden aportar informació a la recerca, ja sigui en forma d'esquema o bé amb preguntes generals. No obstant això, en el cas de l'entrevista en profunditat semiestructurada, el guió esdevé només una guia de treball, un suport perquè la persona que entrevista tingui sempre recursos per formular preguntes, però en la situació d'entrevista no és aquest guió qui té el protagonisme, sinó la persona entrevistada. Les seves respostes i actitud són l'element principal en el desenvolupament de l'entrevista i l'entrevistador o entrevistadora ha de conduir la conversa en funció d'aquest element. En el meu cas, el guió actuava com a recordatori dels elements a tractar i imposava un ordre temàtic flexible, que s'anava adaptant en funció de les respostes de la persona entrevistada. I, a més del guió, utilitzava un quadre per anotar dades, que era molt útil per tornar sobre els aspectes que no havien quedat prou explicats anteriorment, però també per anar situant els aconteixements cronològicament⁷⁸.

Les tècniques utilitzades en la situació d'entrevista eren flexibles, partint de l'entrevista en profunditat semiestructurada, orientada bàsicament a l'entorn de l'experiència laboral, però articulant altres aspectes fonamentals per a la recerca, com ara l'ús del temps lliure i les relacions familiars i socials quotidianes. Aquest tipus d'entrevista permet obtenir molta riquesa de dades i facilita la clarificació dels dubtes o el

---

⁷⁷ En una extensa reflexió sobre els relats de vida Prat et al. (2004) apunten que el domicili en principi predisposa a un discurs més intimista, mentre l'espai de treball mostra la vida pública de les persones entrevistades.

⁷⁸ A l'Annex hem inclòs alguns models de guió utilitzats en aquesta recerca.

plantejament de noves preguntes en funció de les respostes, però, com a contrapartida, s'hi ha de destinar molt de temps, tant a la pròpia entrevista com al seu tractament posterior. Es tracta d'una tècnica pròpia del mètode biogràfic, estructurada a partir de l'itinerari personal de la persona entrevistada, que afavoreix la comunicació, dibuixa la trajectòria de cada dona i aporta una visió nítida dels cicles vitals, en què cal distingir la informació rellevant per a la investigació d'altres vivències personals presents en les entrevistes (Pujadas, 1992).

En aquest tipus d'entrevista tot és provisional (Hammer y Wildavsky, 1990). És a dir, el guió es redefineix constantment en funció del desenvolupament de la sessió, que normalment té unes limitacions temporals i pot patir interrupcions o la influència d'elements externs, com ara sorolls, trucades telefòniques imprevistes, la presència de la ràdio o la televisió..., la persona entrevistada reorienta la conversa cap als temes que més l'interessen i la persona que entrevista ha de saber jugar amb aquests elements per treure'n partit. El paper de la persona que entrevista és molt important per reconduir la conversa i orientar-la cap als temes d'interès, però aquesta habilitat és fruit d'un aprenentatge, de la pròpia experiència, i del bon enteniment que es pugui establir amb la persona entrevistada. Generalment, la persona entrevistada és una absoluta desconeguda per a qui l'entrevista però, en el curs de la conversa, anirà explicant molts elements de la seva vida, especialment en les entrevistes sobre trajectòries o itineraris vitals. En aquest procés es crea una relació entre les dues persones que, tot i sabent que serà efímera, esdevé un vincle molt intens durant unes hores, que fins i tot pot perdurar uns dies. L'entrevista no pot ser, doncs, un mer tràmit amb preguntes i respostes (Feixa, 1990). S'ha de tenir sempre en compte que qui accedeix a l'entrevista, explica aspectes que no només afecten la seva vida, sinó que realment són la seva vida. Cal guanyar-se la confiança de la persona entrevistada i vèncer el recel inicial. Les dificultats augmenten quan es pregunten per exemple dades econòmiques a persones que treballen en el sector informal.

D'altra banda, cal tenir en compte el factor de reelaboració dels records per part de la persona entrevistada, que preten teixir un relat coherent, l'efecte del pas del temps i de la racionalització de les experiències del passat des de l'òptica del present, que porten a l'exclusió de fets que no semblen rellevants per a la història i la insistència en uns altres (Comas, Bodoqué, Ferreres i Roca, 1990).

El relato, sea biográfico o autobiográfico, como el del testimonio que se confía a un investigador, propone acontecimientos que, sin desarrollarse todos y siempre en estricta sucesión cronológica (cualquiera que ha recogido historias de vida sabe que los testimonios pierden constantemente el hilo de la sucesión estrictamente cronológica), tienen o pretenden organizarse en secuencias ordenadas según relaciones inteligibles. (...) Producir una historia de vida, tratar la vida como una historia, es decir como el relato coherente de una secuencia significativa y orientada de acontecimientos, es quizás sacrificarla a una ilusión retórica, a una representación común de la existencia que toda una tradición literaria no ha dejado ni cesa de reforzar. (Bourdieu, 1989:28)

L'entrevista, especialment si es realitza amb poques intervencions de l'entrevistador/a, esdevé un relat sobre el passat –una reconstrucció–, construït –reconstruït– des del present pel propi protagonista, com passa també en el cas de les històries de vida⁷⁹. En aquest punt, es pot afirmar que un factor determinant per al desenvolupament de l'entrevista és la projecció pública de la persona entrevistada. És a dir, les persones que estan acostumades a parlar de la seva pròpia experiència personal amb gent que no coneixen, com ara periodistes, historiadors/es, etc. tenen més tendència a buscar causalitat i explicacions coherents en la seva trajectòria, i generalment han fet prèviament l'exercici de reelaboració. En canvi, les persones que no han estat entrevistades prèviament acostumen a fer una reelaboració espontània durant l'entrevista⁸⁰.

L'entrevista començava amb preguntes molt generals, referents a l'experiència laboral, del tipus “Quan va començar a treballar?” o “Com és que va començar a treballar al tèxtil?”. Aquesta pregunta arrencava el discurs, però en alguns casos en poques frases les treballadores resumien la seva trajectòria laboral per acabar dient que no tenien res més per explicar, que les seves vides no tenien res de particular.

Pues a ver, empieza a preguntar, si puedo contestarte te contestaré. (ANTONIA, 1953)

Si tu tienes alguna duda o lo que sea y me quieres preguntar, porque yo le dije Antonia, yo, decirle lo que yo sé se lo puedo decir pero es que... es muy corto, es muy corto. (MARCELINA, 1949)

---

⁷⁹ Per tot el que fa referència a les històries de vida veure Feixa (1990), Pujadas (1992) i Valles (1997).

⁸⁰ Aquest fet el vam constatar Joaquim Sanesteban i jo mateixa en l'entrevista que vam fer sobre les riuades de 1962 a un dirigent de l'Associació de Veïns de Ca n'Oriac, que no podia descriure els fets sense fer una interpretació política de la situació del barri i teoritzar sobre les causes, desenvolupament i òmnies posteriors a la tragèdia

*Empiezo a hablar y a hablar y a lo mejor igual no, no... no te hace nada, lo que yo te diga.
Tú... sobre lo que... lo que más o menos quieras...* (EDITA, 1928)

Es produïa una resposta de modèstia i de sorpresa pel fet que l'entrevistadora manifestés que les seves vides tenien molt interès per a la recerca. Calia llavors fer alguna pregunta sobre el tipus de feina, la formació o la forma de contractació per provocar explicacions més detallades, i fer entendre a l'altre que ens interessava la seva experiència personal, com va viure i com recordava les diferents situacions sobre les que preguntàvem. Només llavors es consolidava realment la situació d'entrevista.

Les entrevistes realitzades van tenir una durada d'entre una i dues hores, amb alguna excepció d'entrevistes més curtes. Durant tot aquest temps l'entrevistadora ha de saber escoltar i respectar els silencis, però també ha d'utilitzar estratègies per fer xerrar la persona entrevistada i per ampliar i aclarir les diferents informacions proporcionades. Entre aquestes estratègies hi ha el silenci, l'animació a continuar amb algun gest o expressió, la repetició d'alguna expressió de la persona entrevistada per intentar que amplii l'explicació, la pregunta de situació cronològica, la recapitulació de dades per veure si s'afegeixen nous elements complementaris o la petició d'aclariment (Valles, 1997 i 2002). En aquest sentit, la comunicació no és només oral, sinó també gestual, i és molt important la mirada per mostrar interès i per interrogar, o per animar a continuar. El protagonisme l'ha de tenir la persona entrevistada i s'ha d'evitar la intervenció continua de qui l'entrevista, però el caràcter de la primera farà més o menys necessària la formulació de moltes preguntes, és a dir, cal que la persona que entrevista s'adapti a l'entrevistat/da. La persona que entrevista està continuament en tensió, molt atenta a les respostes, i prenent nota dels aspectes sobre els quals s'ha de demanar aclariment, paraules clau o dates que ajudin a fer recapitulacions si cal, vocabulari específic de les tasques d'aquella persona, i altres elements que puguin ser especialment interessants per al desenvolupament de l'entrevista⁸¹. Alguns temes s'han d'abordar amb preguntes directes, però en altres casos s'han de buscar fòrmules indirectes per aconseguir respostes. Aquest és el cas, per exemple, de les preguntes sobre temps lliure. Si preguntem a una treballadora a domicili si té temps lliure, amb

---

(Domínguez i Sanesteban, 2003). I es va confirmar en l'entrevista que vaig fer amb Jaume Puig al dirigent veïnal Julio Regalado el 8 de març de 2005.

⁸¹ D'altra banda, l'entrevistadora està inevitablement neguitosa, pendent de què tot funcioni correctament i l'entrevista es desenvolupi amb èxit. Com afirma Callejo (2001) per referir-se als grups de discussió, cada entrevista és un repte, i ni la pròpia pràctica por calmar l'excitació i l'angúnia que acompanya l'entrevista.

tota seguretat dirà que no o potser es posarà a riure; si li preguntem, en canvi, quines són les seves afeccions tindrem més possibilitats d'èxit.

ENT: *¿Tenía tiempo libre usted?*

Ninguno, yo tenía... los domingos y todo cosiendo piezas. (CLARA)

ENT: Tenia temps lliure?

Ai, no gaire, no. (ROSER, 1945)

ENT: Vostè tenia temps lliure alguna vegada?

No. (riure) Temps lliure no. (JUANITA, 1935)

ENT: Cosia els dissabtes i els diumenges?

Sí, sí. El dissabte potser no tant, però els diumenges sí. De festa jo no..., anar *por ahí* no. (JUANITA, 1935)

ENT: Llavors, com va poder conèixer el seu marit, si sempre estava treballant?

No, el diumenge a la tarda, els diumenges a la tarda sí. (JUANITA, 1935)

ENT: *¿Qué otras aficiones tiene, además de coser?*

Coser es mi gran afición. Pero ya te digo, me gusta caminar, me gusta ir a la playa, he estado muchos años jugando al tenis con mi marido. (ARACELI, 1944)

En alguns casos, la persona entrevistada interpel·la a l'entrevistador/a. Pot preguntar-li si coneix un determinat procés tècnic, si s'ha trobat algun cop en la situació que està descrivint... O, en alguns casos, l'entrevistada associa l'entrevistadora amb la generació dels seus fills. Aquesta situació pot provocar un apropament entre les dues persones i pot ser útil per obtenir explicacions, però no ha de posar en perill el rol de l'entrevistador/a com a conductor/a de la sessió. El cas que exemplifica millor aquest tipus de relació és el de l'Antònia:

Mira, me organizo, a las siete me levanto. ¿Qué quieres, que te lo explique también?

Después la cría también está estudiando y si por lo menos dices se paga ella un poco o... pero vosotros ya sabéis como tenéis ahora el porvenir, lo tenéis crudo y...

Pero no colaboran no, lo suficiente que tendrían que colaborar no. No sé en tu casa pero aquí, a vosotros os sacan de vuestros estudios y os perdéis un poquito...

En principi, l'entrevista hauria d'acabar quan s'haguessin tractat tots els temes del guió –i altres que puguin sorgir durant la conversa– i es comencessin a produir repeticions de coses ja explicades, és a dir, es produís un efecte de reiteració. No obstant això, no sempre és així. A vegades l'entrevista acaba per una interrupció provocada per l'arribada d'alguna altra persona, o bé perquè la persona que entrevistem ja no disposa de més temps. Altres vegades és la persona entrevistada qui decideix posar-hi punt final, ja sigui per cansament o perquè pensa que no pot afegir-hi res més (Prat, 2004), o fins i tot canviant totalment de tema, tot donant a entendre que l'entrevista formal ha acabat.

I mira, tot això és *lo que...*

ENT: Això és tot, no?

Sí, per mi sí... (JUANITA, 1935)

Y ya está. Y si quieres saber alguna cosa más... (EDITA, 1928)

¿Quieres un cafelito?... (CLARA, 1933)

En qualsevol cas, cal assegurar-se d'haver recollit algunes dades bàsiques sobre la persona entrevistada, com ara el lloc i data de naixement (o almenys l'edat) i altres que siguin rellevants per a la recerca, com seria el nivell formatiu, l'edat d'incorporació al treball, possibles migracions, etc. Algunes d'aquestes dades s'han de preguntar expressament, altres hauran aparegut durant l'entrevista.

Un cop acabada l'entrevista generalment continua la conversa durant una estona, que depen de la relació que s'hagi establert entre les dues persones, però que no deixa de ser un temps atrapat entre la pròpia entrevista i el comiat. A vegades la persona entrevistada vol saber si ha complert les expectatives de qui l'entrevista, a vegades es produeix una breu conversa sobre qüestions personals, com ara si l'entrevistadora té fills, etc., a vegades s'acaba parlant de la universitat... Durant l'entrevista s'ha anat establint un clima de confiança i una certa afectivitat i el final no pot ser massa abrupte, cal donar temps per un comiat cordial. També s'ha d'aprofitar aquesta conversa més informal per agrair novament l'oportunitat de fer l'entrevista i el temps que ens han dedicat.

L'enregistrament amb magnetofon facilita l'anàlisi posterior de l'entrevista i, a més, permet que la persona que entrevista escolti més atentament, sense la distracció de prendre notes continuament i anotant només alguns conceptes importants per formular noves preguntes o els aspectes que no han quedat prou clars en l'explicació de la persona entrevistada. Però l'enregistrament també comporta algunes dificultats, com ara el recel de la persona entrevistada, problemes tècnics durant l'enregistrament, o dificultats derivades de la transcripció. La persona entrevistada pot mostrar reticència cap al magnetofon i cal sempre demanar-li el seu consentiment i explicar quin serà l'ús posterior de l'enregistrament, o pot parlar de manera artificial pensant en com enregistrarà l'aparell les seves paraules. Generalment, però, la major part de la gent es mostra natural una estona després de començar l'entrevista (Callejo, 2001; Prat, 2004). Els problemes tècnics, en canvi, poden influir molt negativament en l'entrevista, quan per algun motiu l'aparell no funciona correctament o cal canviar la cinta, factors que poden provocar interrupcions en l'entrevista o fins i tot el malestar de la persona entrevistada que veu que qui l'entrevista està més pendent de l'enregistrament que de les seves paraules.

Després de l'entrevista cal prendre notes sobre la situació en el diari de camp, ja sigui en un format tradicional (la llibreta) o amb fòrmules tecnològicament més avançades (l'agenda digital, l'ordinador). No és important el suport, ni l'estil, però ho és, i molt, el contingut: la data, la descripció del lloc on s'ha desenvolupat l'entrevista, la justificació de la tria de lloc, la descripció de la persona entrevistada, aspectes remarcables del desenvolupament de l'entrevista, possibles incidències, així com les impressions personals⁸².

Totes les entrevistes i els resultats dels grups de memòria van ser transcrites respectant en tot el possible la forma d'expressió de les persones protagonistes, procés en el que sorgeixen dificultats derivades de l'ús d'expressions inintel·ligibles. Els problemes d'enregistrament a què fèiem referència anteriorment també poden dificultar la transcripció, especialment si hi ha problemes de soroll de fons, o la persona entrevistada es mou o parla en veu baixa. La transcripció fidel de l'enregistrament requereix l'escolta atenta i molt de temps⁸³. I, tot i el temps dedicat, la transcripció implica una inevitable reducció del document oral, cal ser conscients de què la transcripció mai no pot reflectir

---

⁸² Entre els diferents tipus de notes de camp, Valles (1997) es refereix a les notes condensades, notes expandides i notes del diari de camp, o bé notes d'anàlisi i interpretació, notes observacionals, notes teòriques i notes metodològiques.

⁸³ Hammer i Wildawsky (1990) estimen que cal dedicar nou hores a la transcripció per cada hora d'enregistrament.

per complet l'entrevista, hi ha un procés de transformació d'un document oral en un document escrit (Callejo, 2001). En el procés de transcripció s'ha de prendre també la decisió sobre el nom que donarem a les persones entrevistades en el document transcrit, que serà també el que utilitzem en l'informe final. En alguns casos hi ha investigadors que utilitzen codis, especialment quan treballen amb moltes entrevistes, en altres casos es manté el nom real o bé s'adjudica un nom fals. En aquest cas, tenint en compte que cap de les persones entrevistades va manifestar desig de confidencialitat, s'ha mantingut el nom propi, que sembla la manera més fidel de recordar cada testimoni, tot i que s'han eliminat els cognoms, que no són rellevants per a la recerca. Només s'han utilitzat pseudònims quan es repetia algun nom.

El resultat de la transcripció és un conjunt de textos, que van ser tractats amb el programa informàtic *Atlas.ti* d'anàlisi de textos, que ha facilitat la seva codificació i anàlisi⁸⁴. Els programes com ara *Atlas.ti* han estat dissenyats per a aquesta finalitat i permeten fer tot el que fins fa pocs anys es feia manualment amb un important estalvi de temps (i de paper!) i una simplificació de tasques, però també aporten noves funcionalitats com ara la codificació múltiple, la creació de xarxes entre diferents conceptes i el treball amb tots els suports documentals⁸⁵. No obstant això, a vegades poden provocar nous problemes, com ara que s'organitzi l'anàlisi a partir de les rutines del programa, que es confongui el paper mecànic de l'ordinador amb l'expert que interpreta o que s'excloquin altres elements d'anàlisi complementaris.

Per codificar les entrevistes s'han d'establir uns criteris d'ordenació per tal que aquesta tasca sigui útil per a l'objectiu de recerca. Altrament es corre el perill de produir un nombre excessiu de conceptes o bé d'establir-ne de repetitius o d'inexactes. S'ha de tenir en compte que alguns codis es poden superposar –i els programes d'anàlisi de text ho permeten– i que, en funció del nivell de detall de l'entrevista, caldran codis de caràcter general o, pel contrari, codis que permetin filar més prim. En la recerca que ens ocupa, s'han codificat els textos amb conceptes distribuïts en tres grans blocs: l'àmbit laboral, el context familiar i de la llar, i el context social i urbà. En l'àmbit laboral s'han utilitzat els següents conceptes:

---

⁸⁴ El tractament de les entrevistes amb procediments i tècniques d'anàlisi conforma la fase pròpiament analítica, però el procés d'anàlisi, de fet, comença amb la formulació del problema i el disseny de la investigació i es desenvolupa durant tota la recerca a partir del plantejament de dubtes i noves preguntes (Valles, 1997).

Aprenentatge	Jornada laboral	Temps lliure
Altres activitats remunerades	Oficis	Trajectòria laboral
Competitivitat	Procés tèxtil	Treball a domicili
Condicions de treball	Risc laboral	Treball a fàbrica
Contractació/col·locació	Salari	Treball agrícola
Crisi econòmica	Servei domèstic	Vagues / Sindicalisme
Empreses	Tecnologia	

En l'àmbit del context familiar es van establir els conceptes:

Aconteixements familiars	Habitatge	Treball domèstic
Ajut	Maternitat	Viduitat
Alimentació	Matrimoni	
Aspiracions i preferències	Relacions de gènere	

En l'àmbit del context social i urbà es va treballar amb els conceptes:

Barris	Migracions	Transport
Escolaritat	Paisatge urbà	

La codificació permet un tractament intens de la informació seleccionant per exemple tots els paràgrafs codificats amb un determinat concepte, establint famílies de conceptes, seleccionant cites..., possibilitats que faciliten l'anàlisi comparativa i el treball de revisió i redacció. No obstant això, s'ha de tenir present que aquesta tècnica es basa en la fragmentació del text i en la combinació de fragments dels diferents documents. Aquest exercici de dissecció pot fer perdre de vista que cada entrevista conforma una unitat de treball, fruit d'una determinada dinàmica i context. D'altra banda, no hem de permetre que el procés de codificació, que té un component mecànic, ens distregui del contingut de l'entrevista.

2.3.2. Els grups de memòria

Es tracta d'una tècnica qualitativa que s'ha utilitzat freqüentment en sociologia amb el nom de grup de discussió, però amb una gran diversitat: grup focalitzat, grup d'experts, grup delphi, grup triangular, etc⁸⁵. En el nostre cas, hem assajat una fórmula grupal més semblant als tallers de la metodologia participativa, amb l'objectiu de treballar amb la memòria i els records. Els anomenarem grups de memòria pel fet que en sociologia s'ha teoritzat sobre el treball amb grups, però també podrien haver estat batejats com a tallers de memòria.

⁸⁵ El de Muñoz (2000) és un bon manual per aprendre a fer servir *Atlas.ti*.

⁸⁶ Els grups de discussió s'han desenvolupat especialment en els estudis de mercat. Per conèixer més sobre els diferents tipus d'entrevistes grupals i el seu desenvolupament, veure Delgado y Gutiérrez (1994) i Callejo (2001).

La idea de realitzar aquests tallers amb grups de memòria va sorgir a partir de l'observació de què en les conferències sobre treball femení organitzades en diferents barris de la ciutat moltes persones que formaven part del públic mostraven interès per explicar les seves pròpies experiències⁸⁷. El cas més evident va ser una conferència al barri de Torre-romeu, el 23 de novembre de 1999, que va esdevenir una mena de taula rodona amb el públic, format per set o vuit dones i un home d'edats compreses entre els 45 i els 75 anys. A les conferències es va afegir, doncs, aquesta nova modalitat de reunió on es donava el protagonisme a les persones que hi assistien, especialment si eren dones que havien treballat al sector tèxtil. Fer els contactes per organitzar aquestes activitats va ser molt senzill. Es va fer a través de les associacions de veïns dels propis barris i la proposta va ser molt ben acollida per la gent. A més, el fet de plantejar-ho des d'una institució –l'Ajuntament o el Museu d'Història– li confereix entitat pròpia, revesteix la sessió d'un reconeixement públic, que no tenen les entrevistes fetes per una investigadora sense relació amb cap institució.

El primer que es pot dir dels grups de memòria és que tenen ben poc en comú amb una entrevista individual: són processos comunicatius en què intervenen moltes veus, en què a vegades tothom vol parlar simultàniament i és difícil controlar el curs de la conversa. L'investigador/a assumeix un paper de moderador/a més que no pas d'entrevistador/a. Hauríem de partir de la constatació de què el bon funcionament del grup depèn de factors molt diversos i poc controlables per la persona que modera, com ara la composició del grup (nombre de persones, edats, si es coneixen prèviament, si és un grup ideològicament homogeni, etc.), les condicions del lloc on es realitza el taller, la limitació de temps, si en el grup apareixen líders o persones que monopolitzen el torn de paraules... A diferència dels grups de discussió utilitzats en sociologia, en aquest cas no es coneixia el nombre de participants amb anterioritat. Les entitats veïnals feien una convocatòria pública en el seu àmbit d'actuació i la mida del grup era, per tant, una incògnita. La dimensió del grup és un dels factors que influeixen més directament en el desenvolupament de l'activitat. Els experts en grups de discussió aconsellen entre cinc i dotze participants, en funció del tipus d'informació que es persegueix i les característiques dels propis participants (Valles, 1997). En qualsevol cas no recomanen que hi hagi més de dotze persones per la tendència a formar subgrups.

---

⁸⁷ L'exposició *Dona i Treball Tèxtil. Sabadell, 1900-1960*, produïda pel Museu d'Història de Sabadell, es va inaugurar el 8 de març de 1999, però posteriorment va itinerar per tota la ciutat, fet que va motivar l'organització d'altres activitats complementàries, com ara conferències o visites guiades a l'exposició.

En aquesta tècnica s'ha d'elaborar també un guió, però aquest és encara més provisional que a l'entrevista. És només un punt de partida, un llistat de temes que es poden abordar, però no pot incloure totes les preguntes que es poden formular en una entrevista. La participació de diferents persones en les explicacions limita la capacitat de preguntar, cal concentrar-se en un grapat de temes, però aquesta decisió no es pot prendre fins que no es coneix el grup i s'observa la seva dinàmica. El grup està format per persones que parlen molt, persones que parlen poc i, fins i tot, persones que no parlen, però tothom té alguna motivació per assistir a la reunió, ja sigui per curiositat, perquè l'interessa el tema de conversa o perquè pensen que poden ensenyar (o aprendre) coses. En qualsevol cas, el paper del moderador o moderadora és garantir que pugui parlar tothom que ho vulgui fer, que no hi hagi persones que eclipsin altres intervencions, que les persones més tímides es decideixin a parlar i que el grup es mantingui cohesionat. S'ha d'intentar que tothom mantingui l'interès, que no es formin subgrups amb dinàmiques pròpies i que no es dispersi el tema de conversa. El moderador o moderadora ha de ser el motor del grup (Valles, 1997), ha d'introduir breument el tema i explicar els objectius de la reunió, i ha de ser vist/a com la persona responsable de conduir el grup, rol que no sempre és fàcil tenint en compte que la reunió es desenvolupa en un local que és familiar als participants (el centre cívic que sovint utilitzen com a associació) i que el grup tenia la seva pròpia dinàmica abans d'esdevenir grup de memòria. En els grups unes intervencions poden animar a altres participants, sense que hi intervingui necessàriament el o la moderadora, però també hi ha intervencions que poden qüestionar altres fetes anteriorment.

La durada de l'activitat no acostuma a ser superior a una hora o hora i mitja. El grup, especialment si és nombrós, es cansa aviat. Si es produeixen repeticions excessives o una part del grup inicia converses independents s'ha d'intentar reconduir la situació. Altrament, en pocs minuts es trencarà la dinàmica del grup i la sessió haurà acabat. En el cas que el grup funcioni molt bé i hi hagi un bon enteniment, la persona que el modera s'ha d'anticipar a una situació de trencament de la dinàmica i ha de proposar el final, per tal d'aconseguir un sentiment de satisfacció per part dels i de les participants.

L'enregistrament de la sessió grupal no garanteix que se'n pugui fer la transcripció. Sovint hi ha problemes per distingir les diferents veus, hi ha intervencions simultànies o superposades, i no s'entén prou bé als que seuen més allunyats del magnetòfon. L'enregistrament no té, doncs, com a objectiu la transcripció, sinó que esdevé un element més, juntament amb les notes de la persona que modera, per reconstruir posteriorment el desenvolupament de la conversa. En aquest cas, l'ús de les notes és central, tant de les que es puguin prendre durant la sessió, bàsicament anotacions de temes i paraules clau,

com les que es prenen després de la sessió, que han de recollir tot el que el moderador o moderadora pugui haver observat: descripció del llocs, dels i de les participants, identificació de líders i altres actors, temàtica tractada, to de la conversa, interpel·lacions, nivell d'acord entre participants, vocabulari utilitzat, impressions personals, etc. Una altra dificultat dels grups és l'obtenció de les dades personals bàsiques, com ara data i lloc de naixement, però el desconeixement d'aquesta informació no implica la renúncia a les aportacions dels i de les participants, aquest fet no té cap relació amb la riquesa de les seves intervencions.

Com hem dit anteriorment, els resultats dels tres grups de memòria que vam realitzar a Gràcia, la Creu de Barberà i Campoamor, van ser desiguals i, en aquest sentit, va influir especialment el nombre de participants. El més profitós quant a varietat d'informació i sobre el qual es va mantenir en tot moment el control per part de la moderadora va ser el de Campoamor, amb vuit participants, tot i que la conversa es va anar centrant en quatre dones. Els altres dos grups, amb una participació d'aproximadament vint persones, eren excessivament grans i, per tant, van haver de ser de durada més curta i centrant-se en alguns aspectes concrets: els oficis tèxtils bàsicament, sense poder aprofundir en altres temes colaterals. Les tres sessions van ser enregistrades amb magnetòfon, però només la de Campoamor va ser transcrita fidelment, tractada amb el programa *Atlas.ti* i codificada com en el cas de les entrevistes. Del grup de la Creu de Barberà, davant la impossibilitat d'identificar les diferents veus, es va fer una transcripció no fidel, en què tots els participants es tracten com un únic informant, i potseriorment també va ser analitzada i codificada.

2.4. I amb tot això... escriure una tesi

Notes resultat de les moltes lectures de llibres i articles, que mostren les recerques i teories d'altres investigadors i investigadores, notes sobre la recerca documental, bases de dades, taules, gràfics i resums sobre els expedients d'arxiu, imatges fotogràfiques, publicacions de l'època, cintes i transcripcions d'entrevistes, notes observacionals sobre les entrevistes, cintes i transcripcions dels grups, més notes... I a més, a més, la pròpia memòria sobre tot aquest treball de camp. Aquest és el punt de partida per escriure l'informe final, la tesi, que ha de reflectir el llarg camí recorregut entre els primers plantejaments de la recerca i la redacció de conclusions.

La tasca d'ordenació d'aquest gran paquet d'informació potencial, d'anàlisi i relació de dades, i de redacció constitueix una de les parts més complexes de la recerca. La proposta d'índex inicial s'anirà adaptant a l'evolució d'aquest procés, en què sorgeixen noves qüestions inicialment no plantejades, es modifica la jerarquia dels temes i dels diferents epígrafs i hi plana la necessitat de pensar un text coherent, amb un fil conductor que contingui tant els elements teòrics i metodològics, com la informació obtinguda a partir de la recerca per acabar dibuixant certes conclusions. En definitiva, continuament es produeix reflexió i reelaboració, factors que enriqueixen l'activitat intel·lectual, però que a vegades posen en perill la finalització del treball. I continuament s'han de fer correccions, revisions i es van succeint diferents versions del text.

En un treball que tracta tot el segle XX, com és aquest, cal establir períodes d'anàlisi, tant pels apartats de context com per als de recerca pròpia, que ajudin a entendre els processos històrics. En aquest cas hem optat per combinar criteris polítics i econòmics, amb especial influència sobre la història que volem explicar, per definir tres grans períodes: de començament de segle fins a la guerra civil, la guerra i la dictadura franquista, i de la crisi a final de segle.

Per il·lustrar el text, però també amb una funció explicativa, en diferents apartats s'han inserit cites procedents dels documents orals o de la bibliografia, i s'han inclòs taules de dades, gràfics i imatges. El resultat és un document divers, on conviuen elements de text i d'imatge, amb l'objectiu, ja enunciat al començament d'aquest capítol, d'aconseguir el retrat més complet possible de l'objecte d'estudi.

a tall de recopilació

Treball, treballs, gènere parteix del concepte de treball, que aviat es revela plural en l'experiència de les dones, i l'articula amb les relacions de gènere. El concepte de treball s'entén com el conjunt d'activitats, relacions socials, coneixements i representacions que actuen per produir i distribuir bens i serveis, i per reproduir el procés pel que es generen i distribueixen aquests. La realització de tot treball implica organització, rols i normes, despesa d'energia, esforç, ús de tècniques, distribució del temps i intercanvis.

Un problema central per a l'estudi del treball femení és la dificultat per quantificar-lo pel fet que les estadístiques generalment pateixen un biaix androcèntric ideològic i metodològic, és a dir, estan dissenyades a partir de l'estandard d'individu-home i, com a conseqüència, el treball femení està subrepresentat en els resultats.

La incorporació de les dones al món laboral no és recent, ni forma part d'un procés unilínia de *progrés*, ni és producte de la revolució industrial. Les dones han treballat – almenys des del segle XI– en àmbits tan diversos com ara l'agricultura, les manufactures, el comerç o el servei domèstic i, més recentment en la indústria i els serveis. Tot i així, els seus ingressos han estat sovint considerats un "ajut" mentre el gruix del salari teòricament l'havia d'aportar l'home responsable de la família. Si bé el treball femení no és una novetat, sí que ho és la participació generalitzada de les dones casades de totes les classes socials al llarg de la major part de la seva vida.

La legislació laboral espanyola, impulsada pels reformistes socials influenciats per l'higienisme, sovint genera normativa segregada, és a dir, lleis que afecten només a les dones –o a dones i menors d'edat– en àmbits com ara el treball nocturn, la prohibició de determinades activitats industrials o el treball infantil. Aquesta legislació esdevé un factor restrictiu de l'accés de les dones al mercat de treball i contribueix a la defensa d'un model de relacions de gènere que assegura l'acompliment de les tasques domèstiques per part de les dones, garantint els llocs de treball assalariat per als homes. La legislació franquista intenta perpetuar aquesta segregació, tot impulsant el

model de la bona mare de família mestressa de casa, malgrat la realitat –almenys a les ciutats industrials- era ben diferent.

Els models impulsats per les normes legals corresponen als estereotips d'home *breadwinner* i dona "àngel de la llar", en una anàlisi que considera la família com a unitat bàsica i parteix del concepte de salari familiar, en què home i dona compleixen funcions diferenciades: l'home a l'esfera pública (el treball assalariat, la política, els actes públics) i la dona a l'esfera privada (la llar, la família, la cura dels altres). Si bé el mercat de treball contribueix al manteniment d'un model de desigualtat entre homes i dones, no és el propi mercat qui el genera, sinó que la mà d'obra ja és desigual prèviament i és determinant la reproducció de la desigualtat en el si de la família, a partir d'una socialització diferenciada, de la inversió desigual en formació i de la transmissió d'estereotips sexuals.

En els casos en què les dones accedeixen al treball assalariat –i, per tant, a l'esfera pública–, les relacions desiguals de gènere i la divisió sexual del treball les aboquen a un mercat laboral diferent –amb menor remuneració i reconeixement–, d'acord amb les teories del mercat dual. I, de la mateixa manera, la percepció del seu treball és entesa per la família –o fins i tot per les treballadores– com un treball menys important que el de l'home-cap de família, sovint intermitent, menys estable, subjecte a les necessitats de la família i condicionada al compliment del rol principal de la dona com a mestressa de casa. Les aportacions econòmiques de les dones, independentment del seu import, són interpretades com a complement del sou principal i no necessàriament impliquen reconeixement social.

El treball domèstic recau en les dones, tot repercutint directament en la seva posició en el mercat de treball. Les dones pateixen un repartiment desigual de tasques perquè, si bé elles participen del treball assalariat –tot i que en condicions també desiguals–, els homes apenes participen del treball domèstic. Les dones tenen doble presència al treball assalariat i al domèstic, mentre els homes tenen únicament presència en el mercat laboral, és a dir, no s'ha produït un repartiment del treball domèstic. La doble presència limita les possibilitats de tria de feina en funció de dos factors: el temps i l'espai. Les dones no disposen del mateix temps que els homes, han de reservar una part del dia per a les tasques domèstiques, i no es poden permetre destinar massa temps als desplaçaments. Per aquest mateix motiu, han de buscar feines més properes, i el treball domèstic esdevé un factor de localització.

Les dificultats estadístiques per mesurar el treball de les dones s'agreugen en el cas del treball domèstic, perquè el treball domèstic té límits poc definits i s'intercala amb altres activitats, i perquè no inclou només les tasques de neteja de la llar i preparació d'aliments, sinó tot el que deriva de la cura dels altres –els fills i filles, la parella, els avis i àvies–. L'assistència a la família implica la relació amb l'escola, les activitats extraescolars, els metges i altres professionals, així com la responsabilitat de la socialització dels fills i filles. Així, la mare esdevé cuidadora, tot considerant *natural* que aquestes funcions les exerceixi la dona, i ser mare –i cuidadora– es presenta com un tret indispensable de la feminitat.

Al llarg dels anys les dones han buscat fórmules per combinar el treball domèstic –del qual se senten responsables– i el treball assalariat, com ara el treball a domicili, l'abandonament del treball assalariat durant determinats períodes coincidents amb les etapes en què s'incrementa el seu paper com a cuidadores, o el treball a temps parcial. Aquestes estratègies perpetuen la doble presència de les dones.

El treball a domicili és una *estratègia de conciliació* molt utilitzada per les treballadores sabadellenques en el sector tèxtil i que ja existia –a Sabadell i a tot Europa– abans del procés d'industrialització, en les tasques artesanes i manufactureres. Una de les seves característiques és la discontinuïtat, derivada de l'escàs compromís de l'empresari. Per a l'empresa les treballadores a domicili juguen un paper de flexibilització de la plantilla, mentre s'estalvien les despeses socials, l'adequació i manteniment dels locals i, fins i tot, la maquinària. La forma de pagament –a preu fet– esdevé un mecanisme molt eficaç de control del treball i permet aconseguir una elevada productivitat, exercint molta pressió sobre les treballadores amb els terminis de lliurament de la feina.

La pressumpta flexibilitat del treball a domicili, en tant la treballadora tria en quin moment el realitza, esdevé utòpica, perquè els ritmes de treball no obeeixen a una opció sinó als terminis que imposa l'empresa, que provoquen jornades llargues i intenses, en què es combina també amb el treball domèstic. D'altra banda, si bé una de les principals motivacions de les treballadores a domicili –i una de les explicacions que ofereixen també les famílies– per treballar a casa és l'atenció als fills i les tasques domèstiques, la realitat quotidiana deixa poc temps per dedicar als altres perquè el treball és molt absorbent. Tot i així, moltes dones valoren la disponibilitat per actuar en situacions imprevistes o excepcionals, com ara la malaltia dels familiars o les visites al metge– i la llibertat d'actuació sense donar explicacions, alhora que són conscients de què la jornada habitual els impedeix passar massa temps amb la família. El treball a

domicili perpetua el model de les dues esferes –pública i privada– i contribueix a situar les dones fora de la xarxa social de treball. En aquest cas es produeix una doble presència amb caràcter invisible, perquè tot passa en l'àmbit domèstic.

L'experiència del temps és diferent per als homes i per les dones, és a dir, hi ha una desigualtat en l'ús del temps, tant del temps immediat com de la trajectòria vital. Per als homes la percepció dels diferents temps –temps de treball versus temps de lleure– està vehiculada per l'experiència laboral, per l'horari i el calendari del seu treball assalariat. En canvi, en el cas de les dones, la percepció del temps –i també del temps lliure– és més complexa, i això és així bàsicament a causa de la doble presència i al fet que el treball domèstic és continu, no és un temps linial, especialment en tot el que fa referència a assistència a altres persones. Fins i tot en el cas de les vacances, el treball domèstic no desapareix, simplement es desplaça amb un canvi d'escenari.

El temps lliure ha estat objecte de poques recerques i el seu estudi parteix de les dificultats de conceptualització. No es pot definir en funció de l'espai en que es porta a terme l'activitat, ni en funció de la pròpia activitat. Així, s'acaba definint a partir del que no és i no és ni treball ni obligació ni quotidianitat. El temps lliure és el temps sobrant, el temps residual, i els aspectes més rellevants per identificar-lo és la qualitat de l'activitat i la vivència que se'n fa.

Metodologia: fonts orals i documentals aborda els aspectes metodològics de la tesi, on s'han combinat fonts bibliogràfiques, documentals i orals, amb el convenciment de què les diferents tècniques es complementen per aconseguir una visió molt sòlida de l'objecte d'estudi.

L'ús de bibliografia especialitzada és present arreu, tot i que complint funcions diferents: així, a la primera part, la bibliografia és protagonista absoluta per bastir el marc teòric i metodològic i reflectir l'estat de la qüestió sobre treball femení, a partir de lectures sobre antropologia de gènere, plantejaments sobre el treball femení elaborats des de la geografia, l'antropologia i la història, i textos sobre metodologia i tècniques de recollida de dades, bàsicament des de la sociologia i l'antropologia, que aporten reflexions sobre el treball de camp. A la segona part, el recurs a altres autors s'utilitza per contextualitzar la recerca en un espai –la ciutat: Sabadell– i un temps –el segle XX–, utilitzant bàsicament autors sabadellencs provinents de la història econòmica i l'urbanisme. A la tercera part, els manuals sobre procés industrial i els diccionaris han estat el coixí per tractar els aspectes tècnics i terminològics.

Les fonts documentals s'utilitzen bàsicament a la tercera part i serveixen per contextualitzar la recerca, però també tenen un paper protagonista en l'anàlisi d'aspectes que no es poden conèixer a partir de les fonts orals, com ara salaris o xifres sobre nombre de treballadores. La recerca documental, realitzada a l'Arxiu Històric de Sabadell, ha aportat també informació a partir dels fons de la Secció d'Imatge i So, tot i les limitacions dels fons de fotografia històrica pel fet que les dones generalment no eren protagonistes d'actes públics que era, precisament, on tenien més presència els fotògrafs abans de la popularització de les càmeres fotogràfiques.

Les tècniques orals s'aborden des de la perspectiva biogràfica i són especialment útils per estudiar el treball femení, pel fet que aquest ha estat durant molt de temps invisible a la història, i la vida de les classes populars, pel fet que generalment no estan gaire representades en els documents dels arxius històrics. Partint del valor testimonial del material oral, s'han utilitzat dues tècniques de recollida de dades: l'entrevista individual i el grup de memòria.

L'entrevista en profunditat semiestructurada de final obert a l'entorn de l'experiència laboral, ha contemplat també altres qüestions colaterals de gran importància per a la recerca, com ara el treball domèstic, la família i el temps lliure. Aquest tipus d'entrevista es pot definir per la seva flexibilitat, quant al guió, quant a les tècniques per preguntar, quant a la seva durada... L'entrevista és una llarga conversa on s'estableix una relació efímera entre dues persones: l'entrevistada i l'entrevistadora. Aquesta conversa, fruit d'una situació concreta, en un temps i un espai determinats, genera un relat del passat des del present que esdevé irrepètible.

Els grups de memòria tenen un funcionament totalment diferent al de l'entrevista, tot i tenir en comú el fet de ser una tècnica qualitativa de recollida d'informació oral, l'ús d'un guió de treball i el paper fonamental de l'entrevistador o entrevistadora que en aquest cas assumeix el rol de moderador i esdevé el motor del grup. El desenvolupament del grup de memòria és incert, en funció del nombre i tipus de participants, de si aquests es coneixen prèviament, del lloc i el temps del que es disposa.

referències bibliogràfiques part I

ALLEN, Sheila (1983): "Production and reproduction: the lives of women homeworkers", *The Sociological Review*, 31(4), p.649-665.

ALLEN, Sheila; WOLKOWITZ, Carol (1986): "The Control of Women's Labour: the Case of Homeworking", *Feminist Review*, 22, p.23-41.

ALLEN, Sheila; WOLKOWITZ, Carol (1987): *Homeworking. Myths and Realities*, London: Macmillan.

ANDERSON, Bonnie S.; ZINSSER, Judith P. (1991): *Historia de las mujeres: una historia propia*, Barcelona: Crítica.

ANDERSON, Kathryn; ARMITAGE, Susan; JACK, Dana; WITTNER, Judith (1990): "Beginning Where We Are. Feminist Methodology in Oral History", a Nielsen, Joyce McCarl (ed.): *Feminist Research Methods*, Westview Press.

ARBAIZA, Mercedes (2003): "Orígenes culturales de la división sexual del trabajo en España (1800-1935): formación y profesionalización", en SARASÚA, Carmen; GÁLVEZ, Lina: *¿Privilegios o eficiencia? Mujeres y hombres en los mercados de trabajo*, Alicante: Universidad de Alicante.

ASTORGA GONZALEZ, Ana Fe (1995): "La mujer en las sociedades agrarias tradicionales: la provincia de Leon, comarcas de acción especial", *El campo*, 133, p.169-184.

BAHIA, Bahia (2003): "Imágenes que hablan". El uso de la fotografía en la investigación de campo". *Historia, Antropología y fuentes orales*, nº 29, p.167-176.

BALBO, Laura (1994): "La doble presencia", en BORDERÍAS, Cristina; CARRASCO, Cristina; ALEMANY, Carmen (comp.): *Las mujeres y el trabajo: rupturas conceptuales*, Barcelona: Icaria. (Publicat originàriament a *Inchiesta*, núm.32, 1978)

BARRACHINA, Marie-Aline (2003): "Discurso médico y modelos de género. Pequeña historia de una vuelta atrás", en NIELFA, Gloria (ed.): *Mujeres y hombres en la España franquista: sociedad, economía, política, cultura*. Madrid: Instituto de Investigaciones Feministas - Universidad Complutense.

BAYLINA FERRÉ, Mireia (1995): "Trabajadoras en casa: el trabajo a domicilio en áreas rurales de España", *El campo*, 133, p.107-125.

BAYLINA FERRÉ, Mireia (1996): *Trabajo industrial a domicilio, género y contexto regional en la España rural*, Tesi doctoral inèdita, dirigida per M.Dolors Garcia Ramon, Departament de Geografia UAB.

BAYLINA FERRÉ, Mireia (2000): "Unidas por el mismo hilo. Un estado de la cuestión sobre el trabajo a domicilio", en GARCIA RAMON, M.Dolors; BAYLINA FERRÉ, Mireia: *El nuevo papel de las mujeres en el desarrollo rural*, Vilassar de Mar: Oikos-tau.

BAYLINA, Mireia; CÁNOVES, Gemma; GARCIA RAMON, M.Dolors; VILLARINO, Montse (1991): "La entrevista en profundidad como método de análisis en geografía rural: mujeres agricultoras y relaciones de género en la costa gallega", *Actas del VI Coloquio de Geografía Rural*, Departamento de Geografía Universidad Autónoma de Madrid.

BAYLINA FERRÉ, Mireia; GARCIA RAMON, M.Dolors (1993): "Gender Flexibility of the Labour Market and the Black Economy. The Case of Industrial Homeworking in Rural Spain", *New Tendencies in Urban and Regional Development in Europe*, Durham.

BEECHEY, Veronica (1987): *Unequal Work*. Verso.

BENAU, Josep M. (1993): "Família i empresa en una nissaga de fabricants llaners sabadellencs: els Corominas, 1759-1874", *Arraona*, III època, núm. 13, p. 9-26.

BENERIA, Lourdes (1989): "Subcontracting and Employment Dynamics in Mexico City", in PORTES, Alejandro; CASTELLS, Manuel; BENTON, Lauren: *The Informal Economy. Studies in Advanced and Less Developed Countries*, London: The Johns Hopkins University Press.

BENERIA, Lourdes (1992): "The Mexican Debt Crisis: Restructuring the Economy and the Household", in BENERIA, L.; FELDMAN, S.: *Unequal Burden, Economic Crises, Persistent Poverty and Women's Work*, Wertview Press.

BENERIA, Lourdes (1993): "Comptabilitzant el treball de les dones: una avaluació del progrés de dues dècades", *Documents d'Anàlisi Geogràfica*, 22, pp.91-113.

BENERIA, Lourdes; ROLDAN, Martha (1987): *The Crossroads of Class and Gender. Industrial Homework, Subcontracting, and Household Dynamics in Mexico City*, Chicago: The University of Chicago Press.

BENGOECHEA, Soledad (2005): "Los empresarios catalanes ante los proyectos de ley regulando el trabajo de las mujeres", en BORDERÍAS, Cristina: *Instituciones, mercado de trabajo y género: Estado, empresarios y sindicatos*, Barcelona (en premsa).

BENTON, Lauren (1989): "Industrial Subcontracting and the Informal Sector: the Politics of Restructuring in the Madrid Electronics Industry", in PORTES, Alejandro; CASTELLS, Manuel; BENTON, Lauren: *The Informal Economy. Studies in Advanced and Less Developed Countries*, London: The Johns Hopkins University Press.

BENTON, Lauren (1990): *Invisible Factories. The Informal Economy and Industrial Development in Spain*, New York: State University of New York Press.

BERTAUX, Daniel (1993a): "De la perspectiva de la historia de vida a la transformación de la práctica sociológica", en MARINAS, José Miguel; SANTAMARINA, Cristina (eds.): *La historia oral: métodos y experiencias*. Madrid: Debate. (publicado originariamente en *Biography and Society*, California: Sage Publications, 1983).

BERTAUX, Daniel (1993b): "La perspectiva biográfica: validez metodológica y potencialidades", en MARINAS, José Miguel; SANTAMARINA, Cristina (eds.): *La historia oral: métodos y experiencias*. Madrid: Debate. (publicado originariamente en *Cahiers Internationaux de Sociologie*, Vol. LXIX, París: Presses Universitaires de France, 1980)

BERTAUX, Daniel; WIAME, Isabelle Bertaux (1993): "Historias de vida del oficio de panadero", en MARINAS, José Miguel; SANTAMARINA, Cristina (eds.): *La historia oral: métodos y experiencias*. Madrid: Debate. (publicado originariamente en Biography and Society, California: Sage publications, 1983)

BLANCO, Asunción (2000): "Mujer y teletrabajo. ¿La nueva panacea de las regiones rurales?", en GARCIA RAMON, M.Dolors; BAYLINA, Mireia: *El nuevo papel de las mujeres en el desarrollo rural*, Vilassar de Mar: Oikos-tau.

BOCK, Gisela (1991): "La historia de las mujeres y la historia del género: aspectos de un debate internacional", *Historia social*, 9, p.55-77.

BORDERÍAS, Cristina (1993): *Entre líneas. Trabajo e identidad femenina en la España Contemporánea. La Compañía Telefónica, 1924-1980*, Barcelona: Icaria.

BORDERÍAS, Cristina (1997): "Subjetividad y cambio social en las historias de vida de mujeres: notas sobre el método biográfico", *Arenal*, 4(2), p.177-195.

BORDERÍAS, Cristina (2001): "Suponiendo que ese trabajo lo hace la mujer. Organización y valoración de los tiempos de trabajo en la Barcelona de mediados del siglo XIX", en CARRASCO, Cristina: *Tiempos, trabajos y género*, Barcelona: Universitat de Barcelona.

BORDERÍAS, Cristina (2003): "La transición de la actividad femenina en el mercado de trabajo barcelonés (1856-1930): teoría social y realidad histórica en el sistema estadístico moderno", en SARASÚA, Carmen; GÁLVEZ, Lina: *¿Privilegios o eficiencia? Mujeres y hombres en los mercados de trabajo*, Alicante: Universidad de Alicante.

BORDERÍAS, Cristina; CARRASCO, Cristina (1994): "Introducción. Las mujeres y el trabajo: aproximaciones históricas, sociológicas y económicas", en BORDERÍAS, Cristina; CARRASCO, Cristina; ALEMANY, Carmen (comp.): *Las mujeres y el trabajo: rupturas conceptuales*, Barcelona: Icaria.

BORRÁS LLOP, José María (2005): "Los límites del primer intervencionismo estatal en el mercado laboral: La Inspección del Trabajo y la actividad de mujeres y niños (Cataluña, 1900-1930)", en BORDERÍAS, Cristina: *Instituciones, mercado de trabajo y género: Estado, empresarios y sindicatos*, Barcelona (en premsa).

BOSERUP, Ester (1970): *Woman's role in economic development*. London: Earthscan Publications Ltd.

BOURDIEU, Pierre (1989)[1986]: "La ilusión biográfica". *Historia y fuente oral*, nº 2, p.27-33.

CABALLÉ, Alba (2000a): "Implicaciones de género en el desarrollo de la oferta de agroturismo en Navarra y Asturias", en GARCIA RAMON, M.Dolors; BAYLINA, Mireia: *El nuevo papel de las mujeres en el desarrollo rural*, Vilassar de Mar: Oikos-tau.

CABALLÉ, Alba (2000b): "El teletrabajo entendido como forma de trabajo", en GARCIA RAMON, M.Dolors; BAYLINA, Mireia: *El nuevo papel de las mujeres en el desarrollo rural*, Vilassar de Mar: Oikos-tau.

CALLEJO, Javier (2001): *El grupo de discusión: introducción a una práctica de investigación*. Barcelona: Ariel Practicum.

CARRASCO, Cristina; ALABART, Anna; DOMÍNGUEZ, Màrius; MAYORDOMO, Maribel (2001): "Hacia una nueva metodología para el estudio del trabajo: propuesta para una EPA alternativa", en CARRASCO, Cristina: *Tiempos, trabajos y género*, Barcelona: Universitat de Barcelona.

CLOT, Yves (1989)[1988]: "La otra ilusión biográfica". *Historia y fuente oral*, nº 2, p.35-39.

COMAS D'ARGEMIR, Dolors (1993): "Sobre el apoyo y el cuidado: división del trabajo, género y parentesco", en ROIGÉ, Xavier (comp.): *Perspectivas en el estudio del parentesco y la familia*, Tenerife.

COMAS D'ARGEMIR, Dolors (1995): *Trabajo, género, cultura. La construcción de desigualdades entre hombres i mujeres*, Col·lecció ICA, 3, Barcelona: Icaria/Institut Català d'Antropologia.

COMAS D'ARGEMIR, Dolors; BODOQUÉ, Iolanda; FERRERES, Silvia; ROCA, Jordi (1990): *Vides de dona. Treball, família i sociabilitat entre les dones de classes populars (1900-1960)*, Fundació Serveis de Cultura Popular, ed. Alta Fulla.

CORNWALL, A.; LINDISFARNE, M. (eds.) (1994): *Dislocating Masculinity*, London: Routledge.

Current Anthropology, núm.9, 1968.

DELGADO, Juan Manuel; GUTIÉRREZ, Juan (coord.) (1994): *Métodos y técnicas cualitativas de investigación en Ciencias Sociales*. Madrid: Síntesis.

DEU, Esteve (1990): *La indústria tèxtil llanera de Sabadell, 1896-1925*, Nova Biblioteca Sabadellenca, Sabadell: Col·legi Oficial de Doctors i Llicenciats.

DEU, Esteve (1993): "Els orígens de la indústria estamera a Sabadell: la S.A. Cuadras i Prim", *Arraona*, III època, núm. 13, p. 27-39.

DOMÍNGUEZ ALVAREZ, Virginia (1997b): *El trabajo a domicilio en la industria textil en Sabadell. Aproximación desde la Antropología social*, Treball de recerca del Mestratge en Antropologia Social, Departament d'Antropologia Social, UAB, inèdit.

DOMÍNGUEZ, Virginia; SANESTEBAN, Joaquim (2003): "El Ripoll en primera persona, 1940-1962. Coves i riudes", *Arraona*, IV època, núm. 27, Sabadell, pp. 1940-161.

DRUMMOND, Lee (1978): "The transatlantic nanny: notes on a comparative semiotics of the family in English-speaking societies", *American Ethnologist*, 5, p.30-43.

DURÁN, María Angeles (1986): *La jornada interminable*, Barcelona: Icaria.

DURÁN, María Ángeles (2001): "El análisis de exhaustividad en la economía española", en CARRASCO, Cristina: *Tiempos, trabajos y género*, Barcelona: Universitat de Barcelona.

ELSON, Diane; PEARSON, Ruth (1984): "The Subordination of Women and the Internationalisation of Factory Production", in YOUNG, Kate; WOLKOWITZ, Carol;

MCCULLAGH, Roslyn: *Of Marriage and the Market. Women's Subordination Internationally and its Lessons*, London: Routledge.

ESPUNY TOMÁS, Maria Jesús (2005): "La pietat dels juristes: legislació laboral i gènere (1855-1930)", en BORDERÍAS, Cristina: *Instituciones, mercado de trabajo y género: Estado, empresarios y sindicatos*, Barcelona (en premsa).

FEBO, Giulana Di (2003): "Nuevo Estado, nacionalcatolicismo y género", en NIELFA, Gloria (ed.): *Mujeres y hombres en la España franquista: sociedad, economía, política, cultura*. Madrid: Instituto de Investigaciones Feministas - Universidad Complutense.

FEIXA PÀMPOLS, Carles (1990): *Cultures juvenils, hegemonia i transició social. Una història oral de la joventut a Lleida (1936-1989)*, Tesi doctoral, Universitat de Barcelona/Estudi General de Lleida.

FRIEDL, Ernestine (1967): "The Position of Women: Appearance and Reality", *Anthropological Quarterly*, 40(3), p.97-108.

GARCIA RAMON, Maria Dolors (1989): "Para no excluir del estudio a la mitad del género humano: un desafío pendiente en geografía humana", *Boletín de la Asociación de Geógrafos Españoles*, núm. 9, Madrid, p.27-48.

GARCIA RAMON, M.Dolors; BAYLINA, Mireia (2000): *El nuevo papel de las mujeres en el desarrollo rural*, Vilassar de Mar: Oikos-tau.

GARCIA RAMON, M.Dolors; CRUZ, Josefina; SALAMAÑA, Isabel; VILLARINO, Montserrat (1994): *Mujer y agricultura en España. Género, trabajo y contexto regional*, Vilassar de Mar: Oikos-tau.

GODDARD, Victoria (1981): "The bathhouse trade in the Bassi of Naples", *IDS Bulletin*, University of Sussex, 12(3), p.30-35.

GREEN, Eileen; HEBRON, Sandra; WOODWARD, Diana (1990): *Women's Leisure, What Leisure?*, Women in Society, London: Macmillan.

HADJIMICHALIS, Costis; VAIYOU, Dina (1990): "Whose flexibility? The Politics of Informalisation in Southern Europe", *Capital and Class*, 42, p.79-106.

HAMMER, Dean; WILDAVSKY, Aaron (1990): "La entrevista semi-estructurada de final abierto. Aproximación a una guía operativa". *Historia y fuente oral*, núm. 4, p.23-61.

IZQUIERDO, Maria Jesús; DEL RÍO, Olga; RODRÍGUEZ, Agustín (1988): *La desigualdad de las mujeres en el uso del tiempo*, Serie Estudios, 20, Madrid: Ministerio de Asuntos Sociales, Instituto de la Mujer.

KARSTEN, Lia (1995): "Women's leisure: divergence, reconceptualization and change. The case of the Netherlands", *Leisure Studies*, 14, p.186-201.

LEVER, Alison (1988): "Capital, Gender and Skill: Women Houseworkers in Rural Spain", *Feminist Review*, 30, p.3-24.

LLONCH I CASANOVAS, Montserrat (1997): *El gènere de punt a Catalunya i Mataró. Modernització i desenvolupament d'un sector industrial*, Mataró: Patronat Municipal de Cultura.

MACCORMACK, Carol; STRATHERN, Marilyn (eds.) (1980): *Nature, Culture and Gender*, Cambridge: Cambridge University Press.

MACIÀ I ENCARNACIÓN, Elisenda (1988): "L'Institut de Cultura: un model de promoció cultural per a la dona catalana", *L'Avenç*, p.18-20.

MACKINTOSH, Maureen (1984): "Gender and Economics: the Sexual Division of Labour and the Subordination of Women", in YOUNG, Kate; WOLKOWITZ, Carol; MCCULLAGH, Roslyn: *Of Marriage and the Market*, London: Routledge.

MARINAS, José Miguel; SANTAMARINA, Cristina (eds.) (1993): *La historia oral: métodos y experiencias*. Madrid: Debate.

MARTÍN VALVERDE, Antonio (et al.) (1987): *La legislación social en la historia de España. De la revolución liberal a 1936*, Madrid: Congreso de los Diputados.

MARTÍNEZ VEIGA, Ubaldo (1995): *Mujer, trabajo y domicilio. Los orígenes de la discriminación*, Col·lecció ICA, 1, Barcelona: Icaria/Institut Català d'Antropologia.

MASSEY, Doreen (1984): "Introduction: Geography matters", in MASSEY, Doreen; ALLEN, John: *Geography matters!*, Cambridge: Cambridge University Press (reprinted 1991).

McDOWELL, Linda (2000): *Género, identidad y lugar*. *Feminismos*, 60, Madrid: Cátedra.

MINGIONE, Enzo (1993): *Las sociedades fragmentadas. Una sociología de la vida económica más allá del paradigma del mercado*, *Economía y Sociología del Trabajo*, 67, Madrid: Ministerio de Trabajo y de Seguridad Social.

MOLINERO, Carme; YSÀS, Pere (1998): *Productores disciplinados y minorías subversivas. Clase obrera y conflictividad laboral en la España franquista*, Madrid: Siglo XXI.

MOLYNEUX, Maxine (1994): "Más allá del debate sobre el trabajo doméstico", en BORDERÍAS, Cristina; CARRASCO, Cristina; ALEMANY, Carmen (comp.): *Las mujeres y el trabajo: rupturas conceptuales*, Barcelona: Icaria. (Publicat originàriament a *New Left Review*, núm.116, 1979)

MOORE, Henrietta L. (1991): *Antropología y feminismo*. *Feminismos*, 3, Madrid: Cátedra.

MORALES, Soledad; SALAMAÑA, Isabel (2000): "Trabajo femenino en agroindustrias tradicionales de Catalunya", en BAYLINA, Mireia; GARCIA RAMON, Maria Dolors: *El nuevo papel de las mujeres en el desarrollo rural*, Vilassar de Mar: Oikos-tau.

MUÑOZ JUSTICIA, Juan (2000): *Análisis cualitativo de datos textuales con ATLAS/ti*, UAB, mecanografiat.

NAROTZKY, Susana (1988): *Trabajar en familia. Mujeres, hogares y talleres*, Libros de bolsillo, 6, València: Ed.Alfons el Magnànim.

NAROTZKY, Susana (1991): "La renta del afecto: ideología y reproducción social en el cuidado de los viejos", en PRAT, Joan y otros: *Antropología de los pueblos de España*, Madrid: Taurus.

- NAROTZKY, Susana (1995): *Mujer, mujeres, género*, Monografías, 14, Madrid: CSIC.
- NASH, Mary (1988a): “La Dona moderna del segle XX: la “nova dona” a Catalunya”, *L’avenç*, núm. 112, p.7-10.
- NASH, Mary (1988b): “Política, condició social i mobilització femenina: les dones a la Segona República i a la Guerra Civil”, a NASH, Mary: *Més enllà del silenci: les dones a la història de Catalunya*, Barcelona: Generalitat de Catalunya.
- NASH, Mary (1994): “Nuevas dimensiones en la historia de la mujer”, en NASH (ed.): *Presencia y protagonismo. Aspectos de la historia de la mujer*, Barcelona: Ediciones del Serbal.
- NASH, Mary (1995): “Identitat cultural de gènere, discurs de la domesticitat i definició del treball de les dones a l'Espanya del segle XIX”, *Documents d'Anàlisi Geogràfica*, núm. 26, p.135-146.
- NAVARRO, Pablo y DÍAZ, Capitolina (1994): “Análisis de contenido”, en DELGADO, Juan Manuel i GUTIERREZ, Juan (coord.): *Métodos y técnicas cualitativas de investigación en Ciencias Sociales*. Madrid: Síntesis.
- NIELFA CRISTÓBAL, Gloria (2003): “Trabajo, legislación y género en la España contemporánea: los orígenes de la legislación laboral”, en SARASÚA, Carmen; GÁLVEZ, Lina: *¿Privilegios o eficiencia? Mujeres y hombres en los mercados de trabajo*, Alicante: Universidad de Alicante.
- OBBERHAUSER, Ann (1995): “Espai, gènere i estratègies econòmiques de la unitat familiar: el treball a domicili de les dones a l'Apalatxia rural”, *Documents d'Anàlisi Geogràfica*, 26, p.147-165.
- OLIVER, Bet (1999): “El treball femení a la indústria tèxtil llanera a Sabadell, 1939-1960: la S.A. Marcet”, *Dona i treball tèxtil. Sabadell, 1900-1960*. Sabadell: Museu d'Història.
- ORTNER, Sherry (1974): “Is Female to Male as Nature is to Culture?”, in ROSALDO, Michelle Z.; LAMPHERE, Louise (eds.): *Women, Culture and Society*, Stanford University Press.
- ORTNER, Sherry (1984): “Theory in Anthropology since the Sixties”, *Comparative Studies in Society and History*, núm. 26, p.126-166.
- PÉREZ-FUENTES, Pilar (2003): “Ganadores de pan y amas de casa: Los límites del modelo de Male Breadwinner Family, Vizcaya, 1900-1965”, en SARASÚA, Carmen; GÁLVEZ, Lina: *¿Privilegios o eficiencia? Mujeres y hombres en los mercados de trabajo*, Alicante: Universidad de Alicante.
- PHIZACKLEA, Annie; WOLKOWITZ, Carol (1995): *Homeworking Women. Gender, Racism and Class at Work*, London: SAGE.
- PICCHIO, Antonella (1994): “El trabajo de reproducción, tema central en el análisis del mercado laboral”, en BORDERÍAS, Cristina; CARRASCO, Cristina; ALEMANY, Carmen (comp.): *Las mujeres y el trabajo: rupturas conceptuales*, Barcelona: Icaria. (Publicat originàriament a *Polítiche del lavoro*, núm.19, 1992)

PORTES, Alejandro; CASTELLS, Manuel (1989): "World Underneath: the origins, dynamics and effects of the informal economy", in PORTES, Alejandro; CASTELLS, Manuel; BENTON, Lauren: *The Informal Economy. Studies in Advanced and Less Developed Countries*, London: The Johns Hopkins University Press.

PRAT, Joan (coord.) (2004): *I això és la meua vida. Relats biogràfics i societat*. Barcelona: Generalitat de Catalunya: Centre de Promoció de la Cultura Popular i Tradicional Catalana

PRATS FERRER, Maria (1995): "El temps de les dones i el temps de les ciutats. Un estudi de cas a la ciutat de Barcelona", *Documents d'Anàlisi Geogràfica*, 26, p.323-328.

PRATS FERRER, Maria; GARCIA-RAMON, Maria Dolors; CÀNOVES VALIENTE, Gemma (1995): *Las mujeres y el uso del tiempo*, Serie Estudios, 41, Madrid: Ministerio de Asuntos Sociales, Instituto de la Mujer.

PUJADAS, Juan José (1992): *El método biográfico: el uso de las historias de vida en ciencias sociales*, Cuadernos metodológicos, 5, Madrid: CIS.

RAMOS TORRES, Ramon (1990): *Cronos dividido. Uso del tiempo y desigualdad entre mujeres y hombres en España*, Serie Estudios, 26, Madrid: Ministerio de Asuntos Sociales, Instituto de la Mujer.

RAMOS, Maria Dolores (2001): "La medida del mundo. Arquitectura de una investigación en Andalucía", en CARRASCO, Cristina: *Tiempos, trabajos y género*, Barcelona: Universitat de Barcelona.

RAPP, Rayna (1979): "Anthropology: a review essay", *Signs*, 4, p.497-513.

RECIO, Albert (1988): *Capitalismo y formas de contratación laboral*, Colección Tesis Doctorales, Madrid, Ministerior de Trabajo y Seguridad Social.

RIDAO, José María (2004): "Cartografía sobre la cal", en *El pasajero de Montauban*. Barcelona: Galaxia Gutenberg.

ROCA, Jordi (2003): "Esposa y madre a la vez. Construcción y negociación del modelo ideal de mujer bajo el (primer) franquismo", en NIELFA, Gloria (ed.): *Mujeres y hombres en la España franquista: sociedad, economía, política, cultura*. Madrid: Instituto de Investigaciones Feministas - Universidad Complutense.

ROGERS, Susan (1978): "Women's place: a critical review of anthropological theory", *Comparative Studies in Society and History*, 20, p.123-162.

ROIGÉ, X.; ESTRADA, F.; BERTRÁN, O. (1999): *Tècniques d'investigació en Antropologia Social*. Barcelona: Publicacions de la UB, Col·lecció Textos Docents.

ROLDAN, Martha (1985): "Industrial Outworking, Struggles for the Reproduction of Working-class Families and Gender Subordination", in REDCLIFT, Nanneke; MINGIONE, Enzo: *Beyond Employment. Household, Gender and Subsistence*, London: Blackwell.

ROMERO MARIN, Juanjo (2005): "Trabajo femenino y resistencia artesana, 1750-1836", en BORDERÍAS, Cristina: *Instituciones, mercado de trabajo y género: Estado, empresarios y sindicatos*, Barcelona (en premsa).

ROMO PARRA, Carmen (2001): "Tiempo de trabajos. Los límites difusos de las horas excedentes para las mujeres en España (1964-1975)", *Arenal*, núm.8:1, p.55-81.

ROSALDO, Michelle Z. (1974): "Woman, Culture and Society: a theoretical overview", a ROSALDO, Michelle Z.; LAMPHERE, Louise (eds.): *Woman, Culture and Society*, Stanford University Press.

ROSALDO, Michelle Z. (1980): "The Use and Abuse of Anthropology", *Signs*, 5 (3), p.389-417.

SABATÉ MARTÍNEZ, Ana et al. (1991): "Economic Restructuring and the Gender Division of Labour: the Clothing Industry in the rural Areas of Autonomous Community of Madrid", *Iberian Studies*, 20, pp.135-154.

SABATÉ MARTÍNEZ, Ana; RODRÍGUEZ MOYA, Juana; DIAZ MUÑOZ, Mª Angeles (1995): *Mujeres, espacio y sociedad. Hacia una geografía del género*, Madrid: Síntesis.

SANCHÍS, Enric (1984): *El trabajo a domicilio en el País Valenciano*, Madrid: Ministerio de Cultura, Instituto de la Mujer.

SANMARTÍN, Ricardo (2003): *Observar, escuchar, comparar, escribir. La práctica de la investigación cualitativa*. Barcelona: Ariel Antropología.

SARASÚA, Carmen (1994): *Criados, nodrizas y amos. El servicio doméstico en la formación del mercado de trabajo madrileño, 1758-1868*, Madrid: Siglo XXI.

SARASÚA, Carmen (2003): "El oficio más molesto, más duro: el trabajo de las lavanderas en la España de los siglos XVIII al XX", *Historia social*, núm. 45, p.53-77.

SARASÚA, Carmen; GÁLVEZ, Lina (eds.) (2003): *¿Privilegios o eficiencia? Mujeres y hombres en los mercados de trabajo*, Alicante: Publicaciones de la Universidad de Alicante.

SCOTT, Joan W.; TILLY, Louise A. (1984): "El trabajo de la mujer y la familia en Europa durante el siglo XIX", en NASH, Mary: *Presencia y protagonismo. Aspectos de la historia de la mujer*, Barcelona: Ediciones del Serbal [publicado originariamente en *Comparative Studies in Society and History*, 17(1), 1975].

SHAPIRO, Judith (1981): "Anthropology and the study of gender", in LANGLAND, E.; Gove, W. (eds): *A Feminist Perspective in the Academy*, Chicago: University of Chicago.

SINCLAIR, M.Thea (1991): "Women, Work and Skill: Economic Theories and Feminist Perspectives", in REDCLIFT, Nanneke; SINCLAIR, M.Thea (eds.): *Working Women. International Perspectives on Labour and Gender Ideology*, London: Routledge.

SOLSONA, Montserrat; TREVIÑO, Rocío (1995): "Activitat, maternitat i paternitat a l'Europa comunitària", *Documents d'Anàlisi Geogràfica*, núm.26, p.191-207.

STOLCKE, Verena (1984): "Women's labours. The naturalisation of social inequality and women's subordination", en YOUNG, Kate; WOLKOWITZ, Carol; MCCULLAGH, Roslyn: *Of Marriage and the Market. Women's Subordination Internationally and its Lessons*, London: Routledge.

STOLCKE, Verena (1988): *Coffee planters, workers and wives. Class conflict and gender relations on Sao Paulo Plantations, 1850-1980*. New York: St.Martin's Press.

STOLCKE, Verena (1996): "Antropología del género. El cómo y porqué de las mujeres", en PRAT, Joan; MARTÍNEZ, Angel (eds.): *Ensayos de Antropología Cultural. Homenaje a Claudi Esteva-Fabregat*, Barcelona: Ariel Antropología.

STOLCKE, Verena (2003): "La mujer es puro cuento. La cultura del género", *Quaderns de l'Institut Català d'Antropologia*, núm.19, p.69-95.

SUBIRATS, Marina (1993): "El trabajo doméstico, nueva frontera para la igualdad", en Garrido Medina, Luis; Gil Calvo, Enrique: *Estrategias familiares*, Madrid: Alianza Universidad.

TATJER, Mercè (2002): "El trabajo de la mujer en Barcelona en la primera mitad del siglo XX: lavanderas y planchadoras", *Scripta Nova*. Revista electrónica de geografía y ciencias sociales, VI, 119 (23).

THOMPSON, Paul (1988) [1978]: *La voz del pasado. Historia oral*. València: Edicions Alfons el Magnànim, Institució Valenciana d'estudis i investigació.

THOMPSON, Paul (1993): "Historias de vida en el análisis del cambio social", en MARINAS, José Miguel; SANTAMARINA, Cristina (eds.): *La historia oral: métodos y experiencias*. Madrid: Debate. (publicado originariamente en *Biography and Society*, California: Sage Publications, 1983)

THURÉN, Britt-Marie (1992): "Del sexo al género. Un desarrollo teórico, 1970-1990", *Antropología*, 2, p.31-55.

TILLY, Louise A. (1978): "The Social Sciences and the Study of Women: A Review Article", *Comparative Studies in Society and History*, 20, p.163-173.

TORNS, Teresa (2001): "El tiempo de trabajo de las mujeres: entre la invisibilidad y la necesidad", en CARRASCO, Cristina: *Tiempos, trabajos y género*, Barcelona: Universitat de Barcelona.

TUBERT, Silvia (1996): *Figuras de la madre*, Feminismos, 35, Madrid/ València: Càtedra.

VAIOU, Dina (1995): "El treball de les dones i la vida quotidiana al sud d'Europa", *Documents d'Anàlisi Geogràfica*, 26, pp.219-231.

VALLES, Miguel S. (1997): *Técnicas cualitativas de investigación social. Reflexión metodológica y práctica profesional*. Barcelona: Síntesis Sociología.

VALLES, Miguel S. (2002): *Entrevistas cualitativas*. Cuadernos metodológicos, 32. Madrid: CIS.

VEGA, Eulalia (2005): Mujeres y asociaciones obreras frente al seguro obligatorio de maternidad republicano, en Cristina BORDERÍAS: *Instituciones, mercado de trabajo y género: Estado, empresarios y sindicatos*, en prensa.

VERA, Mª Teresa (2001): "Ausencias historiográficas y presencias sociales. Notas bibliográficas sobre usos del tiempo y género", *Arenal*, nº 8, p.83-106.

VILLARINO, Montserrat; ARMAS, Pedro (2000): "La aldea global y el trabajo a domicilio en Galicia: "coser y cantar"", en GARCIA RAMON, M.Dolors; BAYLINA, Mireia: *El nuevo papel de las mujeres en el desarrollo rural*, Vilassar de Mar: Oikos-tau.

VILLARINO, Montserrat; CÀNOVES, Gemma (2000): "Turismo rural en Galicia: sin mujeres imposible", en GARCIA RAMON, M.Dolors; BAYLINA, Mireia: *El nuevo papel de las mujeres en el desarrollo rural*, Vilassar de Mar: Oikos-tau.

WHITEHEAD, Ann (1979): "Some Preliminar Notes on The Subordination of Women", *IDS Bulletin*, University of Sussex, 10(3), p.10-13.

WHITEHEAD, Ann (1984): "I'm Hungry Mum. The Politics of Domestic Budgeting", in YOUNG, Kate; WOLKOWITZ, Carol; MCCULLAGH, Roslyn: *Of Marriage and the Market. Women's Subordination Internationally and its Lessons*, London: Routledge.

WOMEN AND GEOGRAPHY STUDY GROUP OF THE I.B.G. (1984): "Women's Employment, Industrial Location and Regional Change", in *Geography and Gender*, London: Hutchinson.

YANAGISAKO, Sylvia Junko (1979): "Family and household: the analysis of domestic groups", *Annual Review of Anthropology*, 8, p.161-205.

YBARRA, Joan Antoni (1989): "Informalization in the Valencian Economy: A Model for Underdevelopment", in PORTES, Alejandro; CASTELLS, Manuel; BENTON, Lauren: *The Informal Economy. Studies in Advanced and Less Developed Countries*, London: The Johns Hopkins University Press.

PART II: SABADELL: INDÚSTRIA I CIUTAT

---

capítol 3

la transformació de la ciutat de Sabadell

Sabadell és una ciutat nascuda de la industrialització, és a dir, la ciutat tal com la coneixem actualment és relativament recent, és resultat directe de l'extraordinari desenvolupament de la indústria tèxtil a partir de 1850, que va ser el motor de la urbanització de la població de procedència rural, la concentració demogràfica i l'expansió territorial. Des de mitjan segle XIX Sabadell va viure un període de grans transformacions i d'un gran dinamisme: va deixar de ser una vila per esdevenir una ciutat especialitzada en la indústria tèxtil llanera¹. El seu desenvolupament es basava en una lògica estrictament local, ben al contrari de la situació actual, marcada per la intensa influència de l'Àrea Metropolitana barcelonina, la complexitat pròpia de la diversificació sectorial i la globalització econòmica i per la transformació en una ciutat eminentment de serveis.

Els antecedents de la ciutat, el seu creixement urbanístic que, d'altra banda, explica moltes coses sobre la seva història social, l'evolució de la població, etc., són els elements que tractarem en aquest capítol i que tenen la funció de contextualitzar el treball de camp i facilitar la comprensió de les relacions entre el desenvolupament de la ciutat i la indústria tèxtil.

3.1 La construcció de la ciutat

La vila de mitjan segle XIX ocupava el primer nucli medieval, estructurat al voltant de la plaça major, que havia mantingut pràcticament intacta la seva fesomia. A partir de 1850, però, es va produir un canvi fonamental en el procés de formació de la ciutat: es va imposar el concepte d'eixample com a pauta de desenvolupament urbà en detriment del model de territori radial, travessat per diversos camins que convergien a

la plaça major (Larrosa, 1986). L'eixample es basava en la definició d'una quadrícula abstracta com a instrument d'ordenació del creixement que ofería una àmplia oferta del sòl, flexibilitzava la construcció, simultanejava els usos residencials i industrials, definia el traçat de nous carrers i configurava un determinat model de ciutat a partir de l'establiment d'una trama regular. La ciutat de la segona meitat del segle XIX era funcional i austera. L'eixample, en paraules de Manel Larrosa (1994), era fruit d'aquest funcionalisme, que entenia la ciutat construïda com a expressió econòmica d'una societat en la mesura en què el conjunt de la ciutat actuava com una veritable fàbrica².

El primer eixample de Sabadell va ser dissenyat per Josep Oriol Bernadet l'any 1850³. El ferrocarril, que va entrar en funcionament el 1855, va consolidar la Rambla com a eix fonamental de la ciutat i, juntament amb la carretera de Montcada a Terrassa (1852), marcaven els límits de la quadrícula sud de l'eixample. En pocs anys va esdevenir un factor d'atracció industrial. Un altre efecte del pas del tren va ser la transformació de les zones properes a l'estació, que aviat van esdevenir quadres i vapors, en detriment de l'ús agrícola.

El camí iniciat per Bernadet amb el seu pla d'eixample va tenir continuïtat en els plans de Daniel Molina (1864), Miquel Pasqual Tintorer (1886) i Renom-Manich (1928).

El Pla Molina va portar al límit el model de creixement de Bernadet, de manera que la quadrícula d'eixample va ultrapassar les fronteres definides pel ferrocarril o la carretera. La seva principal novetat va ser el plantejament de la ciutat en quatre grans districtes a partir d'una creu formada per la cruïlla de les vies més importants al mig del casc urbà⁴.

El Pla Pasqual va revisar el Pla Molina amb l'objectiu d'incloure el conjunt del territori que havia experimentat creixements localitzats fora de la quadrícula, com ara el barri de Gràcia. Aquest pla contemplava la creació de parcs, la jerarquia dels carrers i l'aparició del concepte de plaça com a equipament.

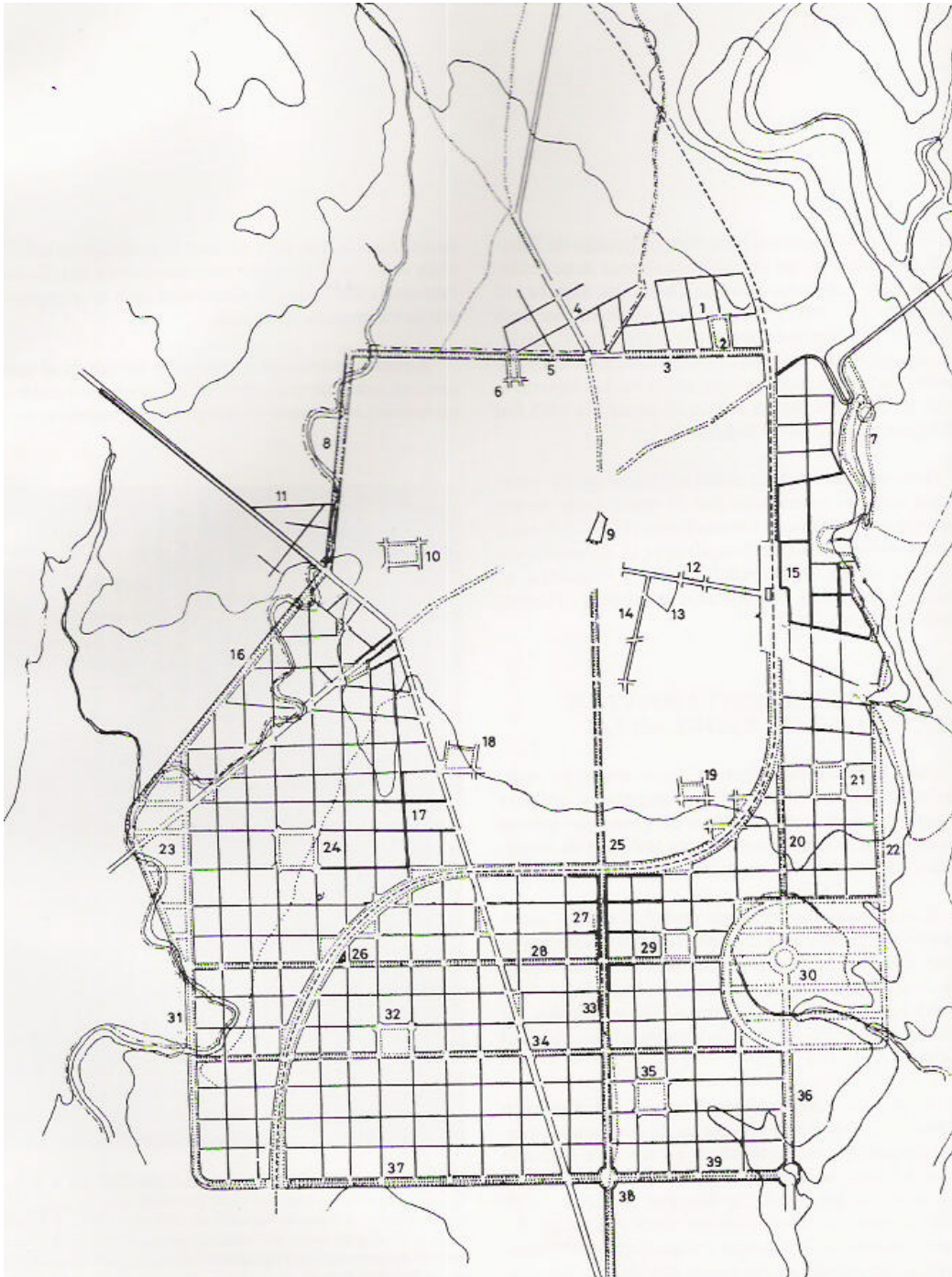
¹ Sabadell va obtenir el títol de ciutat l'any 1877 quan tenia aproximadament 18.000 habitants. Veure Domènech, Domínguez, Renom (2002).

² En un treball anterior Larrosa (1986) apuntava que, malgrat la seva especialització industrial, Sabadell no s'ajustava estrictament al model de ciutat fàbrica de les colònies fabrils.

³ El pla d'eixample de Bernadet té origen en la Reial Ordre del 25 de juliol de 1846, que instava a fer el "plànol geomètric" a totes les poblacions (les primeres versions del plànol segurament daten de 1850 i les últimes de 1858) (Larrosa, 1986).

⁴ El Pla Molina va ser redactat en aplicació de la Reial Ordre del 19/12/1859 "Instrucción para la elaboración y ejecución de los planes generales de alineaciones", que és la primera legislació sobre eixamples (Larrosa, 1986).

Imatge 1: Esquema del projecte d'eixampla i reforma de Miquel Pascual i Tintorer, 1886

Font: Puig Castells (1991)

L'últim pla d'eixample va ser el de Josep Renom –l'arquitecte municipal– i Joaquim Manich (1928), que s'enfrontaven a una ciutat que incorporava zones on ja s'havia començat a construir en la dècada dels vint, com ara la Creu Alta⁵, i el creixement de

⁵ L'agregació de Sant Vicenç de Jonqueres i Sant Julià d'Altura, que formaven part de Sant Pere de Terrassa, data de 1904.

zones llavors perifèriques, com ara Gràcia o l'Avinguda de Barberà. El pla Renom-Manich preveia projectes que no van veure la llum fins a finals de segle, com són l'Eix Macià, la Plaça Espanya o el Parc Catalunya, i aportava altres novetats, com ara el disseny d'una xarxa global de clavegueram, tot i que la seva execució es va prolongar fins els anys seixanta (Puig Castells, 1991).

La breu etapa republicana (1931-1936) va refermar el procés de modernització de la concepció urbanística de la ciutat, parant molt interès als equipaments –escoles, places o parcs– i les infraestructures –bàsicament sanejament, aigua i enllumenat– però aquesta dinàmica es va veure truncada per la guerra civil (Puig Castells, 1991).

La postguerra va paral·litzar el procés de millora urbana i va implicar una pèrdua de qualitat de vida evident per a la població. Va començar la fase d'expansió urbanística més caòtica, en un context d'augment de la població i d'absència de planejament. El sorgiment de barris a l'extraradi, molt sovint sense condicions urbanístiques adequades, amb dèficit d'habitatges i amb deficiències sanitàries i constructives, va trencar la lògica del creixement en xarxa i la unitat de la ciutat construïda⁶. La ciutat va créixer de manera fragmentada, amb peces aïllades del nucli central que se situaven lluny dels eixamples, més enllà de la via del tren o del riu Ripoll⁷. Tot i així, s'ha de destacar que la influència del model d'eixample era tan forta que fins i tot alguns barris on predominava l'autoconstrucció es van assentar sobre trames quadriculades (Larrosa, 1994).

En aquest context, l'arquitecte provincial Manuel Baldrich va elaborar un nou pla urbanístic (1950), el darrer abans de l'aprovació del Pla General d'Ordenació Urbana l'any 1962. El Pla Baldrich va generar un cert debat sobre la vinculació entre la indústria i els habitatges i va primar la voluntat de separar les zones industrials de les residencials⁸.

D'altra banda, durant les dècades dels quaranta i els cinquanta es va dur a terme una remodelació del centre de la ciutat, basada en un ideal de modernització, que va

---

⁶ La demanda d'habitatges creixia continuament. Només el 42% dels edificis que hi havia a Sabadell el 1967 s'havien construït abans de 1950. El 27,5% es va construir entre els anys 1951 i 1960, i el 30,5% restant a partir de 1960 (Ajuntament de Sabadell, 1968).

⁷ La ciutat també va créixer pel sud amb l'agregació de la Creu de Barberà l'any 1957.

⁸ La Carta d'Atenes (1933) havia plantejat diverses qüestions de planejament urbà, com ara la separació de zones en funció del seu ús. Aquesta nova concepció del planejament es plasma a Sabadell en el pla Baldrich i es reafirma en el pla general del 1962, consolidant la part del sud oest de l'eixample com a àrea industrial. Agraïco a Manel Larrosa aquesta informació.

implicar l'enderroc dels Pedregars (1948) i la construcció del Passeig (1950). Amb aquestes intervencions s'eliminava el gruix de les traces medievals i es fomentava l'eix nord-sud central. La voluntat municipal era reforçar també l'eix transversal, prolongant el carrer Indústria fins el nou Passeig però aquest projecte, que implicava l'enderroc de la casa Duran, va topar frontalment amb l'oposició ciutadana, canalitzada a través de diverses entitats⁹.

Les dècades dels seixanta i els setanta van estar marcades per l'especulació urbanística i les promocions basades en una elevada densitat d'habitatges, per exemple amb grans operacions als barris de Sol i Padrís, Via Alexandra, Sant Julià, les Termes, la Plana del Pintor, Can Rull i la Roureda. Entre 1968 i 1974 es va produir l'etapa de màxima concentració de la construcció a Sabadell i aquest *boom* immobiliari –amb el sorgiment dels establiments dedicats en exclusiva a aquesta activitat- va comportar fins i tot la desaparició de peces singulars del patrimoni arquitectònic, com ara Can Borgonyó, Torreguitart, el Templet de les Aigües, la Casa Barata o Els Campos.

Als barris augmentava la conscienciació de què calia demanar serveis assistencials i escoles. A partir de 1962, amb la creació de l'Associació de Veïns de Torre-romeu, van anar sorgint entitats veïnals a la major part dels barris, la principal preocupació de les quals eren les millores urbanístiques i d'equipaments, com ara la demanda de clavegueram, asfaltat de carrers, serveis sanitaris o escoles. Algunes associacions editaven els seus propis butlletins, que es feien ressò de les reivindicacions ciutadanes, com ara la revista *Can Oriach* creada el 1966¹⁰.

---

⁹ L'any 1944 la Fundació Bosch i Cardellach (FBC) va crear una comissió per defensar la conservació de la Casa Duran i l'any 1949 van presentar un document signat per la pròpia fundació, l'Acadèmia de Belles Arts, el Museu de la Ciutat, el Gremi de Fabricants, la Caixa de Sabadell, el Centre Excursionista del Vallès, el Centre Excursionista de Sabadell, l'Agrupació Excursionista Terra i Mar, i alguns arquitectes i artistes. La FBC també va elevar a la Direcció General de Belles Arts una petició per declarar-la monument històric-artístic, que es va fer realitat per decret del 20 de juny de 1958 (Torrella, 1995).

¹⁰ La Revista *Can Oriach* (1966-1978) va néixer amb l'objectiu de ser portaveu del barri de Ca n'Oriac, però a partir de 1968 va començar a preocupar-se també de problemàtiques d'altres barris i entre 1969 i 1976 va assumir plenament un paper d'oposició (Valls, 2003).

Imatge 2: Portades dels fulls informatius de les Agrupacions de Veïns de la Concòrdia i Gràcia i de la revista Can Oriach

Font: www.memoriademocratica.org

Paral·lelament, el nucli antic de la ciutat estava en plena transformació, perquè els habitatges tradicionals i alguns dels vapors més centrals s'anaven substituint per blocs de pisos i s'habilitaven locals per a oficines i comerços, en el procés d'evolució cap al sector terciari. Aquesta dinàmica, però, no va tenir un caràcter unitari, sinó que es va tractar d'una suma d'operacions inconnexes que no va aconseguir un paisatge regular, sinó que sovint els nous blocs de vuit o deu alçades contrastaven amb alguna casa veïna d'una o dues plantes.

Als setanta es van dur a terme dues operacions determinants per al territori urbà: la construcció de l'autopista Barcelona-Sabadell-Terrassa (1975) i el soterrament del ferrocarril, que va propiciar la construcció de la polèmica Gran Via l'any 1975, amb el rebuig de les associacions de veïns i altres entitats¹¹ (Puig Castells, 1991).

L'any 1978 es va aprovar el Pla General d'Ordenació Municipal de la Comarca de Sabadell, que pretenia frenar el creixement urbà sense condicions.

Els anys vuitanta van implicar molts canvis. Els primers esforços de l'Ajuntament democràtic, liderat per l'alcalde del PSUC Antoni Farrès, es van destinar a resoldre dèficits urbanístics i a generalitzar al conjunt de la ciutat aspectes tan elementals com

¹¹ L'oposició a la construcció de la Gran Via, liderada per les associacions de veïns, va comptar també amb l'adhesió de la Fundació Bosch i Cardellach, l'Acadèmia de Belles Arts, l'Òmnium Cultural o la Cooperativa la Sabadellenca. Aquestes entitats no volien que la barrera que suposava el ferrocarril es reproduís en forma de via ràpida per a cotxes i demanaven una reflexió sobre el model de ciutat, a més de queixar-se per l'establiment de contribucions

ara l'asfaltat, la xarxa de clavegueram, l'enllumenat, l'accés al transport públic... (Puig Castells, 1991). Aquest procés de cohesió dels barris –si més no, des del punt de vista urbanístic– va coincidir amb la potenciació del concepte de ciutat de serveis, que emergia amb força per fer front a la crisi del sector tèxtil. Són fruit d'aquesta etapa l'operació de transformació a l'entorn de l'Eix Macià i la construcció del Parc Catalunya, reivindicat popularment des dels setanta.

Imatge 3: Fases de creixement de Sabadell

Font: Domènech, Domínguez i Renom (2001)

especial per finançar les obres. Aquest conflicte, nascut com a lluita veïnal, va esdevenir un element de desgast de l'alcalde franquista José Burrull (Castells, 1983).

A partir de 1986 també es va iniciar un procés de transformació d'alguns carrers del centre històric en zones de vianants, procés que progressivament ha anat ampliant el seu abast i que encara avui no ha finalitzat. Aquesta peatonalització ha implicat canvis significatius en l'ús de l'espai públic, com ara el fet que els carrers i les places hagin adquirit un caire més lúdic i més pacífic.

D'altra banda, en les últimes dècades han sorgit nous barris en el poc terreny que restava lliure del terme municipal de Sabadell. El 1983 es va iniciar la construcció de 732 habitatges de protecció oficial al voltant de la plaça Espanya i el carrer Alcalde Moix, que configuraven l'artèria principal del barri de Torreguitart. Però encara més recent és el barri de Can Llong –encara en construcció– que omplirà amb 3.000 habitatges –combinant protecció oficial, règim cooperatiu i mercat lliure– els espais lliures entre Can Rull i Ca n'Oriac, transformant dràsticament el paisatge, i que, juntament amb Can Gambús, esdevenen els últims barris que es pot permetre la ciutat.

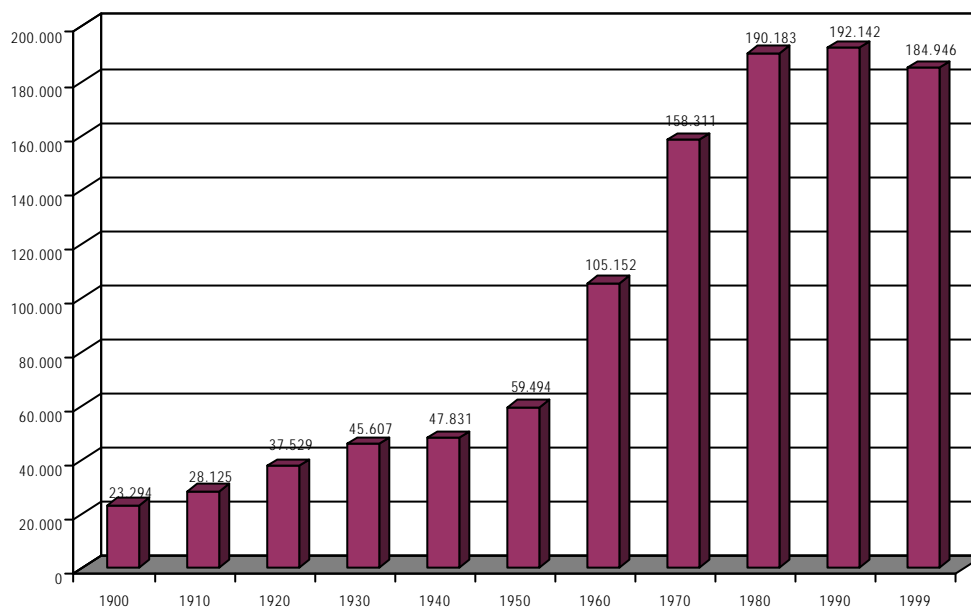
3.2. La població i la formació dels barris

L'any 1900 Sabadell tenia 23.294 habitants i era la cinquena ciutat de Catalunya quant a població. Deu anys després tenia 28.125 habitants i havia esdevingut la segona ciutat més poblada (Puig Castells, 1991). Una part dels nous habitants procedien de pobles de la comarca i d'altres municipis de la Catalunya interior i es tractava de gent que deixava de banda activitats agrícoles i ramaderes per anar a treballar a la indústria i a viure a la ciutat. Cal tenir en compte també que l'any 1904 es va agregar a Sabadell part del municipi de Sant Pere de Terrassa, aportant 2.800 habitants (Deu, 1990).

L'any 1910 el 8,11% de la població sabadellenca havia nascut fora de Catalunya, majoritàriament a l'Aragó i el País Valencià, i aquest percentatge anava creixent i el 1925 suposava el 16,4%. En aquest cas, a més de la immigració procedent de les dues comunitats esmentades, que suposaven prop del 10% de la població sabadellenca, comença a ser significativa la presència de murcians (prop del 3%) i andalusos (prop de l'1%) (Deu, 1990).

El ritme de creixement demogràfic era molt elevat: com s'observa en el gràfic 1, l'any 1930 pràcticament s'havia doblat la població de començament de segle i el 1960 s'havia ultrapassat la xifra de 100.000 habitants.

Gràfic 1: Evolució de la població de Sabadell al segle XX

Font: Puig (1991) i Calvet (1992) per als anys 1900-1940. Ajuntament de Sabadell (2000) per als anys 1950-1999¹².

Molts immigrants arribaven a Sabadell coneixedors de la demanda de mà d'obra per a la indústria tèxtil sabadellenca, però també eren captats per la indústria metal·lúrgica o pel sector de la construcció. Generalment, primer arribava algun membre de la família, que buscava feina i allotjament, i, posteriorment, s'hi afegien els seus familiars (Puig Castells, 1991). Entre les dones era freqüent també el treball al servei domèstic (cuineres, planxadores, serventes, neteja), sovint com a internes a les cases on treballaven.

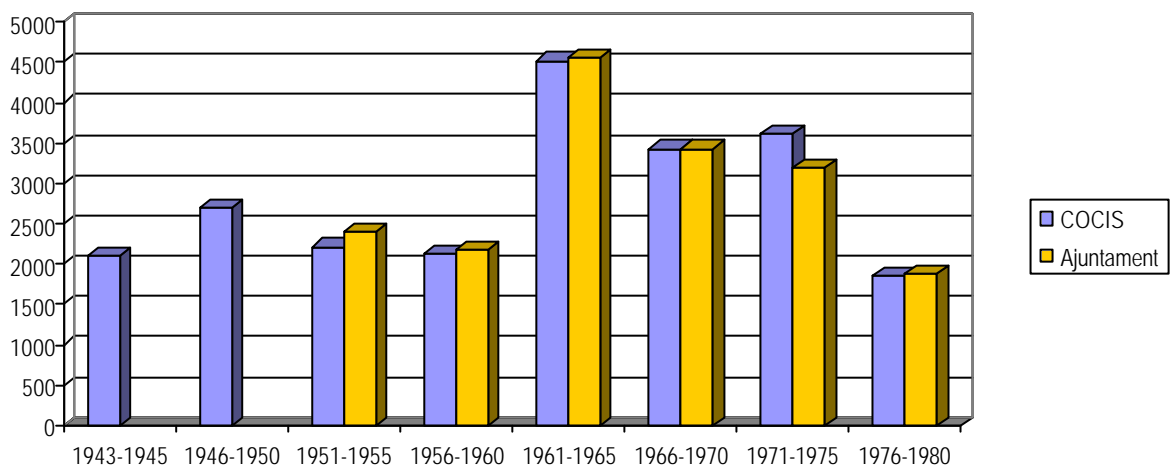
Un estudi sobre immigració elaborat per Martí Marin (2003) intenta desmitificar l'explicació que els immigrants s'instal·laven a Sabadell atrets pels elevats salaris de l'economia industrial. L'autor argumenta que les etapes de millors salaris no corresponen a les d'arribada de més immigrants, i afirma que el que atraïa els immigrants no era tant determinats nivells salarials sinó l'existència de llocs de treball en un context de fugida cap a la ciutat com a resposta a la situació de repressió que es

¹² Aquestes xifres inclouen l'agregació de Sant Vicenç de Jonqueres i Sant Julià d'Altura el 1904 i l'annexió de la Creu de Barberà l'any 1957, que van aportar 2.800 i 10.675 habitants respectivament.

va viure en la immediata postguerra en les zones rurals¹³. El predomini dels factors d'expulsió per explicar el fenomen migratori està també present en el treball d'Angelina Puig (1991), que es refereix a les dificultats econòmiques i polítiques que va viure Andalusia en la postguerra i que destaca l'element de revolta que implicava el fet d'emigrar¹⁴.

Marin mostra que les dades sobre el nombre d'immigrants divergeixen en funció de la font utilitzada, tal i com es pot observar en el gràfic 2. En tot cas, però, la Cambra de Comerç i Indústria de Sabadell (COCIS) estima en 22.575 el nombre de persones que van arribar entre 1943 i 1980 i les fonts municipals en 17.650 persones entre 1951 i 1980¹⁵.

Gràfic 2: Arribada d'immigrants, 1941-1980

Elaboració pròpia a partir de dades recollides per Marin (2003).

En el cas de Sabadell, el contingent migratori de la dècada dels cinquanta no és tan destacat com es podria pensar, sinó que més aviat és una dècada en què es produeix un cert alentiment de l'arribada d'immigrants, per comparació amb la dècada dels quaranta (Marin, 2003). El gràfic 2 també mostra que els anys de més pressió

¹³ Laia Ligüerre i Maite Marin (2002), en un estudi sobre dones andaluses immigrades a Sabadell basat en històries de vida, identifiquen les migracions dels primers anys de postguerra amb la repressió a les àrees rurals, i consideren que les motivacions per emigrar en la dècada dels cinquanta no eren només polítiques, sinó també econòmiques.

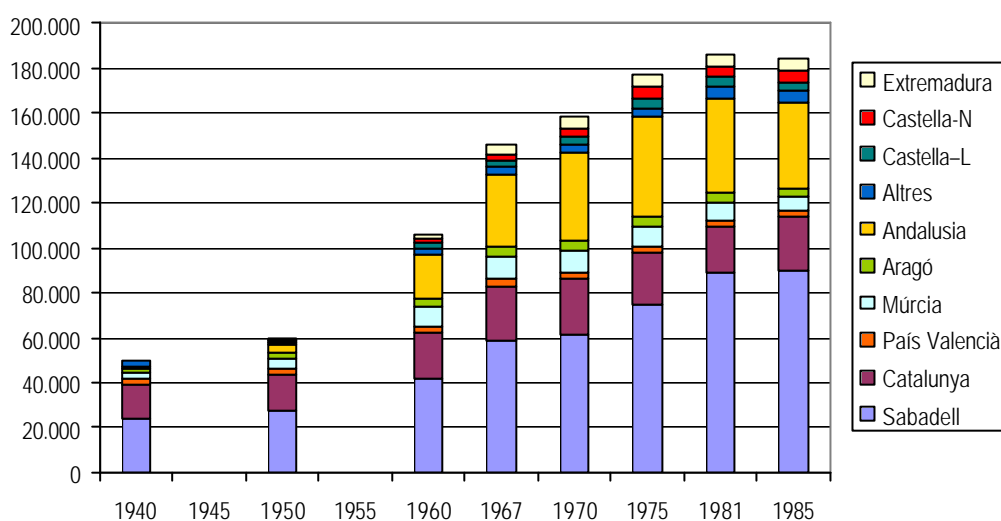
¹⁴ Encara que en aquest cas Puig Valls (1991) es refereix al conjunt d'Andalusia, cal fer notar que el seu treball empíric es concentra en els immigrants procedents de Pedro Martínez, un poble de Granada que durant la guerra civil estava en zona republicana i on es van col·lectivitzar els *cortijos* i es va dirigir l'economia des de *la Federación Nacional de Trabajadores de la Tierra*. Amb aquests antecedents, la repressió de la postguerra va ser especialment dura per a totes les persones que s'havien implicat durant la República. En un treball posterior la mateixa autora (Puig Valls, 1994) destaca que les famílies immigrants havien arribat a Sabadell fugint d'una situació econòmica molt precària i no es refereix a les motivacions polítiques.

¹⁵ Aquest estudi, inèdit, va ser objecte de la *III Beca de recerca Miquel Carreras*, convocada per l'Ajuntament de Sabadell i la Fundació Bosch i Cardellach. Respecte de les xifres, l'autor es refereix al problema generalitzat de subregistre de dades i de desajustos en diferents fonts.

immigratòria van ser entre 1960 i 1975. D'altra banda, l'any 1981 el 52% dels sabadellencs i les sabadellenques no havien nascut a Sabadell, és a dir, amb una població de 186.123 habitants, 97.556 havien nascut en altres poblacions¹⁶.

Quant a l'origen dels ciutadans de Sabadell, en el gràfic 3 queda reflectit que l'any 1940 hi havia un contingent important d'immigrants procedents d'altres poblacions catalanes i un pes més petit de l'Aragó, el País Valencià i Múrcia. No és fins el 1950 quan guanyen presència els contingents procedents de Múrcia i Andalusia.

Gràfic 3: Origen dels ciutadans de Sabadell, 1940-1980

Elaboració pròpia a partir de dades de Marin (2003)

Sabadell no estava preparada per oferir prou habitatges per als nouvinguts, que van haver de recórrer a diferents modalitats d'infrahabitatge com veurem en l'apartat següent. D'altra banda, aquesta població no podia accedir al mercat de sòl de la ciutat pròpiament dita per raons econòmiques, tot i que quedaven moltes illes buides de cases a l'eixample¹⁷. Així, aquest sòl va quedar desocupat, mentre sorgia un mercat paral·lel en els extrems de la ciutat, que va anar conformant una ciutat inconnexa i urbanísticament poc cohesionada, on el centre i els barris antics anaven guanyant en serveis i qualitat de vida, i els barris de nova creació estaven sumits en una economia de supervivència, sense que es poguessin garantir els mínims nivells urbanístics, sanitaris, educatius, etc.

¹⁶ Dades del Cens de 1981, recollides per l'Institut Nacional d'Estadística (INE) citades per Marin (2003).

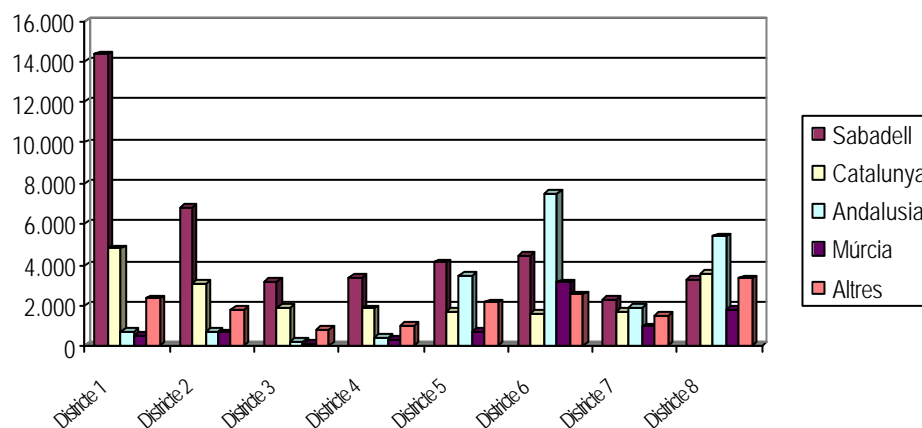
¹⁷ Fins els anys 40, Can Rull, nascut a la dècada dels anys 20 com a ciutat jardí, era l'única zona autònoma de la quadrícula (Puig Castells, 1991).

Alguns dels nous barris van néixer amb una estructura de poblat, sense traçat de carrers, clavegueram, subministrament d'electricitat, aigua i telèfon, autobusos, etc. Tampoc no hi havia escoles –més enllà de les que van improvisar alguns mestres voluntaris– ni esglésies. Les misses es feien a l'aire lliure –per exemple a Sant Oleguer–, en barraques, o en esglésies bastides pels propis immigrants, com és el cas de l'Església dels Dolors de Torre-romeu (Castells, 1983).

Ben al contrari del que han suggerit altres autors, Marin (2003) afirma que el sorgiment dels diferents barris no va suposar la segregació en funció de les diferents procedències, sinó que andalusos, murcians, extremenys i altres immigrants convivia en els diferents barris.

El gràfic 4 reflecteix el lloc de naixement dels habitants dels diferents districtes de la ciutat. Globalment els ciutadans i ciutadanes que vivien a Sabadell el 1960 i que havien nascut fora de Catalunya representaven el 41,53% de la població però la seva distribució a la ciutat era desigual. Al districte 1 (Centre) només eren el 15,72% del total, al districte 2 (Creu Alta i Concòrdia) el 24,36%, al districte 3 (Gràcia i Can Feu) el 18,72% i al districte 4 (Eixample i sud) el 24,55%. En canvi al districte 5 (Riu Ripoll, Torre-romeu, Poblenou de la Salut i Nostra Llar Sant Oleguer) eren el 52,24% de la població (amb el 28,67% d'Andalusia), al districte 6 (Ca n'Oriac, Can Puiggener, el Torrent del Capellà, la Plana del Pintor) el 68,54% (el 39,14% d'Andalusia i el 16,28% de Múrcia), al districte 7 (Can Rull, els Merinals, Serra d'en Camaró, Cifuentes i Grups Arraona) el 52,50% (22,56% Andalusia i 11,47% Múrcia), i al districte 8 (Creu de Barberà, Campoamor i Espronceda) el 60,50% (30,99% Andalusia i 10,44% Múrcia).

Gràfic 4: Procedències per districtes, 1960

Elaboració pròpia a partir de dades de Marin (2003)

Can Puiggener, amb un primer assentament migratori al voltant dels anys 1914-1918, és el barri més antic dels de l'extraradi, tot i que no es va consolidar com a nucli de població fins a la dècada dels cinquanta. A partir de 1939 els immigrants van anar comprant els terrenys on van anar sorgint barraques, estades i cases d'autoconstrucció en un paisatge de desordre i caos paisatgístic¹⁸. Des del 1954 una barraca feia les funcions d'escola, el 1955 es va electrificar el barri i el 1957 es va començar a construir l'església per aixoplugar els assistents a les misses, que fins llavors es feien a l'aire lliure. L'any 1966, Can Puiggener tenia 6.600 habitants (Puig Castells, 1991).

Cap el 1940 va començar a formar-se Ca n'Oriac, a partir d'algunes barraques habitades per immigrants murcians, que progressivament van anar construint petites cases als actuals carrers del Vallespir i la Cerdanya, comptant com a únic subministrament amb l'aigua que els hi donava el pagès Pau Trullà del seu pou (Castells, 1983). El barri es va poblar massivament entre el 1950 i el 1955 –quan va assolir els 8.622 habitants–, tot ocupant les zones més properes als barrancs, que formaven unes barreres naturals, i deixant lliure la zona central de l'actual avinguda de Matadepera. La major part de les cases eren autoconstruïdes i també hi havia estades, on les condicions d'habitabilitat eren encara més precàries¹⁹. El 1958 van accedir a l'atenció mèdica i el 1957 hi havia arribat l'electricitat, el mateix any en què es va iniciar la construcció de l'església del Sagrat Cor, tot i que des del 1948 ja hi havia grups de catequesi²⁰. L'any 1966 el 46% dels habitatges encara no disposava d'aigua corrent i només hi havia clavegueram en el 15% dels carrers (Ajuntament de Sabadell, 1968).

El barri de Torre-romeu va néixer estretament lligat a les coves del Ripoll. A partir de 1951, l'Ajuntament va promoure que els habitants de les coves s'hi traslladessin, facilitant els materials de construcció. Les famílies, per la seva part havien de comprar la parcel·la²¹. Es tracta, doncs, d'un barri format per petites cases d'autoconstrucció, realitzades principalment els diumenges. Torre-romeu està situat al costat del riu, en una zona muntanyosa de vinyes i ametllers, que es va transformar en un barri de

¹⁸ A finals de 1953 hi havia a Can Puiggener 458 habitatges il·legals (Marcet, 1963).

¹⁹ Francisco Morales: "Ca n'Oriac: de 1950 al Plan Comarcal de 1978", a Clusa, Fornés i Ortiz (2003).

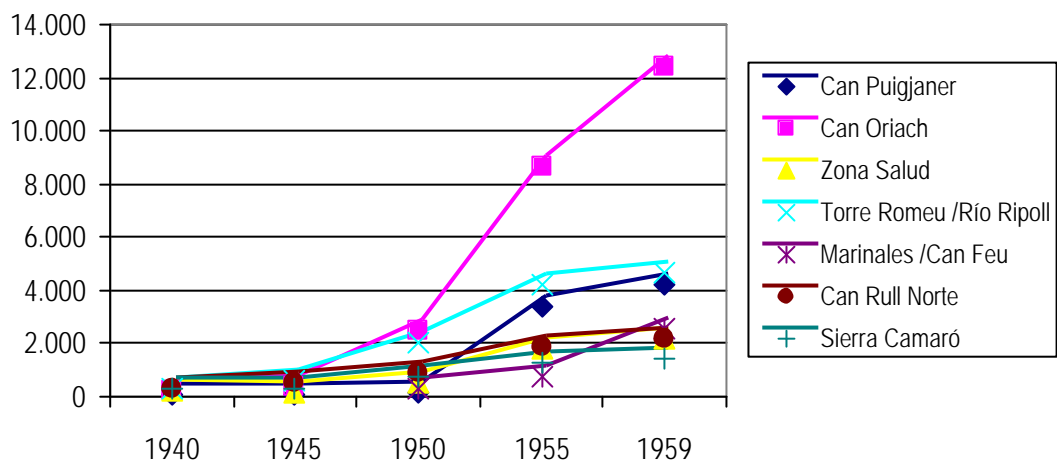
²⁰ Andreu Castells (1983) explica que el rector de Sant Julià d'Altura, que tenia al seu càrrec Ca n'Oriac, va anar a Múrcia a encarregar una còpia de la mare de Déu de la Fuensanta, que es va anar a recollir per la festa major de Sabadell de 1953.

²¹ El propietari venia el pam de terreny a una pesseta a la zona del Tibidabo i a dues pessetes a la zona més baixa del barri. L'Ajuntament donava a cada propietari de parcel·la 1.000 briques, 500 totxos i 2.000 pessetes per a material (Castells, 1983).

carrers pendents i polsegosos, sense llum ni aigua, i marcat pel seu aïllament respecte de la ciutat²². L'any 1945 tenia 590 habitants i el 1960, 4.472. L'any 1957 s'hi va instal·lar la primera font pública i els veïns i veïnes van organitzar l'escola nocturna per a obrers (Castells, 1983). El barri no va tenir carretera ni autobusos fins el 1964 i el clavegueram es van construir el 1969 (Puig Valls, 1994).

I així van anar sorgint noves barriades, com ara la Plana del Pintor, a l'altra banda del torrent del Capellà, o el Poblenou, el més allunyat i desconnectat del nucli urbà, construït entre la riera de Can Banyameres i el Cementiri. Els nous barris van anar guanyant població, com es pot observar en el gràfic 5. L'any 1964 hi vivia el 64% de la població total de Sabadell (Puig Castells, 1991).

Gràfic 5: Població en els "suburbis" de Sabadell, 1940-1959

Font: Ajuntament de Sabadell (1961). Elaboració pròpia²³.

Posteriorment, als setanta, hi hauria una nova fornada de barris, aquests ja fruit de la planificació i sovint seguint el model de construcció en forma de polígon, com ara els Termes, la Roureda o Can Deu²⁴.

²² Sobre la vida al barri veure Puig Valls (1994).

²³ Hem respectat les denominacions de la publicació original per als barris de Can Puiggener, Ca n'Oriac, Torre-romeu, Merinals i Serra d'en Camaró.

²⁴ El cas de Can Deu (1973) és interessant perquè hi van treballar quatre equips d'arquitectes que havien de planificar i dissenyar absolutament tot, des dels habitatges fins les places públiques i els carrers. El resultat va ser un barri molt ben dotat de serveis, amb escola i un centre cívic que albergava guarderia, biblioteca, casal d'avis i fins

3.3. L'habitatge

L'eixample sabadellenc de finals del segle XIX i començaments del XX estava poblat per fàbriques i habitatges, entre els quals els més nombrosos eren les cases de les famílies obreres. Les parcel·les industrials coexistien amb parcel·les residencials de poca amplada i de gran fondària ocupades per cases d'un o dos pisos (Larrosa, 1986).

Tant l'habitatge obrer com els edificis industrials eren molt funcionals i modestos, sense gaires elements ornamentals, i configuraven un paisatge urbà auster. Les úniques edificacions que sobresortien en aquest context eren alguns dels casals de la burgesia, la major part dels quals daten de la dècada de 1860, i alguns equipaments públics, com ara l'escorxador (1865), el cementiri de Sant Nicolau (1864), el pont de la Salut (1864) i el Teatre Principal i Casino (1857-1866). En general, però, la imatge de Sabadell era la d'una successió de carrers amb façanes arrebossades i rengleres d'edificació repetitives, sense elements diferencials ni gaires despeses extraordinàries. Només en períodes molt puntuals es desenvolupa arquitectura d'autor, com va passar a començament de segle amb Juli Batllevell, autor de l'escola del carrer les Paus, actualment CEIP Enric Casassas (1897), l'Hotel Suís (1902), o el Despatx Lluch (1908), i a finals de la dècada de 1950, amb Gabriel Bracons, autor de la Cambra de Comerç, el passeig Manresa, els barris de la Concòrdia, Can Feu i Sant Oleguer, i l'església de Ca n'Oriac (1957).

El model majoritari de casa obrera era la casa de cos o "casa anglesa"²⁵, amb poques concessions ornamentals, que imprimia un caràcter anònim a l'habitatge i es repetia incansablement als carrers²⁶. Tot i així, malgrat la seva regularitat, les cases poden ser datades a partir dels detalls arquitectònics que corresponen a diferents períodes (Larrosa, 1986). Per exemple, amb el modernisme es van introduir alguns elements decoratius a les cases modestes, com ara reixes o ceràmica vidriada²⁷. El mateix passa amb els habitatges de les famílies burgeses. Generalment es tractava de casals

---

i tot una piscina. Un dels arquitectes que hi van treballar, Xavier Sauquet, ho exposen en un article a la revista Arraona (veure Sauquet, 2004).

²⁵ El terme "casa anglesa", que només s'utilitza a Sabadell, designa la casa de cos (que en realitat acostuma a ser de ¾ de cos; cada cos són 28 pams) i s'origina a partir de les cases edificades en renglera a les ciutats industrials angleses (Larrosa, 1986).

²⁶ Sobre les diferents tipologies d'habitatge veure Puig Castells (1987) i (1991).

²⁷ Agraïeix a Isabel Argany aquesta apreciació i altres comentaris sobre l'urbanisme i l'habitatge útils per fer aquest text més comprensible i rigorós.

de tres cossos, que presentaven alguns detalls ornamentals en contraposició a l'anonimat de l'habitatge obrer.

Ben al contrari del que va passar en altres poblacions, com ara Barcelona, Córdoba o Badalona, en el cas sabadellenc pràcticament no es va recórrer al règim cooperatiu²⁸. Les úniques excepcions remarcables són la que va impulsar la "Benèfica del Vallès" entre els carrers Batllell i Ribot i Serra (1924-1926), amb projecte de setenta dues cases que es va veure reduït a vint-i-quatre, i la de la societat barcelonina "Constructora de Fomento de la Propiedad, S.A." a l'actual carrer del Poeta Folguera (1919-1922), que va projectar trenta sis cases de les que finalment se'n van fer deu. Aquestes promocions es van acollir a la legislació sobre cases barates (lleis de 1911 i 1921)²⁹, fruit d'un context de reformisme social i paternalisme burgès que no era aliè a la creixent presa de consciència obrera per la manca d'habitatges dignes (Domingo, 1997).

Des de començaments del segle XX s'observa un canvi substancial en la concepció de l'habitatge, guanyant pes la funció residencial en detriment dels aspectes purament constructius (Larrosa, 1989). De fet, les ordenances de 1883 ja contenien una sèrie de mesures de foment higiènic per aplicar a les noves construccions com ara l'obligació de construir una cambra d'aire entre la teulada i la casa, d'evitar les humitats i de ventilar i il·luminar correctament l'habitatge³⁰ (Larrosa, 1986).

Així, en els primers anys del segle XX, es comencen a incorporar les fosses sèptiques, es produeix la separació de la cuina de la sala o menjador i milloren les condicions de ventilació, però el veritable canvi respecte de la higiene i de les millores en els habitatges obrers s'observa en les llicències d'obres a partir dels anys 20, fenomen que Manel Larrosa (1989) relaciona amb la reducció de la jornada laboral que es produeix a partir de 1919 i que comporta que els treballadors i treballadores passin

---

²⁸ En el cas de Barcelona el cooperativisme va ser pioner, però al llarg del segle XIX aquestes organitzacions es dedicaven a temes de consum, i no va ser fins el s.XX que van construir habitatges (Tatjer, 1998).

²⁹ Domingo (1997) ha analitzat els dos casos de cases barates a Sabadell i conclou que són molt diferents: *La Benèfica del Vallès* tenia un caràcter obrerista, amb una estructura cooperativa amb participació de tots els socis i habitatges molt senzills i econòmics situats en una zona perifèrica. En canvi, *Fomento de la Propiedad S.A.* era una actuació purament immobiliària, en què només participava activament una part dels socis, amb habitatges per a classe mitjana situats molt a prop del centre urbà que, en definitiva, desvirtuaven els objectius de la llei de cases barates. Sobre el cooperativisme veure també Tatjer (1998).

³⁰ La preocupació per l'higienisme quedava palesa en el *Ban del Bon Govern*, promulgat per Pere Turull el 1854, amb l'objectiu de regular l'ornamentació pública, la neteja i salubritat de la vila, tot impulsant una regulació urbanística, i que estableix que l'Ajuntament ha de disposar d'un metge per resoldre els aspectes relacionats amb la higiene pública. Aquest ban queda derogat el 1868 però no serà fins el 1883 quan s'aprovaran les ordenances que donen continuïtat a la regulació urbanística (Puig, 1987).

més temps als seus domicilis i, per tant, dediquin més recursos a condicionar-los³¹. A partir dels anys 20, quan es comença a generalitzar el subministrament d'aigua a domicili, es registra una demanda massiva de construcció de cambres sanitàries, de fosses sèptiques (pràcticament obligatòries a partir de 1929) i de connexions a la claveguera en els carrers que en tenien³².

Posteriorment, els anys 30, apareixerà el *quarto de bany*, tot i que no es generalitzarà fins els anys 50. Altres canvis són l'aparició del safareig al cobert, a partir de 1914, i la incorporació de la *galeria* o *cosidor*, envidriat entre el menjador i el pati, al costat de la cuina, a partir dels anys 30. En aquest context higienista es va divulgar l'ideal de la casa de doble cos, que permetia un millor aprofitament del sol i la llum, però que estava a l'abast de poques famílies perquè el preu del terreny incrementava molt el cost total³³.

A partir de 1925 i especialment en la dècada dels 30, la ciutat comença a densificar-se amb la construcció d'edificis de diverses plantes, destinats al lloguer per part de famílies treballadores i classes mitjanes, en contraposició a les cases, que generalment eren de propietat. Un altre model habitual va ser la divisió de la casa tradicional en dos habitatges amb entrades independents: l'un a la planta baixa i l'altre al pis, que donaren lloc a la casa d'escaleta³⁴.

En pocs anys, en les dècades dels quaranta i dels cinquanta, moltes de les conquestes a nivell d'habitatge i de qualitat de vida van patir un retrocés. Les millores que s'havien anat aplicant des de principis de segle, quant a qualitat de l'habitatge i que repercutien positivament sobre la vida quotidiana dels treballadors i treballadores, van quedar oblidades mentre sorgia una problemàtica de gran magnitud: manca d'habitatge, infrahabitatge en les diverses modalitats que hem vist anteriorment, massificació, etc.

---

³¹ El 1919 s'implanta la setmana laboral de 48 hores, que consolida els canvis produïts a partir de 1911, quan es va implantar la jornada de 62 hores/setmana, en substitució de les 65 hores/setmana.

³² El projecte d'exemple de Josep Renom i Joaquim Manich (1928) estableix que el *wàter* serà obligatori a totes les cases quan estigui garantit el subministrament d'aigua, assenyalant que en el moment de redactar el seu projecte encara moltes finques depenien de l'aigua de pous particulars (Puig, 1987).

³³ Larrosa (1989) calcula que les cases de doble cos només suposaven el 15% del total de cases de planta baixa l'any 1924, percentatge que els anys 30 era del 20% i el 1936 del 28%.

³⁴ El conjunt d'aquests habitatges supera aproximadament el 30% del total en els anys 30 (Larrosa, 1994).

Imatge 4: Evolució de l'habitatge unifamiliar, 1800-1940

Font: Puig Castells (1991)

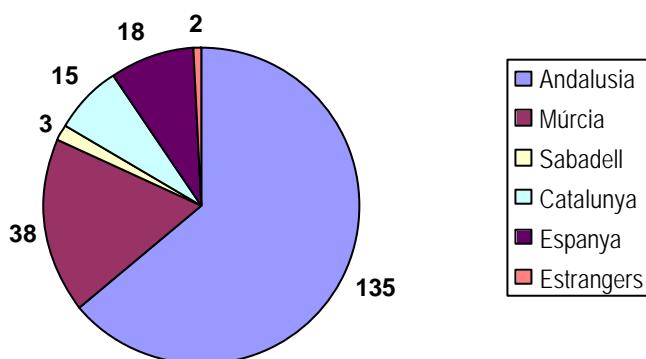
La dècada dels cinquanta va ser la més conflictiva del segle pel que fa a l'accés a l'habitatge. Com hem mostrat en l'apartat anterior, la població de Sabadell estava augmentant espectacularment com a conseqüència de la immigració i, tanmateix, el ritme de construcció d'habitatges no es va adequar a aquest increment demogràfic. Com a resultat d'aquest desequilibri, van sorgir diferents tipus d'infrahabitatge, és a dir,

part de la població nouvinguda es va instal·lar en habitatges marginals, com ara coves, barraques i estades, mentre molts construïen una casa amb les seves pròpies mans, principalment durant el cap de setmana.

Des de 1940 es van habitar coves excavades a les costes del riu Ripoll³⁵, situades en quatre zones diferenciades: Can Cuadres i Sant Oleguer, Cobertera i Metge Mir, Taulí i Can Puiggener i la Llanera. Can Cuadres i Sant Oleguer constituïen el sector amb més densitat de coves, que fins i tot es distribuïen en dos nivells en les terrasses dels talussos i on s'havien creat senders de comunicació (Sanesteban, 1999).

L'any 1946 hi havia 186 coves al Ripoll, 114 de les quals estaven habitades. El 1952 hi havia com a mínim 201 coves, habitades per 908 persones, cosa que suposa una mitja de 4,5 persones per cova. Respecte de la procedència dels caps de família, en el gràfic 6 queda reflectit que eren majoritàriament andalusos i murcians.

Gràfic 6: Coves del Ripoll. Procedència dels caps de família

Font: AHS. 1962: *Riadas*, Sabadell, 1963. *Peticions a la Junta Ciudadana para la Construcción de Viviendas*.

El 3 de març de 1955 l'Ajuntament va crear la Delegació de Suburbis, que el juliol del mateix any va elaborar un cens que comptabilitzava 279 coves, 169 de les quals estaven habitades. Un segon cens, elaborat el febrer de 1957, mostra que el nombre de coves s'havia reduït considerablement, però que encara n'hi havia 107, 72 de les quals estaven habitades.

³⁵ Puig (1991) data les primeres coves el 1945 i Larrosa (1994) el 1948, però les dades aportades per Sanesteban són el resultat d'una recerca específica sobre les coves que inclou documentació d'arxiu i testimonis orals. Veure també Domínguez i Sanesteban (2003).

Taula 1: Coves habitades als marges del riu Ripoll, 1946-1957

SECTOR	1946	1955	1957
Can Cuadres i Sant Oleguer	71	82	40
Cobertera i Metge Mir	19	60	17
Taulí i Can Puiggener	18	22	14
La llanera	6	5	1
TOTAL	114	169	72

Domínguez i Sanesteban (2003). Font: AHS (SGF), *Situación de barracas y cuevas*, 1946; AHS. Urbanisme i Obres. Vivendes i Suburbis (1951-1988). *Relación de cuevas y barracas existentes en 1º de julio de 1955*; AHS. Urbanisme i Obres. Vivendes i Suburbis (1951-1988). *Relación de cuevas y barracas existentes en 1º de febrero de 1957*.

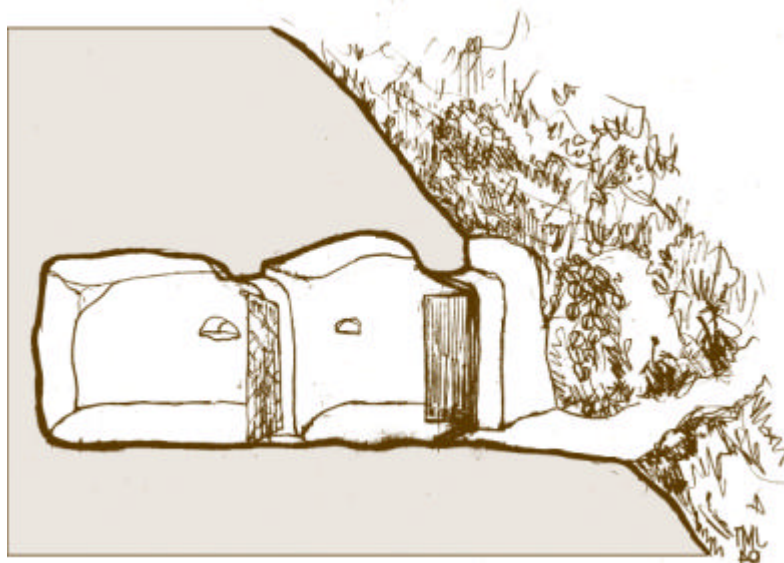
Algunes d'aquestes coves existien anteriorment però la major part van ser excavades expressament per ser habitades. Per a moltes famílies, aquesta era una solució temporal –l'única possible- mentre estalviaven i podien fer front a les despeses de construcció o de compra d'un habitatge. Aquest caràcter provisional es fa palès als censos de 1955 i 1957, que mostren que el període d'ús per part d'una mateixa família no acostumava a superar els cinc anys³⁶. Segons indica Andreu Castells (1983) les coves eren objecte de traspàs amb el corresponent pagament³⁷.

Les coves que es conserven a la zona de Sant Oleguer tenen una superfície entre 6,25 m² i 15,48 m², i les de la zona del Taulí oscil·len entre 5 m² i 20 m². Moltes tenien una única cambra, però també n'hi havia amb dues cambres i, excepcionalment, amb més de dues. Generalment s'instal·lava la zona destinada a dormitori al fons de la cova -separada per una cortina- i la cuina a prop de la porta, però a vegades es construïa una petita barraca annexa per fer les funcions de cuina. El terra no tenia paviment, el sostre era baix i les parets generalment estaven encalades. No disposaven d'electricitat, gas ni aigua corrent, de manera que les més valorades eren les més properes a les fonts. S'il·luminaven amb llum de carbur, que es penjava al sostre, es cuinava amb carbó, que posteriorment va ser substituït per petroli, i es rentava la roba al riu. Disposaven de pocs elements constructius i el mobiliari i els estris domèstics eren escassos (Domínguez i Sanesteban, 2003).

³⁶ Tot i que es difícil saber quanta gent va viure en aquestes coves al llarg dels anys, es pot estimar que hi devien passar entre 4000 i 5000 persones.

³⁷ Castells aporta l'exemple d'una cova d'una habitació, cuina i menjador, situada a Sant Oleguer, que l'any 1950 va ser traspasada per 3.000 pessetes. Altres testimonis recollits per Domínguez i Sanesteban (2003) corroboren que en alguns casos es pagava un traspàs.

Imatge 5: Dibuix d'una cova del Ripoll

Autor: Josep M.Masagué³⁸

Les difícils condicions de vida a les coves, que no disposaven de materials d'aïllament del fred i la humitat ni de cap mena de servei, probablement siguin l'origen de malalties com ara la bronquitis. D'altra banda, la precarietat de les construccions feia relativament freqüents les esllavissades i enfonsaments que provocaven danys en les coves, i que en alguna ocasió també es van cobrar víctimes mortals³⁹.

L'any 1951, arran de les esllavissades produïdes per pluges molt intenses, l'Ajuntament va prohibir expressament la construcció de coves i barraques, però la prohibició no va tenir efectes dissuasius perquè no va anar acompanyada de mesures efectives⁴⁰. No obstant això, l'Ajuntament va promoure que els habitants de les coves compressin petites parcel·les a l'incipient barri de Torre-romeu i va facilitar els materials de construcció⁴¹. A partir de 1953 l'èxode es va generalitzar i molts dels habitants de les coves van anar comprant terrenys a Torre-romeu i Ca n'Oriac per autoconstruir cases o bé van anar a viure als pisos de protecció oficial de Campoamor,

³⁸ Agraïxo a Josep M.Masagué aquest i altres dibuixos que va fer per una conferència sobre les coves del Ripoll, que vam pronunciar Joaquim Sanesteban i jo mateixa el 27 d'abril de 2004 per encàrrec dels Amics del Ripoll.

³⁹ L'alcalde José Maria Marcet s'hi refereix: "*La triste historia de estas cuevas, hoy felizmente desaparecidas, tiene episodios dramáticos, dolorosísimos, pérdidas de vidas humanas.*" Marcet (1963), p.292.

⁴⁰ AHS. Fons municipal, Foment, expedient 1535/1951. Ban de l'alcaldia de Sabadell del 25 de maig de 1951.

⁴¹ A partir de l'anàlisi dels permisos d'obres per a "*Albergues de urgència*", concedits entre 1955 i 1957, Puig Valls (1994) conclou que l'any 1957 el 31% de les cases construïdes a Torre-romeu tenien menys de 50 m², on s'encabien una cuina-menjador, tres dormitoris, un lavabo i un petit pati-eixida que en una fase posterior s'acostumava a utilitzar per ampliar la cuina i separant-la del menjador.

Arraona-Merinals o a les Cases de Fàtima. L'any 1958 l'Ajuntament va donar per tancada la problemàtica de les coves⁴².

Les barraques eren habitatges de dimensions molt reduïdes, que generalment se situaven en terrenys que no eren aptes per a ser urbanitzats, com ara zones inundables o topogràficament accidentades. Es caracteritzaven per la precarietat de la construcció, generalment a partir de materials de rebuig: uralites, marcs vells, llaunes... (Puig Castells, 1991).

Quant a les estades, es tractava d'una agrupació d'habitatges molt petits organitzats al voltant d'un passadís estret, que compartien els serveis sanitaris. Sovint, les divisions entre els diferents espais es feien mitjançant cortines o envans molt precaris. A diferència d'altres tipologies d'infrahabitatge, les estades no apareixen com a solució a la immigració masiva dels anys quaranta i cinquanta, sinó que ja existien el segle XIX⁴³, i no només van sorgir als barris de la perifèria, sinó que també se'n podien trobar en zones de creixement d'eixample, com ara la Creu Alta o l'Avinguda de Barberà (Puig Castells, 1991). L'any 1966 les estades es concentraven als barris de Can Puiggener, la Creu de Barberà, Ca n'Oriac i la Plana del Pintor⁴⁴.

Imatge 6: Fotografies de dues estades, 1980

Autora: Enriqueta Canuda (cedides per Jaume Puig).

---

⁴² Malgrat es van clausurar la major part de les coves, l'any 1960 encara hi havia a Sabadell 2.069 "allotjaments" que els agents censals no es van atrevir a qualificar com a habitatges (Larrosa, 1994).

⁴³ Segons Larrosa (1986) l'any 1879 n'hi havia més de setanta. Puig (1987) es refereix a les inspeccions de la Junta de Sanitat arrel de problemes sanitaris a les estades quan es produïa alguna epidèmia, i observa que moltes d'aquestes inspeccions eren a cases –estades– de la zona central de la ciutat.

El fenomen de l'autoconstrucció, datat sobretot en les dècades dels 40 i els 50, es va produir principalment en terrenys rústecs, al marge de l'àrea d'eixample, tot i que els carrers es van traçar seguint una certa inspiració quadriculada creant petits eixamples⁴⁵. Els barris sorgits de l'autoconstrucció van ser Ca n'Oriac, la Plana del Pintor, el Torrent del Capellà, Can Puiggener, Torre-romeu, la Creu de Barberà, el primer nucli d'Els Merinals, Cifuentes, Can Rull, Serrà d'en Camaró i el Poblenou de la Salut. A començaments dels anys 70 el volum d'habitatge autoconstruït s'estimava en el 25% del parc local d'habitatges (Larrosa, 1994). Aquestes cases generalment es feien amb materials de poca qualitat i amb mà d'obra inexperta i el procés de construcció s'adaptava a les necessitats de la família amb fases additives, que implicaven continus canvis en el paisatge dels barris. En una primera fase es construïa el més bàsic: parets, paviment de terra i teulada d'uralita; posteriorment s'anaven millorant els acabats, afegint ciment, rajoles, etc. (Puig Castells, 1991).

Però tornant a la dècada dels 50, els dèficits urbanístics eren molt remarcables i es veien agreujats pel continu augment de la població. D'altra banda, els serveis, tal com els entenem ara, eren pràcticament inexistents. Larrosa (1994) calcula que el 1950 el 28,8% de les cases no disposaven d'aigua corrent, l'any 1967 faltava paviment a 70,7 hectàrees de carrers i, en algunes zones fins i tot l'electrificació o l'enllumenat van arribar abans que les clavegueres⁴⁶. Però les mancances no eren només de tipus urbanístic, sinó que es generaven altres problemes, com ara la manca de places escolars per a 5.300 nens i nenes l'any 1957, la massificació a què s'enfrontaven els que tenien plaça, la falta d'assistència sanitària i mesures higièniques elementals,

---

⁴⁴ A Ca n'Oriac i la Plana del Pintor les estades representaven el 10% dels habitatges (Ajuntament de Sabadell, 1968).

⁴⁵ Larrosa (2004) data l'autoconstrucció concretament entre el final de la guerra civil (1939) i el Pla d'estabilització (1959), però indica que fins la dècada de 1970 no es van acabar moltes de les construccions iniciades en els anys anteriors.

⁴⁶ El subministrament d'aigua a la població es feia mitjançant pous públics, fonts i safareigs. L'any 1875 hi havia 900 o 1.000 pous particulars, aproximadament una quarta part de les cases en tenien, i entre 1914 i 1934 se'n van construir 500 més. De l'ús d'aquests pous se'n desprenien greus problemes de salut pública, perquè estava molt contaminada per les filtracions dels pous morts de les cases i per les deficiències de la primitiva xarxa de clavegueram. L'any 1900 hi havia 30 fonts i 2 safarejos públics: el del carrer Font Nova i el del carrer Horta Novella. A partir de la segona dècada del segle XX, la construcció de la Torre de l'aigua –inaugurada el 1918– va permetre l'aprofitament de l'aigua del riu Ripoll i va facilitar que l'any 1940 hi hagués 62 fonts i que s'haguessin construït 4 nous safarejos en zones de fort creixement com Blasco de Garay, la Creu Alta, Gràcia i l'Avinguda de Barberà, inaugurats respectivament els anys 1912, 1917, 1932 i 1938. A partir dels anys quaranta es van fer poques instal·lacions per al subministrament públic a causa de l'increment del nombre d'habitatges amb aigua corrent (Argemí i Deu, 1999). El continu augment de la població multiplicava les necessitats d'aigua, i els anys 50 es va haver de recórrer al riu Llobregat per solucionar la manca de recursos hídrics (Puig Castells, 1991).

etc⁴⁷. És obvi que el desenvolupament dels serveis més bàsics per a la població no va ser una prioritat, fet que posa de manifest la despreocupació per les condicions de vida dels treballadors que mostraven tant el govern municipal com els fabricants i els membres de les entitats patronals, que es preocupaven només per les seves pròpies necessitats de mà d'obra.

Forçat pel greu problema de l'habitatge, l'any 1952 l'alcalde José Maria Marcet Coll va promoure un pla basat en la teoria de què la solució l'havien de facilitar les empreses, que eren les beneficiàries de la mà d'obra, i que tenia l'objectiu de construir 2.000 habitatges en cinc anys⁴⁸. El *Pla Marcet*, si bé no va eradicar la problemàtica, va generar un cert nombre de promocions de tipus social o impulsades per l'administració⁴⁹. Algunes les van dur a terme immobiliàries amb finalitat social, com ara VISASA o COVIPSA, altres la Caixa d'Estalvis⁵⁰ (el 15% segons dades de Marcet) o els industrials (Garcia Planas –consogre de Marcet–, el propi alcalde o el Gremi de Fabricants, tot just van sumar el 10%), que imprimeixen un cert paternalisme social a la construcció. En aquest context, destaca la construcció del barri de Nostra Llar, impulsat per l'empresa Artèxtil, S.A., que constava de 420 cases, zona esportiva, escola i església. El projecte, signat per Santiago Casulleras, s'inspirava en el model anglès de ciutat-jardí.

La problemàtica de l'habitatge ja era prou greu però les riuades de 1962 van contribuir a agreujar-la i també van tenir efectes devastadors per a la indústria⁵¹. La nit del 25 al 26 de setembre es va produir un episodi de pluges torrencials que va afectar greument Rubí, Terrassa, Sant Quirze i Sabadell. A Sabadell es van desbordar el riu Ripoll, la

---

⁴⁷ El problema escolar persistia l'any 1961 amb la manca de 3.364 places, és a dir, el 18,4% dels nens i nenes de 3 a 14 anys; i l'any 1967 el dèficit era de 966 places, el 3,8% (Ajuntament de Sabadell, 1968).

⁴⁸ El propi Marcet reconeixia en les seves memòries que entre 1940 i 1952 no s'havia pres cap iniciativa municipal per fer front a la manca d'habitatges i es referia al *"temible cinturón de barracas y cuevas con aire de campamento medieval, donde malvivían a veces en condiciones infrahumanas, compatriotas nuestros que, a mayor abundamiento eran ya, por razones de convivencia laboral, ciudadanos con todas las prerrogativas y derechos, justamente hambrientos de justicia social, de un hogar digno que llegara a borrar un día el estigma de una vida semisalvaje impuesta por las dramáticas condiciones de existencia en una ciudad industrial superpoblada."* (Marcet, 1963, p.286-287). D'altra banda, Marin (2003) adverteix que Marcet va comptabilitzar com a èxits del seu pla habitatges ja previstos amb anterioritat, com ara el grup de *"viviendas protegidas Virgen de la Salud"* (carrers Brutau/Sallarès/Gorina i Pujol/Güell i Ferrer), que es van iniciar el 1950 en un terreny cedit a la Obra Sindical del Hogar el 1944, però que no es van lliurar fins el 1956.

⁴⁹ La primera promoció de l'Obra Sindical del Hogar a Sabadell va ser el Grup Verge de la Salut, al carrer Brutau, amb 120 habitatges. La seva intervenció més ambiciosa va ser la dels Grups Arraona, als Merinals, que implicava la construcció de 1467 habitatges entre 1956 i 1961. Veure Domínguez i Puig (2005).

⁵⁰ Amb anterioritat al Pla Marcet, la Caixa d'Estalvis de Sabadell ja havia impulsat algunes promocions, com la construcció de 124 habitatges a la cruïlla de la carretera de Barcelona amb l'Avinguda de Barberà l'any 1947.

⁵¹ Sobre les riuades i els seus efectes veure Domínguez i Sanesteban (2003), elaborat amb testimonis orals, i Marin (1997), catàleg de l'exposició del Museu d'Història de Sabadell *Fa 35 anys les riuades*. Per al cas de la indústria veure el recent article de Calvet (2002), que compara els casos de Sabadell i Terrassa.

riereta i el riu Sec, amb el resultat de 39 víctimes mortals i 104 famílies afectades. Els dies 4, 5 i 6 de novembre hi va haver noves riuades, que van afectar 431 famílies. Les riuades no van afectar només els habitatges propers al riu, sinó que van tenir efectes en diferents punts de la ciutat. Els barris més afectats van ser Ca n'Oriac, el Torrent del Capellà, Can Puiggener, Torre-romeu i Sant Nicolau. La precarietat dels habitatges, la poca qualitat dels materials utilitzats i el fet que sovint estiguessin assentats sobre barrancs o torrents van ser factors determinants del desastre.

La dècada dels 60 van aparèixer les primeres immobiliàries, en un context d'especulació del sòl i del seu ús intensiu mitjançant l'explotació de l'edificació vertical. La gran demanda d'habitatges i l'elevada edificació permesa pel Pla General de 1962 van facilitar que es generalitzessin els blocs de pisos pràcticament a totes les zones de nova construcció. Algunes immobiliàries van comercialitzar promocions molt extenses com és el cas de VISASA, amb 1.100 habitatges a Les Termes entre 1962 i 1968, i 980 habitatges a la Plana del Pintor entre 1966 i 1975 (Puig Castells, 1991).

Per la seva banda, Viviendas Municipales S.A. va utilitzar sovint la fórmula de construcció de polígons d'habitatges com el barri de Can Deu⁵² (1973), les places Llivia i Montellà a la Roureda (1975) o els edificis del carrer de Sant Isidor a Can Rull (1973). En tots els casos es tractava de blocs de pisos, generalment de sis o vuit alçades com a màxim. Els habitatges eren majoritàriament de tres o quatre habitacions amb menjador-sala amb balcó, lavabo i cuina amb una petita galeria.

La taula 2 sintetitza les grans promocions d'habitatge de Sabadell, tot indicant si van ser impulsades per entitats financeres, organismes públics, cooperatives d'habitatges, empreses o promotores immobiliàries privades. A la imatge 7 se situen aquestes promocions en el plànol de la ciutat.

---

⁵² El barri de Can Deu, format per 1.201 habitatges, es va construir entre 1969 i 1973 basant-se en la concepció d'un elevat grau d'autosuficiència. Veure nota 24.

Taula 2: Grans promocions d'habitatges (1940-1970)

	NÚM. PLÀNOL	DENOMINACIÓ	ANY	HABITATGES
ENTITATS FINANCERES				
Caixa de Sabadell				
	37	Creu de Barberà	1947	108
	34	Cases de Fàtima	1950	150
	11	Carretera de Prats	1952	139
	23	Passeig de Can Feu	1957	204
	10	La Concòrdia	1957	100
	25	Alemanya	1968	86
	4	Ronda Collsalarca	1969	161
Caixa de Pensions				
	17	Paco Mutlló	1955	78
ORGANISMES PÚBLICS				
ESTATALS: Obra Sindical del Hogar / Instituto Nacional de la Vivienda				
	26	Grup Verge de la Salut	1950	96
	22	Arrahona-Merinals	1956	1.467
	36	Grup Sant Pau	1958	463
	32	Polígon Espronceda	1965	1.479
MUNICIPALS (Patronat / VIMUSA)				
	35	Goya	1962	103
	30	Metal·lúrgics	1962	80
	21	Alfons Sala	1966	104
	19	Juli Garreta-Sarasate	1967	266
	2	Costabona	1968	200
	20	Plaça Ròmul	1968	356
	15	Plaça Copèrnic/Serra Camaró/Plaça Galileu	1969	287
	7	Sant Bernat Oest	1970	290
	1	Matadepera I	1970	500
COOPERATIVES D'HABITATGES				
	3	Ronda Collsalarca	1967	88
	29	Moragas i Barret (Vanguardia)	1968	102
	28	Sol i Padris (Creu de Barberà)	1969	248
	8	Polígon Sant Bernat (Ca n'Oríac)	1970	170
EMPRESSES				
	31	Campoamor, 1a fase, SAIDA	1948	80
	24	Blocs Marçet	1950	64
	27	Nostra Llar (Garcia Planas)	1957	420
PROMOTORES IMMOBILIÀRIES PRIVADES				
	31	Campoamor, 2a fase (urb. Sabadell, S.A.)	1952	240
	9	La Concòrdia, 2a fase (VISASA)	1960	500
	39	Les Termes (VISASA/urb. Les Termes)	1960	1.142
	12	Francesc Layret (Gambús)	1963	305
	33	Blocs del Gremi (COVIPSA)	1965	142
	38	Casp (Inmobiliària Star, S.L.)	1966	155
	5	València-Les Garrigues (COVIPSA)	1966	225
	18	Carretera de Terrassa (edif. Sabadell, S.A.)	1967	436
	6	Pla de Can Puiggener (VISASA)	1969	900
	13	Càtul-Persi (EUDOM)	1970	96
	16	Picañol-Roca-Sant Vicenç (EUDOM)	1970	130
	14	Via Alexandra-Petrarca (EUDOM)	1970	400

Font: Puig (2004)

Imatge 7: Grans promocions d'habitatges (1940-1970)

Font: Puig (2004)

3.4. Els edificis industrials

L'activitat industrial generava la construcció d'una sèrie d'edificis relacionats amb el sector tèxtil, com ara vapors i despatxos per als empresaris i els comerciants. De fet, els vapors tenien un gran protagonisme en el paisatge urbà de la plana de Sabadell on destacaven nombroses xemeneies de diferents alçades i tipologies.

Les primeres instal·lacions industrials es van situar als marges del riu Ripoll per tal d'aprofitar l'aigua com a força motriu, i no va ser fins l'arrencada industrial de 1840-1850 que es van construir grans edificis al voltant del casc urbà o en una primera perifèria urbana, que seria superada a partir de 1880 (Puig Castells, 1991).

La primera gran fàbrica de Sabadell va ser el Vapor Pissit (1843), seu de la societat de Josep Duran i Sors situat entre els carrers del Sol, Alemanya i Montserrat i que tenia tres plantes d'alçada, dedicades a la producció llanera. Li va seguir Cal Rovira (1848), propietat d'Antoni Casanovas Bosch, entre els carrers Indústria, Concepció i Illa, que va esdevenir el vapor més representatiu de Sabadell. Poc després es van construir els vapors de Pere Turull al carrer Creueta (1850), Buxeda Vell⁵³ (1853), Brutau (1854), Morral (1856), Ca la Daniela, als marges del Ripoll (1856), Coromines o Vapor del Sec, també al Ripoll, construït sobre l'antic Molí d'en Moratones (1857), i Borrell (1858).

En les últimes dècades del segle XIX els establiments industrials van augmentar les seves dimensions, per tal d'adaptar-se a les necessitats del procés de fabricació tèxtil. A partir de 1914, quan la indústria llanera sabadellenca va rebre un impuls econòmic, com a conseqüència de la demanda exterior en el context de la primera guerra mundial, es van construir novament grans fàbriques que ja no tindrien l'aspecte tradicional dels vapors perquè s'empraven noves tècniques i materials, com ara estructures metàl·liques o formigó armat (Puig Castells, 1991) i que, a més, ja no feien servir el vapor com a font energètica, sinó que s'alimentaven amb energia elèctrica (Deu, 1990).

L'arquitectura industrial sabadellenca va ser majoritàriament austera, sense gaires concessions estètiques, i amb poques obres d'autor. Es tractava d'una edificació de mestre d'obra, més que no pas d'arquitecte, com va passar en altres poblacions industrials⁵⁴. La major part de vapors sabadellencs seguien la mateixa tipologia formal i constructiva: murs de maó amb finestres iguals distribuïdes uniformement al llarg de tot el mur, teulades amb encavallades de pi, biguetes i llates de fusta, solera de rajola i teula, sostres intermitjos amb biguetes de ferro i revoltos de maó, pilars interiors de fosa, amb capitells que serveixen de suport als embarrats. El més destacable són les

---

⁵³ Actualment un punt museístic que es va concebre com a part del projectat Museu de la Indústria Tèxtil Llanera de Sabadell.

⁵⁴ A Sabadell no trobem cap arquitecte amb una trajectòria similar a la de Lluís Moncunill per al cas de Terrassa, amb edificis modernistes tan emblemàtics com el Vapor Aymerich, Amat i Jover (1908), actual seu del Museu de la Ciència i la Tècnica de Catalunya, l'antic Vapor Amat, transformat en Sala d'exposicions municipal, la Societat General d'Electricitat (1908), la Masia Freixa (1907-1910) o l'Escola Industrial (1901).

sales de calderes i les sales de màquines de vapor, que a vegades rebien tractament de sala noble (Albó i Ramos, 2004).

Els despatxos tèxtils eren edificis independents, que podien estar connectats amb el vapor o la casa del propietari, destinats a la comercialització dels gèneres produïts als vapors i fàbriques de Sabadell. El seu ús comercial li atorga una funció de representativitat, d'aparador, actuant com a imatge corporativa de l'empresa, i, per tant, el nom de la companyia és molt present a la façana principal. La tipologia del despatx es desenvolupa a la dècada de 1880, quan comencen a establir-se a l'entorn dels carrers de Luisa Fernanda (actualment c. de l'Estació) i de la Indústria⁵⁵.

Entre els anys 1881 i 1893 es construeixen diversos despatxos que tenen en comú l'interés per la façana amb elements decoratius, com ara motlures, mènsules, cornises..., l'ús de rètols sobre la porta i el disseny d'una gran sala de vendes, l'escriptori i els apartats⁵⁶. Els despatxos amb més interès arquitectònic són els de l'època modernista, construïts cap el 1908 al carrer Indústria, com ara el despatx Lluch, signat per Juli Batlle i Arús, el despatx Figueras, de Josep Maria Morales, i el despatx Viadé i Canet, d'autor desconegut; així com el despatx i taller Sampere (1913) als carrers Turull i Jardí, el despatx Sallarès Déu (1913) al carrer Indústria, i el despatx Genís i Pont (1915) al carrer de Sant Josep, tots tres obra d'Eduard Maria Balcells i Buigas (Albó i Ramos, 2004).

La construcció de despatxos va continuar fins a la segona meitat del segle XX, amb altres exemples, com ara la casa Guasch (1931) al carrer de la Indústria, obra de caràcter noucentista signada per Santiago Casulleras i Forteza; el despatx Gorina (1933) a la Rambla, amb un estil racionalista amb influències d'art déco de Francesc Guàrdia i Vial; el despatx Abad (1944) al carrer Montserrat, obra de Gabriel Bracons i Singla; o el despatx Coromines (1959) de Félix de Azúa i Gruart (Albó i Ramos, 2004).

La dècada de 1940 va implicar una renovació de l'estètica dels edificis industrials, visible en construccions com ara la Fàbrica Balsach, de Gabriel Bracons (1942); Molins Hermanos, de Santiago Casulleras (1941); Artèxtil, S.A. de Santiago Casulleras (1942); Enric Rocamora (després Arrahona, S.A.), de l'enginyer Josep Salvador (1942); i l'ampliació de la fàbrica S.A.Marcet de l'enginyer Antoni Forrellad (1942).

---

⁵⁵ Albó i Ramos (2004) consideren que la casa Buxeda (1868) és un precedent de la tipologia de despatx, tot i que encara no es tracta d'un edifici independent, sinó que forma part de l'habitatge.

La distribució tradicional del vapor es basava en un o diversos patis, anomenats patis de drapaires, destinats a la càrrega i descàrrega, al voltant dels quals s'organitzava l'accés a les quadres, que sovint estaven arrendades a diferents fabricants que utilitzaven l'energia generada en una única sala de calderes⁵⁷. La il·luminació generalment era lateral, amb finestres disposats al llarg de tota la quadra (Puig Castells, 1991).

Per comprendre el funcionament del vapor, cal detenir-se en el sistema de màquines. Els vapors aixoplugaven les màquines productives (cardes, màquines de filar, telers, etc.) i el convertidor energètic. Per transmetre l'energia des del convertidor a les diferents màquines s'utilitzava un sistema d'embarrats i cada màquina s'hi connectava als tambors de l'embarrat mitjançant corretges (Benaül, 1994b).

A partir de la crisi del sector tèxtil, a la dècada de 1970, la ciutat comença a perdre els seus grans vapors. Alguns s'adapten per a altres usos, tot conservant les façanes o altres elements patrimonials. És el cas de la Fàbrica Balsach, actualment complex esportiu municipal a la Creu Alta; Molins Hermanos, seu del supermercat Caprabo; o la S.A. Marcet, seu de la policia municipal. Altres exemples de reutilització del patrimoni són el Vapor d'en Palà, actualment CEIP Joanot Alisanda; el Vapor Badia, reconvertit en biblioteca municipal; o el Vapor de l'Escapçat, CEIP Amadeu Vives. Altres fàbriques s'han anat enderrocant en els darrers anys i s'hi han edificat promocions residencials, i encara hi ha algun cas, com ara Artèxtil, S.A., que manté la seva activitat econòmica en el sector tèxtil llaner.

---

⁵⁶ Rafael Estany va ser l'autor de molts dels despatxos construïts en aquests anys. Albó i Ramos (2004) detecten una evolució cap a edificis molt ben il·luminats a partir d'un seguit de finestres.

⁵⁷ L'any 1913, 21 dels 88 establiments industrials (cotó, llana, tints i aparells i tallers metal·lúrgics) comptaven amb arrendataris, amb una mitja de 5 arrendataris per fàbrica (Puig Castells, 1991).

capítol 4

la indústria tèxtil a Sabadell

La indústria tèxtil va ser el motor de l'economia sabadellenca a partir de mitjan segle XIX i, consegüentment, va tenir una importància cabdal en el procés de desenvolupament de Sabadell com a ciutat, com hem vist en el capítol anterior. Sabadell es va especialitzar en la producció tèxtil llanera i, juntament amb Terrassa, monopolitzaven la producció llanera espanyola. La seva activitat econòmica va girar principalment al voltant de la producció de teixits de llana fins a la crisi de la dècada de 1970, en què es va consolidar el procés de diversificació econòmica i el pes del sector serveis.

L'estreta relació entre desenvolupament industrial i ciutat, la història del sector tèxtil durant el segle XX i els aspectes tècnics que descriuen el procés de producció de teixits de llana, conformen aquest capítol, que, tot formant part del context del treball de camp, aporta un retrat del sector on es desenvolupa el treball femení –i, també, el masculí i l'infantil–.

4.1. La ciutat fàbrica

Fins mitjan segle XIX, Sabadell era una població amb activitat agrària i manufacturera que comptava amb alguns obradors artesans a la vila i amb alguns molins fariners, paperers o drapers situats en els marges del riu Ripoll⁵⁸. Des de 1815 s'havia iniciat un procés d'industrialització modest, basat principalment en l'ús d'energia hidràulica que

---

⁵⁸ Argemí i Masagué (2003) analitzen les transformacions dels molins del riu Ripoll al seu pas per Sabadell. Els molins documentats en època medieval eren fariners i aquesta va ser la seva dedicació principal fins al final del segle XV, tot i que des de final del segle XIV l'energia hidràulica s'aprofitava també per moure molins drapers, destinats a rentar els draps de llana que produïa la manufactura de la vila. A partir del segle XVIII una altra activitat dels molins va ser la indústria paperera. Des de 1820, la majoria de molins del Ripoll van ser transformats per adaptar-se als requeriments del procés tèxtil. L'electrificació de les fàbriques, a partir de 1910, va provocar l'abandonament progressiu de l'aprofitament hidràulic. Sobre el cost de les inversions de transformació dels molins i l'accés dels industrials a l'energia hidràulica veure Benaül (2003).

s'obtenia del riu Ripoll⁵⁹, però la veritable arrencada industrial es va produir a partir de la generalització del vapor com a font energètica a mitjan segle XIX, fet que va consolidar el sistema de fàbrica en la producció tèxtil⁶⁰. Paral·lelament, el treball mecànic va substituir progressivament el treball manual artesà, començant per les fases de preparació i filatura de la llana i d'acabats dels teixits (Benaül, 1995). Alguns molins del Ripoll es van transformar en vapors, mentre al nucli de la ciutat es construïen nous edificis fabrils que ja no requerien la proximitat al riu. En pocs anys, la zona del riu va especialitzar-se en el subsector del ram de l'aigua⁶¹, anomenada així perquè consumia grans quantitats d'aigua en el rentat de la llana i processos químics, com ara els tints i els acabats. (Deu, 1999).

Imatge 8: Molí d'en Fontanet i Vapor dels Nois Buxons. Al fons, el Molí Xic i Ca la Daniela, 1927

Font: Autor desconegut / AHS

L'adopció del vapor va ser decisiva per a la implantació plena del sistema de fàbrica, caracteritzat per la centralització de la producció en un únic espai que,

---

⁵⁹ Benaül (1994b) es refereix a la creació de quatre molins de nova planta entre 1835 i 1849. D'altra banda, el 1848 la indústria sabadellenca només comptava amb tres màquines de vapor, amb una potència total de 38 CV, mentre que el 1849 hi havia al Ripoll –des del terme de Castellar fins al de Barberà– vint-i-quatre molins, vint dels quals movien instal·lacions industrials llaneres i cotoneres.

⁶⁰ La primera màquina de vapor es va instal·lar a Sabadell el 1838. El 1862 hi havia 12 vapors a la ciutat i el 1887 ja eren 35 (Benaül, 1994b). Benaül (2003) afirma que el procés d'industrialització del Valles Occidental no s'hauria pogut dur a terme a partir de l'energia hidràulica perquè els requeriments energètics eren molt superiors a l'oferta dels recursos hídrics i es necessitava un subministrament continu i regular d'energia.

⁶¹ Benaül (2003) mostra que l'any 1911 a l'àrea de Sabadell hi havia 10 molins dedicats als aprestos i acabats, 3 al rentatge de llana i llana regenerada i 2 a fabricació de paper i cartró.

conseqüentment, comportava també la concentració dels treballadors, en detriment del treball dispers als domicilis o en petits tallers, que havia caracteritzat la manufactura tradicional⁶². La fàbrica, que adopta el nom de vapor en referència a l'energia utilitzada, va esdevenir el símbol de la industrialització perquè permetia produir massivament reunint en un mateix espai l'energia, les màquines i la força de treball (Benaül, 1994a).

Per a l'obtenció d'energia de vapor es va fer imprescindible el carbó, que majoritàriament s'importava d'Anglaterra i que arribava a través del port de Barcelona, des d'on inicialment es transportava amb carros i posteriorment en els trens de la línia entre Barcelona i Sabadell, inaugurada el 1855⁶³. El ferrocarril, també impulsat per vapor, era un sistema de transport segur, ràpid i barat. A més, des de la dècada de 1860, Sabadell va quedar connectada amb Saragossa, Madrid i altres punts de l'interior d'Espanya i el tren va ser decisiu en el transport de les llanes i els teixits (Benaül, 1994b).

Progressivament, la indústria sabadellenca s'havia anat especialitzant en la producció de teixits de llana i l'any 1860 la ciutat havia esdevingut el primer centre tèxtil llaner d'Espanya. De fet, Sabadell i Terrassa formaven un districte industrial que en el període 1870-1936 concentrava el gruix de la producció llanera espanyola, en detriment d'altres regions tradicionalment productores de teixits de llana, que es trobaven en recessió⁶⁴. Esteve Deu (1994) afirma que el lideratge de la indústria llanera vallesana es va fonamentar en l'adopció precoç de la nova empresa capitalista, la mecanització gradual de la producció, la creació d'una xarxa comercial i el recolzament en una política proteccionista.

Des de finals del segle XIX, Sabadell era un clar exponent del model de ciutat fàbrica, que implicava un mercat integral de treball, d'energia i d'instal·lacions. Pràcticament tota l'activitat econòmica es movia a l'entorn de la indústria tèxtil.

---

⁶² Benaül (1995) explica que abans de la mecanització de la filatura, la producció només podia augmentar amb un ús més extensiu del treball, amb la contractació de filadores domèstiques, generalment dones que compaginaven aquesta activitat amb altres tasques de la llar o del camp.

⁶³ Benaül (2003) afirma que, malgrat existia línia de ferrocarril el carbó es va transportar durant molts anys en carros, perquè el tren implicava costos d'estiba i de transport addicionals com a conseqüència de les dificultats en les connexions ferroviàries dins de Barcelona.

⁶⁴ Esteve Deu (1990) ofereix dades conculents per afirmar que Sabadell ocupava en la primera dècada del segle XX el primer lloc en la indústria llanera espanyola, amb percentatges entre el 38 i el 46,6% en funció de l'indicador utilitzat. En segon lloc figura Terrassa, entre el 24,7 i el 31,4% i a més distància Barcelona i Alcoi, amb percentatges al voltant del 10%, mentre per últim hi hauria Béjar al voltant del 3-5%.

Imatge 9: Vista aèria de Sabadell, anys vint

Font: Autor desconegut / AHS

La ciutat fàbrica sabadellenca es caracteritzava pel predomini d'empreses de fase, majoritàriament petites i mitjanes, i en la cooperació empresarial respecte de l'energia, les instal·lacions i l'especialització vertical⁶⁵. És a dir, la major part de les fàbriques no duien a terme tot el procés de la llana, sinó que les unes eren complementàries de les altres, se subcontractaven algunes operacions i d'altres es donaven a mans⁶⁶. Aquest conjunt formava una veritable xarxa industrial en què també s'encabien els fabricants de maquinària i accessoris (com ara llançadores, cardes...), els transportistes, els comerciants, els viatjants i altres indústries auxiliars, com ara la química, la fustera o la paperera. I aquesta xarxa s'havia dotat d'una sèrie d'instruments per al seu funcionament, com ara la Caixa d'Estalvis de Sabadell (1859), l'Institut Industrial (1863), el Gremi de Fabricants (refundat el 1879), el Banc de Sabadell (1881), la Cambra Oficial de Comerç i d'Indústria de Sabadell (1886), la Unió Industrial (1899-1919), el Condicionament Públic Municipal (1908) o l'Escola Industrial i d'Arts i Oficis (1902).

---

⁶⁵ Esteve Deu (1990) manté que l'atomització en petites empreses dificultava l'acumulació de prou capital per desenvolupar una infraestructura industrial més competitiva. Aquest autor ha calculat que per al període 1896-1925, entre el 80 i el 90% de les empreses del sector llaner i de l'auxiliar realitzaven una sola fase del procés de producció i també afirma que, d'acord amb el cens obrer de 1921, el 50% de les empreses tenien menys de 25 treballadors, mentre que només el 3% superava els 200. En la realització del procés de producció complet podien haver d'intervenir fins a sis o set empreses diferents. Les primeres matèries i els productes semielaborats havien de passar d'una empresa a l'altra, d'un local a l'altre i fins i tot canviar de localitat fins a la comercialització definitiva del producte acabat.

⁶⁶ L'expressió "a mans" fa referència al treball a domicili, és a dir, al treball industrial remunerat que es desenvolupa en el domicili del treballador o la treballadora.

Les fàbriques sovint disposaven de diverses quadres ocupades per diferents fabricants, que pagaven un lloguer al propietari, que els permetia disposar de l'energia generada per una única màquina de vapor. Al final del segle XIX l'energia de vapor va coexistir amb el gas i, a partir de 1910, el vapor va ser desplaçat definitivament per una nova força motriu: l'electricitat⁶⁷.

Entre el 1870 i el 1900 s'havia produït la mecanització de la fase de tissatge, que va completar el procés de modernització del tèxtil sabadellenc, però no es va eliminar el treball domiciliari, que havia caracteritzat la manufactura primitiva, sinó que aquest va esdevenir una estratègia per fer front a la inestabilitat productiva causada per l'estacionalitat del sector, com és el cas dels drapaires⁶⁸ o de les cosidores de peces (Deu, 1994).

El mercat de la indústria sabadellenca era bàsicament interior i se sustentava en la xarxa comercial creada pels viatjants, que anaven per tot Espanya amb els seus mostraris i que havien consolidat una clientela fixa entre els majoristes de les principals ciutats, que distribuïen el gènere als comerciants i als seus pobles d'influència⁶⁹. Les incursions en altres mercats, mitjançant l'exportació, van ser menors, tret d'algun període molt concret, com va passar en els anys de la primera guerra mundial (Deu, 1990).

La producció s'organitzava en funció de les comandes prèvies, que evitaven l'acumulació d'estocs, i permetien oferir una àmplia gamma de productes a petita escala al voltant de dues temporades –hivern i estiu–, que imposava un ritme inestable, amb una producció més o menys intensiva durant el primer i el tercer trimestre de l'any i fluixa en els altres dos, sobretot durant l'estiu. Els mostraris de temporada eren l'aparador portàtil on s'exposaven les mostres –anomenades

---

⁶⁷ Joan Carles Alayo (2000) fa notar que l'any 1852 Sabadell va esdevenir la segona població catalana que incorporava l'enllumenat públic amb gas d'hulla, amb la construcció de la fàbrica de gas per part de la societat *Prats, Benessat y Compañía*. D'altra banda, la primera instal·lació d'electricitat a Sabadell data del 1876 i es va fer a la sala de filar i cardar del Vapor Buxeda Vell. L'any 1895 es va començar a utilitzar l'electricitat per a l'enllumenat públic. Tot i que no es coneix exactament la data en què la indústria sabadellenca s'adapta a l'ús d'energia elèctrica però Alayo documenta entre 1898 i 1916 totes les instal·lacions elèctriques de generació.

⁶⁸ Els drapaires, també anomenats teixidors auxiliars, eren treballadors (homes) propietaris de la maquinària que utilitzaven, que eren subcontractats per altres empreses. No sempre eren la darrera baula de la cadena de subcontractació, sinó que a vegades ells mateixos donaven treball a mans a les cosidores o requerien el servei de les nuadores.

⁶⁹ Es tractava bàsicament de població rural amb poc poder adquisitiu i de població de centres urbans industrials o mercantils amb ingressos regulars, però no gaire alts (Deu, 1990).

banderes— dels gèneres clàssics o les novetats de la temporada, que s'elaboraven a les fàbriques, i que tenien un elevat cost pel fet d'haver de canviar sovint de plegadors, trames, nuades i passades de fils.

El model de ciutat fàbrica característic de Sabadell va viure el màxim esplendor entre els anys 1870 i 1936, però, de fet, es pot considerar que va perdurar fins a la crisi del sector tèxtil dels anys setanta. Si bé feia dècades que s'havia iniciat un lent procés de pèrdua de protagonisme de la indústria tèxtil en el conjunt de l'economia sabadellenca, mentre guanyaven pes altres sectors com ara la metal·lúrgia, els anys setanta van portar la seva crisi definitiva. Les profundes transformacions econòmiques van anar configurant un nou model de ciutat més complex i diversificat, amb més rellevància dels serveis i integrat en la xarxa econòmica de l'entorn metropolità, mentre s'extingia definitivament la ciutat fàbrica, que havia estat central en la industrialització i el creixement de Sabadell durant més de cent anys.

4.2. La indústria tèxtil llanera al llarg del segle XX

Durant el segle XX la indústria llanera va viure períodes de prosperitat però també altres de crisi, fins que a la dècada de 1970 es va produir la davallada com a activitat econòmica principal de Sabadell. No obstant això, la indústria tèxtil és present a l'economia de la ciutat actualment, tot i que presenta unes característiques diferents i dóna feina a un percentatge molt menor de treballadors i treballadores.

4.2.1. Del canvi de segle fins a la guerra civil

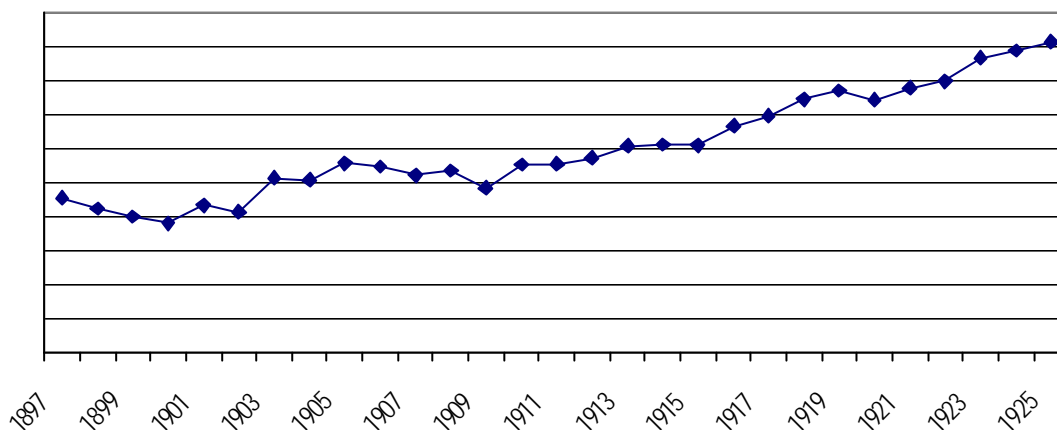
Durant els primers anys del segle XX, en un context general d'estancament econòmic provocat per la pèrdua dels mercats colonials i l'alça de salaris de finals del segle XIX, alguns empresaris locals van realitzar ampliacions de capital destinades a renovar la maquinària (Deu, 1990). D'altra banda, per iniciativa del Gremi de Fabricants, es va constituir la Unió Industrial⁷⁰, un organisme dissenyat per protegir els interessos empresarials i fer front unitàriament a les reivindicacions obreres⁷¹.

---

⁷⁰ El Gremi de Fabricants té els seus orígens en el Gremi de Paraires de Sabadell, fundat l'any 1559. Durant els segles XVIII i principis del XIX va patir una etapa de crisi i va perdre importància, però l'any 1879 es va aprovar un nou reglament i va recuperar el protagonisme com a representant majoritari de la burgesia tèxtil local. L'any 1918 comptava amb 169 afiliats. L'any 1899 el Gremi va promoure la constitució de la Unió Industrial, un organisme de

Entre el 1896 i el 1925 la dotació de maquinària de la indústria llanera i de l'auxiliar va augmentar en un 82,9%. Aquest increment no va ser continu, sinó que es van produir etapes amb ritmes diferents: entre el 1896 i el 1902 crisi, del 1903 al 1909 inestabilitat, a partir 1909 creixement, accelerat després de 1914, el 1920 crisi, i després un nou període de creixement, és a dir, dos períodes d'expansió, que corresponen als anys de la primera guerra mundial i als anys vint (Deu, 1990; Calvet, 1992).

Gràfic 7: Evolució percentual de la maquinària tèxtil, 1900-1925

Elaboració pròpia a partir dels índex elaborats per Deu (1990)

L'any 1908 es va inaugurar el Condicionament Públic Municipal, on s'efectuaven diverses operacions de control de les primeres matèries, com ara proves d'humitat o pes, que tenien efectes directes sobre la qualitat dels productes. Per aquestes dates es va començar a utilitzar l'electricitat com a força motriu. Entre 1910 i 1914 la producció de fils i teixits va augmentar un 50% (Deu, 1990). El 1915 s'hi van afegir els Docks, amb la funció d'emmagatzemar matèries tèxtils.

La Federació Local de Sabadell (FLS) va patir les conseqüències de la dura repressió derivada de la Setmana Tràgica (1909), que a Sabadell va ser especialment violenta, i va haver d'assumir la derrota de la llarga vaga general a final de 1910, iniciada a la

---

defensa dels interessos empresarials creat per fer front als conflictes laborals. A partir del 1917 es van produir problemes interns per desacords entre diferents fabricants i aquesta situació va acabar provocant la dissolució de la Unió Industrial l'any 1919 (Deu, 1990).

⁷¹ La Federació Obrera Sabadellenca, "L'Obrera" va entrar en crisi, especialment a partir del fracàs de la vaga de les set setmanes (1882). En les darreres dècades del s.XIX es va perseguir el moviment obrer, especialment l'anarcosindicalista, molt present a Sabadell. La Federació Local de Sabadell (FLS) va aprovar els seus nous estatuts el 1903 (Deu, 1990).

casa Seydoux. El darrer trimestre de 1910 una nova vaga general va afectar greument la producció tèxtil llanera sabadellenca⁷².

En el període 1911-1914 es van aconseguir acords entre empresaris i treballadors en la línia de reduir la jornada laboral i incrementar els salaris. La jornada, que havia estat durant la primera dècada del segle XX de 65 hores setmanals, a partir del 1913 es va fixar en deu hores diàries⁷³, però no va ser fins l'any 1919 quan es va assolir la reivindicació obrera de vuit hores diàries, és a dir, 48 hores setmanals (Deu, 1990).

La primera guerra mundial va tenir una incidència molt favorable en la dinàmica de la indústria perquè va generar un nou mercat per a l'exportació. De fet, entre 1914 i 1919 les exportacions de fils i teixits van ser 25 vegades superiors a les del període 1911-1913. Aquest fet s'explica perquè els fabricants van prioritzar les comandes estrangeres, que se centraven pràcticament de manera exclusiva en gènere per als exèrcits. Fins i tot van sorgir noves empreses, de durada efímera, perquè la inflació dels costos productius va anar reduint els beneficis a mesura que disminuïen les exportacions, i les vendes del mercat interior s'havien reduït en destinar molts productes al mercat exterior. Tot plegat, va ser un episodi marcat per l'acaparament de primeres matèries i l'especulació. Paral·lelament i coincidint amb la sortida de la CNT de la clandestinitat, la Federació Local de Sabadell va iniciar una etapa de consolidació i d'expansió, en què van editar nous periòdics obreristes com ara *Reivindicación*, *La Batalla Sindicalista* o *Germinal*, en substitució d'*El Trabajo* (1898-1913) (Deu, 1990).

D'altra banda, els efectes de la guerra es van manifestar en l'augment dels preus d'algunes matèries primeres com ara la llana i el carbó, que van repercutir directament sobre els salaris, i aquests van augmentar molt menys que els articles de primera necessitat. Aquesta tendència va provocar una elevada conflictivitat laboral entre 1917 i 1919, entre ells la vaga general d'agost de 1917, que va ser contestada amb una dura repressió⁷⁴. A partir de 1918 van augmentar també els conflictes socials que l'empresariat va intentar frenar amb mesures paternalistes, com ara la creació d'un Economat Industrial per abaratir el preu de les subsistències o els projectes de construcció de cases barates per a famílies obreres. La Federació Local de Sabadell

---

⁷² L'any 1911 la FLS tenia aproximadament 900 afiliats, mentre el 1899 n'havia tingut prop de 2000 (Deu, 1990).

⁷³ Aquesta reducció es va produir amb posterioritat a la vaga d'agost de 1913, que va tenir poca incidència a Sabadell (Deu, 1990).

⁷⁴ Andreu Castells (1978, vol. III) parla de destrosses en els locals obrers, 80 detencions, 13 morts i 35 ferits, així com la clausura posterior de locals i societat obreres.

va aconseguir augments salarials significatius i es va consolidar la reducció de la jornada. La crisi, l'atur i la repressió de 1921, juntament amb la imposició de la Dictadura de Primo de Rivera, van tornar a sumir la FLS en una situació de feblesa (Deu, 1990).

La dècada dels vint va començar amb una profunda crisi a causa de la pèrdua dels mercats exteriors, com a efecte del final de la guerra. Aquest fet va comportar una forta reducció de l'activitat productiva entre 1920 i 1921 i el consegüent augment de l'atur. El 1921 es va iniciar un procés de disminució del preu de la llana, el carbó i els productes químics, que va permetre reduir el cost final del producte. Paral·lelament va disminuir el preu dels articles de consum, factor que va facilitar la recuperació del mercat interior. Els comerciants sabadellencs van crear organismes destinats a promoure les exportacions, com ara la *Unión Textil Exportadora*, el *Consejo de Exportación de Sabadell* o el *Consortio de Crédito Industrial de Sabadell*. També va continuar el procés de substitució de l'energia de vapor per l'elèctrica i alguns empresaris van dur a terme renovacions parcials de maquinària. Entre 1923 i 1925 el preu de la llana va augmentar a nivell internacional i aquest augment va repercutir sobre el preu del teixit, tot provocant un cert estancament en el mercat i la intensificació de la competència.

Tot i els diferents episodis de recessió, durant el primer quart de segle es va produir un creixement global del sector tèxtil i es va desenvolupar la indústria de construccions mecàniques i accessoris, que començava a tenir un paper prominent en l'economia sabadellenca. Aquest sector emergent tenia el seu origen en els tallers metal·lúrgics dedicats a la reparació de maquinària o a la fabricació de recanvis, que, a partir de finals del segle XIX, es van especialitzar en la producció de peces i accessoris o bé van esdevenir fabricants de maquinària inicialment adreçada al sector tèxtil, com es pot observar a la taula 3.

El 1926 es van crear comitès reguladors de la producció industrial per controlar l'expansió de l'aparell productiu. Per fer front a l'estacionalitat del sector tèxtil, molts fabricants van augmentar el nombre de teixidors auxiliars i van oferir primes de sobreproducció en els moments de més activitat per no haver de suportar costos laborals en les etapes de menys demanda⁷⁵. El període 1926-1935 suposa una llarga

---

⁷⁵ Esteve Deu (1994) mostra que a partir de 1922 augmenta el nombre de telers auxiliars en funcionament invertint-se la tendència decreixent iniciada a inicis s.XX, és a dir, s'externalitza part de la producció, que anirà a càrrec de treballadors a domicili.

etapa d'estancament, caracteritzada per la competència entre un empresariat conscient de què el mercat interior havia tocat sostre però que veia moltes dificultats per conquerir nous mercats (Deu, 1994).

Taula 3: Distribució d'establiments a Sabadell per activitat l'any 1924

Activitat	Nombre d'establiments
Indústria tèxtil	86
Indústries auxiliars del tèxtil	35
Venda de teixits	5
Metall	4
Electricitat	2
Fusteria i construcció	41
Comerç (inclou alimentació)	85
Cafès, fondes, hostaleria	6
Oficis artesans	4
Altres	43
TOTAL	309

Font: AHS. Treball: *Censo patronal aprobado por la Junta Local de Reformas Sociales en 31 de diciembre de 1924*

Si observem l'evolució del nombre d'empreses de cada sector industrial (Taula 4) és evident el paper dominant de la indústria llanera en el període 1900-1940, l'emergència de la metal·lúrgia i l'escàs pes de la indústria cotonera.

Taula 4: Evolució del nombre total d'empreses per sectors industrials

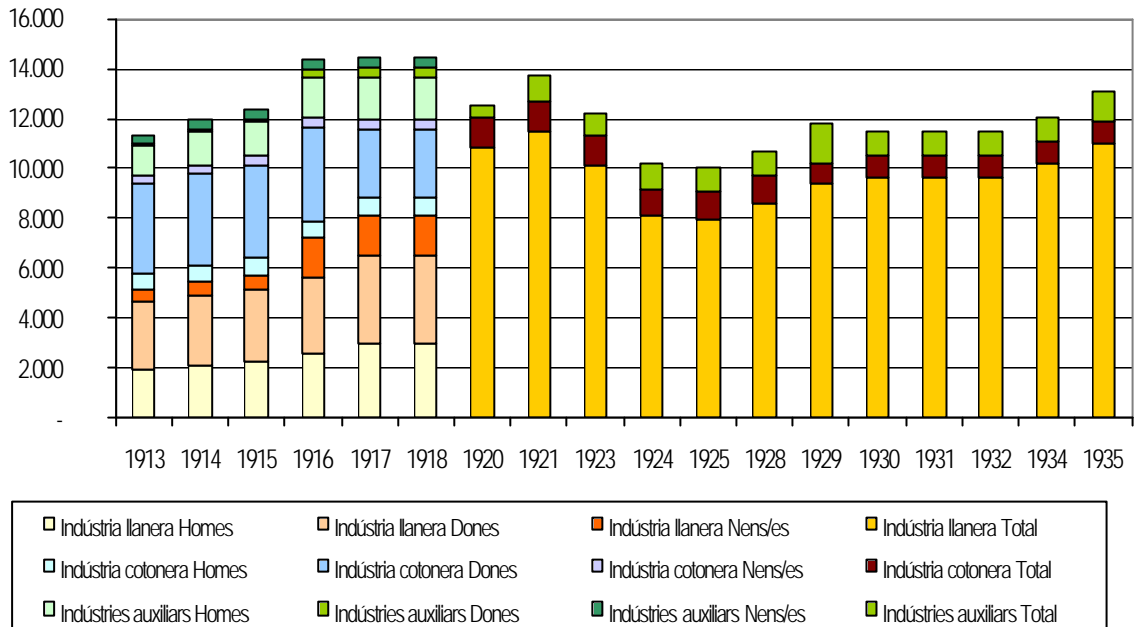
Any	Tèxtil llanera	Tèxtil cotonera	Metal·lúrgia	Altres indústries	TOTAL
1900	212	13	33	45	303
1905	242	20	35	57	354
1910	209	25	31	45	310
1915	183	20	34	40	277
1920	212	16	46	41	315
1925	294	17	61	188	560
1930	262	24	69	175	530
1935	241	28	89	201	559
1940	236	22	77	170	505

Deu (2000): AHS, Matricula per a la contribució industrial i de comerç, 1900-1940

El predomini de la indústria llanera es fa palès també en analitzar la distribució de la mà d'obra per subsectors (veure gràfic 8). A partir de 1916 comença una reducció

progressiva de la fabricació d'articles de cotó i, en canvi, la producció llanera augmenta considerablement.

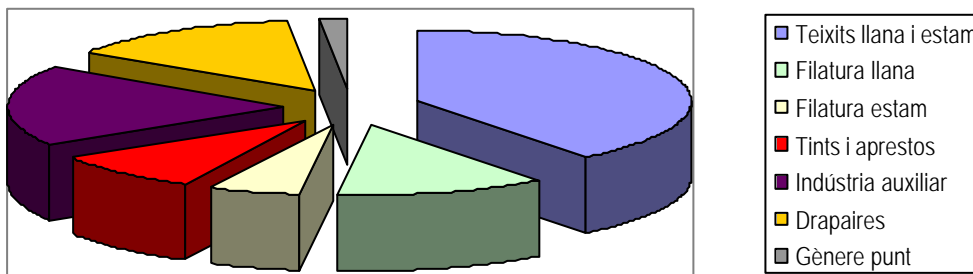
Gràfic 8: Evolució de la mà d'obra a la indústria tèxtil sabadellenca, 1913-1935

Font: AHS. Memòries de la COCIS⁷⁶

Dins del sector llaner, l'any 1934 predominaven els fabricants de teixits de llana i d'estam, com es pot observar al gràfic 9, seguits de les indústries auxiliars i els drapaires. La indústria del gènere de punt era pràcticament anecdòtica.

Gràfic 9: Tipologia de les empreses llaneres a Sabadell, 1934

Elaboració pròpia a partir de dades de Calvet (1992)

L'evolució social i política de Sabadell durant la dècada dels trenta va estar clarament condicionada per la seva estructura industrial i la ciutat no es va veure massa afectada per la crisi econòmica generalitzada als països industrialitzats des de 1929. Tot i així, es va frenar el creixement de la població, a causa de la disminució de l'arribada d'immigrants (Benaül, 1986).

El desenvolupament industrial i el creixement de la ciutat durant el primer terç del segle XX va convertir Sabadell en una de les ciutats més destacades de Catalunya. Això va implicar l'increment i la diversificació dels establiments comercials i de serveis⁷⁷. Un dels sectors que més es va desenvolupar va ser el de l'alimentació, amb l'aparició de molts comerços de venda al detall d'estructura familiar, especialment arrel de la consolidació dels nous barris a partir de la dècada dels vint (Deu, 2000).

4.2.2. La guerra civil i la dictadura franquista

L'any 1936 Sabadell tenia 48.754 habitants, 10.982 dels quals eren treballadors i treballadores tèxtils. La guerra civil va tenir conseqüències molt directes sobre la indústria. El 24 d'octubre de 1936 la Generalitat va aprovar el Decret de Col·lectivitzacions, que classificava les empreses en col·lectivitzades, en què la direcció requeia en els mateixos obrers representats per un Consell d'Empresa, i privades, en què la direcció era assumida pel propietari o gerent amb la col·laboració i fiscalització del Comitè Obrer de Control (Domingo, 1986 i Calvet, 1992).

La col·lectivització afectava totes les empreses de més de cent assalariats, així com les que havien estat abandonades pel seu patró. Conseqüentment, a finals de 1936 a Sabadell hi havia més de cent empreses col·lectivitzades i la resta, tot i que en mans dels propietaris, estaven controlades pel Comitè. D'altra banda, es començaven a percebre els efectes de la manca de comandes i les dificultats per obtenir matèries primeres, incrementant-se l'atur forçós. El sector tèxtil, però, es va beneficiar de la demanda de material, com ara mantes i uniformes, per a l'exèrcit republicà, que va mantenir la producció. En aquest context, l'únic sector que funcionava a ple rendiment era el de les empreses que nodrien el front amb armament i munició. La demanda de

---

⁷⁶ Les dades de les memòries de la COCIS per als anys 1913-1918 estan desglossades per a la indústria llanera, cotonera i indústries auxiliars en homes, dones i nens. En canvi, a partir de 1920 no es fa distinció de sexe o edat.

⁷⁷ El 1905 es va constituir el *Centre de Dependents del Comerç i de la Indústria*, que agrupava obrers de despatxos i fàbriques tèxtils, amb l'objectiu d'oferir instrucció i actuar com a mútua. Aquesta entitat va mantenir un estret col·laboracionisme amb els organismes patronals. El 1919 es va fundar la *Cambra de Directors i Auxiliars de la Indústria Tèxtil*, formada per majordoms, encarregats i contramestres de la indústria tèxtil (Deu, 2000).

material bèl·lic fins i tot va reorientar algunes empreses metal·lúrgiques durant els anys de la guerra, activitat que els va permetre superar la crisi d'inactivitat (Deu, 2000).

Lògicament, la guerra també va afectar molt negativament la població i des de 1937 eren evidents les mancances d'alguns aliments, la creixent pujada dels preus i el sorgiment del mercat negre. A partir d'octubre de 1937, l'activitat econòmica va minvar molt i la situació de la indústria tèxtil va anar empitjorant ràpidament amb la paralització progressiva a causa de l'absència de matèries primeres, com ara llana, carbó, olis, sosa i colorant, i la disminució de les comandes. A més, la carència d'energia va implicar fortes restriccions d'electricitat tant per a la indústria com per a la població. Aquesta situació es veia agreujada per les estratègies d'ocultació de matèries primeres pensant en el final de la guerra (Domingo, 1986).

Amb algunes excepcions, que es reflecteixen a la taula 5, les empreses tèxtils sabadellenques no es van veure massa afectades per la guerra, però, en canvi, van patir la difícil situació dels transports, especialment pel mal funcionament del ferrocarril, amb retards, robatoris de gènere i altres irregularitats, i per la burocràcia que es va establir a l'entorn del transport per carretera (Calvet, 1992).

Taula 5: Danys sobre la indústria sabadellenca a causa de la guerra

Raó social	Especialitat	Danys en pessetes
Francesc Sampere i Germans	Draps	78.850
Josep Oriol Badia	Passadores i teixits	17.000
Emili Sallarès	Teixits de llana	854.876
Manuel Gorina i Ramírez	Filatura i teixit	1.789.090
Mateu Brujas i Cia.	Teixits de llana	2.460.880
Joan Balart Armengol	Panificadores	577.000
Jenny Turull S.A.		51.393
Ramon Buxó Pi		208.729
Joan Valls		130.000

Font: Calvet (1992)

L'etapa posterior a la guerra va estar marcada per la prudència econòmica a l'espera que es consolidés la situació política. La incertesa del context dels primers anys de la dictadura provocava l'estalvi dels consumidors, que també tenien l'esperança que hi hagués una baixada de preus (Calvet, 1992). D'altra banda, la política intervencionista s'anava accentuant en un sector que l'any 1947 tenia tres problemes fonamentals: les restriccions elèctriques, la falta de llana i altres matèries, i la taxació dels teixits. El

1948 i el 1949 van ser anys de crisi, però aquesta encara es va accentuar més l'any 1951, a causa de les contínues alteracions d'una política econòmica indecisa.

Taula 6: Empreses llaneres. Sabadell, 1934 i 1950

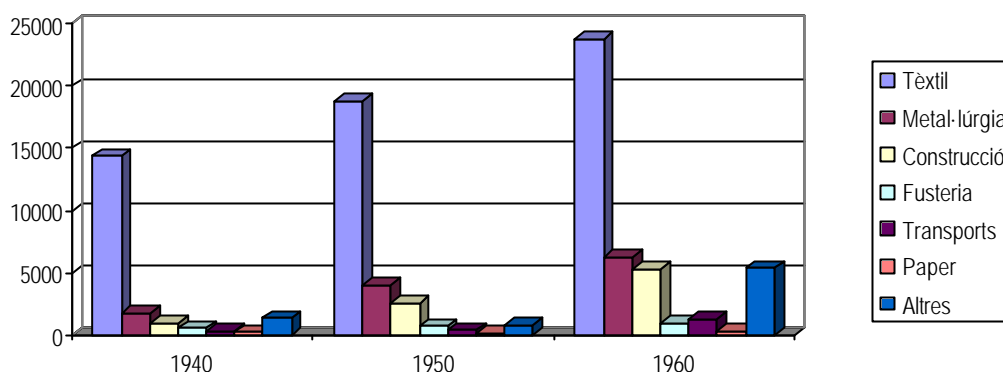
	1934	1950
Classificació i rentat llanes	8	18
Pentinat llana	6	13
Filatura	68	93
Teixits de llana	152	202
Tints	22	33
Aprestos i acabats	16	21

Calvet (1992), a partir dades COCIS, Matricula industrial i dades de l'INE.

El 1951 finalment es va aixecar el racionament que durava des de la guerra. La dramàtica escassetat de la postguerra provocava que les dones dediquessin moltes hores a fer llargues cues per obtenir els aliments racionats (Calvet, 1986). El panorama es completava amb les restriccions elèctriques, agreujades entre 1944 i 1951, a causa de la política econòmica del govern, que prioritzava altres sectors considerats més rendibles que l'energètic. Finalment, el 1952 es va instaurar la llibertat de comerç i de fabricació de teixits.

La indústria llanera es mantenia encara com el sector predominant a Sabadell en aquesta època i, d'acord amb Jordi Calvet (2000), representava el 32,6% de les empreses i el 69,8% dels treballadors l'any 1945, i el 29% i el 67,3% respectivament el 1957.

Dades comparatives publicades per l'Ajuntament de Sabadell (1961) reflecteixen un considerable increment del nombre d'empreses i treballadors del sector tèxtil entre 1940 i 1960, passant de 397 empreses el 1940 a 635 vint anys després, i de 14.400 a 23.802 treballadors.

Gràfic 10: Evolució mà d'obra sectors industrials, 1940-1960

Font: Ajuntament de Sabadell (1961)

Però, tot i el creixement de nombre de treballadors, el percentatge del sector tèxtil sobre la població activa s'anava reduint progressivament, mentre creixien altres sectors, com ara el de la construcció i el metal·lúrgic. L'activitat econòmica s'estava diversificant.

Taula 7: Percentatge mà d'obra per sectors sobre la població activa, 1940-1960

	1940	1950	1960
Tèxtil	73 %	68,7 %	55 %
Metal·lúrgia	9 %	14,5 %	14,5 %
Construcció	4,8 %	9 %	12 %
Altres	13,2 %	7,8 %	18,5 %

Font: Ajuntament de Sabadell (1961)

La classe treballadora també havia patit una intensa davallada en el seu nivell de vida. La caiguda dels salaris va fer disminuir el seu poder adquisitiu i, a més, la situació es va veure agreujada pel racionament, l'escassetat generalitzada i la greu problemàtica de l'habitatge. Un cop superades les dificultats de la lenta recuperació econòmica de la postguerra, Sabadell va iniciar una nova fase d'expansió demogràfica que va ser especialment accelerada en la dècada dels cinquanta i que, com hem vist en el capítol anterior, es nodria de la immigració. La crisi dels setanta, però, va frenar aquest creixement estabilitzant la població al voltant dels 185.000 habitants en els anys noranta, i va suposar el començament d'una etapa de modernització.

4.2.3. De la crisi a final de segle

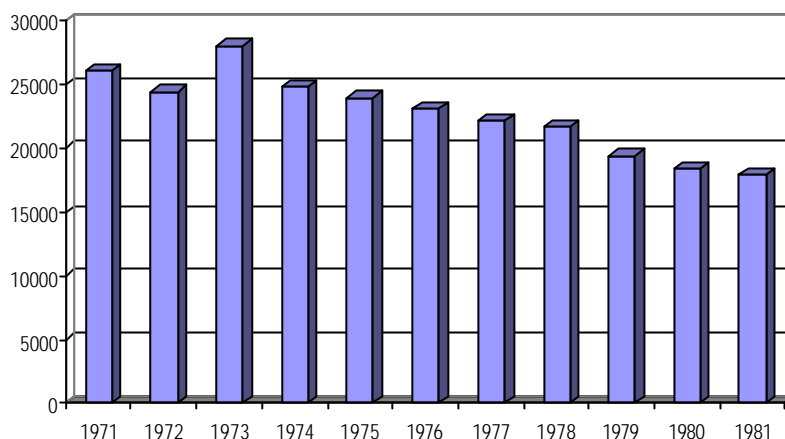
A partir de 1973 es va iniciar la crisi del sector tèxtil, amb successius plans de reconversió que van anar reduint el nombre d'empreses i de treballadors ocupats⁷⁸. D'aquesta manera, el sector va perdre el seu paper preponderant a la ciutat, tot i que les indústries que van sobreviure es van modernitzar i van mantenir un nivell de producció elevat. D'altra banda, es van establir molts teixidors auxiliars o drapaires que eren subcontractats per les empreses i que, de fet, sovint eren antics treballadors afectats per les reestructuracions del sector⁷⁹. Paral·lelament, es van desenvolupar les indústries de la confecció i, en menor importància, del gènere de punt. Des dels anys setanta han sorgit nous sectors industrials molt sovint lligats a inversions procedents de fora de Sabadell, i s'ha incrementat molt notablement el pes del comerç i dels serveis (Deu, 2000).

Muriel Casals i Josep Maria Vidal (1983) destaquen que la crisi no va ser pròpiament una crisi del sector, sinó d'un model determinat. És a dir, per assolir nivells elevats de productivitat i qualitat, la indústria tèxtil va iniciar un procés de reconversió que va sacsejar l'organització de la producció, afectant directament l'organització de la mà d'obra. Moltes empreses no van seguir aquest camí i van tancar portes, deixant molts treballadors i treballadores a l'atur, i d'altres es van acollir a plans de reconversió que generalment implicaven reduccions de plantilla. Entre abril de 1975 i desembre de 1979 es va implantar el pla de reestructuració i ordenació de la indústria llanera, amb l'objectiu d'eliminar les activitats de baixa competitivitat i de destruir la maquinària obsoleta. D'acord amb la valoració empresarial, el pla va tenir efectes positius per a la capacitat productiva, però altres fonts indiquen que la maquinària que teòricament havia estat destruïda va anar a parar a mans dels drapaires o teixidors auxiliars (Recio, 1988a). Entre 1981 i 1986 va regir el pla de reconversió tèxtil, que pretenia incrementar la competitivitat del sector.

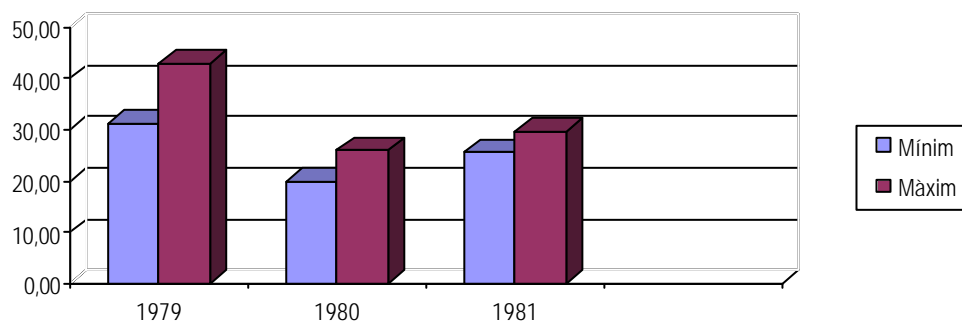
⁷⁸ La crisi va afectar molt directament també el sector metal·lúrgic, especialment el subsector de construcció de maquinària tèxtil per la seva vinculació directa al sector tèxtil (Casals i Vidal, 1983).

Gràfic 11: Mà d'obra ocupada a la indústria tèxtil llanera, 1971-1981

Font: Casals i Vidal (1983)

A Sabadell, l'any 1979 l'atur va arribar a afectar gairebé el 43% de la població activa, com es pot observar al gràfic 12, i aproximadament la meitat d'aquest gruix es concentrava a la indústria: el 70% al sector tèxtil i el 20-25% al sector metal·lúrgic. D'acord amb els registres de la seguretat social, el 1984 només treballaven al sector tèxtil sabadellenc 8.608 persones (Recio, 1988). D'altra banda, l'atur va incidir més en la població femenina i jove. Òbviament, la gent va haver de buscar estratègies per sobreviure i molts ho van fer en el context de l'economia submergida, que s'estima que generava entre el 30 i el 50% de la riquesa de la ciutat a començament dels anys vuitanta (Casals i Vidal, 1983).

Gràfic 12: Incidència de l'atur a Sabadell, 1979-1982. Percentatge sobre la població activa

Font: Casals i Vidal (1983)

⁷⁹ L'increment del nombre de drapaires ja era una realitat en els anys seixanta. El 1954 hi havia a Sabadell 601

L'economia submergida es va consolidar a partir de dos factors: la tradició sabadellenca de treballar a mans, i l'interés de l'empresariat per aprofitar la mà d'obra barata per reduir els costos, com una forma d'afrontar la crisi econòmica. Així, la novetat no és l'existència de treball a domicili, sinó la seva extensió, que afectava principalment a mà d'obra femenina, i especialment dones casades amb fills que deixaven el lloc de treball a la fàbrica, ja fos per voluntat pròpia o, sovint, per l'efecte de l'atur. El seu sou es presenta com a complement dels ingressos familiars i l'empresa s'estalvia els costos derivats del local, el control i supervisió, i de la seguretat social, a més d'imposar les seves pròpies condicions laborals i salarials (Casals i Vidal, 1983)

Durant la dècada dels setanta va continuar el procés de reducció de la maquinària en funcionament, sense que es produís un procés de substitució per tecnologia més moderna, com el que s'havia donat en els anys seixanta. Entre 1970 i 1981 el nombre de telers en fàbriques queden reduïts a un terç, mentre que, en canvi, augmenta lleugerament el nombre de telers auxiliars en mans dels drapaires. No obstant això, la reducció del volum de producció va ser menys significativa del que es podia esperar. La productivitat es va mantenir, desplaçada ara en part als domicilis o les quadres, perquè la maquinària eliminada de les fàbriques la feien funcionar els drapaires amb més intensitat (Casals i Vidal, 1983).

Taula 8: Maquinària a la indústria llanera. Sabadell

Any	pentinat	carda	estam	Telers	Telers aux.	Total telers
1970	737	70.681	167.270	2.779	2.779	4.477
1971	704	70.537	161.970	2.580	1.790	4.370
1972	666	69.457	173.495	2.305	1.862	4.167
1973	672	75.755	180.714	2.262	2.078	4.340
1974	594	73.838	179.912	2.205	2.130	4.335
1975	474	72.590	170.704	2.255	2.159	4.414
1976	428	68.350	151.600	1.879	2.130	4.009
1977	401	66.903	141.756	1.628	2.104	3.732
1978	370	64.209	128.460	1.293	2.028	3.321
1979	339	59.517	116.348	1.127	2.089	3.216
1980	311	54.597	108.012	967	1.919	2.886
1981	308	54.108	107.422	965	1.913	2.878

Font: Casals i Vidal (1983)

telers de drapaire i l'any 1962 ja eren 740, i el nombre de drapaires era aproximadament de 450 (Calvet, 1992).

Entre els anys 1975 i 1986 van fer suspensió de pagaments 29 empreses tèxtils de Sabadell.

Taula 9: Suspensions de pagaments empreses tèxtils. Sabadell, 1975-1986

1975	Sucesores Domingo Codina	1980	Filestam S.A.
1976	Phitesa S.A. Marcet Juan Codina Graneri Codinach S.A.Ustrell Cowefil	1982	Italo Española Preparación de mecha Tecnifil Coditex Fabrill Dalmases
1977	Salv. Sampere S.A. Textil Bas Costa Texcolor Castelló	1984	Illas Iweco Jenny Turull J.Casanovas y Cia. S.A.
1978	Cill. Pañera Tiltex	1985	Telepunt General Lanera Textil Smo
1979	Vial S.A. Hilaturas Prats	1986	Transform.Industrial Multifil

Font: Recio (1988a)

L'any 1995, un terç dels assalariats de Sabadell treballaven a la indústria, el 40% dels quals en el sector tèxtil (ACTE, 1998). La resta dels treballadors i treballadores, com es pot veure a la taula 10, es repartia de la següent manera: el 59% al sector serveis, el 7% a la construcció i només l'1% a l'agricultura. És a dir, la indústria tèxtil, després de patir una greu crisi a les dècades dels setanta i els vuitanta, ha consolidat el seu propi espai i manté opcions per al futur.

Taula 10: Empreses i treballadors/es al sector tèxtil, cuir i confecció de Sabadell, 1995

Subsector	Empreses	Treballadors/es
Indústria de la llana	239	2295
Indústria del cotó	29	172
Confecció en sèrie	97	845
Altres empreses de confecció	28	151
Acabats tèxtils	47	953
Gènere de punt	20	161
Altres indústries tèxtils	25	353
Sense especificar	10	115
TOTAL	495	4930

Font: ACTE (1998)

En l'actualitat, el sector tèxtil està integrat majoritàriament per petites empreses d'estructura familiar, i algunes empreses mitjanes. De fet, l'any 1994, el 60% de les empreses tèxtils tenien menys de cinc treballadors, sent l'excepció algunes grans filatures. Segueix predominant bàsicament el subsector llaner -que concentra el 46,8% de les empreses i el 51,2% de la mà d'obra del sector-, amb una gran especialització, amb l'existència d'empreses de preparació, filatura, tissatge, acabats i confecció, que han aplicat processos d'innovació d'una manera irregular, resultant molt afavorits el tissatge i el gènere de punt, en menor mesura la filatura, i escassament la preparació i els acabats. Les empreses del sector recorren habitualment a l'estratègia de la subcontractació (ACTE, 1998).

L'any 1995 el 48% de les empreses tèxtils i el 46% de la mà d'obra tèxtil es dedicaven a la fabricació de productes de llana. Tot i així, des dels anys seixanta s'ha produït un notable augment de la indústria de la confecció, molt sovint en el context de l'economia submergida, que es reflecteix en la xifra del 20% de les empreses tèxtils i el 17% de la mà d'obra. En definitiva, s'ha diversificat l'activitat industrial i el propi sector tèxtil i els serveis han pres el relleu com a principal sector econòmic a Sabadell.

4.3. El procés de la llana i el canvi tecnològic⁸⁰

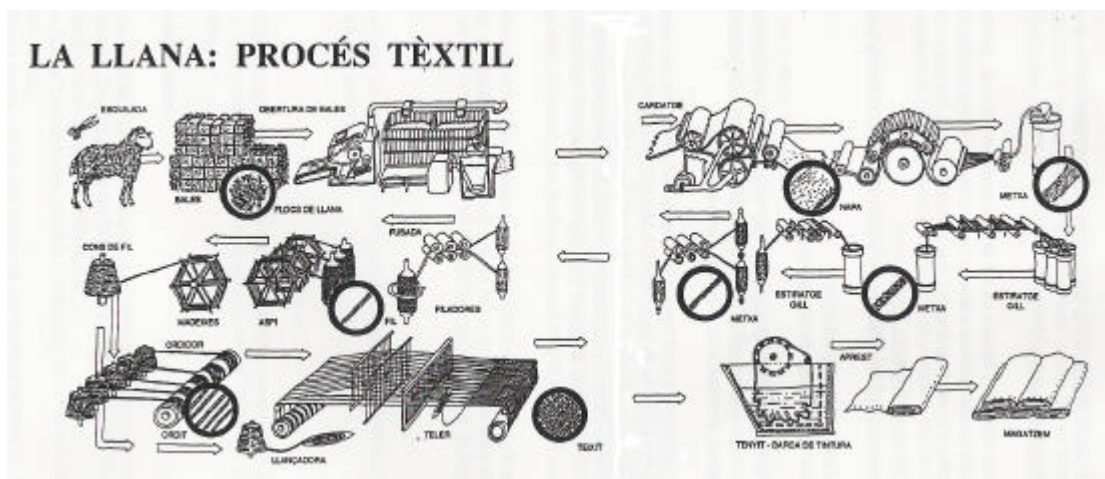
*" Allí entraba la mecha, **entraba la lana** digamos, lana, normal, cuando la sacan del borrego, la preparaban, ¿no? Porque para hilarla, allá abajo, **le echan unos líquidos y le echan unas cosas para hilarla**, ¿no? y luego después la ponen en un diablo... Es una cosa así, como si fuese un cajón, digamos, y lleva unos dientes de hierro, unos para allá y otros para acá. Y aquello va dando vueltas, y entonces **la lana va... digamos, esponjando un poco**. Y entonces hay unos corrones grandes que, qué te diré yo, son como desde aquí a ahí... y van... y tienen unos pinchos, son de hierro pero van forrados con una tela... como si fuera revestidos con, cómo te diría yo, de una cosa que son... como de alambre, que son como unos pinchos que es de alambre, y eso todo, eso va... hace como una, como un... hace como si fuera..., **que le llaman una napa, como si fuera un velo**, va pasando por corrones, ¿sabes? De unos a otros, de unos a otros, y luego pasa en una bota grande*

---

⁸⁰ Aquest apartat ha estat elaborat a partir de les entrevistes realitzades a Jordi Marmità, professor de l'Escola d'Arts i Oficis de Sabadell, el 6/04/00 i el 5/05/00, i a Edita, treballadora tèxtil, el 16/05/2000. S'han utilitzat també diferents diccionaris tèxtils citats a la bibliografia, l'Enciclopèdia Catalana i els volums publicats per Blanxart (1946), Bach y Rimblas (1959), Victori (1990) i Cabana (2001). En les primeres pàgines del seu qüestionari, Bach y Rimblas es refereixen a la complexitat del procés de producció: "Y como el querer tener una visión de conjunto y definida de

uno... que le llaman una emborradora, que allí va pasando la lana muy fina, como si fuera... **una tela de araña, una tela... fina.** Pero hay muchas, ¿no? Va pasando, va pasando pero... así fino y hasta que se hace a lo mejor así de gorda. Y luego después de ahí ya pasa a la carda, **de la emborradora ya pasa a la carda,** y en la carda también hay esos corrones así grandes y va pasando, y luego allí ya ponen los palos, unos palos de madera, grandes, y entonces allí ya por cada... por cada... por cada eso **pasa un hilo y va haciendo unas voras,** ¿sabes? Unas voras... como si fuera, cómo te diría yo, como si fuera esto, esto así pero grandes, pero en mecha. Después va a las... a las selfactinas. No, lo de la continua de... de estambre es diferente, son las mecheras, que hay unos tambores de cartón, ¿no? como unos... y entonces allí va haciendo así, **la mecha cae allí y luego... luego eso es lo que hilan las continuas.** Pero la selfactina son unas... unas bobinas que son como desde aquí a ahí bien, y ya van treinta... me parece que son treinta y seis voras, que son treinta y... treinta y seis o treinta y tres husadas, y eso es diferente, es diferente ... **lo de las continuas es diferente a lo de las selfactinas.** Y bueno, eso que te decía, **que allí entraba la faena, la lana, entraba la lana en sacos y salía ya para el comercio, allí se hacía todo.** Pasaba por las selfactinas, bueno por el sortidor, por el sortiment; del sortiment a las, a las selfactinas; de las selfactinas pasaba a los rodetes; de los rodetes a la continua de doblar; de la continua de doblar a los conos; y de los conos a los telares que... que se hacían las anillas y luego ya hacían... lo tejían, ¿no? Bueno, los urdidores primero, los urdidores, las pasadoras, luego los telares; después de los telares es cuando viene la... las cosidores y las esborradoras; y luego ya lo llevan al tinte y luego ya lo mandan al comercio." (EDITA, 1928)

Imatge 10: La llana: procés tèxtil

Font: Sabadell pas a pas. Els Vapors. Itineraris, 3, Ajuntament de Sabadell, s.d.

la indústria tèxtil es de un idealismo casi romántico, ha sido necesario someter el original a la revisión de personas de marcado prestigio técnico, que viven constantemente la industria..."

La llana és el pèl dels bous i de les ovelles. Per tant, és una fibra d'origen animal i s'utilitza per produir fil i posteriorment teixits. Per convertir la llana en teixit s'efectuen moltes operacions que podem agrupar en dues grans fases: la filatura i el tissatge.

Però, abans de filar, s'ha de triar la llana, en el **sorteig**. Llavors, per transformar-la en fil, ha de passar per tot un seguit de processos que anomenem **filatura**. En segon lloc, quan s'ha obtingut el fil, es realitza un conjunt de procediments que anomenem **tissatge**, i que donaran com a resultat el teixit. Posteriorment es poden aplicar altres tractaments al teixit per millorar les seves característiques, en la fase d'**aprestos i acabats**.

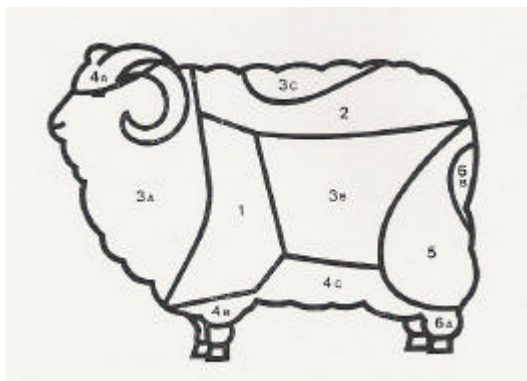
4.3.1. El sorteig

L'operació de sorteig consisteix en triar i classificar la llana bruta, és a dir, tal com arriba a la fàbrica. Generalment, la llana arriba en forma de velló, que és la peça que s'obté quan s'esquila l'ovella, però també pot fer-ho en bales. La tasca del sorteig es fa sobre una taula preparada amb una graella a través de la qual cauen les impureses, de manera que a dalt queda només la llana aprofitable.

Hi ha moltes qualitats de llana que venen determinades per la raça de l'ovella, però també per la zona del cos d'on prové el pèl. Les principals races d'ovelles a Espanya són: la *merina*, de llana molt prima, arissada i no massa llarga; l'*aragonesa*, de llana relativament prima i força llarga; la *manxega*, de llana molt llarga; la *ibèrica* o *serrana*, de llana gruixuda i poc ondulada, de color gris i fins i tot negra; i la *xurra*, de llana molt llarga i gruixuda, que s'utilitzava sobretot per farcir matalassos.

Les característiques més importants de la llana són la seva longitud i el petit diàmetre. Aquestes fibres es divideixen en les llanes curtes, que es destinen a la filatura de carda, i les llanes llargues, més adients per ser pentinades, que s'utilitzen en la filatura d'estam. Es a dir, la llana pentinada rep el nom d'estam. La resistència i l'elasticitat també són altres propietats importants de la llana, tot i que aquesta resistència és sempre molt inferior a la dels fils de cotó.

El sortejador o sortejadora ha de separar llana en funció de la seva qualitat. Les diferents parts del velló són el *flanc*, la llana de més qualitat; el *dors*, llana llarga però poc resistent; *cap i cua*, la de pitjor qualitat; i *garres*, una llana curta i bruta.

Imatge 11: Classificació del velló per qualitats

Font: Bach i Rimblas (1959)

4.3.2. La filatura

Un cop classificada, la llana es renta i es prepara per a la filatura. Les tasques de preparació són bàsicament el rentat i assecat de la llana, ja que arriba molt bruta de terra, greixos i altres impureses vegetals. El **rentat** es fa al leviatà, un aparell d'origen anglès, compost de cinc recipients de ferro amb aigua amb sabó i sosa, en què la llana passa de l'un a l'altre rentant-se i assecant-se en uns corròns, amb temperatures que poden arribar als 50 graus. A continuació, la llana passa al **batà** on es mescla i s'esponja. La llana és una matèria que conté molts greixos, de manera que en el rentat pot perdre fins el 70% del seu volum.

A més de la llana verge, la indústria tèxtil consumeix una gran quantitat de **llana regenerada**, coneguda també com a *borra*. La llana regenerada es basa en la reutilització de la matèria, es a dir, s'obté triturant i desfibrant draps usats i retalls sobrants de la confecció en les màquines anomenades diables, i també s'aprofiten les fibres rebutjades en el procés industrial. El resultat és una fibra de poca longitud i amb una resistència i elasticitat inferior a la de la llana verge, que es destina a la filatura de carda, i que serveix per produir teixits bastos, de poca qualitat.

El conjunt de màquines utilitzades en la filatura rep el nom d'assortiment. El procés de filatura és diferent en funció de la fibra utilitzada, generant la filatura de carda, per a fibres curtes, i la filatura d'estam, per a les fibres llargues.

a) La filatura de carda

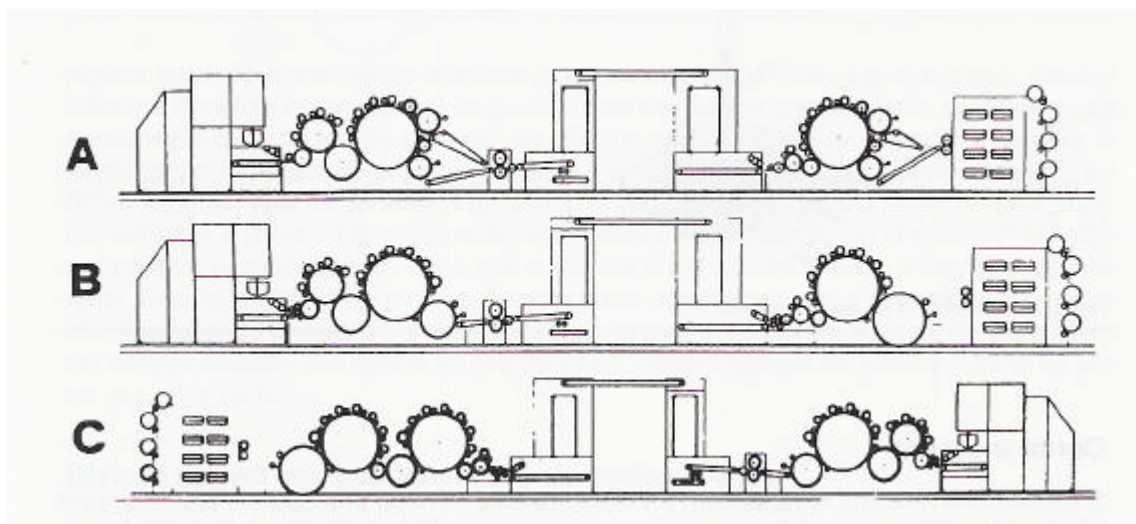
El procés de filatura de carda és curt i senzill i consisteix en obtenir fil a partir de les fibres més curtes, és a dir, les de pitjor qualitat. La filatura es pot iniciar amb el

desmotatge, operació consistent en eliminar la matèria vegetal (palles, etc.) que porta la llana i que es pot efectuar mecànicament amb la triosa, o mitjançant procediments químics fent servir àcid sulfúric. A vegades després es **tinta** la llana, tot i que és més habitual portar al tint el teixit ja elaborat. Després la llana passa pel **batuar**, un obridor que s'utilitza per esponjar-la o separar la pols o altres impureses.

Per facilitar el cardat i evitar que es trenquin les fibres, es fa l'operació d'**engreixat** o **untat** de la llana, amb una emulsió d'oli d'oliva en aigua que li atorga flexibilitat i suavitat. A continuació la llana passa a un obridor anomenat **diable**, degut a la seva enèrgica acció, que consisteix en un tambor recobert de puntes d'acer que va obrint la llana a mesura que és introduïda per un parell de cilindres alimentaris. És a dir, la llana s'aireja i s'esponja per eliminar la seva rigidesa.

Posteriorment, la llana passa per una sèrie de cardes, màquines que tenen l'objecte de desagregar les fibres, pentinar-les, paral·lelitzar-les i acabar de separar les impureses que puguin quedar. En primer lloc, la **carda emborradora** va creant la **napa**, que és una superposició de vels o capes de llana. I quan la napa és prou gruixuda passa a la **carda repassadora** que pentina novament la llana i elimina impureses. Per últim, la napa de la repassadora, molt homogènia, alimenta la **carda terminadora** o **metxera**. Aquesta última carda està equipada amb un aparell que divideix el vel longitudinalment, de manera que el resultat són unes cintes o metxes de llana, que s'enrotllen sobre un cilindre de fusta.

Imatge 12: Assortiment de cardes

Font: Naik (2000)

Aquestes metxes alimenten la **selfactina**, la màquina de filar, que estira les fibres, i produeix el fil. La selfactina es compon d'un conjunt de fusos muntat sobre un carro, amb un moviment d'anar i tornar. El seu funcionament és intermitent i es basa en el desplaçament del carro. Quan el carro s'allunya dels cilindres estiradors, la metxa es converteix en fil per efecte de la rotació dels fusos. Després el carro torna a la seva posició inicial.

Des de començament de segle s'havien anat introduïnt tímidament les **contínues**, en detriment de les selfactines, però no va ser fins els anys trenta que aquest procés de substitució es va accelerar, malgrat no van desplaçar definitivament la selfactina. En el conjunt d'Espanya, de les contínues de filar instal·lades fins els anys seixanta, només el 16% hi eren abans de 1930, i un 33% es va instal·lar entre 1931 i 1945 (Calvet, 1992). Per tant, durant molts anys van conviure els dos tipus de tecnologia i, de fet, el 40% de les selfactines instal·lades a Espanya fins el 1960 són posteriors a 1930. Com indica el seu nom, aquestes màquines tenen un funcionament continu al contrari que les selfactines, d'acció intermitent, i es basen en un sistema d'estiratge de les metxes per fer-les més llargues i primes, essent força més veloç que la selfactina⁸¹.

El gruix dels fils de carda s'expressa en el **nombre**, que indica el pes en grams de 504 metres de fil. Per exemple, un fil de llana de nombre 40 vol dir que 504 metres pesen 40 grams. Si el nombre és més gran el fil és més gruixut.

b) La filatura d'estam

El primitiu pentinat manual de la llana, que es feia per aprofitar millor les fibres llargues, va comportar l'aparició de màquines **pentinadores**. La llana pentinada s'anomena estam i està formada per les fibres més llargues, estirades i sense impureses. Amb l'estam s'obtenen fils més fins i regulars que amb la llana cardada, i per tant, permet elaborar teixits de més qualitat.

La llana llarga i prima, que és apta per a l'estam, passa per un obridor o **batuar** per esponjar-la i separar la pols i altres impureses. Després es produeix l'**engreixat**, amb una emulsió d'oli d'oliva en aigua, que, com a la filatura de carda, té per objecte facilitar el cardat, evitant que es trenqui la fibra, però en el cas de l'estam porta menys oli. La **carda** crea la **napa** a partir de la superposició de vels de llana. El resultat és

---

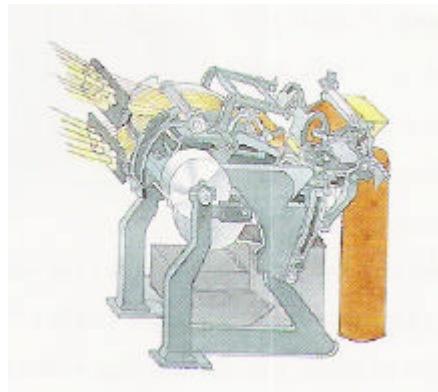
⁸¹ Les selfactines de carda es fabricaven a Sabadell, Terrassa i Barcelona, mentre les d'estam i les contínues eren d'importació (Calvet, 1992).

una metxa gruixuda, enrotllada en forma de bobina, però que té les fibres creuades, sense cap orientació.

A la preparació es converteix les metxes de llana pentinada en metxes de preparació apropiades per a les màquines de filar. Per ordenar les fibres i disposar-les de forma paral·lela s'utilitzen unes màquines estiradores anomenades **guils**, d'origen anglès. El guil consisteix en dos cilindres alimentaris i dos cilindres estiradors, amb una sèrie de pintes que es mouen, de manera que les fibres, atretes pel parell estirador es veuen obligades a passar entre les pintes. Quan els guils tenen dues sèries de pintes (una inferior i una superior), de manera que les fibres queden retingudes entre les dues, el treball és més perfecte i aquests guils es diuen *intersectings*.

Les metxes resultants d'aquestes màquines alimenten la **pentinadora**, introduint diverses metxes a la vegada en forma de napa o matalàs. Aquesta màquina selecciona i depura les fibres, de manera que surt per davant una metxa composta de les fibres més llargues i netes (estam) i per la part posterior les fibres curtes (punxa), juntament amb les impureses (palla, pèl...).

Imatge 13: Pentinadora

Font: MNACTEC (1996)

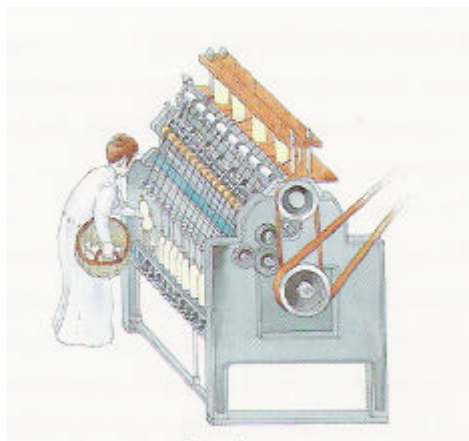
El treball de la pentinadora consta de quatre fases: pentinat del cap de les fibres per la pinta cilíndrica; preparació per a l'arrencat; arrencat o pentinat de la cua de les fibres per la pinta recta; i alimentació. Les metxes obtingudes, dipositades en pots, passen per la **bobinadora**, amb l'objecte de regularitzar-les i donar-hi consistència mitjançant el doblatge i estiratge. Queden enrotllades en forma de bobina. Després l'**allisadora** (*lizosa*) elimina l'oli que s'havia afegit a la llana mitjançant dos banys amb aigua i sabó, i allisa o estira les fibres aprofitant la lleugera tensió que es comunica a les metxes i

l'escalfor necessària per a l'assecat. Finalment, la llana passa per un altre guil o *intersecting* per acabar de millorar el seu aspecte i regularitzar les fibres.

Després de passar dos o tres cops per *intersectings*, les metxes passen per sis, set o vuit estiradores, on tenen lloc els **doblats** i els **estiratges**. El doblat consisteix en ajuntar varies metxes en una de sola. L'estiratge, en canvi, consisteix en estirar la metxa. Mitjançant els doblats que tenen lloc a l'entrada de cada màquina de preparació s'aconsegueix regularitzar el diàmetre o pes per unitat de longitud de les metxes. En general, l'estiratge és més gran que el doblat i com a conseqüència les metxes surten més primes que a l'entrada.

L'última estiradora, anomenada **acabadora**, proporciona la metxa prou prima per passar a la filatura pròpiament dita, mitjançant **selfactines** o **contínues**.

Imatge 14: Contínua de filar

Font: MNACTEC (1996)

Algunes vegades, especialment en fils per a ordits, que requereixen més resistència que els de trama, s'ajunten o es doblen dos caps i després es torcen en la **contínua de retort** per obtenir els fils a dos caps.

Al final de tot aquest procés s'obté un fil senzill, anomenat d'un cap. Els fils d'estam molt sovint es doblen a dos o tres caps per guanyar qualitat. A Sabadell durant tot el segle passat es van fer articles molt exclusius, de molinés, que és un fil fet a tres caps. Per elaborar-los, es reuneixen dos caps de color diferent i després es torna a reunir amb un altre cap, canviant el sentit de torsió cada vegada. El resultat és un fil molt resistent que es fa servir per a roba d'estiu amb teixit a la plana. És un gènere molt resistent i molt fresc i fa anys se'n deia popularment *de fresco* o de moliné.

El gruix d'un fil s'expressa en el **nombre**, però no es fa d'acord amb el seu diàmetre, sinó d'acord amb els metres de fil per gram. Per exemple, un fil de nombre 52m/m vol dir que en un gram hi ha 52 metres. Així, un fil d'estam de nombre més gran serà més prim.

4.3.3. El tissatge

El conjunt d'operacions que tenen lloc per a la fabricació del teixit rep el nom de tissatge. Entre 1870 i 1900 es va produir la seva mecanització, incidint positivament en el procés de modernització del tèxtil sabadellenc.

a) La preparació per al tissatge

Utilitzant la definició que va proposar l'enginyer tèxtil Daniel Blanxart (1946), el teixit és el resultat de l'enllaç ordenat d'un o més fils formant una làmina resistent, elàstica i molt flexible. Els teixits poden estar formats per un sol fil de longitud indefinida que s'enllaça amb ell mateix, com ara el ganxet o les mitges fabricades a mà o amb màquina circular; per una sèrie de fils disposats quasi paral·lelament; o per dues o més sèries de fils, com ara els teixits formats per ordit i trama. En aquest cas, s'han d'efectuar diverses operacions que es poden agrupar en dos blocs: la preparació de l'ordit i la preparació de la trama.

S'anomena ordit una sèrie de fils, disposats longitudinalment; cadascun dels seus elements s'anomena fil d'ordit. S'anomena trama una sèrie transversal de fils, introduïts un a un mitjançant la llançadora entre els de l'ordit ja disposat al teler. Cada fil de trama s'anomena passada.

A la preparació de l'ordit es produeixen les operacions de bobinat, ordit, encolat i passat o nuat. El **bobinat** consisteix en passar el fil de les fusades o madeixes a bobines, unes unitats més adequades per als processos posteriors. Aquesta operació també serveix per purgar el fil d'impureses o irregularitats, com ara gates, nusos, cargolets, etc. També s'hi poden afegir productes suavitzants o ceres que seran d'utilitat posteriorment. Les bobinadores bàsicament consisteixen en un rodet fixat sobre un fus, amb moviment constant de rotació, i un guiafils amb moviment alternatiu uniforme o variable. Actualment hi ha moltes formes de bobinar i s'ha d'avaluar quina és la més òptima per a cada tipus de fil. L'augment de velocitat en les màquines ordidores i l'augment de revolucions de les màquines de teixir han fet palesa la

necessitat de millorar les bobines que permetin rendiments acceptables tant del fil d'ordit com del de trama.

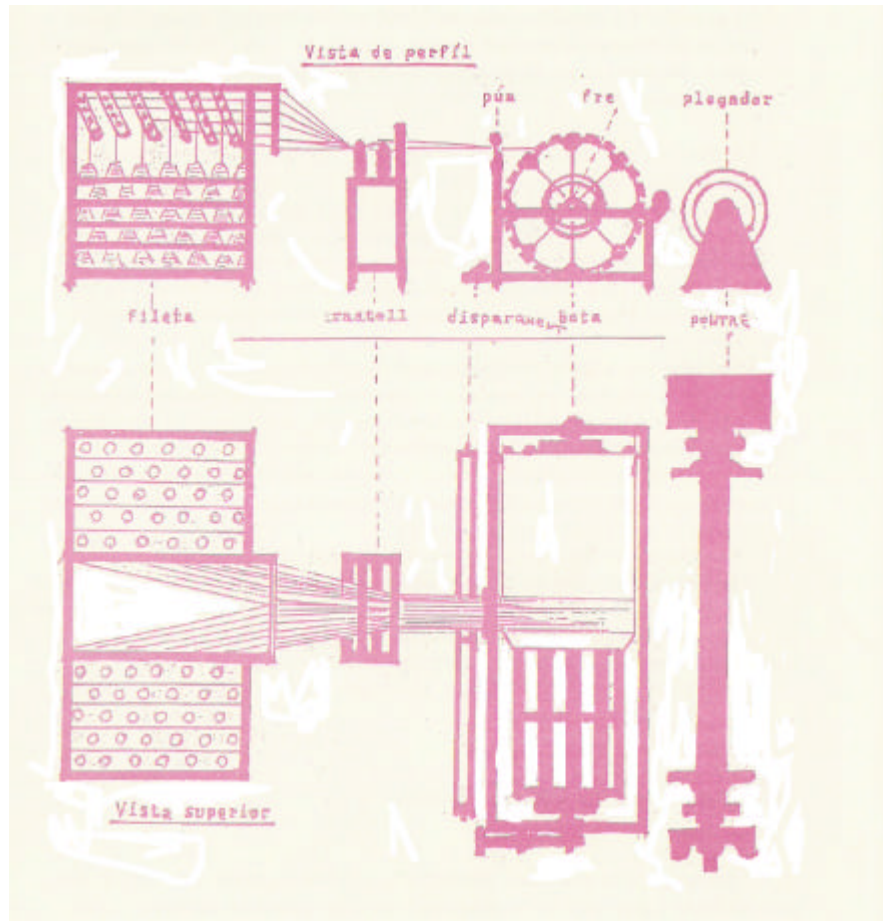
S'anomena **ordir** l'operació que té per objecte reunir tots els fils destinats a formar el llarg d'una peça de teixit, de forma ordenada, a fi d'enrotllar-los en el plegador destinat al teler, o en alguns casos a la màquina de parar o encolar. Per tant, l'ordit és un conjunt de fils ordenats, plegats de forma paral·lela i enrotllats en un plegador, on es té en compte el nombre de fils, la seva llargada, el seu colorit i l'amplada total. Per tal que els fils es mantinguin ordenats s'utilitzen unes guies anomenades creus. Antigament, l'ordit es feia manualment amb l'ordidor de paret.

Actualment, l'ordit a mà només es fa servir per ordir poca quantitat, especialment els mostraris. Durant tot el segle XX, s'han utilitzat ordidors mecànics i a la indústria llanera, concretament l'ordidor de bóta o escocès, però en els últims anys s'han desenvolupat ordidors electrònics molt variats, amb gran quantitat d'accessoris, que són apropiades per a cada tipus d'ordit i per a les noves fibres. Les fàbriques dedicades al tissatge d'articles de novetat disposen d'ordidors especials per a teles curtes com els mostraris, que tenen l'avantatge d'ordir amb un sol con de cada color o matèria que forma la tela. Els més coneguts són els Hergeth, de procedència alemanya, i els Suzuki, japonesos.

L'**ordidor de bóta** es compon de la fileta, el rastell, el parafil, la pua, la bóta i el poltre. La fileta és la peça on es col·loquen les fusades o cons. Quan tots els fils col·locats a la fileta s'han reunit, formen una part de l'ordit anomenada faixa. El rastell serveix per igualar les tensions del fil que formen una faixa. El fil passa per una pua especial que permet extreure les creus del principi i del final de cada faixa. Els fils de cada faixa passen per la pua, repartits en grups per cada palleta o clar d'aquesta, segons l'ample assignat a cada faixa, ja que la suma de totes ha de coincidir amb l'amplada total assignada a l'ordit. La bóta és un cilindre de gran diàmetre on s'enrotllen totes les faixes, una darrera l'altra, amb els metres assignats i totes de la mateixa llargada, cosa que s'aconsegueix a través d'un mecanisme anomenat rellotge. Una vegada obtinguda la totalitat de faixes que componen l'ordit enrotllades a la bóta, cal procedir a l'operació de plegat, és a dir, a traspasar el fil de la bóta al plegador del teler o en ocasions en un plegador auxiliar si cal encolar-lo. El mecanisme destinat a aquesta operació s'anomena poltre i permet enrotllar l'ordit amb la tensió adequada al plegador. Els ordidors moderns, igual que els telers, disposen de parafil per detectar

la possible ruptura dels fils de l'ordit i aturar automàticament la màquina. Poden ser mecànics o elèctrics.

Imatge 15: Ordidor de bóta

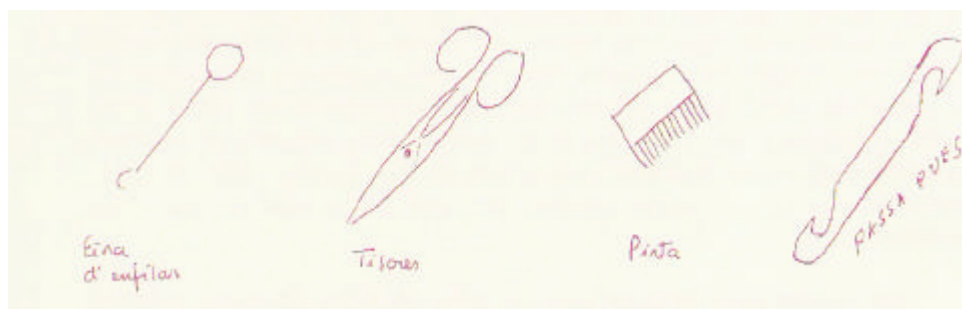
Font: Fulletó Demostracions de la feina de les ordidores, passadores i cosidores. Museu d'història de Sabadell, 1999

Els plegadors d'ordit inicialment tenien el rotllo de fusta, al qual se li collaven peces de llautó al costat d'una ranura longitudinal perquè els nusos d'inici de l'ordit enforquillats per una vareta de ferro poguessin enfonsar-s'hi. El diàmetre d'aquest rotllo oscil·lava entre els 12,5 cm dels plegadors estrets per a una pua de 120 cm fins a un màxim de 16,6 cm per a telers de 190 cm d'amplada de pua. Posteriorment, aquest rotllo va ser substituït per un tub d'acer amb variacions en el seu diàmetre exterior des de 10 fins a 17 cm, segons l'amplada de la màquina a què era destinat. En els plegadors moderns el tub pot ser d'acer encara o d'alumini. L'augment espectacular del nombre de revolucions de les màquines, produït en pocs anys, fa que molts mecanismes que treballaven descansadament ara ho fan en el límit de les seves possibilitats, com és el cas dels fils d'ordit.

L'**encolat** té per objecte comunicar més resistència, elasticitat i suavitat als fils de l'ordit i a la vegada, evitat la formació de pelussa durant el tissatge. Els fils necessiten un equilibri entre el seu gruix i la torsió que marca l'esponjositat de la roba. Augmentar la torsió, i per tant la resistència, disminueix l'elasticitat amb el perill que el fil es trenqui en obrir la calada en el teler. Cal que la cola penetri completament en l'interior del teixit mullant totes les fibres, ja que l'augment de resistència es deu a la dificultat de les fibres per lliscar unes sobre les altres.

La tasca de **passar** consisteix en introduir, un per un, els fils de l'ordit pels traus de les malles de tots els lliços necessaris per teixir un lligament, i després, per les dents de la pua. Per passar correctament els fils cal saber teoria de teixits ja que l'ordre en què es passen els fils per les bagues determinarà el lligament del teixit final. Els lligaments més habituals són el tafetan o teixit a la plana, la sarga i el ras. La plana és el lligament més simple, amb una passada amb la trama situada sota els fils imparells i una altra passada amb la trama sota els fills parells. Calen dos jocs de lliços i l'estructura es repeteix cada dos fils i passades. La sarga és un lligament amb creuaments canviants en una progressió esgraonada, que pot tenir tres o més moviments. El resultat és un teixit amb relleu diagonal, independentment del dibuix que facin els colors dels fils. El ras és un lligament amb creuaments canviants en cada passada, de manera que el resultat és un teixit amb punts saltats o distribuïts arreu. El lligament es projecta assenyalant en una quadrícula els moviments que han de fer els fils: cada punt representa un fil actiu a la superfície, tenint en compte que la línia vertical respresenta l'ordit i l'horitzontal la trama.

Imatge 16: Eines de la passadora

Font: Fulletó Demostracions de la feina de les ordidores, passadores i cosidores. Museu d'història de Sabadell, 1999

Tradicionalment la tasca de passar s'havia fet sempre a mà, però actualment es pot fer amb màquines, que tenen diferents graus d'automatisme i que es basen en l'eliminació

de la tasca de l'entregadora i la simplificació del treball de la passadora. Amb algunes màquines es poden passar 3.000 fils per hora.

El **nuat** pot fer innecessari el passat, però només quan es teixeix un gènere igual al que ja s'ha teixit. Consisteix en nuar amb una simple torsió (*nus de burrita*) el nou ordit amb els extrems que han quedat de l'ordit anterior. Aquesta operació es pot fet en el mateix marc de passar o en un de més senzill anomenat nuador, però quan el nombre de lliços és molt gran es fa directament en el teler. Tradicionalment, el nuat es feia a mà, però actualment es fa majoritàriament amb màquines que treballen a 100 nusos per minut.

Per la seva banda, la trama pateix poques operacions abans del tissatge, entre elles la transformació en **bitlles o canons**, que seran col·locats a la llançadora. El fil de les bitlles ha d'estar enrotllat en capes còniques, com a les fusades, però fortament, ja que la llançadora rep cops fots, que, en cas contrari, podrien fer lliscar el fil i descompondre el tub. Per tant, les màquines de fer bitlles han d'enrotllar el fil de la manera més compacta possible, sense sotmetre'l a una tensió exagerada, sobre uns tubs especials per ser introduïts en la llançadora.

b) El teler

El **teler**, d'origen manual, va esdevenir mecànic gradualment durant la segona meitat del segle XX i actualment és generalment automàtic⁸². Els òrgans operadors del teler mecànic són el plegador de l'ordit, el guiafils, la creu, els lliços, la pua, muntada sobre el batà, la llançadora, el templàs, la guia del teixit i el plegador de teixit.

El plegador de l'ordit és un cilindre de fusta amb un plat de ferro en cada extrem, sobre el qual està enrotllat el fil, que va desenrotllant-se lentament durant el tissatge. El **guiafils** és una barra, que pot ser fixa o mòbil. La creu consisteix en dues varetes introduïdes entre els fils, com dues passades de tafetà, amb l'objecte de conservar l'ordre dels fils quan es trenquen varis a la vegada.

Els **lliços** són marcs rectangulars, de fusta en els telers antics i metàl·lics en els moderns, que serveixen per a separar els fils de l'ordit en dues sèries, per a què pugui passar lliurement la llançadora per l'espai que deixen aquestes dues sèries de fils, espai que s'anomena calada. Els lliços tenen un moviment alternatiu d'ascens i

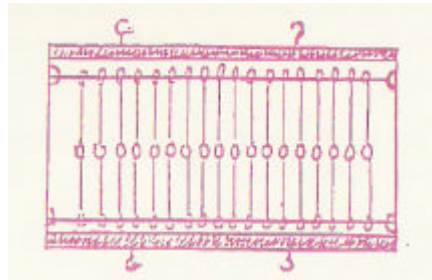
---

⁸² L'any 1955 a Espanya només l'1% dels telers eren automàtics, enfront del 17% a França o el 12% a Holanda (Calvet, 1992).

descens per fer pujar els fils que formen el full superior de la calada i fer baixar els que formen el full de sota, anomenats prens i deixes. Les **malles** o **bagues**, actualment de filferro o acer estanyat, antigament es feien de cotó o de lli (per això es diuen lliços) i es disposaven de forma equidistant amb un ullet central per on es passava el fil de l'ordit. Pel trau de cada malla o lliç passa un fil.

Imatge 17: Malles o bagues

Font: Fulletó Demostracions de la feina de les ordidores, passadores i cosidores. Museu d'història de Sabadell, 1999

La **pua** està muntada sobre el batà, que té un moviment d'oscil·lació o vaivé sobre el seu punt de recolzament, situat en la part inferior. Cada cop que passa la llançadora, el batà s'apropa al teixit i la pua empeny l'última passada augmentant la densitat del teixit. El templàs, un a cada costat del teixit, té l'objecte de mantenir-lo tibant en el sentit de l'amplada, impedint que es faci més estret. La guia del teixit és la part fixa que serveix per guiar el teixit. I el plegador del teixit funciona amb mecanismes reguladors que donen el moviment que convingui al plegador.

La **llançadora**, antigament de fusta de faig o alzina amb puntes d'acer, conté el fil de trama i forma les passades entre les dues sèries de fils d'ordit que formen la **calada**. Mentre s'obre la calada, la llançadora està aturada a la caixa corresponent; després, un mecanisme l'empeny comunicant-li la velocitat necessària per passar d'un costat a l'altre del teler, arribant a la caixa del costat contrari on es frena i torna a canviar la calada. El mecanisme destinat a l'expulsió de la llançadora és dels més delicats del teler. Aquests mecanismes poden ser de garrot (sistema molt emprat sobretot en els telers lleugers que teixeixen amb una sola llançadora) o d'espasa.

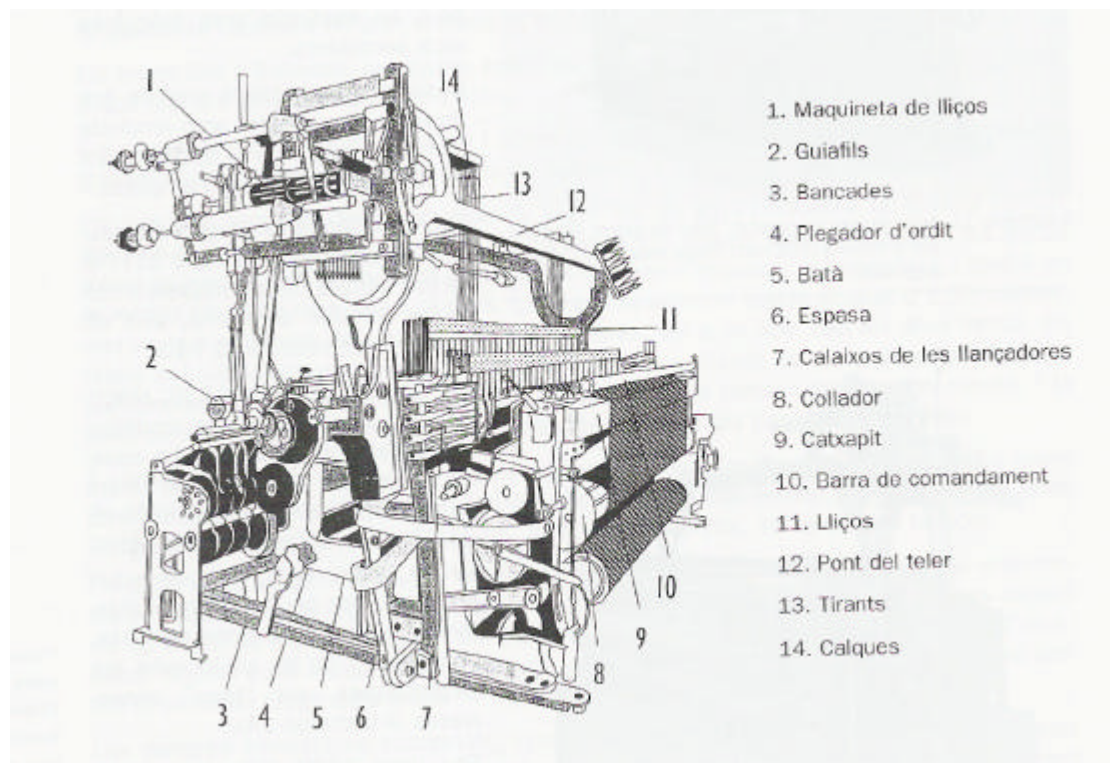
El pas de la llançadora a través dels fils d'ordit es fa lliscant sobre la fusta del batà, a cada extrem del qual hi ha una caixa, on la llançadora queda frenada després de fer una passada. Des de la caixa també és accelerada per començar el camí invers per fer la passada següent, mitjançant el mecanisme de picada. La picada de garrot és molt antiga i es basa en l'excèntric de picada, que feia oscil·lar l'eix vertical on anava

fixat el garrot. Però la picada d'espasa, que ha perdurat fins avui, abaixa fins gairebé el terra el punt de gir on s'inicia la picada. El teler amb caixes a cada costat s'anomena de pic-pic.

Els mecanismes per a la formació de la **calada** poden classificar-se en tres tipus: mecanismes d'excèntrics, que actuen directament sobre unes palanques que fan que els lliços pugin i baixin (només s'utilitzen quan el nombre de lliços és petit, com a màxim de vuit); mecanismes especials o maquinetes, que poden canviar de lligament amb relativa facilitat (fins 36 lliços); i màquines *Jacquard*, molt utilitzades quan cada fil ha de funcionar independentment dels altres. Per tant, amb aquesta màquina es fabriquen teixits amb lligaments de curs molt gran.

El **teler** també s'ajuda d'una sèrie d'aparells auxiliars com el fre per poder aturar el teler; el paratrames, destinat a aturar automàticament el teler quan es trenca la trama o s'esgota la bitlla, i que pot estar situat en un dels costats del teixit o en la part central del batà; els comptapassades, aparells senzills que serveixen per comptar el nombre de passades que fa un teler durant un temps determinat, i s'usen per calcular el rendiment dels telers i establir les primes dels teixidors; o els salvallançadores, mecanismes col·locats en la part superior del batà, destinats a evitar que la llançadora es desviï i salti a l'exterior ferint els treballadors.

Els **telers mecànics** eren bàsicament de dos tipus: el teler lleuger i el teler pesant. El primer podia teixir una amplada útil d'1,8 metres i es feia servir per a la llaneria, és a dir, els gèneres lleugers de senyora. El segon podia teixir fins a 2,10 metres d'amplada i s'utilitzava a la panyeria, és a dir, els teixits amb molta densitat de trama, que habitualment es destinaven a roba de senyor. Si bé els telers van canviar molt poc entre 1870 i 1940, a partir de llavors es van introduir a tots els antics telers el parafil i el buscapassades automàtic. Aquest canvi va ser fonamental, ja que permetia que un teixidor o teixidora portés a la vegada dos telers o fins i tot més en alguns casos.

Imatge 18: Esquema d'un teler mecànic

Font: Marmiñá (2000)

Els **telers automàtics** són aquells que canvien automàticament la bitlla o tota la llançadora quan es trenca la trama o quan queden poques voltes de fil de trama a la bitlla. És un mecanisme ideat a principis del segle XX que té moltes variants: el teler s'atura automàticament, canvia la llançadora i torna a arrencar; el teler canvia solament la bitlla sense aturar el teler..., però que requereix un fil d'ordit de bona qualitat.

Els **telers electrònics** són els que tenen control de pas de la llançadora, a través d'un element metàl·lic que se situa en la part inferior de la llançadora i és detectat quan corre per les taules o batà. Així es pot controlar la velocitat instantània de pas i comparar-la amb la teòrica, cosa que permet graduar amb detall les picades, aturar la màquina i millorar la velocitat.

Durant segles, el sistema de teixir era la llançadora i els tècnics només buscaven la manera de fer-la passar d'un costat a l'altre de l'ordit, de manera que requerís menys esforç, inicialment en els telers manuals, posteriorment desenvolupant sistemes mecànics, i, a partir dels anys setanta, amb els telers electrònics. Però a principis d'aquest segle van començar a registrar-se patents de mecanismes diferents a una

llançadora, que serveixen per portar la trama d'un costat a l'altre. Actualment a Europa ja no es construeixen telers de llançadora.

Tot i que les funcions dels antics telers i les modernes **màquines de teixir** són les mateixes, també hi ha moltes diferències. La màquina de teixir manté enlairat el lliç que pren en la passada i es redueix considerablement el fregadís dels fils de l'ordit, permetent assolir velocitats molt elevades. A més, els nous sistemes d'inserció de trama, mitjançant cintes flexibles, barres, projectils o bufadors d'aire, juntament amb l'alimentació de la trama amb cons de gran capacitat, permeten una autonomia de funcionament del teler molt alta. Les màquines compten amb prealimentadors de trama per unificar la tensió d'inserció al teler. D'altra banda, el control de qualitat dels fils asseguren la pràctica absència de nusos o imperfeccions, garantint un bon rendiment. La regulació constant de la densitat del teixit i el plegador de l'ordit sincronitzat asseguren una densitat homogènia. I, finalment, l'ús de lliços metàl·lics, accionats per sota, ha permès suprimir les bancades superiors facilitant la visibilitat del teixidor.

4.3.4. Els acabats i el ram de l'aigua

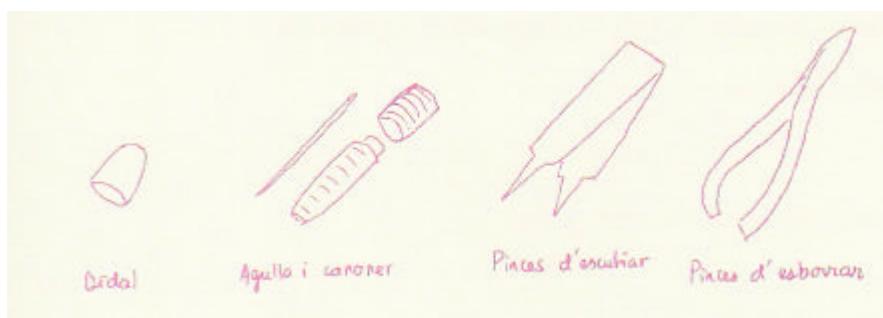
Els aprestos i acabats són el conjunt d'operacions que milloren l'aspecte i el tacte dels teixits, corregeixen els defectes i els confereixen noves propietats, abans de posar-los a la venda. La indústria llanera entén per **aprestos** el conjunt d'operacions d'acabat dels teixits de llana o estam on intervé l'aigua, com ara el desengreixat, el batanat..., etc. Les indústries dedicades als aprestos s'agrupen en l'anomenat "ram de l'aigua" i tradicionalment han estat situades a la vora del riu Ripoll, ja que necessitaven grans quantitats d'aigua. Generalment només es dediquen a aquesta part del procés tèxtil, amb l'excepció de les gran empreses de cicle complet, que a vegades tenen la seva pròpia secció dedicada al ram de l'aigua. Les operacions d'acabat on no intervé l'aigua s'anomenen **acabats** i constitueixen una altra secció industrial. Entre les operacions d'aprest i acabat es poden diferenciar les que tenen per objecte eliminar els defectes o impureses de la fabricació i millorar l'aspecte del teixit, i les que modifiquen el seu aspecte.

Entre les primeres hi ha la **numeració**, que consisteix en donar nombre d'ordre a cada peça; el **cosit o sargit** i l'**esborrat**, per arreglar els defectes provocats per alguna màquina en els teixits de llana i estam; l'**escutiat**, per eliminar les palletes; el **rentat o desengreixat** amb aigua, sabó i sosa a la desgreixadora, que té per objecte eliminar

l'oli afegit a la fibra durant la filatura i la cola de l'ordit; el **desmotatge o carbonitzat**, consistent en descompondre o carbonitzar les matèries vegetals, impregnant els teixits amb un bany d'àcid sulfúric a uns 4º, centrifugant-los i deixant-los en una cambra calenta on s'evapora l'aigua; l'**estricat**, amb l'objecte d'assecar els teixits mantenint-los amb la tensió necessària per què quedin a l'amplada requerida; i el **mesurat, plegat i empaquetat**.

Els defectes dels teixits (o tares) són diversos i tenen l'origen en les irregularitats en alguna de les operacions de filatura, tissatge o acabats. Les tares de tissatge són de tres tipus: les que segueixen la direcció dels fils d'ordit, com ara les carreres (absència d'un o més fils d'ordit en un tros de teixit) o canvis de fils (canvi de posició de fils de diferents colors o error en el color del fil); les que segueixen la direcció dels fils de trama, com ara clarianes i atapeïts (parts del teixit amb densitat de fils de trama diferent a la resta; es veu a contrallum), trencades (absència d'una passada del dibuix) o faltes del dibuix; i altres defectes diversos, com ara escarbats (efecte del trencament d'un fil d'ordit, que provoca una mena de nus), forats, trama tallada, etc.

Imatge 19: Eines de la cosidora

Font: Fulletó Demostracions de la feina de les ordidores, passadores i cosidores. Museu d'història de Sabadell, 1999

Entre les operacions que modifiquen, més o menys profundament, les condicions i l'aspecte del teixit hi ha el **batanat**, que s'efectua sobre alguns teixits fabricats a base de fils de llana cardada i té per objecte el feltrat de la fibra; el **perxat**, que serveix per obtenir el pèl o fer sortir la fibra solta en la superfície dels teixits, mitjançant una màquina anomenada perxa, composta d'un tambor o de diversos cilindres recoberts de puntes (si és pel revés rep el nom de teixit apelfat); el **tundit**, que s'aplica per igualar el pèl obtingut mitjançant la perxa o per arrasar el teixit perquè no quedi pelussa; el **premsat**, que premsa els teixits i comunica una brillantor característica a la llana; el **bullit**, que també comunica brillantor als teixits de llana; el **fixat amb vapor o**

decatit, que disminueix una mica la brillantor excessiva que prenen els teixits de llana en la premsa i fa més permanent la brillantor que queda; el **blanqueig** i el **tint**.

La **tintura** es basa en l'absorció de colorant per part de la fibra, de manera que cada matèria requereix uns colorants determinats. La llana generalment es tenyeix *en rama*, abans de la filatura, en calderes on cal agitar la matèria. És freqüent tenyir els fils en forma de madeixes, sostingudes per unes canyes o vares col·locades transversalment sobre unes bótes o barques de fusta. També hi ha aparells especials on la matèria tèxtil està més o menys comprimida en un recipient pel qual es fa passar el bany de tint mitjançant una bomba centrífuga, que té els avantatges d'ocupar poc espai, poc volum de bany i estalviar mà d'obra. L'aigua i el vapor, i com a conseqüència el carbó, són els elements de més consum a les tintoreries.

El tint de les peces acabades és senzill i barat, però queda limitat al cas de colors iguals en tot el teixit. Es fa en bótes o barques de tintura on es passa la peça sobre un cilindre o tambor, es cus pels extrems i es fa girar el tambor lentament arrossegant la peça que sempre està en moviment. Després la peça es renta, se centrifuga i s'asseca.

4.3.5. Els despatxos i la comercialització

Quan les peces estaven totalment acabades passaven al despatx on es preparaven per a la seva comercialització. Es mesuraven, s'etiquetaven i es venien. Hi treballaven els mossos de despatx i els viatjants, que eren professions masculines. Els viatjants passaven molt temps viatjant per tot el país, oferint els seus productes, però també feien algunes feines de despatx, com ara preparar les remeses de gènere a mesura que arribaven les peces acabades. La clientela principal dels viatjants eren els sastres, ja que la confecció seriada no va aparèixer fins els anys cinquanta. Els seus viatges generalment es concentraven a la primavera, per presentar la col·lecció de l'hivern següent, i a la tardor-hivern, per ensenyar les novetats per a l'estiu.

Els encarregats de preparar les col·leccions eren el teòric i els seus ajudants, que elaboraven les banderes o mostres. Els teòrics obtenien molta informació de mostres comprades als marxants i dels propis viatjants, que els comentaven les diferents tendències sobre colors, ratllats, preus, etc. El teòric havia d'estudiar i elaborar els mostraris, aconseguir les matèries adients, organitzar les tintures, supervisar el tissatge i vetllar per l'acabat.

4.3.6. La producció d'energia: del vapor a l'electricitat

L'energia de vapor es produïa en una secció específica dels edificis anomenats vapors, formada per les calderes, la sala de màquines, la xemeneia, el magatzem de carbó o carbonera i els dipòsits d'aigua. La màquina es connectava a l'embarrat principal d'una nau de producció, que es connectava als embarrats secundaris, que transmetien el moviment a les diferents màquines, com ara filadores o telers, mitjançant corretges. (Benaul, 1994b)

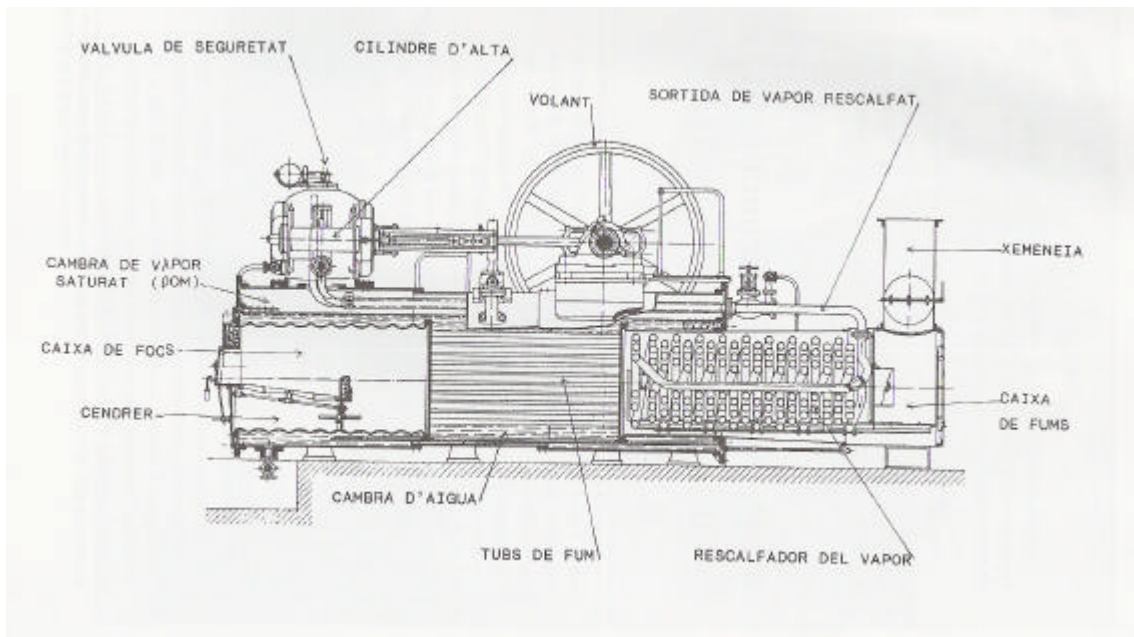
La major part dels vapors es van edificar en terrenys dels eixamples atenent a un factor de localització evident: la proximitat als eixos de comunicacions. Així, la zona més valorada era la dels voltants de l'estació del ferrocarril, el carrer de les Tres Creus, que comunicava cap a les fàbriques del riu Ripoll, i els carrers pròxims a la carretera de Barcelona a Terrassa. L'objectiu era la reducció dels costos i les majors facilitats en el transport de primeres matèries i de productes manufacturats (Deu, 1990).

Tenir una màquina de vapor suposava una considerable inversió econòmica, en part pel cost de la pròpia màquina, però també per la instal·lació de generadors i sistemes de transmissió, i les obres de la xemeneia, la carbonera, etc. Com a conseqüència, es va generalitzar el loguer d'energia i instal·lacions, perquè molts fabricants no es podien permetre la inversió i en canvi, d'altres, volien rendibilitzar la seva màquina (Benaul, 1994b). Alguns vapors eren d'ús exclusiu d'un fabricant, els més potents, però molt sovint eren ocupats per diversos arrendataris, que pagaven un lloguer en concepte de l'espai i l'energia⁸³.

---

⁸³ Esteve Deu (1990), a partir de dades de la Matricula Industrial (AHS), estima que la mitjana d'empreses usufructuàries d'un edifici industrial era de 8,8 l'any 1896, de 5,4 el 1902, de 4,7 el 1910 i de 2,5 el 1914. A partir de 1913 l'adopció generalitzada d'energia elèctrica va permetre un major grau d'independència als petits empresaris.

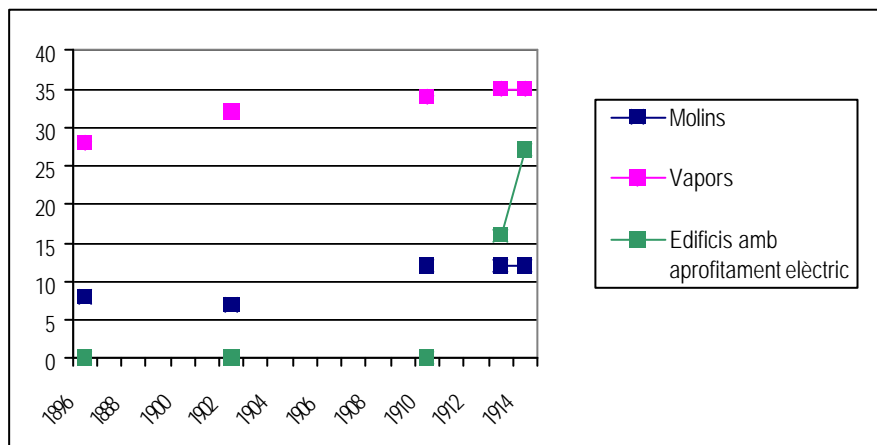
Imatge 20: Esquema descriptiu d'una màquina de vapor locomòbil semifixa

Font: Moreno (coord.) (1991)

La producció de vapor estava supeditada a la necessitat de carbó, un bé pràcticament inexistent a Catalunya, que, per tant, s'havia d'importar. El 95% del carbó utilitzat a Catalunya a començament del segle XX provenia d'Astúries i de la Gran Bretanya (Benaul, 1994b).

Gràfic 13: Tipologia dels edificis industrials a Sabadell, 1896-1914

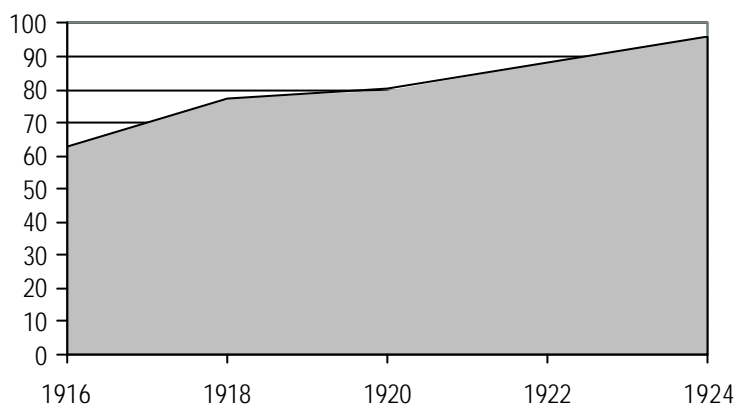
Font: Deu (1990)

A partir de 1912, l'electricitat es va imposar com a font energètica principal, en detriment del vapor. Entre aquest any i el 1922 es van edificar tres estacions transformadores de corrent d'alta tensió a Sabadell: una a Can Barba, per l'Energia

Elèctrica de Catalunya, una altra a la carretera de Rubí, per la Companyia Barcelonesa de Electricitat, i la tercera a la carretera de Prats, per la Cooperativa de Fluid Elèctric. Es va generalitzar l'ús d'electricitat, especialment a partir de l'esclat de la primera guerra mundial, que va minvar les possibilitats per proveir-se de carbó de qualitat, que, a més, es va encarir⁸⁴ (Benaül, 1994b). En canvi, es va reduir el preu del quilovat d'energia elèctrica per a ús industrial (Deu, 1990).

Gràfic 14: Dades de consum elèctric: percentatge sobre el total d'energies

Font: Deu (1990)

Els nous edificis industrials construïts a partir de 1913 ja no requerien la proximitat a les vies de comunicació per accedir a l'energia, i es van anar desplaçant cap a zones perifèriques, com ara Gràcia, Hostafrancs, la Creu Alta i la Ronda Ponent. Els nous factors de localització es basaven sobretot en el preu del sòl i la proximitat a les estacions transformadores (Deu, 1990).

Alguns vapors van mantenir les seves màquines per tenir independència respecte de les companyies elèctriques, tot connectant-les a alternadors. Però només durant la dècada de 1940, i amb la finalitat de fer front a les restriccions elèctriques, es va recuperar l'ús més generalitzat de màquines de vapor. Cal dir que el vapor no era només una font energètica, sinó que tenia altres usos en el procés de producció tèxtil, concretament al ram de l'aigua, on s'utilitza per a les operacions d'escalfament, la vaporització i la humidificació (Benaül, 1994b).

⁸⁴ Abans de la generalització dels motors elèctrics, des de finals del s.XIX, es van difondre els motors de gas, de combustió interna. N'hi havia de gas pobre, que s'havien d'instal·lar amb un gasogen que produïa el gas, i d'altres que podien connectar-se a la xarxa pública de subministrament de gas. Algunes empreses sabadellenques, com ara

---

Successors de Bas i Successors de Duran i Cañameras, els fabricaven. Tanmateix, a partir de 1917 no van poder competir amb els motors elèctrics (Benaül, 1994b).

a tall de recopilació

Sabadell és una ciutat nascuda del procés d'industrialització consolidat a partir de 1850, un fenomen que fomenta la urbanització la població, la concentració demogràfica i l'expansió territorial. Sabadell esdevé llavors una ciutat especialitzada en la indústria tèxtil llanera i adopta el sistema de fàbrica, basada en l'ús de l'energia de vapor.

El creixement de la ciutat a finals del XIX i començament del XX es produeix a partir del concepte d'eixample, és a dir, una quadrícula abstracta que defineix les illes on es pot construir. El ferrocarril s'ha revelat com un eix fonamental d'aquesta nova ciutat, actuant també com a factor d'atracció d'indústria i poblament al llarg del seu traçat. Des de començament de segle la ciutat estava experimentant un procés de millores urbanes, amb nous equipaments, obres de sanejament, enllumenat, etc., que es van veure truncades per l'esclat de la guerra civil i els efectes de la postguerra. A la pèrdua de qualitat de vida d'aquest període es va sumar una expansió urbanística caòtica amb sorgiment de barris a la perifèria, aïllats de la resta de la ciutat, amb importants deficiències sanitàries i constructives. Aquest poblament sorgia com a resposta a l'arribada masiva d'immigrants atrets per l'existència de llocs de treball, però en aquests anys eren decisives també les dificultats econòmiques i la represió franquista que patien en els seus llocs d'origen, sobretot pobles de zones rurals.

La immigració havia començat molt abans, amb un increment molt significatiu de la població en la primera dècada de segle, atribuït a l'arribada de persones d'altres llocs de Catalunya i de l'Aragó i el País Valencià. A partir de 1950 predomina la població procedent d'Andalusia i Múrcia, però no és fins el període 1960-1975 quan es produeix la màxima pressió migratòria.

La casa obrera sabadellenca, molt austera, incorpora millores higièniques i qualitatives, com ara les fosses sèptiques, la ventilació, el clavegueram, millor il·luminació..., en un procés iniciat a començament de segle. En els anys trenta es popularitza també el *quarto de bany* i el safareig. Aquestes millores queden congelades amb la guerra civil i la postguerra. En pocs anys es produeix un retrocés,

pel doble efecte de l'aturada de les millores i l'aparició del fenomen de l'infrahabitatge. Aquesta retrocés també té implicacions en el treball domèstic, que les dones desenvolupen en unes condicions d'extraordinària duresa.

L'infrahabitatge és una resposta al dèficit d'habitatges que patia Sabadell, que havia anat desenvolupant un doble mercat del sòl centre-perifèria. Infrahabitatge eren les coves de les costes del Ripoll, amb mides d'entre 5 i 20 m, habitades des de 1940 per immigrants majoritàriament andalussos i murcians. Infrahabitatge eren les barraques, mínim habitacle construït a partir de materials reutilitzats, com ara uralites o llaunes. Infrahabitatge eren les estades, agrupacions d'habitatges molt petits que compartien serveis sanitaris i que no eren una novetat en aquests anys, sinó que ja existien al segle XIX i estaven localitzat en qualsevol punt de la ciutat. Per últim, l'autoconstrucció va ser un recurs molt utilitzat en les dècades dels quaranta i cinquanta en els barris perifèrics i es basava en la col·laboració de familiars i amics durant el cap de setmana per anar fent una casa en fases additives, generalment amb materials barats i mà d'obra inexperta.

Les dècades dels seixanta i setanta, amb molta pressió demogràfica, es caracteritzen per l'especulació urbanística i el *boom* immobiliari. A la dècada dels anys vuitanta conflueixen la crisi econòmica i la democratització de l'Ajuntament, que potencia el sectors serveis per fer front a la crisi i prioritza la solució als molts dèficits urbanístics.

La indústria tèxtil a Sabadell mostra l'evolució de Sabadell com a ciutat fàbrica especialitzada en la indústria tèxtil llanera que, juntament amb Terrassa, formava un districte industrial molt potent. Sabadell concentrava el 40% de l'activitat industrial llanera espanyola i en aquest sector hi treballava el 70% de la població activa industrial. El model de ciutat fàbrica, que va viure el màxim esplendor entre 1870 i 1936, va perdurar fins a la crisi del sector tèxtil dels anys setanta, quan es produeix una traumàtica transició cap a una ciutat més complexa i econòmicament diversificada, amb la irrupció del sector serveis, que posava fi a un lent procés de pèrdua de protagonisme del tèxtil mentre emergien sectors alternatius, com ara la metal·lúrgia.

La ciutat fàbrica es basava en la consolidació d'una xarxa industrial de dimensions ciutadanes amb relacions de complementarietat entre els diferents fabricants, generalment empreses de fase, petites i mitjanes, de caràcter familiar i amb capital sabadellenc, que es dedicaven exclusivament a una part del procés de producció tèxtil. La cooperació empresarial s'articulava a l'entorn de l'ús d'instal·lacions i producció

d'energia, de manera que un industrial llogava a d'altres part de la seva fàbrica –el vapor– i part de l'energia que produïa la seva màquina de vapor, tecnologia que no estava a l'abast de tothom, fins que, a partir de 1912, el vapor va ser substituït per l'electricitat.

En la ciutat fàbrica, altres activitats econòmiques estaven lligades estretament a la indústria llanera, com ara la indústria metal·lúrgica, dedicada a la fabricació de maquinària, accessoris i recanvis, i altres establiments industrials i comercials. L'economia sabadellenca girava, quasi íntegrament, al voltant de la indústria de la llana, que es destinava principalment al mercat interior en un procés de comercialització basat en la figura del viatjant i els seus mostraris, que expressaven les tendències de la temporada.

Un altre element característic del model de ciutat fàbrica és la persistència del treball a domicili, també anomenat treball a mans: per una part el dels drapaires, que eren teixidors auxiliars de les empreses, i per l'altra el de les cosidores de peces, que treballaven a casa en les condicions i terminis que establien els fabricants. El treball a domicili proliferarà també durant la crisi econòmica dels setanta, amb la irrupció del sector de la confecció seriada, molt arrelat a l'economia submergida, i té com a característiques principals l'aparent flexibilitat de la jornada, que ja hem desmitificat en el capítol 1, i el fet de ser un treball subcontractat, encara que molt sovint d'una manera informal.

La crisi dels setanta no és una crisi del sector tèxtil, sinó del model de producció, i que el procés de reconversió comporta el tancament d'unes empreses i la reducció de plantilla d'altres, produïnt-se elevats índex d'atur, que només són sostenibles amb estratègies de supervivència basades en activitats de l'economia submergida.

referències bibliogràfiques part II

ACTE (1998): *El sector textil. Una aproximación territorial*, Terrassa: Ajuntament de Terrassa.

AJUNTAMENT DE SABADELL (1961): *100.000 sabadellenses*.

AJUNTAMENT DE SABADELL (1968): *150.000 sabadellenses*.

AJUNTAMENT DE SABADELL (2000): *Anuari Estadístic de Sabadell 2000*.

ALAYO, Joan Carles (2000): *La introducció del gas i l'electricitat a Sabadell, 1852-1930*, Quaderns d'Arxiu de la Fundació Bosch i Cardellach, núm.77, Sabadell: Fundació Bosch i Cardellach.

ALBÓ, Anna; RAMOS, Gemma (2004): "Els despatxos tèxtils sabadellencs. Formació de la tipologia. Una aproximació", *Arraona*, IV època, núm. 28.

ARGEMÍ, Mercè; DEU, Esteve (1999): *900 anys d'història de l'aigua a Sabadell. Del segle XI al 1949*, Sabadell: Companyia d'Aigües de Sabadell.

ARGEMÍ, Mercè; MASAGUÉ, Josep M. (2003): "L'aprofitament hidràulic al riu Ripoll: molins i hortes, un patrimoni que desapareix", *Arraona*, núm. 27, p.58-78.

BACH TORRUELLA, José; RIMBLAS VERDEJO, Pedro (1959): *Introducción a la industria textil lanera. Cuestionario elemental*. Sabadell: Gremio de Fabricantes.

BENAU, Josep M. (1986): "Una ciutat en la República: Sabadell, 1931-1936" a BENAU, Josep M.; CALVET, Jordi; CASALS, Lluís; DOMINGO, Artur; POZO, José Antonio: *La república i la guerra civil. Sabadell, 1931-1939*, Sabadell: Ajuntament de Sabadell.

BENAU BERENGUER, Josep M. (1994a): "La industrialització de Sabadell: per què i com", a *Indústria i ciutat. Sabadell, 1800-1980*, Sabadell: Fundació Bosch i Cardellach / Biblioteca Abat Oliba.

BENAU BERENGUER, Josep M. (1994b): *El vapor a Sabadell*, Sabadell: Museu d'Història de Sabadell.

BENAU BERENGUER, Josep M. (1995): "Cambio tecnológico y estructura industrial. Los inicios del sistema de fábrica en la industria pañera catalana, 1815-1835", *Revista de Historia Económica*, Núm. 13, p.199-226.

BENAU BERENGUER, Josep M. (2003): "Industrialització i energia hidràulica al riu Ripoll, 1750-1935", *Arraona*, núm. 27, p.80-107.

BIGORRA LLOBET, Pere (1973): *Diccionario de defectos en el proceso textil de la lana (pañería y lanería)*: Agrupacions Professionals Narcís Giralt.

BIGORRA LLOBET, Pere (1974): *Des del Vapor de la O. La parla figurativa de la indústria tèxtil, de la llana a la fàbrica, al carrer i a casa*. Sabadell: Agrupacions Professionals Narcís Giralt.

BLANXART, Daniel (1946): *La industria textil*, Terrassa.

CABANA, Francesc (2001): *Fàbriques i empresaris. Els protagonistes de la revolució industrial a Catalunya*, volum 3. Barcelona: Diputació de Barcelona.

CALVET I PUIG, Jordi (1986): "1939 i després...", a BENAUL, Josep M.; CALVET, Jordi; CASALS, Lluís; DOMINGO, Artur; POZO, José Antonio: *La república i la guerra civil. Sabadell, 1931-1939*, Sabadell: Ajuntament de Sabadell.

CALVET I PUIG, Jordi (1992): *La indústria tèxtil llanera a Espanya, 1939-1959*, Sabadell: Col·legi Oficial de Doctors i Llicenciats.

CALVET I PUIG, Jordi (2000): "La societat", a DEU, Esteve; CALVET, Jordi; MARÍN, Martí; SALA-SANAHUJA, Joaquim: *Sabadell al segle XX*, Vic: Eumo editorial.

CALVET I PUIG, Jordi (2002): "Els crèdits de la riuada", *Terme*, núm.17, p.153-172.

CASALS, Muriel; VIDAL, Josep M. (1983): *L'economia de Sabadell. Estructura, diagnòstic, perspectives*. Sabadell: Ajuntament de Sabadell.

CASTELLS PEIG, Andreu (1978): *Sabadell, informe de l'oposició*. Vol. III: *O tot o res, 1904-1918*, Sabadell: Edicions Riutort.

CASTELLS PEIG, Andreu (1983): *Sabadell, informe de l'oposició*. Vol. VI: *El franquisme i l'oposició sabadellenca, 1939-1976*, Sabadell: Edicions Riutort.

CLUSA, Joaquim; FORNÉS, Eduard; ORTIZ, Carles (2003): *Sabadell (1966-1978). El barri de Ca n'Oriac i la revista Can Oriach. En memòria de Joan Gómez*. Barcelona: Editorial Mediterrània.

DEU I BAIGUAL, Esteve (1990): *La indústria tèxtil llanera de Sabadell, 1896-1925*, Nova Biblioteca Sabadellenca, Sabadell: Col·legi Oficial de Doctors i Llicenciats.

DEU I BAIGUAL, ESTEVE (1994): "Consolidació i lideratge de la indústria tèxtil llanera", a *Indústria i ciutat. Sabadell, 1800-1980*, Sabadell: Fundació Bosch i Cardellach / Biblioteca Abat Oliba.

DEU I BAIGUAL, Esteve (1999): "De la constitució de la societat "Amantes de la agricultura e industria de Sabadell" al naixement de la "Compañia de Aguas de Sabadell, S.A." (1843-1949)", a ARGEMÍ, Mercè; DEU, Esteve: *900 anys d'història de l'aigua a Sabadell. Del segle XI al 1949*, Sabadell: Companyia d'Aigües de Sabadell.

DEU I BAIGUAL, Esteve (2000): "Expansió urbana i economia", a DEU, Esteve; CALVET, Jordi; MARÍN, Martí; SALA-SANAHUJA, Joaquim: *Sabadell al segle XX*, Vic: Eumo editorial.

Diccionari de la indústria tèxtil, Barcelona, UPC, 1994.

Diccionario de la industria textil, Labor, 1969.

DOMÈNECH, Xavier; DOMÍNGUEZ, Virginia; RENOM, Mercè (2002): *Sabadell ciutat: 125 anys*, Catàleg de l'exposició, MHS.

DOMINGO HERNÁNDEZ, Maria del Mar (1997): "La limitada resposta de la societat sabadellenca davant la legislació sobre cases barates a Sabadell, Terrassa, Barakaldo i Portugaleta (1911-1936)", *Arraona*, núm. 21, p.27-44.

DOMINGO I BARNILS, Artur (1986): "La guerra civil, 1936-1939", a BENAUL, Josep M.; CALVET, Jordi; CASALS, Lluís; DOMINGO, Artur; POZO, José Antonio: *La república i la guerra civil. Sabadell, 1931-1939*, Sabadell: Ajuntament de Sabadell.

DOMÍNGUEZ, Virginia; PUIG, Jaume (2005): *Els Merinals, Arraona, Can Feu. Barris Veïns*. Sabadell: Museu d'Història de Sabadell.

DOMÍNGUEZ, Virginia; SANESTEBAN, Joaquim (2003): "El Ripoll en primera persona, 1940-1962. Coves i riuades", *Arraona*, IV època, núm. 27, Sabadell, pp. 1940-161.

GRAU REBOLLO, Jorge (1997): "Treball a preu fet. Aproximació a l'estudi del cas d'un drapaire a Sabadell des d'una perspectiva etnogràfica", *Arraona*, núm.20, p.47-65.

LARROSA I PADRÓ, Manel (1986): *La urbanització de la ciutat industrial. Sabadell, 1845-1900*, Nova Biblioteca Sabadellenca, Sabadell: Col·legi Oficial de Doctors i Llicenciats.

LARROSA I PADRÓ, Manel (1989): "L'evolució de la construcció i l'habitatge a Sabadell de 1900 a 1938. Una anàlisi de les llicències municipals d'obres", *Arraona*, núm. 5, p.21-41.

LARROSA I PADRÓ, Manel (1994): "La construcció de l'espai urbà, 1840-1970", a *Indústria i Ciutat. Sabadell, 1800-1980*, Fundació Bosch i Cardellach / Publicacions de l'Abadia de Montserrat.

LARROSA I PADRÓ, Manel (2004): "Els barris d'autoconstrucció. Model de ciutat i política urbana", *Arraona*, IV època, núm.28, p.14-23.

LIGÜERRE, Laia; MARTIN, Maite; (2002): *Història oral de les dones que emigraren a Sabadell entre 1950 i 1970*, treball inèdit becat per la regidoria d'Igualtat Home-Dona de l'Ajuntament de Sabadell.

LLOBET, Josep; MIRA, Teresa; SAUQUET, Roger (eds.) (2004): *El paisatge urbà. Sabadell com a pretext*, Sabadell: Fundació Bosch i Cardellach (en premsa).

MARCET COLL, José M^a (1963): *Mi ciudad y yo. Veinte años en una alcaldía, 1940-1960*, Barcelona.

MARÍN I CORBERA, Martí (1997): *Fa 35 anys: les riuades*. Catàleg de l'exposició, Sabadell: Museu d'Història de Sabadell.

MARIN CORBERA, Martí (2003): *Sabadell: immigració, suburbialització i dictadura, 1939-1960*, III Beca d'Història Local Miquel Carreras, Sabadell (inèdit).

MARMIÑÁ, Jordi (2000): "Sobre telers i teixidors", a *Treballs, processos i canvis a la indústria tèxtil llanera*. Sabadell: Museu de la Indústria Tèxtil Llanera.

MARSAL, Feliu (2000): "Breu història i curiositats de la filatura de l'estam", a *Treballs, processos i canvis a la indústria tèxtil llanera*, Sabadell, Museu de la Indústria Tèxtil Llanera.

MNACTEC (1996): *El Vapor Aymerich, Amat i Jover de Terrassa*, Quaderns del MNACTEC, 1.

MORENO, Xavier (coord.) (1991): *Les darreres màquines de vapor que s'instal·laren a Sabadell*. Sabadell: Museu d'Història de Sabadell.

NAIK, Arun (2000): "La filatura de carda", a *Treball, processos i canvis a la indústria tèxtil llanera*. Sabadell: Museu de la Indústria Tèxtil Llanera.

PUIG I CASTELLS, Jaume (1987): *L'habitatge i la construcció de la ciutat. Sabadell, 1850-1950*. Sabadell: Fundació Bosch i Cardellach.

PUIG I CASTELLS, Jaume (1991): *El procés de formació de la ciutat de Sabadell*, Ajuntament de Sabadell.

PUIG I CASTELLS, Jaume (2004): "La producció d'habitatge a Sabadell (1940-70). Respostes a un problema", *Arraona*, IV època, núm.28, p.36-53.

PUIG VALLS, Angelina (1991), "Nivell de vida, condicions laborals i mobilització antifranquista a Sabadell, 1940-1970. Una aproximació des dels testimonis orals", *Arraona*, III època, núm.8, p.63-75.

PUIG VALLS, Angelina (1994): "La immigració meridional: el cas de Torre-romeu, 1950-1975", a *Indústria i Ciutat. Sabadell, 1800-1980*, Fundació Bosch i Cardellach / Publicacions de l'Abadia de Montserrat.

RECIO, Albert (1988): *La industria textil lanera del Vallés Occidental*. Barcelona: CONC.

RIVA, Ascensión (2000): "Treball, processos i canvis a la indústria tèxtil llanera: els acabats", a *Treballs, processos i canvis a la indústria tèxtil llanera*, Sabadell, Museu de la Indústria Tèxtil Llanera.

SANESTEBAN, Joaquim (1999): "Les coves dels talussos del riu Ripoll", a VIDAL PALET, Pere (dir.): *Documentació dels edificis, les construccions i els elements d'interès arqueològic, arquitectònic, cultural, social, tècnic i industrial de l'àmbit del riu Ripoll a Sabadell*, Sabadell: Ajuntament de Sabadell, 1997-1999.

SAUQUET I CANET, Xavier (2004): "Can Deu, un barri planificat als anys setanta", *Arraona*, IV època, núm.28, p.68-73.

TATJER, Mercedes (1998): "Los orígenes de la vivienda social en Barcelona: las cooperativas de viviendas en el primer tercio del siglo XX", en CAPEL, H.; LINTEAU, P.A.: *Barcelona-Montréal. Développement urbain comparé*. Barcelona: Universitat de Barcelona.

TERMCAT (1993): *Lèxic de tèxtil i confecció*, TERMCAT / Departament d'Indústria i Energia.

TORRELLA PINEDA, Josep (1995): *Cinquanta anys de la Fundació Bosch i Cardellach, 1942-1992*, Sabadell: Fundació Bosch i Cardellach.

VALLS, Carme (2003): "Una recerca sobre la revista Can Oriach. L'oposició a Sabadell a partir de la revista Can Oriach, 1966-1977", extracte de la tesi de Llicenciatura presentada al Departament d'Història Contemporània UAB, 1983, publicat a CLUSA, Joaquim; FORNÉS, Eduard; ORTIZ, Carles (2003): *Sabadell (1966-1978). El barri de Ca n'Oriac i la revista Can Oriach. En memòria de Joan Gómez*, Editorial Mediterrània.

VICTORI, Joan (1990): *Tissatge. Aspectes descriptius i d'anàlisi en el procés de teixir*, Terrassa/Barcelona, Universitat Politècnica de Catalunya.

VIMUSA (1970): *Memoria de actividades 1969*, Sabadell: Vimusa.

**PART III: DONES I TREBALL A LA INDÚSTRIA
TÈXTIL SABADELLENCA**

---

capítol 5

el treball de les dones a la indústria tèxtil sabadellenca

A la ciutat fàbrica tèxtil treballaven homes, dones, nens i nenes. Es tractava d'una mà d'obra molt especialitzada, caracteritzada per la incorporació precoç, l'aprenentatge al lloc de treball –amb l'excepció d'alguns oficis que s'ensenyaven a l'Escola Industrial– i l'elevada divisió sexual del treball. Els sectors més feminitzats eren la preparació i la filatura, ben al contrari del que passava amb el ram de l'aigua –tints i acabats–, en què predominaven clarament els homes.

En aquest capítol examinarem la participació de les dones en el sector tèxtil llaner sabadellenc, descobrirem quins eren els oficis més habituals i les seves característiques, tractarem el tema de l'aprenentatge i la qualificació i, finalment, estudiarem quines alternatives laborals tenien les treballadores.

5.1. El treball femení en l'evolució del sector tèxtil llaner a Sabadell

A Sabadell, el sector tèxtil s'ha nodrit tradicionalment de mà d'obra femenina. Tot i que habitualment es tendeix a pensar que la incorporació de les dones al món laboral és molt recent, les xifres indiquen tot el contrari i, de fet, el tèxtil ha estat sempre el sector industrial més feminitzat. D'acord amb la recerca d'Enriqueta Camps (1995), pels volts de 1849-1850, els sectors cotoner i llaner sabadellencs donaven feina al 50,1% de la població activa masculina, al 69,8% de la femenina, al 20,8% dels nens de 5 a 14 anys i al 37,3% de les nenes de la mateixa edat. Les dones treballaven sobretot a les fases preparatòries, la filatura i el tissatge. Va ser en aquest moment, en plena arrencada industrial, quan es van produir canvis tecnològics que van comportar un augment de la productivitat, tot generant molta demanda de mà d'obra en les operacions de tissatge, on el treball era encara manual.

5.1.1. Del canvi de segle fins a la guerra civil

Per estudiar la participació laboral de les dones sabadellenques a començament del segle XX es pot recórrer a tres fonts diferents però que resulten complementàries per dibuixar en línies generals el panorama de l'ocupació al sector. Per una banda un cens d'empreses i nombre d'obriers de 1919, per una altra, la informació publicada per la *Cámara Oficial de Comercio e Industria de Sabadell* (COCIS), i, per últim, les dades del *Mercado de Trabajo*¹.

El cens de 1919² aporta moltes dades sobre la distribució numèrica i per sexe a les diverses tasques del procés tèxtil. Com es pot observar en la taula 11, les xifres revelen que al sector tèxtil hi treballaven almenys 4.047 dones i 3.772 homes, en un moment en què la població de Sabadell era aproximadament de 37.000 habitants.

Taula 11: Ocupació al sector tèxtil de Sabadell el 1919

TOTALS	Dones		Homes		Total
Indústria llanera	3.298	55,98%	2.593	44,01%	5.891
Indústria cotonera	695	76,96%	208	23,03%	903
Ram de l'aigua	65	6,18%	986	93,81%	1.051
Total tèxtil	4.058	51,72%	3.787	48,27%	7.845

Font: AHS. Fons municipal. Treball. *Relación de los patronos de la demarcación de la COCIS clasificados en grupos y subgrupos, según el RD de 11/10/1919.*

Malauradament aquest cens no comptabilitza el treball de menors de dinou anys, que era molt nombrós. D'acord amb la legalitat vigent³, l'edat mínima per treballar eren els deu anys, però fins els catorze era necessari el permís patern⁴. D'altra banda, és improbable que aquest cens reculli dades sobre el treball a domicili, prou abundós, perquè, a banda de les pròpies dificultats per registrar aquest treball, si fem una comparació entre els noms de les sargidores i escuiadores que apareixen en aquest cens com a treballadores de l'empresa Corominas i Cia. i els llibres de setmanals a

¹ La recerca d'aquestes dades i d'altres que apareixeran en aquest capítol forma part de l'estudi de documentació preparatori per a l'exposició *Dona i Treball Tèxtil. Sabadell, 1900-1960* al Museu d'Història de Sabadell. Veure Domínguez (1998)

² AHS, fons municipal sense classificar: *Relación de los patronos de la demarcación de la cámara de comercio e industria de Sabadell clasificados en grupos y subgrupos, según el RD de 11/10/1919.* El document no està datat i no sabem amb seguretat si les dades que hi apareixen són de 1919 o potser de 1920.

³ La Llei de 13 de març de 1900 de condicions de treball de dones i nens, coneguda com la llei Dato, havia prohibit el treball a menors de deu anys i establia per als menors de 14 anys una jornada màxima de sis hores a la indústria. El Reial Decret de 25 de gener de 1908 va prohibir el treball de nens i dones menors d'edat en activitats perilloses (Espuny, 2005).

domicili d'aquesta empresa que es conserven no apareix cap coincidència⁵. Tot i així, aquestes dades serveixen per observar que les dones eren el 56% de la mà d'obra del sector llaner i el 77% del cotoner, i, en canvi, la seva presència era molt reduïda al ram de l'aigua, on només arribaven al 6%.

Si comparem aquestes dades amb les que publicava la *Cámara Oficial de Comercio e Industria de Sabadell*, concretament amb les de 1918, observem que es tracta de xifres aproximades, força més altes que les del cens, però que mantenen una distribució similar, amb l'excepció de la xifra de dones a la indústria cotonera, que és massa elevada i possiblement es tracta d'un error⁶. Tot i així, aquestes xifres són indicatives i, en qualsevol cas, mostren que la mà d'obra infantil suposava a l'entorn del 16% del treball total. En el cas de la COCIS el treball de les dones al ram de l'aigua augmenta fins el 16%, cosa poc probable atès que era un sector molt poc feminitzat.

Taula 12: Ocupació al sector tèxtil de Sabadell el 1918 segons la COCIS

TOTALS	Dones		Homes		Nens		Total
Indústria llanera	3.500	43,2%	3.000	37%	1.600	19,8%	8.100
Indústria cotonera	2.750	71%	700	18,1%	420	10,9%	3.870
Ram de l'aigua	400	16%	1.700	68%	400	16%	2.500
Total tèxtil	6.650	46%	5.400	37,3%	2.420	16,7%	14.470

Font: *Boletín de la COCIS*, núm. 117, novembre i desembre de 1919.

La tercera font, útil per ampliar la comparació, és el *Mercado de Trabajo*, un document on es registra el nombre d'obrers i els salaris per oficis amb l'objecte de recopilar dades per enviar-les a l'Oficina Internacional de Ginebra⁷.

⁴ El Registre civil havia de certificar l'edat del menor, que el treball que faria no seria superior a les seves forces, que no patia cap malaltia contagiosa o infecciosa i que estava vacunat. El certificat, que era gratuït, l'havien d'expedir en paper d'ofici els metges forenses o la beneficència (Espuny, 2005).

⁵ AHS. Corominas. Setmanals plantilla i destajo, 1903-1921.

⁶ Les dades procedeixen del *Boletín de la Cámara Oficial de Comercio e Industria de Sabadell*, núm. 117, novembre i desembre de 1919. Aquest butlletí no es va publicar l'any 1920 i per tant no hi consten les xifres de 1919.

⁷ AHS. Fons municipal sense classificar: *Mercado de trabajo*, elaborat a partir de la R.O. del Ministerio de Trabajo, Comercio e Industria del 20/07/25.

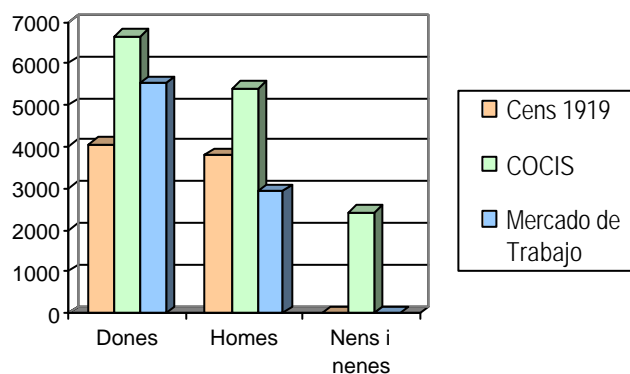
Taula 13: Ocupació el 1920 segons dades del Mercado de Trabajo

TOTALS	Dones		Homes		Total
Indústria llanera	4.451	74,5%	1.522	25,5%	5.973
Indústria cotonera ⁸	993	79,5%	256	20,5%	1.249
Ram de l'aigua	72	5,9%	1.141	94,1%	1.213
Total tèxtil	5.516	65,4%	2.919	34,6%	8.435

Font: AHS. Fons municipal. Treball. *Mercado de trabajo*, elaborat a partir de la R.O. del Ministerio de Trabajo, Comercio e Industria de 20/07/25.

En aquest cas es produeix un augment substancial del percentatge de dones a la indústria llanera, possiblement perquè comptabilitza menors de dinou anys, que no estaven inclosos en el cens del 1919. La resta de dades són molt similars a les d'aquell cens. Per tant, considerant les tres fonts, és obvi que el nombre de dones era superior al d'homes al conjunt del sector tèxtil, i les indústries del ram de l'aigua eren l'únic subsector on s'invertia aquesta tendència.

El gràfic de conjunt on hem representat totes les dades disponibles serveix per clarificar les proporcions del treball de les dones al sector tèxtil al voltant de 1920. Tot i les diferències entre les diverses fonts, i deixant de banda els subsectors, es poden observar unes tendències que ajuden a comprendre que el treball de les dones era quantitativament molt important per fer funcionar aquesta indústria.

Gràfic 15: Ocupació a la indústria tèxtil sabadellenca al voltant de 1920

Font: AHS. Fons municipal. Treball. *Relación de los patronos de la demarcación de la COCIS clasificados en grupos y subgrupos, según el RD de 11/10/1919. Boletín de la COCIS*, núm. 117, novembre i desembre de 1919. AHS. Fons municipal. Treball. *Mercado de trabajo*, elaborat a partir de la R.O. del Ministerio de Trabajo, Comercio e Industria de 20/07/25

⁸ Les dades sobre indústria cotonera de 1920 no estan disponibles; s'han utilitzat, doncs, les de 1914.

Un quadre elaborat per Esteve Deu (1990) a partir de dades del Cens obrer publicat per l'Ajuntament el gener de 1921 accentua aquesta visió, però la classificació per tipus d'empresa aporta la constatació de què les llanes regenerades eren un subsector més masculinitzat que la resta de la indústria llanera. Els nombres globals segueixen en la mateixa línia, amb un 53,62% de dones, un 43,04% d'homes i un 3,34% de joves sense especificar el sexe⁹.

Taula 14: Distribució percentual per sexes del nombre d'obres a les diferents fases de la producció, 1921

Tipus d'empresa	Homes	Dones	Joves
Filats	36,6 %	59,8 %	3,6 %
Teixits	33,1 %	64,4 %	2,5 %
Filats i teixits	34,1 %	63,5 %	3,4 %
Llanes regenerades	62,4 %	35,9 %	1,7 %
Ram de l'aigua	90 %	4,3 %	5,7 %

Elaborada per Deu (1990)

Les mateixes tendències es poden observar en les dades publicades anualment per la Cambra de Comerç, tot i que no permeten captar totalment la forta divisió sexual del treball, ja que, si bé hi ha diferències per subsectors, aquestes encara s'accentuarien més en funció de la secció o fins i tot de l'ofici que es desenvolupava.

Taula 15: Treballadors i treballadores a la indústria tèxtil, 1914-1926

	1914		1920		1924		1926	
	Homes	Dones	Homes	Dones	Homes	Dones	Homes	Dones
Filats llana	370	460	370	460	380	500	450	420
Filats i doblats estam	703	917	731	1.119	948	1.297	949	1.295
Teixits llana	820	1.560	1.358	2.742	1.193	2.455	1.225	2.550
Regenerats llana	117	94	71	37	37	4	93	75
Tints i aprestos	1.115	65	1.141	72	1.164	80	1.141	72
Filats cotó	113	278	113	278	113	278	113	278
Teixits cotó	137	611	137	611	137	611	137	611
Indústries mecàniques i metal·lúrgiques	940	85	1.055	100	1.075	85	905	60
Total per sexe	4.315	4.070	4.976	5.419	5.047	5.310	5.013	5.361
Total per any	8.385		10.395		10.357		10.374	

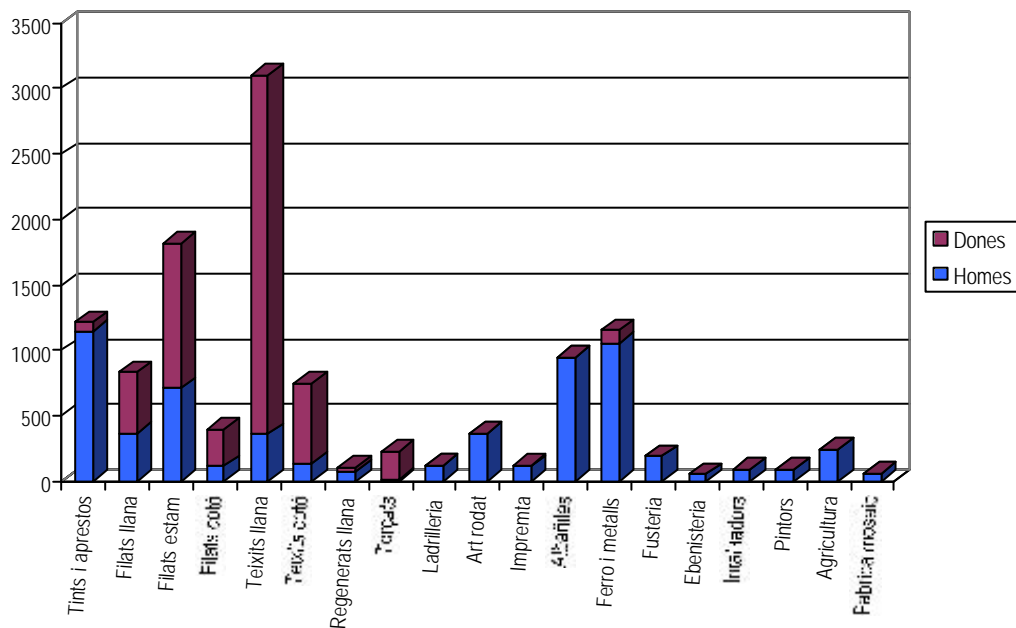
Font: AHS. Memòries de la COCIS¹⁰

⁹ Deu (1990) a partir de dades de l'AHS. Governació: *Paro forzoso a 1 de enero de 1921*.

¹⁰ Cal assenyalar que el fet que moltes dades siguin idèntiques per a diferents anys revela que no es van recollir de manera rigorosa. Igualment segueixen sent útils per marcar unes tendències.

Les dades del *Mercado de Trabajo* també inclouen tots els altres sectors, amb l'excepció del comerç. D'acord amb aquesta font, el 1920 hi havia 2.782 treballadors i 4.905 treballadores al sector tèxtil i 3.423 persones estaven ocupades a la indústria del metall i altres oficis, com ara la fusteria, la impremta, el transport, etc. En aquests sectors només hi consten 10 dones a les impremtes, que feien tasques d'enquadernació, i 100 a la indústria metal·lúrgica, la meitat de les quals eren oficials, un 40% auxiliars, 5 eren mig oficials i 5 més aprenentes. L'any 1926 hi havia 3.991 homes i 4.972 dones al tèxtil, mentre la resta d'oficis registraven 2.245 homes i 68 dones. És a dir, es pot afirmar categòricament que el sector tèxtil no només estava àmpliament feminitzat, sinó que, a més, era l'únic on hi havia una presència significativa de dones. A la resta, deixant de banda el comerç i el servei domèstic, dels quals no tenim informació, pràcticament només hi treballaven homes.

Gràfic 16: Treballadors i treballadores per grups d'oficis, 1920

Font: AHS. Fons municipal sense classificar: *Mercado de Trabajo*.¹¹

Per contrastar totes aquestes dades es pot recórrer als arxius d'empresa, tot i que no resulta fàcil trobar dades sobre treballadores, especialment sobre les que treballaven a domicili, perquè generalment no apareixien a les relacions de personal o altra documentació d'empresa. En aquest context, Cuadras i Prim i Corominas i Cia. són

¹¹ Les dades sobre teixits de llana són de 1914, probablement s'ajusten força a la realitat, perquè la de filats de llana és idèntica per 1914 i 1920.

dues de les fàbriques sabadellenques que aporten més informació per a aquest període sobre treballadores tèxtils, a través dels seus llibres de setmanals i relacions de personal.

A la taula 16 podem observar que el percentatge de dones que treballaven a la filatura d'estam Cuadras i Prim entre 1901 i 1941 va ser gairebé sempre superior al 55% de la plantilla.

Taula 16: Treballadors i treballadores de Cuadras i Prim, 1901-1941

	1901	1911	1917	1921	1931	1941
Homes	93	138	157	110	230	152
Dones	113	207	201	178	298	174
TOTAL	206	345	358	288	528	326
% homes	45,1	40,0	43,9	38,2	43,6	46,6
% dones	54,9	60,0	56,1	61,8	56,4	53,4

Font: AHS. Cuadras i Prim: Setmanals¹²

En el cas de l'empresa llanera Corominas, de cicle complet, el 15 d'agost de 1927 hi treballaven 66 persones de les quals 34 eren dones¹³. Si ho comparem amb les dades del cens de 1919 veiem que llavors hi treballaven 87 i que 36 eren dones. És a dir, aparentment les dones eren aproximadament el 40% de la plantilla el 1919 i el 50% el 1927. Aquestes dades, però, s'han de completar amb la inclusió de les treballadores a domicili, un contingent molt nombrós que tenia una relació informal amb l'empresa i que actuava com a regulador de la producció en un sector inestable. La documentació ens mostra que al llarg de l'any 1927 van treballar per a *Corominas* amb una certa regularitat 4 escudadores i 4 esborradores. Però la mà d'obra més nombrosa la formaven les cosidores. Als llibres de setmanals de l'empresa hi consten 60 cosidores durant l'any 1927, una quantitat impressionant, tot i que hem de tenir en compte que aquestes dones no sempre treballaven durant tot l'any, ni totes cosien el mateix volum de peces, sinó que eren llogades només en les èpoques amb més feina¹⁴.

5.1.2. La guerra civil i la dictadura franquista

L'any 1936 al sector tèxtil llaner sabadellenc treballaven 10.982 persones, de les quals com a mínim la meitat eren dones (Calvet, 1992). Algunes empreses estaven especialment feminitzades, com és el cas de la fàbrica de teixits de llana Molins

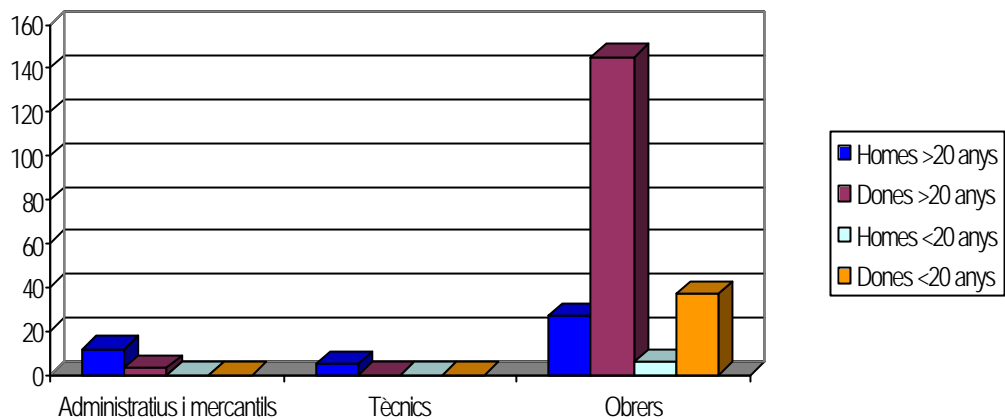
¹² Les dades de 1921 són similars a les que apareixen per a aquesta empresa en el cens d'obriers de 1919.

¹³ AHS. Corominas: *Relacions de personal, 1927-1953*.

¹⁴ AHS. Corominas: *Setmanals a preu fet, 1925-1941*.

Hermanos, on l'any 1945 treballaven 148 dones i 44 homes més grans de 20 anys, i 37 dones i 6 homes menors d'aquesta edat. Com es pot observar en el gràfic 17, les dones eren el 85% dels obrers, mentre només ocupaven el 20% de les places administratives i mercantils i cap dels tècnics no era dona.

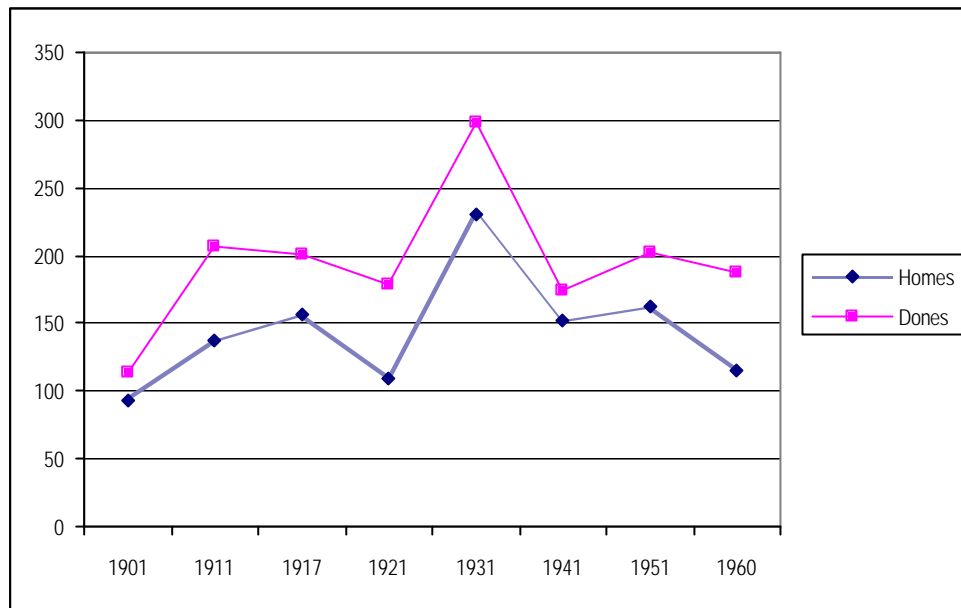
Gràfic 17: Molins Hermanos. Treballadors i treballadores, 1945

Font: AHS. Molins Hermanos: Qüestionari del Sindicat Tèxtil Comarcal de la Confederación Nacional Sindical, 26/03/1945.

La presència femenina al sector tèxtil segueix sent molt elevada en els anys cinquanta, malgrat els esforços del règim franquista per fomentar una doctrina de confinament de les dones a la llar. La pràctica en una ciutat industrial, com ara Sabadell, era ben diferent de la norma. El cas de l'empresa Cuadras i Prim mostra que en el conjunt del període 1900-1960 hi havia més treballadores que treballadors i que la proporció de dones durant els primers anys del franquisme era semblant a la d'altres anys, a l'entorn del 55% del total.

Gràfic 18: Evolució del nombre de treballadors i treballadores, Cuadras i Prim, 1901-1960

Font: AHS. Cuadras i Prim: Setmanals 1900-1961.

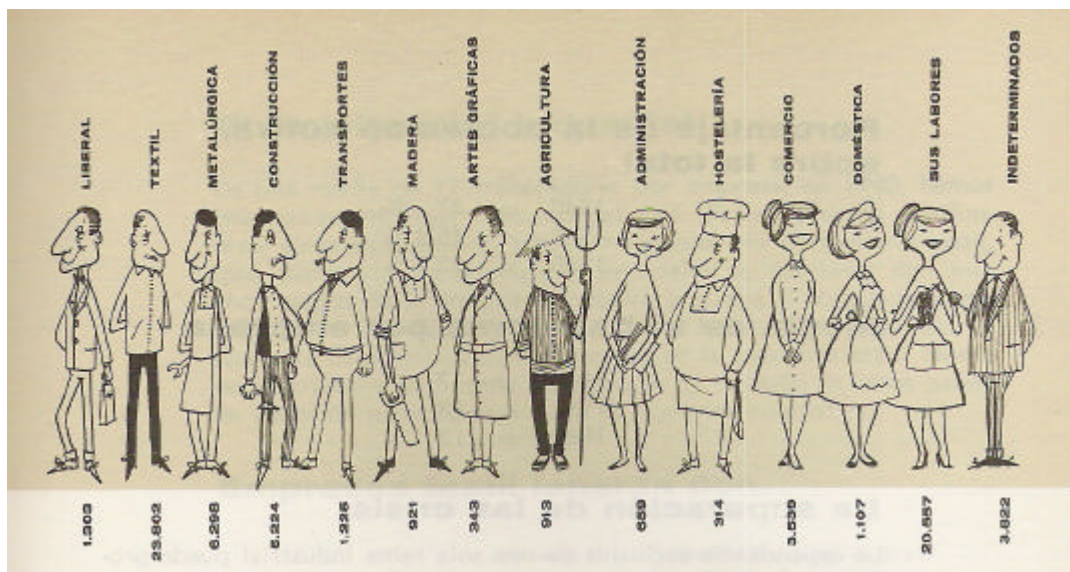
D'acord amb les dades de la COCIS, el 1957 el treball de les dones casades era molt més present al sector tèxtil que al metal·lúrgic¹⁵. Això es devia fonamentalment a una *tradició* d'oficis tèxtils femenins, que ja s'havien estereotipat com a "apropiats", i al fet que els sous al tèxtil eren més baixos de manera que feia difícil la supervivència només amb el sou del marit en els freqüents casos en que tots dos treballaven al tèxtil¹⁶. Tanmateix, es continuava representant públicament les dones com a mestresses de casa, o bé en tasques considerades *apropiades*, com ara l'administració, el comerç o el servei domèstic, com es pot veure en aquesta il·lustració, procedent d'una publicació de l'Ajuntament datada l'any 1961¹⁷. Es pot observar que, tot i la gran presència de dones a la indústria tèxtil, aquest sector es simbolitza amb la figura del treballador home.

¹⁵ Enquesta citada per Calvet (1992)

¹⁶ D'acord amb dades de la COCIS, el 1957 treballaven el 85% de les dones d'obrers tèxtils, enfront el 29% de dones d'especialistes del sector metal·lúrgic i 26% de dones de peons. L'any 1959 el sou anual d'un teixidor era de 29.475 pessetes, mentre a la metal·lúrgia, el d'oficial 1r era de 47.580 pessetes i el de peó de 31.497 pessetes. El mateix any el sou de teixidora era de 22.081 pessetes i el de cosidora de 20.114 pessetes (Calvet, 1992).

¹⁷ Aquesta imatge prové d'una publicació editada amb motiu de l'assoliment de la xifra simbòlica de 100.000 habitants. Es pot observar també l'estètica pròpia de l'època i l'atribució d'un ampli somriure a tots els dibuixos de sexe femení.

Imatge 21: Activitats professionals de la població. Sabadell, 1960

Font: Ajuntament de Sabadell (1961)

Una altra prova de què el treball femení seguia sent abundant és que l'any 1960, a la S.A. Marçet, una de les grans empreses tèxtils de Sabadell, hi treballaven 866 persones, de les quals dos terços eren dones¹⁸. A més, entre 1943 i 1958 la incorporació de dones a la plantilla d'aquesta empresa va ser en tot moment més elevada que la d'homes. No obstant això, les successives reduccions de plantilla iniciades a començaments dels seixanta van afectar principalment les dones (Oliver, 1999). Cal suposar que, a partir de llavors, a les dades oficials de les empreses hi apareixeran menys dones, però això no significa necessàriament que deixessin de treballar. Ben al contrari, moltes treballadores es van veure abocades a l'economia submergida, especialment treballant a domicili, o bé en petits tallers. Molt sovint la seva feina seguia depenent, tot i que indirectament, de les mateixes empreses tèxtils, però durant els seixanta també va emergir un nou subsector: el de la confecció seriada.

5.1.3. De la crisi a final de segle

Malgrat la tradició tèxtil, en el conjunt de Catalunya el 59% de les dones ocupades d'acord amb les dades del cens de 1981, treballava en el sector serveis. Respecte de les treballadores de la indústria, amb l'excepció del sector tèxtil, majoritàriament treballaven com a personal administratiu poc qualificat (Solé i Miguélez, 1987).

¹⁸ AHS. Arxiu S.A. Marçet: Fitxes de personal.

El sector de la confecció, plenament integrat en l'economia submergida –almenys en el que afectava a les treballadores–, va esdevenir una de les estratègies de supervivència en temps de crisi, juntament amb altres activitats domiciliàries. De fet, com ja hem indicat en el capítol 5, l'any 1979 l'atur va afectar més del 40% de la població activa, incidint especialment en la població femenina i jove, i s'estima que l'economia submergida generava entre el 30 i el 50% de la riquesa de la ciutat en els primers anys de la dècada dels vuitanta. La combinació de la tradició en el sector tèxtil de treballar *a mans* amb els interessos empresarials, que d'aquesta manera reduïen costos de local, supervisió i seguretat social, va consolidar el treball domiciliari com a recurs per fer front a l'atur –les treballadores– i a la crisi –l'empresariat– (Casals i Vidal, 1983).

L'any 1996 el 66,77% dels homes i el 43,04% de les dones sabadellenques més grans de 16 anys es consideren població activa. Entre la població no activa, el 0,32% dels homes i el 22,09% tenen com a activitat les “feines de la llar no remunerades” (Ajuntament de Sabadell, 2000).

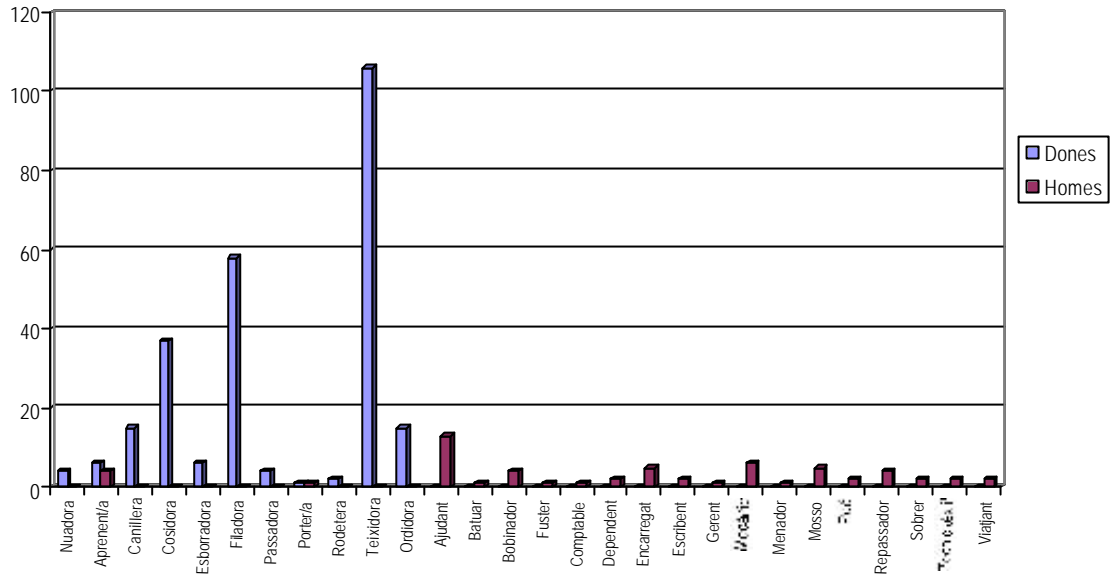
5.2. Oficis femenins a la indústria tèxtil llanera

Les dones estaven presents pràcticament en totes les fases del procés tèxtil, però això no significa que en l'accés al treball fos indiferent el sexe. Ben al contrari, hi havia una marcada divisió sexual del treball, així com un alt grau d'especialització. És a dir, les dones accedien a oficis considerats “femenins” i els homes a oficis considerats “masculins”. Alguns coexistien en la mateixa secció però, en molts casos, els territoris d'acció estaven també molt diferenciats. La major part dels oficis femenins es concentren a la filatura i el tissatge. Alguns dels més habituals eren el de cosidora, canonera, metxera, nuadora o ordidora. Excepcionalment, hi havia algunes feines que feien tant els homes com les dones però, generalment hi havia alguna diferència en la pràctica de l'ofici que s'utilitzava per justificar la diferència salarial. Per exemple, els teixidors i les teixidores no acostumaven a treballar amb els mateixos tipus de teler, com veurem més endavant. En el gràfic 19 queda palès que a l'empresa Molins Hermanos la segregació laboral era completa. Els únics oficis on trobem homes i dones són el de porter (a la nit) i portera (de dia), així com els aprenents que aprenien oficis diferents. Així, de les sis aprenentes que apareixen a la documentació de

l'empresa, una és aprenenta canonera, dues són aprenentes filadores i dues són aprenentes teixidores, mentre els nois són aprenents de manyà i de mecànic, i dos aprenents més sense especificar de quin ofici.

Gràfic 19: Molins Hermanos. Oficis més freqüents per sexe cap al 1940

Font: AHS. Molins Hermanos.

A la taula 17, elaborada a partir d'una reglamentació del sector llaner de 1943, s'especifica quines podien ser les feines de les dones en cada fase del procés de producció dels teixits de llana. Hi apareixen gairebé trenta oficis als que poden accedir les dones, fet que corrobora que el règim franquista utilitzava un doble discurs, tot fomentant un model de dona-mare-àngel de la llar, mentre paral·lelament reglamentava el treball femení a la indústria.

Taula 17: Oficis de les dones segons la Reglamentació de Treball de 1943

SECCIÓ	OFICI QUE POT FER UNA DONA
CLASSIFICACIÓ O SORTEIG DE LLANES	<ul style="list-style-type: none"> • Talladores de pega • Cosidores de saques
RENTAT	
PENTINATS: - Cardes - Guils, pentinadores i lliçoses	
FILATURA D'ESTAM: - Preparació - Filatura - Retorçat	<ul style="list-style-type: none"> • Oficiala de contínues • Oficiala dobladora • Oficiala de molinosa • Classificadoras de cartrons o tubs
REGENERATS	
FILATURA DE CARDA: - Preparació - Filatura	<ul style="list-style-type: none"> • Enganxadora (<i>Atadora</i>) • Enganxadora especial
FILS DE FANTASIA	<ul style="list-style-type: none"> • Dobladora • Oficiala bobinadora o rodetera • Oficiala de contínues
PAQUETERIA	<ul style="list-style-type: none"> • Oficiala paquetera • Oficiala aspiadora • Oficiala rodetera de madeixes • Oficiala de cabdells • Oficiala encaixadora
TEIXITS: - Preparació - Teixit - Repassat	<ul style="list-style-type: none"> • Canillera • Rodetera o bobinadora • Ordidora • Passadora • Nuadora • Teixidora • Escutiadora-esborradora • Sargidora
RAM DE L'AIGUA: - Aprestos: rentat, batans, carbonitzat, perxat de cardon, repassat - Tints: blanqueig, tint, guils i lliçoses, estampat - Acabats: màquines de secar, tundoses, perxes metàl·liques, premses, decatit, empaquetat	<ul style="list-style-type: none"> • Oficiala de tundoses i plegadores • Lletrista i rivetaire de teixits • Esborradores i escutiadores • Sargidora • Revisora empaquetadora

Font: *Gremio de Fabricantes de Sabadell: Reglamentación Nacional de Trabajo para el Sector Lana de la Industria Textil, 28/03/1943*¹⁹.

Per analitzar amb més detall els oficis de les dones, combinarem les fonts d'arxiu amb les fonts orals. Partirem bàsicament de la informació que proporciona el cens de 1919, que inclou els treballadors i treballadores més grans de dinou anys, i de les dades de l'empresa S.A. Marcet, de 1960, però també comptarem amb dades de les empreses

¹⁹ La *Ley de Reglamentaciones de Trabajo* es va promulgar el 16 d'octubre de 1942.

Cuadras i Prim, Corominas, i Molins Hermanos, i molta altra informació recollida a través d'entrevistes, generalment fetes a treballadores del sector²⁰.

En les pàgines següents hi ha diverses taules elaborades amb dades del cens patrons/obrers de 1919, on s'especifiquen quines eren les tasques on intervenien els treballadors i treballadores de Sabadell en cada subsector de la indústria llanera i la del ram de l'aigua. Les xifres totals comptabilitzen 3.298 dones i 2.593 homes en el cas de la llana. És a dir, les dones eren el 56% i els homes el 44% del total d'empreses de la indústria llanera. Aquestes dades contrasten clarament amb les de les indústries del ram de l'aigua on treballaven només 65 dones que suposaven el 6,2% del total de treballadors, mentre que els homes eren el 93,8% restant.

D'altra banda, a partir dels expedients de personal de la S.A. Marcet hem elaborat una relació de tots els oficis que feien els homes i les dones el 1960. A l'Arxiu Històric es conserven aproximadament 2.000 fitxes individuals, molt completes, que recullen dades familiars, econòmiques, de trajectòria laboral, etc. En aquest cas només s'ha apuntat l'ofici dels treballadors i treballadores que estaven en actiu el 1960. És a dir, s'ha intentat fer una fotografia d'aquell any per obtenir alguna orientació útil per comparar aquestes dades amb les d'anys anteriors.

5.2.1. La llana

Com hem vist en el capítol 4, per convertir la llana en teixit s'efectuen moltes operacions, que comencen amb la tria de la llana i la preparació, passen per la filatura i el tissatge i acaben amb els aprestos i acabats.

a) El sorteig

Tradicionalment, el sorteig era un ofici masculí, però a la secció també hi havia dones, que s'encarregaven de separar les llanes brutes de pega, una substància negra, molt difícil de treure, que era un residu del quitrà amb què sovint es marcaven les ovelles. Una altra tasca auxiliar era la de les cosidores de saques per a la llana.

---

²⁰ Un altre document que aporta dades sobre mà d'obra és el "Mercado de Trabajo", ja utilitzat per a les dades globals. En aquest apartat no el farem servir perquè conté menys detall sobre els oficis que el cens de 1919, però sí que ho farem més endavant per analitzar els salaris.

Taula 18: Oficis a la indústria llanera l'any 1919 a la fase de Sorteig

SORTEIG	Dones		Homes		TOTAL
Sortejador	0	0%	50	100%	50
Talladora de pega	13	100%	0	0%	13
Cosidora de saques	6	100%	0	0%	6
Pesador/a	2	33,3%	4	66,7%	6
	21	28%	54	72%	75

Font: AHS. Fons municipal. Treball. *Relación de los patronos de la demarcación de la COCIS clasificados en grupos y subgrupos, según el RD de 11/10/1919.*

En el cas de Cuadras i Prim, l'any 1901 hi havia 11 homes i 7 dones al sorteig, però l'any 1921 el nombre d'homes havia crescut fins a 19, mentre el nombre de dones es mantenia estable. És possible que les 7 dones fessin les tasques de pegaire (o talladora de pega) o altres d'auxiliars, perquè aquesta feina no apareix específicament en els llibres de setmanals²¹.

En aquest cens també apareixen els pesadors i pesadores, la majoria dels quals treballaven al Condicionament públic municipal, on es feien diferents treballs relacionats amb el control de qualitat.

Imatge 22: Sorteig de llana a la S.A. Marçet, anys cinquanta

Font: Fotos Duran / AHS

²¹ AHS. Cuadras i Prim. Setmanals, 1900-1960.

A la taula 19, veiem que, quaranta anys després, a la S.A. Marçet sí que hi havia dones sortejadores, però no tenim dades d'altres empreses per saber si l'ofici s'havia feminitzat de forma generalitzada.

Taula 19: Oficis a la S.A. Marçet l'any 1960 a la fase de Sorteig

SORTEIG	Dones		Homes		TOTAL
Sortejador/a	9	90%	1	10%	10
Oficiala sortejadora	1	100%	0	0%	1
Pesador	0	0%	1	100%	1
Sobrer	0	0%	2	100%	2
	10	71,4%	4	28,6%	14

Font: AHS. Arxiu S.A. Marçet: Fitxes de personal.

b) La filatura

La filatura és una secció molt feminitzada, amb gran diversitat d'oficis, alguns dels quals van anar canviar de denominació al llarg dels anys. Així, el que els anys 1911 i 1917 eren màquines de bobinar i de tórçer a la fàbrica Cuadras i Prim, l'any 1921 eren contínues de bobinar i contínues de tórçer, i el 1951 hi figuren les *retorcedoras*²². Aquestes diferents denominacions responen a variacions tecnològiques i a l'ús del castellà i el català en diferents moments²³.

Imatge 23: Contínua de filar a la fàbrica Artèxtil, 1952

Font: A.Centelles / AHS

²² AHS. Cuadras i Prim, Salaris, 1901-1960.

²³ La diversitat de denominacions per a les màquines i els oficis han complicat el seu estudi.

Taula 20: Oficis a la indústria llanera l'any 1919 a la fase de Filatura

FILATURA	Dones		Homes		TOTAL
Batanador	0	0%	1	100%	1
Bobinador/a	13	23,2%	43	76,8%	56
Borra	6	54,6	5	45,4%	11
Carda	4	22,2%	14	77,8%	18
Carregador/a	36	42,86	48	57,14	84
Classificador/a de draps	148	80,4%	36	19,6%	184
Debanadora/ aspiadora	11	100%	0	0%	11
Desmotadora	5	100%	0	0%	5
Doblats	48	96%	2	4%	50
Enganxadora	87	100%	0	0%	87
Entornador/a	221	96,5%	8	3,5%	229
Filador/a	169	67,6%	81	32,4%	250
Flassadora	28	100%	0	0%	28
Guils – pentinats	10	100%	0	0%	10
Metxer/a	184	98,9%	2	1,1%	186
Pentinats	7	87,5%	1	12,5%	8
Preparació	55	100%	0	0%	55
Repassador (màquina)	0	0%	38	100%	38
Rodetera	91	100%	0	0%	91
Selfactines	54	80,6%	13	19,4%	67
Torcats	81	100%	0	0%	81
Untador	0	0%	6	100%	6
	1258	80,7%	300	19,3%	1558

Font: AHS. Fons municipal. Treball: *Relación de los patronos de la demarcación de la COCIS clasificados en grupos y subgrupos, según el RD de 11/10/1919.*

L'any 1919 el 80% dels llocs de treball de la filatura estaven ocupats per dones. A la filatura de carda de les indústries de llanes regenerades les treballadores feien de **classificadores de draps**, un ofici poc qualificat que consistia en separar els retalls i els draps usats en funció del seu tipus, abans de triturar-los i convertir-los en matèria per a la filatura. A la filatura de carda, també era freqüent que treballessin com a **carregadores** de les cardes o com a **desmotadores**, feina consistent en eliminar els residus vegetals de la llana.

A la filatura d'estam, les dones eren la immensa majoria en la preparació i en les màquines de pentinats com les **metxeres**, els **guils** i els **pentinats**. En els dos casos–

carda i estam- les dones s'encarregaven de **debanar**, fer els **rodets**, **enganxar fils**, i vigilar les màquines de **doblats** i **torçats**. La tasca del filat, inicialment amb selfactines i posteriorment amb contínues, la compartien homes i dones, tot i que aquestes predominaven. Portar una selfactina significava enganxar els fils, preparar la mudada (canvi de les fusades) i vigilar la màquina. A vegades treballaven en grup, de manera que per fer una mudada aturaven les altres màquines.

Ese es de la... de la continua de hilar, de estambre que diga, y entonces el hilo viene, viene así, ¿no? Allí representa que es la bobina, y entonces viene la bobina y la pua, tiene estiraje, digamos... este estiraje, ¿no? así, y tuerce. Y entonces cuando está torcido, como esto se va para allá se va enroscando en la husada y se va haciendo la husada, y pica abajo. Entonces sale otra vez la mecha, digamos, sale otra vez el hilo. Porque mientras no..., tiene como un freno y no puede salir más hilo, porque si sale más hilo... (...) ... pero la máquina aquí, cuando tiene este tramo de hilo ya para, ya no deja ir más mecha, ya se queda quieta, ¿no? Y entonces ya viene el carro, digamos, la... las husadas, se viene enroscando, enroscando, enroscando, hasta que pica aquí abajo y entonces vuelve a estirar y vuelve a eso, hasta que... que hila en la husada. (EDITA, 1928)

Per elaborar fils com el de moliné, de molta qualitat, també calia fer servir el reunidor per obtenir un fil més fort a partir de vàries fusades. El reunidor i la contínua de retort també eren màquines habitualment utilitzades per les treballadores.

A l'empresa llanera Molins Hermanos, l'any 1940, sobre una mostra de 238 treballadors i treballadores²⁴, la filatura estava en mans de les dones, amb 6 enganxadores i 51 filadores. Només trobem 3 homes com a ajudants de filatura, 4 com a bobinadors i 2 més que exercien una tasca de comandament, com a encarregats.

En el cas de la S.A. Marcet, es pot observar com les feines de dobladora, rodetera i totes les de màquines pentinadores (guils, metxera, pentinadora...) segueixen sent pròpies de les dones. També veiem que les selfactines ja han estat substituïdes per les contínues, però la tasca de filar segueix sent femenina. El fet que aquesta font inclogui els treballadors i treballadores de totes les edats, al contrari que el cens de 1919 que exclou els menors de 19 anys, permet veure que les aprenentes ho són d'un ofici en concret. És a dir, quan les noies entren a la fàbrica comencen a aprendre l'ofici

---

²⁴ A la base de dades elaborada sobre aquesta empresa hi apareixen 450 registres, tots ells referents als anys 1939-1947, el 80% dels quals correspon a dones. No sabem, però si tots ells van coincidir en el mateix temps. En canvi,

amb una dona més veterana, es formen a l'empresa. Aquestes dades també fan referència a la treballadora del *quarto* del fil, que era l'encarregada de preparar el fil que es necessitava per a les mudades de cada màquina.

Taula 21: Oficis a la S.A. Marcet l'any 1960 a la fase de Filatura

FILATURA	Dones		Homes		TOTAL
Acopladora	6	100%	0	0%	6
Aprenenta	1	100%	0	0%	1
Aprenenta guils	6	100%	0	0%	6
Aprenenta	7	100%	0	0%	7
Ajudant filatura	0	0%	3	100%	3
Ajudant	0	0%	4	100%	4
Ajudant rentats	0	0%	2	100%	2
Aprenent	0	0%	1	100%	1
Bobinador/a	1	50%	1	50%	2
Dobladora	23	100%	0	0%	23
Empaltadora	10	100%	0	0%	10
Encaixadora	5	100%	0	0%	5
Filadora	1	100%	0	0%	1
Oficial cardes	0	0%	6	100%	6
Oficiala	62	100%	0	0%	62
Oficiala filatura	1	100%	0	0%	1
Oficial/a guils	27	93,1%	2	6,9%	29
Oficial llissosa	2	25%	6	75%	8
Oficiala	24	100%	0	0%	24
Oficiala	4	100%	0	0%	4
Pentinadora	5	100%	0	0%	5
Quarto fil	1	100%	0	0%	1
Rodetera	67	100%	0	0%	67
Untador	0	0%	2	100%	2
	253	90,4%	27	9,6%	280

Font: AHS. Arxiu S.A. Marcet: Fitxes de personal.

podem treballar amb una mostra més petita, de 238 registres, formada per les persones en actiu el 7 de juny de 1940 d'acord amb una "Relació jurada del personal que treballa a la casa". D'aquests, el 87% eren dones.

Els testimonis orals també fan referència al fet que les dones fossin majoria i parlen de la duresa dels oficis de preparació, perquè el tractament de la fibra requeria unes condicions d'humitat ambiental, i perquè part de les tasques requerien fer un gran esforç físic.

EUGENIA: *Mujeres sólo, sólo mujeres vi yo. Y siempre jóvenes, mayores no hubieran resistido el calor que hacía en las continuas.*

ENT: *Mujeres jóvenes...*

PEPA: *Sí, en la preparación siempre jóvenes, y mujeres.*

EUGENIA: *Siempre jóvenes... se habían mareado, el hilo necesita una especie de aire acondicionado... de aire húmedo.*

PEPA: *En los telares no, en los telares eran más hombres que mujeres.*

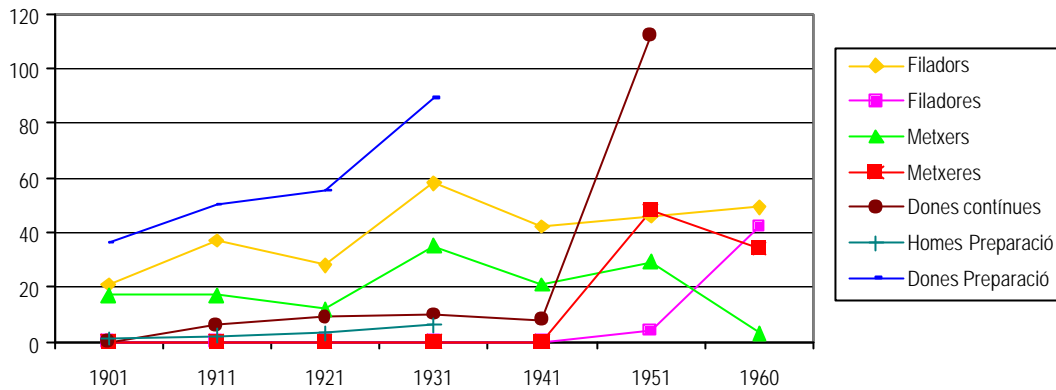
(Grup de memòria a Campoamor, 22/06/2000)

Nosotras en la preparación lo pasábamos muy mal, claro... (...) te agotabas mucho (...) el ejercicio físico era muy importante, hacíamos... mucha fuerza. (PEPA)

Yo, en las continuas... ¿te acuerdas que había que arrastrar una caja? (...) Doscientas fusadas... doscientas fusadas tenía la máquina, tiene, pero claro, llenas de hilo... pues pesaba mucho, yo me hernié... (EUGENIA)

Y a lo mejor te cogían todo un carretón que arrastrabas veintipico de kilos... y tú le empujabas al carretón, a veces iba una delante y una detrás. Y a veces, sí no era mucho, pues lo cargabas un poquito menos e iba una sola. O sea que..., sí, lo que es ejercicio físico tenías que tener mucha fuerza porque si no, no lo aguantabas..” (PEPA)

L'anàlisi de les llibretes de setmanals de la filatura Cuadras i Prim mostren que al llarg del període 1901-1960 a la preparació hi treballaven majoritàriament dones, mentre els filadors eren sempre homes, amb l'excepció dels darrers anys quan aquest era un ofici *unisex*. En canvi, a les contínues de filar hi treballaven dones. Altres oficis, com ara el de metxer o metxera, van evolucionar en el cas d'aquesta empresa cap a una progressiva feminització.

Gràfic 20: Evolució d'alguns oficis de la filatura Cuadras i Prim, 1901-1960

Font: AHS. Cuadras i Prim. Setmanals, 1900-1961

c) El tissatge

El tissatge comprèn tant la preparació de l'ordit i del fil de trama com el procés de teixir. Totes aquestes feines eren típicament femenines, excepte la de teixir, en què el 42% eren dones i el 57% homes.

Taula 22: Oficis a la indústria llanera l'any 1919 a la fase de Tissatge

TISSATGE	Dones		Homes		TOTAL
	Nombre	%	Nombre	%	
Canonera	129	100%	0	0%	129
Ordidor/a	137	98,6%	2	1,4%	139
Passadora	11	100%	0	0%	11
Nuador/a	114	80,3%	28	19,7%	142
Teixidor/a	661	42,6%	890	57,3%	1551
	1052	53,3%	920	46,7%	1972

Font: AHS. Fons municipal. Treball: *Relación de los patronos de la demarcación de la COCIS clasificados en grupos y subgrupos, según el RD de 11/10/1919.*

La **canonera** és qui prepara el fil de la trama, amb la màquina de fer bitlles o canons, que són el nucli de la llançadora. Per fer-ho, anava al *quarto* del fil a buscar el material que necessitava i preparava el nombre de bitlles que necessitava cada teixit, és a dir, calia calcular quants canons calien per no haver d'aturar un teler ni haver de desfer després els que sobraven. Aquesta és l'única tasca que requereix la preparació de la trama.

Imatge 24: Canonera a la fàbrica Artèxtil, 1952

Font: A.Centelles / AHS

En canvi, preparar l'ordit és més complicat. Primer cal fer ús de l'ordidor, per tal d'ordenar els fils de les bobines que estan col·locades a les filetes. Aquests fils s'enrotllen sobre el tambor de l'ordidor, agrupats en faixes, i, posteriorment, es traspassen al plegador d'ordit que després alimentarà el teler. Per tal de detectar els fils que es trenquen hi ha un element anomenat parafil. Les **ordidores** havien de col·locar els fils a les filetes i, un cop iniciada la tasca mecànica, vigilar el fil i la seva disposició, fer els nusos quan es trencava, preparar les faixes i les creus, que servien de guia, etc.

També hi havia ordidors a mà, que es feien servir sobretot per ordir banderes, és a dir, mostres de teixit, molt útils per elaborar els mostraris. Amb un ordidor a mà una treballadora experimentada podia ordir una bandera de quatre mil fils amb deu metres de llarg en dues hores i mitja o tres. En canvi, amb l'ordidor mecànic eren necessàries set o vuit hores perquè calia embrocar molts més fils.

Imatge 25: Ordidora a la fàbrica Artèxtil, 1952

Font: A.Centelles / AHS

Després de l'ordidora, era el torn de la **passadora**, que havia de passar tots els fils d'ordit, un per un, per les malles dels lliços que després es col·locarien al teler. Les passadores treballaven habitualment en parella. Primer calia preparar els lliços i les bagues necessàries, segons la disposició marcada per l'oficina tècnica, així com les creus, unes guies per mantenir sempre l'ordre dels fils. Una de les treballadores s'asseia entre el plegador i la napa vertical de fils, que es feien pujar amb una barra elevada, i actuava com a entregadora dels fils, seleccionant-los un per un. L'altra, asseguda enfront dels lliços, seleccionava amb la mà esquerra una baga, i amb la mà dreta introduïa en el seu ullet un ganxet, el passava també per la planxeta i el paraordit, i estirava cap a ella el fil que li donava la seva companya. L'entregadora sempre s'ha d'avançar per tenir el fil preparat quan el necessita la passadora. La feina requereix molta habilitat i habitualment es passen una mitja de 600 fils per hora, tot i que el ritme depèn molt del tipus de fil i el nombre de lliços. Quan s'han passat tots els fils, es pentinen i es lliquen en manats, quedant preparat per al teler.

Porque la que me enseñaba a mí era de la derecha, dice "no, no, tienes que aprender de la izquierda", dice "ya aprenderás igual, lo que pasa es que tienes que aprender de la izquierda", porque tiene que haber de... que haga, una de derecha y una de izquierda, si no va muy mal... después hay que contar mucho. Porque si hace una de derecha y una de izquierda te pones en el medio, pones la pieza, más o menos, para que venga justo, que no sobre y eso, pero te pones en el medio. (MARGARITA, aprox.1920)

Quan un teler anava a produir un teixit igual al que ja havia fet, no calia passar, sinó que es **nuava** l'ordit ja teixit amb el del nou plegador. Per fer-ho calia que tingués el mateix nombrat, és a dir, el mateix nombre de fils. La nuadora havia de tenir en compte el dibuix que feia la peça i comptar tots els fils que el formaven.

... pero como yo sabía contar y todo eso pues ya no me costó nada aprender. Porque ellas sí podían aprender a nuar más deprisa o más despacio pero contar... no sabían contar ninguna. Y eso hay que contar los passatges, los dibujos, eh. No cuentas con el lápiz, no, de memoria. Con las bagues, contar las bagues, contar los dibujos, saber las bagues que entran en cada dibujo... y no equivocarte de un hilo, porque si te equivocas de un hilo has de cortar toda la pieza después ya, eh, no te pienses que es tan fácil, eh. (MARGARITA, aprox.1920)

Després de totes aquestes operacions, finalment el fil es teixia. Als telers treballaven homes i dones però les **teixidores** més aviat treballaven a la llaneria i els teixidors a la panyeria. La llaneria era el gènere pels vestits de dona, que normalment tenia menys densitat de trama i s'acostumaven a fer amb filatura de carda i amb telers de garrot. L'amplada habitual era de 130 centímetres o fins i tot 120. La panyeria era el gènere per als vestits d'home i es feia amb telers més amples i més pesats, d'espasa. Sovint es teixia una amplada més gran, de 210, per acabar obtenint 150 després de passar pels batans.

Imatge 26: Teixidores a la Fàbrica Molins Hermanos, 1945 aproximadament

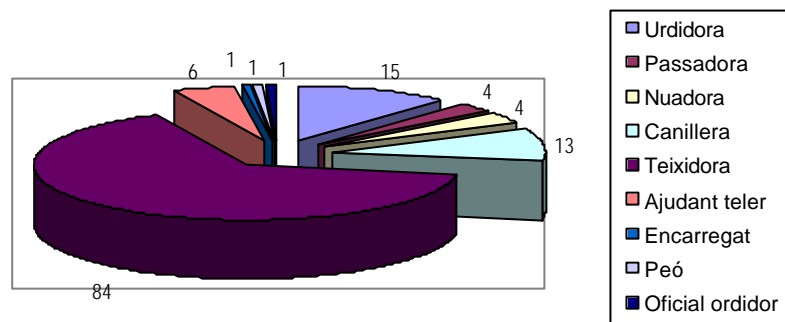

Font: Autor desconegut /AHS

La teixidora, o el teixidor, havia de vigilar que no es trenqués el fil de l'ordit o de la trama i aturar el teler en cas que es produís qualsevol incidència per arreglar-la sense que formés un defecte.

En el cas de l'empresa llanera Molins Hermanos, l'any 1940, oficis com ara passadora, nuadora o teixidora, els feien exclusivament les dones. Hi havia 6 homes ajudants de teler, un peó i un oficial ordidor. Tot i el predomini de les dones, l'encarregat era un home.

Gràfic 21: Oficis del tissatge a Molins Hermanos, 1940

Font: AHS. Molins Hermanos: Relació jurada del personal que treballa a la casa, 7/06/1940.

A la taula 23 observem que a la fàbrica Marçet, les coses seguien sent molt similars l'any 1960. Les dones eren la majoria de la plantilla al tissatge, i seguien concentrant-se especialment en els oficis de canonera, ordidora, passadora, nuadora i teixidora.

Taula 23: Oficis a la S.A. Marcet l'any 1960 a la fase de Tissatge

TISSATGE	Dones		Homes		TOTAL
Ajudant passadora	1	100%	0	0%	1
Ajudant ordidora	1	100%	0	0%	1
Auxiliar telers	0	0%	1	100%	1
Canonera	57	100%	0	0%	57
Encolador	0	0%	1	100%	1
Nuadora	8	100%	0	0%	8
Oficiala ordidora	2	100%	0	0%	2
Oficial encolats	0	0%	2	100%	2
Ordidora	9	100%	0	0%	9
Passadora	2	100%	0	0%	2
Peó ordidora	1	100%	0	0%	1
Teixidor/a	103	69,6%	45	30,4%	148
	184	79%	49	21%	233

Font: AHS. Arxiu S.A. Marcet: Fitxes de personal.

En els últims anys, però, algunes d'aquestes tasques, com ara la de la **passadora**, s'han mecanitzat i actualment hi ha màquines de passar que són molt ràpides i automatitzen varies feines. Les empreses més grans en disposen, tot i que requereixen una gran inversió, ja que a més de la màquina cal que tots els lliços siguin iguals, amb el marc i les malles idèntiques, de manera que tots els telers han d'unificar el seu equipament. Funcionen amb un ordinador i sovint les porten les dones.

És a dir, que en tres quarts, en tres quarts, havia fet aquella màquina, doncs la feina de què et diré jo, de dues passadores llestes durant cinc hores. Clar, doncs des de què van tenir aquesta màquina es van acabar les passadores. (MARMINIÀ)

Actualment hi ha molt poques dones que treballin com a passadores perquè les grans empreses tenen màquines de passar, però, també, perquè l'especialització de la indústria ha provocat que la majoria de fàbriques produeixin molts metres del mateix teixit, de manera que no cal passar tan sovint.

Avui dia un teler muntat d'una manera poden passar anys sense que hagi de tornar a passar, només nuar, però aquella època sí. (MARMINIÀ)

Antigament, a part de les passadores que estaven fixes, que no eren gaires, n'hi havia moltes que no eren estables a una fàbrica, sinó que les cridaven quan calia passar una peça i gairebé sempre treballaven en colles. Actualment queden dues colles de passadores a Sabadell.

El treball de les ordidores també s'han anat mecanitzant i els moderns ordidors electrònics substitueixen moltes de les funcions que feien les treballadores antigament.

d) Els acabats

Dins de la fase d'acabats es poden diferenciar dos blocs de feines: les que transformen el teixit, que rebien el nom de *ram de l'aigua*, fetes per homes quasi exclusivament i que tractarem en un altre apartat; i les que actuen sobre la qualitat de les peces acabades, reservades a les dones. Entre les que feien les dones destaca la de cosidora, que d'acord amb el cens de 1919, donava feina a 419 dones a fàbrica, però, a més, era l'ofici més característic de les treballadores a domicili²⁵.

Taula 24: Oficis a la indústria llanera l'any 1919 a la fase d'Acabats

ACABATS	Dones		Homes		TOTAL
Acabats	3	75%	1	25%	4
Aprestos	0	0%	26	100%	26
Tints	0	0%	12	100%	12
Esborradora	177	98,9%	2	1,1%	179
Cosidora/sargidora	419	100%	0	0%	419
Escutidora	208	100%	0	0%	208
Repassadora	11	100%	0	0%	11
	818	95,2%	41	4,8%	859

Font: AHS. Fons municipal. Treball: *Relación de los patronos de la demarcación de la COCIS clasificados en grupos y subgrupos, según el RD de 11/10/1919.*

En el cas de la fàbrica de Molins Hermanos, el 1940 hi treballaven 26 cosidores i 4 esborradores²⁶. S'observa una diferència de proporció entre esborradores i cosidores en el cens de 1919 i en el cas concret d'aquesta empresa. Aquesta divergència es pot atribuir al fet que sovint eren les mateixes cosidores les que feien també les tasques

²⁵ Aquesta descripció de l'ofici de cosidora va ser publicada a Domínguez (1999) i es basa en un breu text de Montserrat Flo, antiga cosidora, i en informació recollida a les entrevistes.

²⁶ AHS. Molins Hermanos: Relació jurada del personal que treballa a la casa, 7/06/1940. En aquest document es parla simultàniament de cosidores i "zurcidoras", que nosaltres hem unificat.

d'esborrar i d'escutiar. D'altra banda, desconeixem si a la relació de Molins Hermanos hi consten les cosidores a domicili, que a vegades ja rebien la peça esborrada.

La primera tasca que es fa és la de l'**esborradora**, que consisteix en treure els nusos de la peça bruta, és a dir, la peça que surt del teler. Els nusos es produeixen en el procés d'ordit o teixit, ja sigui pel fregadís en l'estesa o fent els canons i cons per a les trames. Sovint, la feina d'esborrar la feien les noies joves i senyores que no sabien cosir massa. Alguns nusos es podien dissimular al teixit però d'altres, com el de porc, que nuava dos caps, es notaven molt i calia aixecar-los amb la punxa i tallar-lo amb la grapa.

De vegades, quan es teixia amb llançadora de fusta, a còpia de fer servir la llançadora feia alguna petita esquirla de fusta, que quedava a dintre del teixit i això s'havia de treure amb molt *cuidado*, això ho feia l'esborradora. (MARMINIÑA)

L'esborradora deixava marcades amb guix blanc les feines per cosir a cada peça. El guix no portava cera i per tant no provocava problemes en el rentat. De totes maneres, es valorava molt quan la feina estava ben esborrada i hi havia la dita: *Una peça ben esborrada és mig cosida*.

Després, era el torn de la **cosidora**, que agafava la peça bruta, on l'esborradora havia assenyalat les feines, i l'havia de cosir el millor possible perquè no es notés res. Això implicava reparar els diferents esgueros que produïa el teler o el teixidor, com fils mal passats en la remesa del passatge o carreres molt llargues. Quan es van inventar les *llaunetes*, una eina metàl·lica de poc pes que produeix la parada del teler quan es trenca un fil d'ordit, es van evitar les carreres llargues. Però encara quedaven molts altres defectes, com ara els fils mal passats pel *pinta*, produïts perquè el teixidor desconeixia el passatge del dibuix. A vegades també havia de desfer nusos i encarar-los en peces de torçal i dibuix a la plana.

Sí, hay que repasarla, hay que irlas repasando, los nudos hay que quitárselos, hay quien los quiere cortados, hay quien los quiere cosidos, los nudos. Sí, depende de la casa que es... Luego si les falta un hilo, pues si es atravesado es una trancada, si es a lo largo es una carrera. A lo mejor hay unos poquitos de hilos juntos que pasan mal, eso le dicen un escarabajo. Luego un trocito de hilo gordo o más largo, o es..., si es un trocito pequeño pues es una gata, si es un... un hilo largo pues es un hilo gordo. (...) Bueno, luego hay varios dibujos. Está la plana que es lo más sencillo que hay, está la plana, la sarja, el

granito, el ojo de perdiz, y luego pues otros varios que yo ya no me acuerdo ni del nombre. (...) Dependiente de que dibujo pues se cose de una manera o de otra. (MARCELINA, 1949)

Sí, después tenies que buscar, bueno, esborrar..., esborrar, cosir les carreres, treure els escaguitxos, bueno deixar-la diguéssim polida per ja poder anar-la a rentar i tot. Bueno, después allà les repassen, normalment, les repassaven i después ja les posen en una pila i després les porten a rentar, bueno als acabats diguéssim. (JUANITA, 1935)

Les diferents agulles, de punta rodona o afilada, es feien servir en funció de l'article a cosir. Les més primes i delicades es destinaven a peces primetes de gramatge o per cosir perfilaria en sedes i raions per evitar les marques al teixit. També hi havia les agulles mitjanes que eren les més utilitzades perquè servien per un ventall ampli de gèneres. Per últim, les agulles gruixudes s'utilitzaven per l'article de gaban (gènere d'abric). No només per cosir, sinó també per desfer nusos i encarar-los amb els mateixos caps. També es feien servir grans *imperdibles* per fer apuntats, és a dir, per recollir un grup de feines encara pendants de cosir. No es podia escapar res, perquè el mèrit de la cosidora estava en deixar la peça cosida amb la màxima perfecció.

Les agulles, diguéssim, són especials i no són especials. N'hi havien unes que eren llargues així i feia una boleta abaix, i el cap de la de filar era així. Però generalment poques feien servir això. Eren agulles llargues així amb el cap així, com una agulla de cosir normal i corrent, l'única cosa una mica més llarga i el cap així. N'hi havien de més gruixudes, de més primes, clar, segons el gènere. Segons el gènere era gruixut necessitaves una agulla gruixuda. (JUANITA, 1935)

La cosidora, a més de les errades de teler, produïdes per la pròpia màquina, o per la pobresa dels fils, també havia de cosir *escarabats*, un garbuix de teles i trames que juntes no feien cap dibuix; *trencades*, trama que no ha passat; o *salpicats*, falles de màquines. També havia de donar solucions a tares com les clarianes produïdes per haver-se teixit un manyoc de borra o filots normalment en la trama quan la peça s'està teixint. Això es pot arreglar amb una pinteta de pues metàl·liques o amb una sola agulla, acostant d'una banda a l'altra els fils de trama i deixant-ho com la resta de la peça.

Una altra part de l'ofici de cosidora era el procés d'encomanar, que consistia en canviar el fil, posant-ne un de bo per treure el dolent que portés la peça, ja fos perquè era massa gruixut, faltat de torsió o canviat de color, per error de l'ordidor o del teler.

Amb una agulla sense bola es passava el fil bo dins del dolent i s'anava arrossegant per deixar el correcte i treure l'altre. En conjunt, l'ofici de la cosidora era complex i exigia concentració i habilitat, però, a més, s'anava aprenent amb el temps a arreglar els diferents tipus de faltes.

Imatge 27: Cosidores a la fàbrica Marcet, anys cinquanta

Font: Fotos Duran / AHS

Després del cosit, l'escutiadora treia totes les palles, borro i filots visibles. Per fer-ho, agafava un pedasset i se l'enganxava al braç esquerre, entre el canell i el colze. Allà s'anava posant tot el que recollia l'eina d'escutiar, una mena de pinces molt precises: les escuties. El pedasset evitava haver de raspallar la peça quan s'acabava d'escutiar. La tasca de l'escutiadora a vegades la feia la pròpia cosidora però no requeria tenir molts coneixements. Només calia veure la palla i estirar-la sense trencar el fil al que estava enganxada.

És clar, les palles aquestes, a part que visualment doncs, desmereixien el teixit, també a vegades passant la mà per sobre rascaven, feien una rascada, vol dir que això s'havia d'eliminar.
(MARMINIÀ)

A vegades es desmotaven les peces, operació que consistia en impregnar-les amb àcid sulfúric per destruir les restes d'origen vegetal. Lògicament, aquest procés només es podia fer quan les peces no portaven cotó.

Saps què és un ratllat tenis? És un fons doncs de color, què et diré ara jo, un gris marengo i allavors cada mig centímetre una ratlleta blanca. Bé, doncs normalment aquestes ratlletes blanques de vegades es feien amb cotó i, al ser marengo de les palles, és clar, al marengo, les palles de color groc s'hi veuen molt, a lo millor des de la fàbrica deien "això al desmot", i si allò ho posaven al desmot quedava la peça llisa, desapareixien totes les ratlles. Això havia passat més d'una vegada. (MARMIÑÁ)

Per últim, es feia el **repàs general**, per comprovar que no quedés cap feina per fer. A vegades a l'operació del rentat es feien *estiragassades* que la cosidora havia d'intentar salvar. Per això calia emprar l'enginy. Per exemple es podia passar les punxes del *cardo* o paper de vidre perquè no es veiés la part cosida massa arrasada, etc. La tasca de la repassadora, de fet, era una extensió de la cosidora, però sovint no calia que tingués tants coneixements perquè es limitava a fer l'últim repàs.

Taula 25: Oficis a la S.A. Marcet l'any 1960 a la fase d'Acabats

ACABATS	Dones		Homes		TOTAL
Aprenenta sargidora	1	100%	0	0%	1
Cosidora/sargidora	37	100%	0	0%	37
Esborradora	21	100%	0	0%	21
Esmerillador	0	0%	2	100%	2
Oficial tints	0	0%	7	100%	7
	59	86,8%	9	13,2%	68

Font: AHS. Arxiu S.A. Marcet: Fitxes de personal.

Com es pot observar, la proporció de la S.A. Marcet és molt similar a la del cens de 1919. Les tasques d'esborradora i cosidora segueixen sent molt importants numèricament, però havia desaparegut la figura de l'escutiadora, probablement perquè la llana que s'utilitzava l'any seixanta era de millor qualitat que la dels anys vint, de manera que segurament arribava més neta a fàbrica. D'altra banda, és possible que la pròpia cosidora escutiés les peces.

La cosidora era l'elit de les treballadores, ja que havien de tenir coneixements de teoria de teixits; havien de conèixer els diferents lligaments per poder deixar la peça ben cosida. A més, la seva feina era neta i per això es consideraven més afortunades que les ordidores o les passadores que s'havien d'embrutar molt les mans.

Les cosidores no, era un ofici net, eh, i per tant anaven ben arregladetes, feien goig les cosidores. (MARMIÑÁ)

La feina de la cosidora era molt important perquè recuperava peces que haurien anat per tara i es valorava molt l'experiència que anava adquirint la treballadora. Aquesta valoració fomentava un sentiment d'orgull de la cosidora per la feina ben feta.

Jo havia vist cosits, què et diré ara, d'aquell senyor que havia fet un forat, l'amplada de tot un cigarret foradada la roba, eh, i la cosidora deixar-ho que pel dret no coneixies res, eh, ho havia cosit tot, deixava els caparrons del revés, però pel dret tu no coneixies que allà hi hagués hagut un forat. Clar, això era una cosa laboriosíssima, i a més de ser laboriosa, la tècnica que havien de tenir per deixar-ho d'aquesta manera. I és que això no s'aprenia així com així, era a vaga de pràctica. (MARMIÑÁ)

Actualment hi ha molt poques cosidores perquè és més rendible abonar al client el preu dels metres amb tara que pagar una cosidora. Cal tenir en compte que amb les màquines més modernes normalment quan es detecta la tara ja és molt gran. Algunes empreses de panyeria fina sí que tenen cosidores, com ara *Artèxtil* o *Joan Domingo Casanovas*, ja que produeixen articles cars que no poden lliurar amb defectes per petits que siguin. Moltes empreses, en canvi, sí que tenen repassadores de llest, que busquen tares, però no s'entreenen a arreglar-les. Aquesta tasca es fa per no enviar peces tarades als confeccionistes (MARMIÑÁ).

En aquests quadres no ha quedat reflectida una altra tasca que també feien les dones: abans d'enviar les peces al **ram de l'aigua**, calia marcar-les per identificar-les i això ho feia la **lletreista** amb una màquina de cosir que feia punt de cadeneta. Generalment es feia amb cotó i s'hi feien constar les sigles del fabricant, el número de peça, l'article, etc. Aquesta tasca no donava suficient feina per a una treballadora, així que molt sovint la feia una de les cosidores.

e) Les feines de despatx

Els despatxos eren els establiments comercials de les fàbriques i complien la triple funció d'administració, magatzem i comerç. Eren també l'oficina dels viatjans, que actuaven com a agents comercials per vendre el producte arreu.

Taula 26: Oficis a la indústria llanera l'any 1919 a les feines de despatx

DESPATX	Dones		Homes		TOTAL
Comptabilitat	0	0%	14	100%	14
Dependent	0	0%	117	100%	117
Escrivent	0	0%	33	100%	33
Magatzem	7	30,4%	16	69,6%	23
Mecanògrafa	1	100%	0	0%	1
Tenedor de llibres	0	0%	11	100%	11
Viatjant	0	0%	44	100%	44
	8	3,3%	235	96,7%	243

Font: AHS. Fons municipal. Treball: *Relación de los patronos de la demarcación de la COCIS clasificados en grupos y subgrupos, según el RD de 11/10/1919.*

Els despatxos eren un territori bàsicament masculí. L'any 1919 només el 3% de les feines de despatx estaven ocupades per dones i totes treballaven en tasques auxiliars: set a magatzem i una com a mecanògrafa.

Imatge 28: Despatx de la fàbrica Mateo Brujas, anys vint

Font: Francesc Casañas i Riera / AHS

Per al cas de Molins Hermanos, en la documentació de l'empresa, referida bàsicament a la dècada de 1940, hi consten 2 dependents, 1 contable, 2 escrivents, 3 mossos de despatx i 2 mossos de magatzem, 2 tècnics tèxtils, 2 viatjants i el gerent, que és un dels fundadors de l'empresa. És a dir, quinze treballadors, tots quinze homes²⁷.

Taula 27: Oficis de despatx a la S.A. Marcet l'any 1960

DESPATX	Dones		Homes		TOTAL
Administratiu/va	0	0%	1	100%	1
Aspirant administrativa	8	88,9%	1	11,1%	9
Aspirant comptabilitat	3	100%	0	0%	3
Auxiliar administrativa	6	100%	0	0%	6
Auxiliar comptabilitat	5	71,4%	2	28,6%	7
Cap de vendes	0	0%	1	100%	1
Comptable	0	0%	1	100%	1
Jefe administratiu de 1 ^a	0	0%	2	100%	2
Oficial administratiu/va	1	16,7%	5	83,3%	6
Magatzemer	0	0%	2	100%	2
Mosso despatx	0	0%	1	100%	1
Mosso magatzem	0	0%	1	100%	1
Mosso vendes	0	0%	1	100%	1
Oficial magatzem	0	0%	1	100%	1
Oficial vendes	0	0%	8	100%	8
Viatjant	0	0%	1	100%	1
	23	45%	28	55%	51

Font: AHS. Arxiu S.A. Marcet: Fitxes de personal.

El 1960, la situació a la fàbrica Marcet havia canviat força i les dones ja ocupaven el 45% de les tasques de despatx, però sempre en posicions subordinades i realitzant les tasques complementàries. Totes, excepte una oficial administrativa, eren auxiliars o aspirants, és a dir, aprenentes, ja fos en el terreny administratiu o comptable.

Paral·lelament, en altres empreses tèxtils sorgiran noves professions per a les dones en l'àmbit administratiu, com les mecanògrafes, telefonistes, recepcionistes i secretàries (Calvet, 1999). Es tractava pràcticament sempre de tasques auxiliars,

²⁷AHS. Molins Hermanos: Documentació sobre el personal.

algunes de les quals molt relacionades amb l'aparició de nous aparells com les màquines d'escriure o els telèfons.

f) *Les posicions de comandament*

Amb el panorama que hem anat exposant, no sorprèn en absolut que les dones ocupin escassament el 9% dels oficis amb un cert poder de comandament a la jerarquia de l'empresa.

Taula 28: Oficis amb posició de comandament a la indústria llanera l'any 1919

POSICIONS DE PODER	Dones		Homes		TOTAL
Contramestre	0	0	14	100%	14
Cuidant/a	3	30%	7	70%	10
Director	0	0	2	100%	2
Encarregat/da	10	11,8%	75	88,2%	85
Majordom	8	6,45	116	93,6%	124
Manador/a	3	21,43	11	78,57	14
Enginyer	0	0%	1	100%	1
Teòric	0	0%	32	100%	32
	24	8,6%	258	91,4%	282

Font: AHS. Fons municipal. Treball: *Relación de los patronos de la demarcación de la COCIS clasificados en grupos y subgrupos, según el RD de 11/10/1919.*

Les dones que treballaven com a cuidantes, encarregades, majordomes o manadores, amb tota seguretat tenien altres dones al seu càrrec i, molt probablement, es tractava de cosidores. Aquest és un dels pocs àmbits de comandament que es reservava a les dones dins la fàbrica. De fet, hem observat anteriorment per a la fàbrica de Molins Hermanos que, fins i tot en el cas de tasques molt feminitzades, com ara la filatura o el tissatge, el rol d'encarregat anava a càrrec d'homes.

Encarregades... dones? No, no, potser n'hi havia alguna, però no.(...) No, abans, abans, abans... cuidanta de les cosidores. També, de vegades, potser en alguna fàbrica... què et diré ara jo, que hi hagués de retort potser hi havia també una encarregada, però... normalment no. (MARMIÑÁ)

La **cuidanta** era l'encarregada de repartir les peces a les cosidores i vigilar que el treball estigués ben fet. Les cuidantes tenien un cert poder pel fet d'influir en el repartiment de peces i algunes aprofitaven la seva posició per beneficiar o perjudicar

les treballadores en funció de les seves simpaties o interessos, és a dir, hi havia relacions de competència entre les diferents treballadores per obtenir determinades peces, les que resultaven millor pagades. Era freqüent que les nenes que començaven a cosir li portessin regals pel seu sant...

Jo *lo* que havia vist és això que et dic, la cuidanta, al *menos* la de cal Brujas, la Maria Llagostera, eh, d'això, tot un geni, cada... cada dissabte li portaven un conill. I era d'una cosidora, i després, quan va començar amb el conill, llavors una altra... quatre tomàquets, ja ho dic aquella, a part de lo que cobrava i lo que d'això... escolta se'n portava la panera cada setmana. (MARMINIÀ)

La **cuidanta** era la responsable del *cuarto* de les cosidores i normalment triava una cosidora dòcil com a ajudant. La cuidanta havia de ser una cosidora experta i molt sovint s'havia format a l'Escola Industrial.

A continuació veiem que a la S.A. Marcet, l'any 1960 només hi havia una dona amb una posició de comandament i, òbviament, es tractava de l'encarregada de les cosidores.

Taula 29: Oficis amb posició de comandament a la S.A. Marcet l'any 1960

POSICIONS COMANDAMENT	Dones		Homes		TOTAL
Ajudant contramestre	0	0%	6	100%	6
Ajudant tèoric	0	0%	2	100%	2
Contramestre	0	0%	24	100%	24
Encarregada	1	14,3%	6	85,7%	7
Majordom	0	0%	4	100%	4
	1	2,3%	42	97,7%	43

Font: AHS. Arxiu S.A. Marcet: Fitxes de personal.

Per a les dades de 1960, hem separat de les posicions de comandament una sèrie d'oficis de marcat caràcter tècnic, que sorgeixen amb l'especialització de les empreses.

Taula 30: Oficis tècnics a la S.A. Marcet l'any 1960

TÈCNICS	Dones		Homes		TOTAL
Auxiliar oficina tècnica	4	100%	0	0%	4
Delineant	0	0%	1	100%	1
Químic	0	0%	1	100%	1
Tècnic	0	0%	1	100%	1
Tècnic organització de 1ª	0	0%	1	100%	1
Teòric	0	0%	2	100%	2
	4	40%	6	60%	10

Font: AHS. Arxiu S.A. Marcet: Fitxes de personal.

L'espai per a les dones en aquest tipus és molt limitat, ja que només hi treballaven com a auxiliars d'oficina tècnica, l'únic ofici subordinat dels que hem considerat "tècnics". Les feines de molta qualificació, per tant, eren inaccessibles per a les dones, que s'havien de conformar amb els oficis tradicionalment femenins, de tipus manual, o bé, amb les tasques subordinades en l'emergent sector serveis.

g) Altres feines poc qualificades

Al cens de 1919 apareixen tota una sèrie de treballadors i treballadores que no tenien pròpiament ofici, sinó que eren ajudants, aprenents o obrers sense especificar res més sobre la seva feina. Es tracta d'una mà d'obra poc qualificada que col·laborava amb els que coneixien l'ofici o que, fins i tot, podien treballar com a eventuals en una secció quan era necessari.

Taula 31: Oficis poc qualificats a la indústria llanera l'any 1919

SENSE ESPECIFICAR	Dones		Homes		TOTAL
Ajudant	0	0%	254	100%	254
Aprenent	0	0%	2	100%	2
Auxiliar	2	5,9%	32	94,12	34
Màquines	7	46,7%	8	53,3%	15
Mosso	0	0%	61	100%	61
Obrer/a	58	55,2%	47	44,8%	105
Jornaler	0	0%	25	100%	25
Peó	0	0%	188	100%	188
Altres	28	%	36	%	64
	95	12,7%	653	87,3%	748

Font: AHS. Fons municipal. Treball: *Relación de los patronos de la demarcación de la COCIS clasificados en grupos y subgrupos, según el RD de 11/10/1919.*

D'acord amb el cens de 1919 aquestes tasques sense cap mena de qualificació les feien molt més els homes que no pas les dones, que només representaven el 13%, però cal tenir en compte un cop més que no es comptabilitzaven els menors de dinou anys, que probablement era la franja d'edat amb més aprenents i tasques poc qualificades. Mirant les dades del cas concret de la fàbrica Marcet pel 1960, és molt significatiu el nombre d'aprenentes.

Taula 32: Oficis poc qualificats a la S.A. Marcet l'any 1960

SENSE ESPECIFICAR	Dones		Homes		TOTAL
Aprenent/a	29	96,7%	1	3,3%	30
Ajudant	0	0%	7	100%	7
Peó	0	0%	59	100%	59
Altres	4	66,7%	1	3,3%	5
	33	32,7	68	67,3%	101

Font: AHS. Arxiu S.A. Marcet: Fitxes de personal.

h) Els oficis auxiliars

Al cens també queden reflectides les activitats auxiliars del sector, una sèrie d'oficis que no eren específicament tèxtils, però que eren necessaris perquè funcionés aquesta indústria, com ara vigilants, transportistes, manyans, mecànics, etc., que sovint requerien un aprenentatge i conèixer l'ofici. Majoritàriament es tractava de mà d'obra masculina. De fet, les dones que hi apareixen feien feines poc qualificades: una encarregada de la neteja i cinc porteres. És molt possible que aquestes porteres també s'ocupessin precisament de la neteja. En el cas de Molins Hermanos, el 1940 hi havia una portera i un porter²⁸.

²⁸ AHS. Molins Hermanos: Relació jurada del personal que treballa a la casa, 7/06/1940.

Taula 33: Oficis auxiliars a la indústria llanera l'any 1919

OFICIS AUXILIARS	Dones		Homes		TOTAL
Carreter	0	0%	27	100%	27
Electricista	0	0%	2	100%	2
Establer	0	0%	1	100%	1
Fogoner	0	0%	9	100%	9
Fuster	0	0%	6	100%	6
Guarda	0	0%	1	100%	1
Manyà	0	0%	18	100%	18
Mecànic	0	0%	14	100%	14
Motors/caldera	0	0%	4	100%	4
Neteja	1	6,2%	15	93,8%	16
Paqueteria	0	0%	2	100%	2
Porter/a	5	31,2%	11	68,8%	16
Sereno	0	0%	17	100%	17
Vigilant	0	0%	5	100%	5
Xofer	0	0%	2	100%	2
	6	4,3%	134	95,7%	140

Font: AHS. Fons municipal. Treball: *Relación de los patronos de la demarcación de la COCIS clasificados en grupos y subgrupos, según el RD de 11/10/1919.*

La situació es reproduïa a l'empresa S.A. Marcet, on tots aquest oficis eren masculins, excepte un, una aprenenta de laboratori.

Taula 34: Oficis auxiliars a la S.A. Marcet l'any 1960

OFICIS AUXILIARS	Dones		Homes		TOTAL
Ajudant fogoner	0	0%	1	100%	1
Ajudant laboratori	0	0%	1	100%	1
Ajudant mecànic	0	0%	1	100%	1
Ajudant pintor	0	0%	1	100%	1
Aspirant laboratori	1	100%	0	0%	1
Aprenent fusteria	0	0%	1	100%	1
Aprenent lampista	0	0%	1	100%	1
Conductor	0	0%	3	100%	3
Electricista	0	0%	3	100%	3
Fogoner	0	0%	4	100%	4
Fuster	0	0%	7	100%	7
Lampista	0	0%	2	100%	2
Manobre	0	0%	3	100%	3
Mecànic	0	0%	1	100%	1
Peó paleta	0	0%	4	100%	4
Pintor	0	0%	3	100%	3
	1	2.7%	36	97.3%	37

Font: AHS. Arxiu S.A. Marcet: Fitxes de personal.

Però en aquest cas, hem contemplat una nova classificació d'oficis relacionats amb el sector serveis que respon al sorgiment d'unes noves necessitats dins d'una empresa de grans dimensions. Es tracta de feines adreçades a millorar les condicions de treball de les famílies, com ara el servei de guarderia, l'economat, la barberia, els jardins... És molt significatiu que les dones comencen a ocupar algunes de les feines de servei als altres, com a extensió del seu paper de cuidadores en el si de la família. Així, per exemple, totes les feines de la guarderia les assumeixen les dones.

Taula 35: Oficis de Serveis a la S.A. Marcet l'any 1960

SERVEIS	Dones		Homes		TOTAL
Aspirant oficial	1	100%	0	0%	1
Auxiliar economat	1	100%	0	0%	1
Barber	0	0%	1	100%	1
Botones	0	0%	4	100%	4
Directora guarderia	1	100%	0	0%	1
Economat	1	100%	0	0%	1
Jefe economat	0	0%	1	100%	1
Guardadora	1	100%	0	0%	1
Infermera	1	100%	0	0%	1
Neteja	16	100%	0	0%	16
Guarda jurat	0	0%	2	100%	2
Jardiner	0	0%	1	100%	1
Parvulista	1	100%	0	0%	1
Metge	0	0%	1	100%	1
Peó garatge	0	0%	1	100%	1
Peó jardiner	0	0%	1	100%	1
Repartidor coca-cola	0	0%	3	100%	3
Porter	0	0%	2	100%	2
Xofer	0	0%	2	100%	2
	23	54,8%	19	45,2%	42

Font: AHS. Arxiu S.A. Marcet: Fitxes de personal.

5.2.2. El ram de l'aigua

Com hem comentat anteriorment, el ram de l'aigua era un sector molt poc feminitzat. Les dones eren només el 6% i cap no tenia un ofici específicament del sector. És a dir, en aquest cas, hi havia treballadores poc qualificades, operàries que col·laboraven en els processos però sense tenir un ofici definit; i també altres treballadores que realitzaven feines similars a les que hem vist per a la llana, com ara les esborradores, cosidores, o guils. Per últim, les dones també començaven a incorporar-se a aquest sector per a les feines de serveis, atès que trobem tres mecanògrafes.

Taula 36: Oficis a les indústries del ram de l'aigua l'any 1919 a la fase d'Aprests i Acabats

APRESTS I ACABATS	Dones		Homes		TOTAL
Acabats	0	0%	5	100%	5
Aprestador	0	0%	74	100%	74
Bataner	0	0%	14	100%	14
Cosidora	11	100%	0	0%	11
Classificador	0	0%	12	100%	12
Desgreixador	0	0%	4	100%	4
Doblador	0	0%	3	100%	3
Empaquetadora	7	100%	0	0%	7
Esborradora	1	100%	0	0%	1
Estricador	0	0%	15	100%	15
GUILS	6	100%	0	0%	6
Perxes	0	0%	24	100%	24
Premsa	9	60%	6	40%	15
Rentats	0	0%	1	100%	1
Tints	0	0%	75	100%	75
	34	12,7%	233	87,3%	267

Font: AHS. Fons municipal. Treball: *Relación de los patronos de la demarcación de la COCIS clasificados en grupos y subgrupos, según el RD de 11/10/1919.*

Taula 37: Oficis amb una posició de comandament a les indústries del ram de l'aigua l'any 1919

POSICIONS COMANDAMENT	Dones		Homes		TOTAL
Cuidant	0	0%	7	100%	7
Director	0	0%	1	100%	1
Encarregat	0	0%	66	100%	66
Majordom	0	0%	16	100%	16
Manador tundoses	0	0%	15	100%	15
Subdirector	0	0%	1	100%	1
	0	0%	106	100%	106

Font: AHS. Fons municipal. Treball: *Relación de los patronos de la demarcación de la COCIS clasificados en grupos y subgrupos, según el RD de 11/10/1919.*

Taula 38: Oficis poc qualificats a les indústries del ram de l'aigua l'any 1919

SENSE ESPECIFICAR	Dones		Homes		TOTAL
Ajudant	0	0%	57	100%	57
Auxiliar	0	0%	1	100%	1
Maquinista	0	0%	6	100%	6
Mosso	0	0%	2	100%	2
Operari/ària	22	12,6%	153	87,4%	175
Peó	0	0%	268	100%	268
Altres	0	0%	13	100%	13
	22	4,2%	500	95,8%	522

Font: AHS. Fons municipal. Treball: *Relación de los patronos de la demarcación de la COCIS clasificados en grupos y subgrupos, según el RD de 11/10/1919.*

Taula 39: Oficis auxiliars a les indústries del ram de l'aigua l'any 1919

OFICIS AUXILIARS	Dones		Homes		TOTAL
Carreter	0	0%	58	100%	58
Fogoner	0	0%	18	100%	18
Fuster	0	0%	1	100%	1
Manyà	0	0%	14	100%	14
Mecànic	0	0%	2	100%	2
Porter/a	1	20%	4	80%	5
Químic	0	0%	2	100%	2
Sereno	0	0%	13	100%	13
	1	0,9%	112	99,1%	113

Font: AHS. Fons municipal. Treball: *Relación de los patronos de la demarcación de la COCIS clasificados en grupos y subgrupos, según el RD de 11/10/1919.*

Taula 40: Oficis de despatx a les indústries del ram de l'aigua l'any 1919

DESPATX	Dones		Homes		TOTAL
Comptabilitat	0	0%	1	100%	1
Dependent	0	0%	15	100%	15
Escrivent	0	0%	22	100%	22
Mecanògrafa	3	100%	0	0%	3
Tenedor llibres	0	0%	2	100%	2
	3	7%	40	93%	43

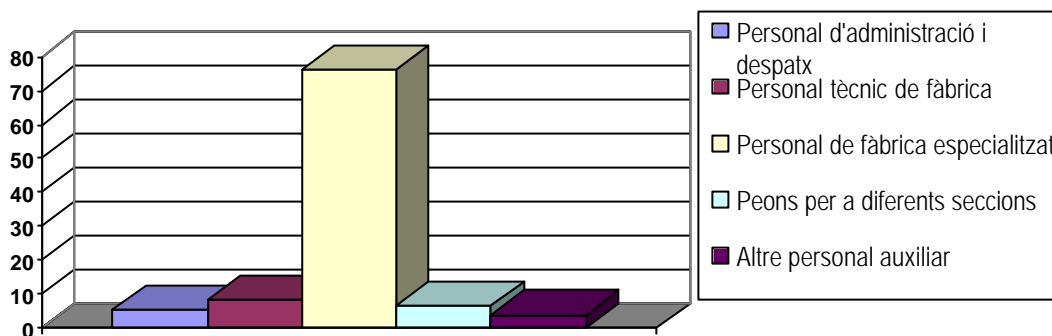
Font: AHS. Fons municipal. Treball: *Relación de los patronos de la demarcación de la COCIS clasificados en grupos y subgrupos, según el RD de 11/10/1919.*

5.3. Aprenentatge i grau de qualificació

La indústria tèxtil llanera requeria mà d'obra molt especialitzada per a un ampli ventall d'oficis, per molts dels quals calia algun grau de qualificació que, tot sovint, s'adquiria mitjançant l'aprenentatge a la pròpia fàbrica.

Gràfic 22: Percentatges d'ocupació a la indústria llanera, 1919

Font: Deu (1990)

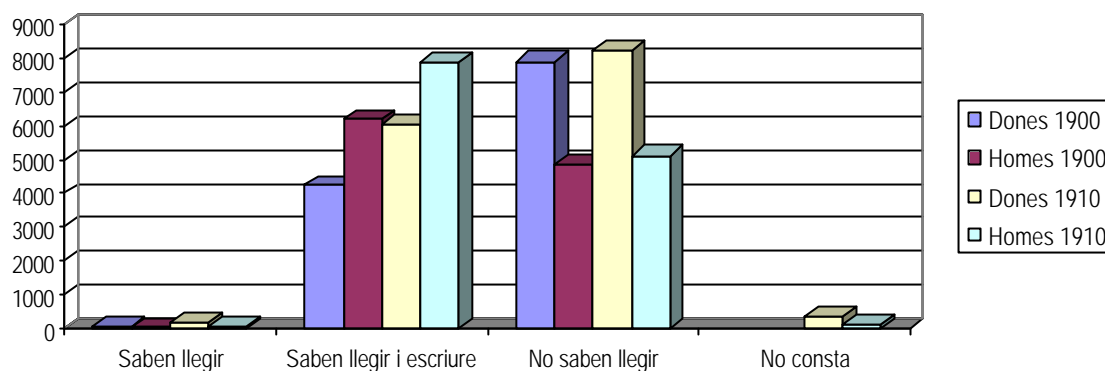
En funció de l'ofici calien uns nivells de qualificació determinats, que implicaven períodes d'aprenentatge més o menys dilatats. En algun cas no eren necessaris uns coneixements gaire específics i, en canvi, en altres casos era imprescindible tenir una sòlida base de teoria de teixits. Quant a les dones, malgrat no accedien mai a determinats oficis de màxima qualificació dins de la categoria de tècnics, reservats únicament als homes, algunes de les feines considerades femenines també requerien un llarg aprenentatge. Conèixer l'ofici no era cosir i cantar, sinó que s'havien d'adquirir unes destreses i un bagatge, en funció de l'especialitat.

Tot i així, la formació escolar era molt escassa, però no només per a les noies, sinó també per als nois. Durant la dècada de 1910, molts nens i nenes s'incorporaven a la feina fins i tot abans de l'edat mínima que establí la llei de 1900, una realitat que fomentaven els patrons i que servia a les famílies per completar els seus minsos ingressos (Luque, 1999). El contacte de les dones amb el món laboral acostumava a ser molt precoç.

L'any 1914 el metge higienista Agustí Rius va elaborar un quadre sobre la instrucció elemental de la població a partir dels censos de 1900 i 1910. El resultat mostra que

l'any 1900 més de la meitat de la població de Sabadell no sabia llegir i, en el cas de les dones només el 35% sabia llegir i escriure. Deu anys després s'aprecia una lleugera millora: ja sabia llegir i escriure el 60% dels homes i el 40% de les dones.

Gràfic 23: Nivell d'instrucció elemental a Sabadell, 1900-1910

Font: Rius (1914)

L'any 1910 només la meitat de nens i nenes entre 3 i 14 anys estaven escolaritzats²⁹. L'any 1914 hi havia a Sabadell 2.245 escolars, dels quals només el 29% eren nenes, fet que explica que l'índex d'analfabetisme femení fos més elevat (Rius, 1914). L'any 1931 gairebé s'havia igualat el nombre de nenes i nens però hi havia una greu mancança d'aules escolars: només el 5.381 dels 8.750 nens i nenes de 3 a 14 anys tenien lloc a l'escola (Benaul, 1986). A la taula 41 podem observar que, deixant de banda les escoles de les congregacions, les nenes es concentraven a les escoles públiques, que eren les més massificades.

Taula 41: L'ensenyament primari a Sabadell, 1931

	Escoles	Pàrvuls	Nens	Nenes	Total	Aules	Alumnes/aula	Aules/escola
Públiques	6	398	227	402	1027	10	102	1,6
Privades	6	236	516	99	851	13	65	2,1
Protestants	1	99	25	25	149	4	37	4
Catòliques	4	125	22	210	357	7	51	1,7
Congregacions	12	123	917	957	2997	71	42	5,9
TOTALS	29	981	1707	1693	5381	105	51,2	3,6

Elaborada per Benaul (1986)

²⁹ Predominaven les escoles religioses: l'ensenyament de nenes estava en mans de les Terciàries Caputxines de la Divina Pastora, les Mares de l'Institut de la Sagrada Família, les Religioses Franceses de Sant Josep Cluny, les Germanes Tereses de Sant Josep, que regien la casa bressol, i les Germanes de Sant Vicenç de Paül, que es feien càrrec de la Casa de la Caritat. L'Institut de Religioses de la Sagrada Família tenia dos col·legis, un a la demarcació parroquial de Sant Feliu, fundat l'any 1890, i un altre a la de Sant Vicenç, fundat el 1904.

Durant el període republicà es van implantar algunes millores en l'ensenyament escolar, com ara la introducció del sistema de graus, la creació de noves places escolars, l'impuls de l'escola pública i la creació del Laboratori Psicotècnic i dels primers centres d'educació secundària (Domingo, 1986). El franquisme va truncar aquest procés de canvi, tot imposant una doctrina totalitària i un control centralitzat sobre l'ensenyament, que va esdevenir ultraconservador. El 1941 estaven escolaritzats el 80% dels nens i nenes de la ciutat, però l'any 1946 aquest percentatge havia caigut al 61% (Albareda, 1989).

La manca d'aules d'ensenyament per a tots els nens i nenes es va agreujar pels efectes dels grans fluxos migratoris que va rebre la ciutat durant la postguerra. La reacció de les autoritats va ser lenta, però finalment, els anys seixanta i els setanta van veure la construcció d'un gran nombre d'escoles, que intentaven pal·liar el greu dèficit de places escolars. El 31 de gener de 1960 es van inaugurar les noves escoles de Ca n'Oriac i Campoamor³⁰, una de les quals era l'escola *Miquel Carreras*, que aquell primer curs va acollir aproximadament 900 alumnes repartits en només 16 aules, en un sistema educatiu que separava encara nens i nenes, atès que la coeducació no es va implantar fins l'aprovació de la llei 14/1970, de 4 d'agost: la *Ley General de Educación y Financiamento de la Reforma Educativa* (LGE)³¹. Aquesta llei, que per primer cop va regular i estructurar el conjunt del sistema educatiu espanyol, va establir l'obligatorietat de l'Educació General Bàsica (EGB), és a dir, l'escolarització entre els 6 i els 14 anys. Tanmateix, almenys en els primers anys setanta, l'aprenentatge a les fàbriques s'iniciava sovint abans dels catorze anys (Serrano, 2003), fet que indica o bé absentisme escolar, o bé l'abandonament complet dels estudis.

Una altra conseqüència de la nova llei va ser el *Plan de Urgencia* per a la construcció d'escoles, dissenyat pel Ministeri d'Educació per frenar el dramàtic dèficit d'aules. A Sabadell, el curs 1974/75 van entrar en funcionament sis noves escoles d'identica construcció: el Colegio Nacional Floresta, a Can Deu; el CN Roureda, al barri del mateix nom; el CN Calvet d'Estrella, a Ca n'Oriac; el CN Carrero Blanco (actualment CEIP Pau Casals), a la Concòrdia; el CN Inés Armengol (actualment Agnès Armengol),

---

³⁰ La data triada per a la inauguració no és casual, sinó que respon a la proximitat amb el 27 de gener, el dia que les tropes franquistes van prendre Sabadell i que durant la dictadura es commemorava com a "*Alliberament*" de la ciutat.

³¹ La llei va anar precedida pel document *La educación en España: Bases de una política educativa (1969)*, conegut com el "Libro Blanco", un informe crític sobre el conjunt del sistema educatiu, que assenyalava deficiències, com ara les baixes taxes d'escolarització, especialment a secundària, i problemes estructurals com la "doble vía" a partir dels deu anys, que esdevenia una forma de discriminació en funció dels recursos i l'entorn social i familiar.

a Torre-romeu; i el CN Juan Ramon Jiménez, al Poblenou. Amb aquests equipaments es van crear moltes places noves, però encara hi havia greus mancances, com ara la massificació de les aules, la manca de mobiliari, els dèficits en la dotació de professorat, etc.

Durant la major part del segle, almenys fins a la crisi dels setanta, el gruix de les nenes deixava l'escola quan tenia dotze o tretze anys per començar a treballar o per aprendre a cosir mentre esperaven a tenir els catorze per poder entrar en alguna fàbrica. Sovint, els pares consideraven que allargar el període d'escolaritat no tenia cap utilitat per a les noies i, en canvi, es valorava l'aprenentatge d'un ofici i la possibilitat d'aportar diners a l'economia familiar.

Yo con once años empecé, once años. Entonces cuando llegaba una inspección, ¿qué ocurría? pues que nos ponían debajo de los cubells de los hilos... (PEPA)

Llavors, al costat de casa hi havia una senyora que també cosia peces i li van dir si podia ensenyar-me, i vaig anar allà uns quants dies, no gaires, perquè al davant de casa hi teniem una cuidanta de cosidores i aquesta cuidanta em va dur a mi i dues més, erem tres de la mateixa edat. Jo era la més jove, tenia tretze anys, les altres tenien catorze anys però jo no, i sí, sí vam anar-hi. I a llavors van venir una inspecció em van posar dins d'un cove i va passar la inspecció i res³². (FELIPA, 1919)

O sea que habré ido desde los diez hasta los doce más o menos. Pero mi padre, él nos daba así un poco de clase porque él ponía... ponía clase, no era maestro con título pero era de los que había antiguamente, ¿sabes? Y el tenía chicos y chicas que iban a la escuela con él. Y él nos daba, pero..., alguna clase y nos ponía pero él decía que estaba cansado de luchar con los demás y... O sea que a nosotras... a mi hermano sí, a mi hermano lo preparó bien y toda la historia, pero las mujeres... sabemos leer y escribir y todas esas cosas, pero no... no ninguna cosa de... (EDITA, 1928)

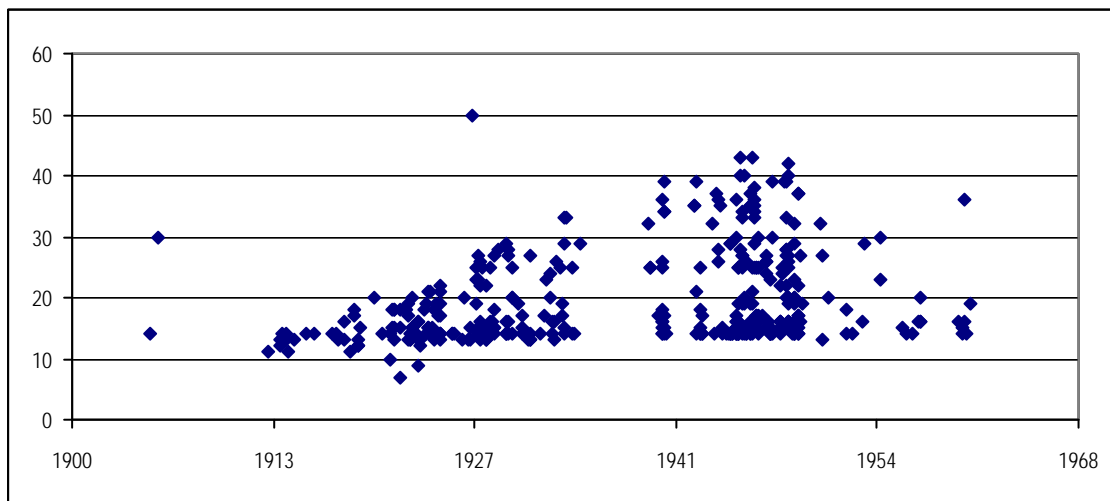
Hasta los catorce, porque ya sabes que si no era para hacer una carrera, hasta los catorce. (ANTONIA, 1953)

---

³² Aquest episodi d'amagar-se dins del cove devia repetir-se amb certa freqüència. Al capítol "Treballar" de la sèrie documental Vides privades, emés per Televisió de Catalunya el 24 de novembre de 1999, apareixia una dona terrassenca, que explicava que l'amagaven en una caixa de fil quan passaven els inspectors.

Si examinem les edats d'incorporació a la filatura Cuadras i Prim, observem que, per a tot el període 1905-1961, l'edat d'entrada a l'empresa és en el 90% dels casos inferior als 30 anys³³. De fet, en un terç dels casos és inferior als 15 anys, sent el 10% menors de 14 anys. Però hi ha una tendència a diversificar l'edat d'entrada. Entre 1905 i 1920 pràcticament totes les altes són de treballadors i treballadores que tenen com a màxim 18 anys. Entre 1920 i 1940 es produeixen altes de persones menors de 30 anys. Tots els casos de persones més grans de 30 anys es produeixen a partir de 1940. Probablement això significa que progressivament es va anar produint més mobilitat dels treballadors i treballadores. Així, la data d'incorporació a l'empresa Cuadras i Prim fins el 1920 probablement mostrava l'edat d'incorporació d'aquell treballador o treballadora al món laboral, però posteriorment no és així.

Gràfic 24: Cuadras i Prim: Edat d'incorporació a l'empresa, 1905-1961

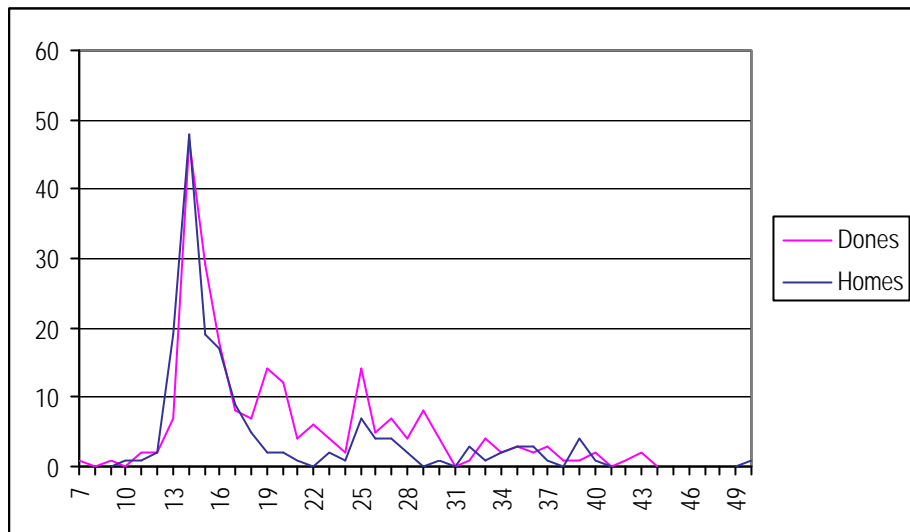

AHS. Cuadras i Prim: Documentació sobre el personal

Si tractem les mateixes dades per sexe, podem observar que fins els divuit anys l'edat d'incorporació a l'empresa d'homes i dones és molt similar. En canvi, a partir d'aquesta edat, el nombre de dones és gairebé sempre superior i és significatiu que s'incorporen moltes més dones de dinou, vint i vint-i-cinc anys que homes de la mateixa edat. Aquest fet es pot atribuir a una reincorporació a la feina de dones que havien treballat anteriorment i que durant uns anys no han participat del mercat laboral per tenir cura dels fills petits.

³³ AHS. Cuadras i Prim: Documentació referent al personal. Amb aquesta documentació vaig elaborar una base de dades que conté 1623 registres. Aquest gràfic s'ha elaborat a partir dels 394 registres que tenen la informació requerida: data de naixement i data d'entrada a l'empresa, i que corresponen a 227 dones i 166 homes.

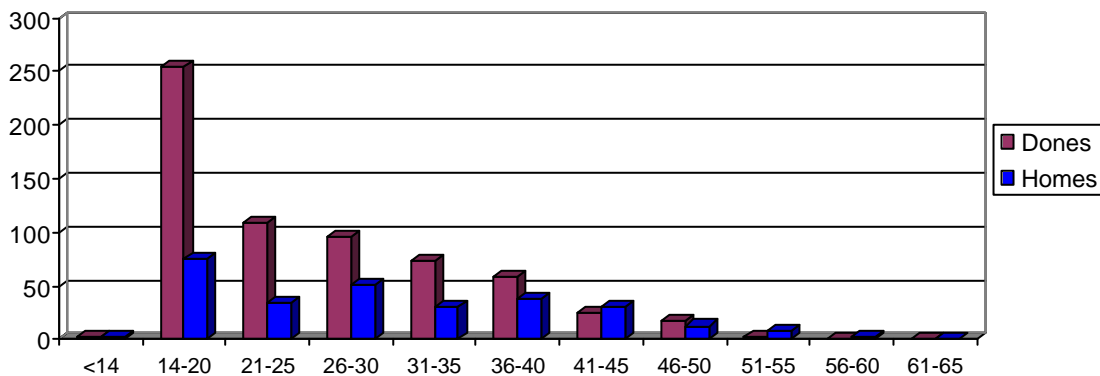
Gràfic 25: Cuadras i Prim. Edat d'incorporació a l'empresa per sexe, 1905-1961

Font: AHS. Cuadras i Prim: Documentació sobre el personal.

En el cas de la S.A. Marcet, la incorporació de dones a l'empresa és superior a la d'homes gairebé per totes les edats. Les noies menors de 20 anys representen el 20% del total d'incorporacions a l'empresa i els nois de la mateixa edat el 6,4%.

Gràfic 26: Edat d'incorporació a l'empresa S.A. Marcet, anys 1939-1960

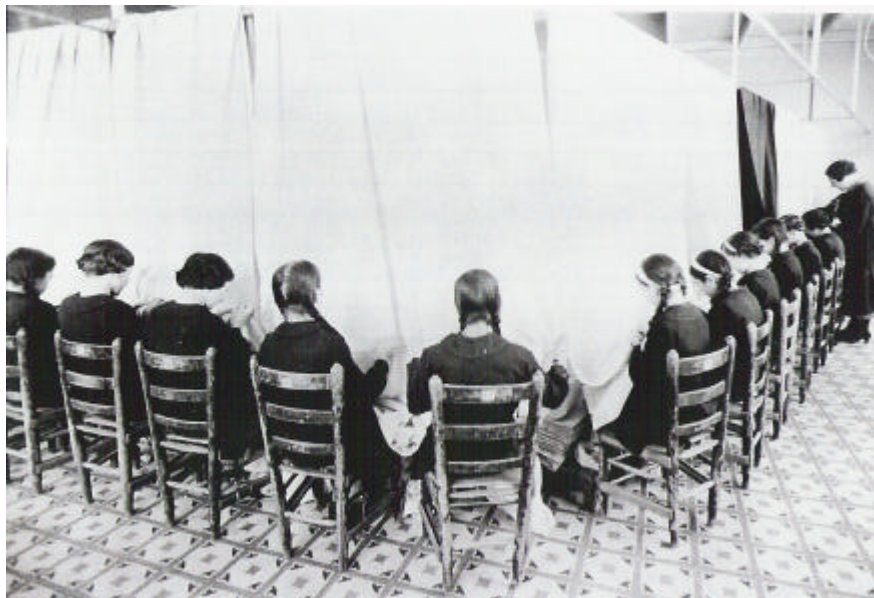
Font: Elaborat a partir de dades aportades per Oliver (1999)

D'altra banda, l'ensenyament formal destinat al món laboral també era poc habitual. Excepcionalment, en el cas de Sabadell, cal destacar el paper central de l'Escola Industrial i d'Arts i Oficis, que oferia una formació específica per als oficis tèxtils,

encaminada en el cas de les nenes a ser bàsicament cosidores, tot i que durant alguns anys també es va ensenyar l'ofici de passadora.

L'Escola Industrial i d'Arts i Oficis va començar a funcionar l'any 1902, recollint l'experiència d'un centre que havia funcionat durant la I República, i el 30 d'abril de 1907 es va redactar el seu reglament³⁴. El reglament establí que l'escola estava regida per un patronat, integrat per l'alcalde, el rector de l'església de Sant Fèlix, el president i un delegat del Gremi de Fabricants, el director-tresorer i un delegat de la Caixa d'Estalvis de Sabadell, el president i un delegat de l'Acadèmica de Belles Arts, el regidor de cultura de l'Ajuntament, el president de la Cambra Oficial de Comerç i Indústria, dos delegats de l'Ajuntament, un delegat de la Cambra Agrícola Oficial de Sabadell, el president de la Cambra Oficial de la Propietat Urbana, el president de l'Associació de Fabricants de Teixits, el president de l'Associació Patronal de Mecànics i Metal·laris de Sabadell, un delegat del Centre de Dependents del Comerç i de la Indústria, un representant dels majordoms, contramestres i auxiliars de la indústria tèxtil de Sabadell, i un representant dels obrers, ambdós designats per l'alcalde. L'any 1911 la Caixa de Sabadell va lliurar el nou edifici, obra de l'arquitecte modernista Jeroni Martorell, a la Junta del Patronat de l'escola³⁵.

Imatge 29: Nenes aprenent a cosir peces a l'Escola Industrial, 1930-1935

Font: Autor desconegut / AHS

---

³⁴ Castells (1978) i AHS. Fons municipal. Cultura, 1907, exp.456-A: Reglament del Patronat de l'Escola Industrial i d'Arts i Oficis.

³⁵ *El pueblo*, núm.184, 14 de maig de 1911.

L'any 1914 l'escola tenia aproximadament 300 o 400 alumnes³⁶, 14 professors i 4 auxiliars, i impartia classes gratuïtes cada vespre, de 20 a 21:30 hores. Les classes diürnes, de teoria de teixits, costaven 25 pessetes mensuals. L'ensenyament estava organitzat en diferents seccions: general (preparatòria), industrial (mecànics, fusters de màquines, modelistes, electricistes, tintorers, aprestadors, filadors, contramestres de teixits, dibuixants de teixits...), comercial (teneduria de llibres), arts i oficis (fusters d'obres i ebenistes, paletes, pintors decoradors, escultors i lampistes). Totes aquestes seccions anaven dirigides als nois. També es feien classes de dibuix artístic.

L'any 1918 ja existia l'Escola de sargidores de peces, patrocinada per l'Associació de Fabricants de teixits de llana, en el marc de l'Escola Industrial i d'Arts i Oficis³⁷. L'ensenyament anava a càrrec de la professora Gertrudis Artigas Setó (Sabadell, 20/04/1890-1/04/1971), coneguda popularment com "la tuietes", que va ensenyar a l'Escola Industrial fins el 1967. A partir de 1925 també es va impartir l'ofici de passadora nuadora, a càrrec de la professora Mercè Alemany Sallent. A la taula 42 queda reflectit el gran nombre de dones que van aprendre l'ofici en aquesta escola.

Taula 42: Matrícula de les seccions de sargidores i passadores de l'Escola Industrial, 1918-1935

	1918	1919-20	1920-21	1921-22	1922-23	1923-24	1924-25	1925-26	1926-27	1927-28	1928-29	1929-30	1930-31	1931-32	1932-33	1933-34	1934-35
Sargidores	71	-	40	25	44	24	24	-	-	-	44	54	117	127	127	88	42
Passadores	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	34	49	68	41	23	14	7

Font: *Boletín de la COCIS*, 1918-1936

El curs 1941-1942 van assistir a aquesta escola 409 nens i 40 nenes de les quals 35 tenien 13 o 14 anys³⁸ i cinc més en tenien 15 o 16. Les edats dels nois eren més variades, la major part tenia entre els 13 i els 28 anys, però n'hi havia alguns encara més grans. Al pla d'ensenyament del curs 1942-1943 hi havia les següents seccions: mecànics i electricistes (4 cursos), fusters, ebenistes i modelistes (3-2 cursos), tèxtil, dividida en contramestres de filats (3 cursos), contramestres de teixits (3 cursos), contramestres de tints, aprestos i acabats (4 cursos), directors d'indústries tèxtils (4 cursos) i comptables (4 cursos). La secció de Belles Arts incloïa pintors (3 cursos),

³⁶ Les dades aportades per Rius (1914) són contradictòries, a vegades parla de 300 i a vegades de més de 400.

³⁷ *Boletín de la COCIS*, núm.243, octubre de 1931.

escultors (3 cursos). També hi havia la secció de paletes (3 cursos), la de pintors decoradors (3 cursos), la de joiers, manyans, picapedres... (3 cursos), la de cosidores de peces (3 cursos) i la de brodadores d'art i confecció. Aquest darrer era un ensenyament *para señoritas*, impartit per Carme Caralt, amb una classe diària de 19 a 21 hores. La formació de les cosidores comprenia tecnologia, pràctiques de l'ofici i complements d'instrucció primària³⁹. Per tant, es combinaven els continguts generals amb moltes hores destinades a aprendre l'ofici, incloent les nocions de teoria de teixits que necessitaven per fer de cosidores⁴⁰. L'ensenyament de cosir peces es va suprimir l'any 1972, malgrat l'Escola Industrial no va tancar les seves portes fins el 1975.

Bueno, perquè jo era filla d'un guàrdia civil, jo llavors tenia onze anys, i ja era una nana que m'agradava molt treballar, llavors la gent mira feien el que podien..., i havia intentat a anar a una cistelleria a forrar paneres i tot això, ensenyaven..., i a llavors la meva mare que era, pensava molt, va dir s'ha de posar a cosir. I els meus germans, erem quatre, jo sóc la tercera, els meus altres dos germans ja estaven empleats en fàbriques i en a mi va sapiguer això de l'escola industrial i va dir, no perquè jo ho volgués, va ser ella que em va dir has d'anar cap allà. I el curs ja estava tancat, però com que el meu pare era guàrdia civil... Em van examinar una miqueta amb aquelles coses, aquells taps... i a llavors em van fer una suma, una resta, una divisió... senzillet. Perquè vaig anar a l'escola fins els onze anys. (FELIPA, 1919)

Quan acabava el curs, la professora de les cosidores, Gertrudis Artigas, anava a oferir les seves alumnes als fabricants, i tenien preferència els empresaris que les havien examinat. Primer els hi assignaven les millors de la promoció i després voltaven tots els despatxos per col·locar totes les noies.

La *tuietes* col·locava la número u i la número dos en els dos que havien anat a examinar-les; la número tres, quatre..., segons l'ordre o importància de fàbrica... fins que col·locava la última. Jo l'havia vist amb les nenes al carrer i ala, a vendre nenes... I la gent, és clar, els fabricants ja sabien que les nenes sortides de l'Escola Industrial eren òptimes... (MARMIÑÁ)

---

³⁸ AHS. Fons municipal. Cultura, expedient 2055-A.

³⁹ AHS. Fons municipal, Cultura, Escola Industrial d'Arts i Oficis. Plans d'ensenyament i horaris, 1942.

⁴⁰ La teoria de teixits és l'estudi detallat de les formes de lligar l'ordit amb la trama que formaran un teixit, i els diferents tipus de lligament es representen amb un nombre de fils d'ordit i de trama que conformen el curs del lligament.

Deixant de banda l'Escola Industrial, la majoria de les nenes aprenien l'ofici amb alguna senyora que ensenyava particularment, a casa seva, o bé en algun petit taller mig improvisat, i d'altres aprenien directament a les fàbriques.

Abans es nava a cosir peces a una casa o bé a l'Escola Industrial i als catorze anys ja et posaven a treballar (...) hi havia una mestressa que ensenyava així a les noies i després les altres et naven ensenyant a tu, ella, diguéssim i les noies, les que en sabien més.
(JUANITA, 1935)

En aquest context trobem les anomenades “entrades”, que eren precisament espais – generalment una casa particular– on una senyora ensenyava a una o més noies l'ofici de cosidora, com ara els casos de la Carme Escapa, al carrer de la Salut, o la Barbereta, al carrer de Sant Oleguer⁴¹. Les noies cosien peces sense obtenir cap paga i la mestressa cobrava de les fàbriques. És a dir, l'aprenentatge es basava en el treball gratuït que, econòmicament beneficiava la formadora. Sovint la mestressa utilitzava l'estratègia de fomentar la competència entre les aprenentes, que acabaven fent una mena de cursa per veure qui era més ràpida però també qui deixava la feina millor cosida.

En el apeadero había una señora que se llamaba Estrella y no... no cobrábamos nada. Le hacíamos las piezas a ella y no nos pagaba nada, le hacíamos todas las piezas... Era todo nenas, nenas pequeñas... Yo ya tenía, bueno, diecinueve años... (EUGENIA)

i el meu pare em va buscar feina, però com que a tot arreu m'encantava, és clar tenia tretze anys, encara en tenia dotze, i a tot arreu m'encantava i em van fer fora, amb l'excusa de què..., excusa i que tenien raó, l'excusa de què passaven inspeccions i si no tenies catorze anys doncs... posaven una multa. Llavors, al costat de casa hi havia una senyora que també cosia peces i li van dir si podia ensenyar-me, i vaig anar allà uns quants dies, no gaires, perquè al davant de casa hi teniem una cuidanta de cosidores i aquesta cuidanta em va dur a mi i dues més, erem tres de la mateixa edat. Jo era la més jove, tenia tretze anys, les altres tenien catorze anys però jo no, i sí, sí vam anar-hi. I a llavors van venir una inspecció em van posar dins d'un cove i va passar la inspecció i res. (FELIPA, 1919)

Sí, les entrades això que deies tu, és que a lo millor, aquella cosidora que cosia a casa seva la veïna tenia una nena i no sabien què fer-ne "va, vés amb l'Angeleta, que t'ensenyi".

---

⁴¹ Aquestes són les *entrades* on van aprendre l'ofici la Montserrat i la Maria, dues cosidores a qui vaig entrevistar el 16 d'octubre de 1998.

I *allavors* això... tenien i ensenyaven nanes, és clar. (...) Sí, el que passa és que... bones cosidores, mira, eh, podia ser una bona cosidora però la paciència... la bona cosidora ella anava per defensar-se els seus calerons, no? i la nana doncs mira una cosa facilona, vinga, o això, "ves- me fent això", i la nana ho anava fent, i la cosidora tranquil·la, i feliça.
(MARMINIÀ)

A més dels oficis de cosidora i passadora, eren també feines molt qualificades les de nuadora, ordidora i teixidora, però en cap d'aquests casos hi havia uns ensenyaments formals, sinó un període d'aprenentatge a les fàbriques o, en el cas de les nuadores, en colles de treballadores.

Había... porque claro, como éramos al menos más de... cuarenta lo menos, que iban con esa colla de nuadoras, que no sé si habías oído nombrar, la Maneleta, que ya murió y todo. (...) Esa ya ha muerto hace años. Pues esa tenía muchas niñas que las enseñaba, uy, si bajaban de Ca n'Oriac..., cuando empezó Ca n'Oriac a edificarse, estaba todo lleno de barro, bajaban las niñas hasta con ocho años para venir a aprender... (MARGARITA, aprox.1920)

L'Associació de Fabricants de Teixits de Llana va establir el 1920 l'obligació per a tots els fabricants amb 10 o més telers i nuadora pròpia, de tenir com a mínim una aprenenta de nuadora, retribuïda amb un salari màxim de 17,75 pessetes. Dos anys després, es va ratificat aquest acord i, a més, es va establir que les nuadores o passadores que ensinistressin aquestes aprenentes rebrien un premi de 150 pessetes per cada aprenenta. Així mateix, l'Associació subvencionava amb 10 pessetes setmanals per cada aprenenta als fabricants que possessin aprenentes durant setze setmanes consecutives⁴².

Lo de la hilatura sí que es más complicado. Lo de la... los rodetes no, y las canillas pues tampoco, tampoco no es difícil, porque como el nudo es el mismo; bueno, tienes que hacer el nudo de tejedor a veces... (EDITA, 1928)

Y las urdidoras también era bastante difícil. (...) Porque ellas también tienen que contar... y como se equivoquen... habían mandado piezas del urdidor equivocado, eh, cuando íbamos a nuarla faltaba una faja, faltaba la mitad de una faja... (MARGARITA, aprox.1920)

---

⁴² AHS. *Recopilació de les disposicions que sobre el règim de treball i qüestions connexes manté en vigor l'Associació de Fabricants de Teixits de Llana i de les obligacions més fonamentals imposades per la llei en aquest*

Les noies entraven com a aprenentes i treballaven amb alguna dona que ja coneixia l'ofici, fins que elles mateixes estaven capacitades per desenvolupar-lo de manera autònoma i eren requalificades com a auxiliars o oficials, valorant-se molt l'experiència (Oliver, 1999).

... y hay a lo mejor unos que en una semana ya saben, claro que no pueden tener la práctica que tienes tu, porque luego, son muchos detalles, que vas aprendiendo poco a poco, pero no... no se puede aprender todo tan rápido, ¿no? Todos los trabajos quieren un tiempo y una práctica y un rodaje, porque si no, no... no lo haces bien. (EDITA, 1928)

Por eso te digo, que hay personas que lo pillan rápido, y hay otras que no. Eso depende. Es como todos los trabajos, hay personas que se les da más bien y otras que no. Pero esto no se tarda mucho. En aprender la burrida y el nudo en un..., para hacerlo bien yo me pienso que en una semana o así ya lo... ya lo puede hacer. Si es un poquito... espabilada, ¿no? porque si hay personas que a lo mejor... son torpes, no sé, que les cuesta mucho... aprender a hacer las cosas, pero hay personas que... se les da bien los trabajos manuales. (EDITA, 1928)

Hilatura muy rápido. Sí, claro, en tres meses llevabas la continua perfectamente. (PEPA)
Sí, es aprender a... el hilo lo tienes que empalmar con la mechita que viene de arriba y con estos dedos... tenías que hacer, pero muy rápido, ¿eh? (EUGENIA)

Y entonces, metes este dedo y partes, aquí partes el hilo con la uña. Y después, con este dedo le das para allá y ya está, y ya está. El nudo tiene que quedar, agarrarlo, tenerlo aquí sujeto, porque si no, no se te hace bien. Que si haces el nudo... ¿ves? Así y así. Y este nudo no se escapa tampoco pero... le llaman nudo de puerco. Y el otro, el otro de... en los conos y también en las canillas pues tenías que hacer... lo cruzan así, cruzado el hilo y... pero si lo haces más rápido este hilo queda pequeñito, no queda así tan largo. (...) Y luego después, como llevan unas tijeras las... las urdidoras y las cosidores y todo pues... lo cortan. (EDITA, 1928)

De aprender a hacer el nudo no cuesta tanto pero hacerle bien sí que cuesta. (...) Y tienen que coincidir los de aquí con los de aquí... Y ya digo que, sólo de saber contar... No todo el mundo lo hace... (MARGARITA, aprox.1920)

---

aspecte, p.14: Obligació d'establir aprenentes de nuadores, 6 d'octubre de 1920; i p.56: Obligació de posar aprenentes de nuadora i de passadora, 2 de novembre de 1922.

Per tant, la formació de les nenes era molt limitada, i el seu nivell d'escolaritat era molt baix però, en canvi, sovint tenien una formació específica per al treball al tèxtil. Una excepció a aquest esquema formatiu eren les escoles municipals de "tall i confecció" que van funcionar almenys durant tota la primera meitat del segle XX, sovint patrocinades per les marques comercials que volien popularitzar la màquina de cosir, inventada per Isaac Singer el 1849. Aquestes escoles o acadèmies no estaven destinades a la formació per al treball assalariat, sinó a aprenentatges relacionats amb el rol de les dones en l'àmbit domèstic.

... yo tenía doce o trece años cuando mi madre me enseñó (a coser). Y luego aprendí el corte a los quince o dieciséis años. Cuando vine aquí ya lo sabía, por eso ya empecé a coser, fue lo primero que hice, coser, aquí en Sabadell. (CLARA, 1933)

D'aquestes escoles normalment n'hi havia dues o tres en funcionament cada curs i els ensenyaments duraven dos anys. A cada escola assistien generalment entre 30 i 40 alumnes, que tenien entre 14 i prop de 30 anys, però el gruix es concentrava entre els 17 i els 21, edats sensiblement més altes que les de l'Escola Industrial. La màquina de cosir facilitava la confecció en l'àmbit familiar, en una època en què la roba es venia a metres i els vestits es feien a casa o, en el millor dels casos, s'encarregaven a una modista. Per tant, es considerava útil saber cosir per tenir més recursos domèstics, però *el corte* va acabar sent l'aprenentatge de futures treballadores del sector de la confecció, generalment en el marc de l'economia submergida.⁴³

5.4. Alternatives laborals per a les dones

Fora del tèxtil, les dones tenien molt poca presència a la indústria. A partir del cens de 1919 podem establir que no hi havia dones als sectors químic, alimentari, de la fusta, i dels transports. Sí que en trobem a una empresa dedicada al paper i cartró, *J. Casademunt*, on 4 dels 13 treballadors eren dones, dues de les quals es dedicaven a

---

⁴³ AHS. Fons municipal. Cultura, expedients 483: Matrícula de las escuelas de corte y la de francés, 1909; 514: Escuelas de corte, 1910-1911; 1109: Matricules de l'Escola de Tall i Confecció, 1931. Aquestes escoles estaven subvencionades per l'Ajuntament. L'any 1909 n'hi havia tres: una de francès per a nois, i dues de tall i confecció, per a noies, dirigides per Jacinta Folch Casablanca i Josefina Arrufat de Vila, que impartien classe a 54 alumnes més grans de 14 anys. El curs 1931-32 també hi havia dues escoles municipal de tall, la de Teresa Rocabrúna, amb 42 alumnes, i la de Francesca Escuder, amb 57.

l'estiratge del paper, una era mecanògrafa i l'altra era la portera. D'altra banda, a la indústria metal·lúrgica, un altre sector emergent a la ciutat, no trobem dones a la majoria de les empreses, però sí a *Aymà y Barany* on hi havia dues ajudantes, i, molt significativament a *La Electricidad, S.A.*, una gran empresa que aplegava 364 treballadors, dels quals 47 eren dones.

Taula 43: Treballadores d'altres sectors industrials l'any 1919

Sector	Empresa	Dones	Tasques
Paper i cartró	<i>J. Casademunt</i>	4	<ul style="list-style-type: none"> • Estiratge (2) • Portera • Mecanògrafa
Metal·lúrgia	<i>Aymà y Barany</i>	2	<ul style="list-style-type: none"> • Ajudants
Metal·lúrgia	<i>La Electricidad, S.A.</i>	47	<ul style="list-style-type: none"> • Planxes (8) • Bobinatge (26) • Escriptori (5) • Fundició (4) • Ajustador (3) • Peonatge (1)

Font: AHS. Fons municipal sense classificar, *Relación de los patronos de la demarcación de la cámara de comercio e industria de Sabadell clasificados en grupos y subgrupos, según el RD de 11/10/1919.*

És a dir, és evident que el sector tèxtil concentrava pràcticament tot el treball industrial femení, però cal fer esment també d'altres tipus d'activitat, i especialment el comerç o serveis incipients, com ara les perruqueries. Tot i que no tenim dades sobre aquestes proporcions, els expedients d'obertura d'establiments mostren que els comerços oberts per dones eren molt diversos i que eren aproximadament el 28% del nombre total d'establiments de nova apertura⁴⁴. Si analitzem aquestes dades per sectors, veiem que el 30% de les dones que van obrir un establiment entre 1931 i 1954 van triar com a activitat professional l'alimentació, el 23% el comerç, el 21% activitats relacionades amb el vestit i el calçat, el 15,8% el que hem classificat com a *oficis*, i la resta es reparteixen entre l'ensenyament, la venda de begudes, l'hostaleria i altres ocupacions. Entre els oficis destaca el gran nombre de perruqueries de senyores, especialment entre 1931 i 1935, segurament per influència dels nous models de dona que arribaven a través del cinema. A partir dels anys seixanta, en un context econòmic de més grau de benestar, es popularitza la moda i les botigues de roba, gràcies a la irrupció de la confecció seriada.

⁴⁴ AHS. Expedients d'apertura d'establiments, 1923-1954.

D'altra banda, com hem vist quan parlàvem dels oficis de la indústria tèxtil, a partir d'un cert moment, que possiblement té relació amb la popularització de la màquina d'escriure, les dones van començar a treballar a diverses tasques auxiliars de tipus administratiu, fent per exemple de mecanògrafes, taquígrafes, secretàries, o altres feines relacionades amb la comptabilitat, etc. Això suposa un canvi de tendència respecte del començament del segle, quan totes les feines de despatx les feien els homes⁴⁵. El telèfon serà un altre aparell que anirà lligat a la feina de les dones, ja que, des de la seva aparició, les telefonistes sempre eren dones. La incidència d'aquestes incorporacions de dones és discreta fins que, a partir dels cinquanta i seixanta, el sector serveis emergeix amb força, començant un progressiu creixement que finalment, desplaçarà la indústria tèxtil com a principal motor de l'economia sabadellenca, i com a espai de treball de les dones.

Imatge 30: Servei domèstic, 1910-1920 aproximadament

Font: Francesc Casañas i Riera / AHS

Si deixem de banda la indústria –principalment la tèxtil llanera, i en menor grau la cotonera– i el comerç, les dones només podien treballar en el servei domèstic. De fet, moltes dones treballaven de joves com a cuineres, minyones, planxadores, etc.

---

⁴⁵ El fet que la mecanització augmenta la productivitat i permet disminuir els costos de mà d'obra, porta a pensar que no és casual que els treballadors (homes), llavors amb qualificació, siguin substituïts per treballadores joves, amb

...estuve de cocinera, que había, había la camarera, la... una mujer que venía todas las semanas también a hacer faena..., luego venía una costurera también, todas las semanas, para repasar la ropa y... porque no creas que era como ahora, que allí se repasaban los calcetines... (EDITA, 1928)

Sovint, especialment quan es tractava d'immigrants, s'allotjaven a la casa on treballaven com a internes. Moltes d'aquestes noies deixaven la feina quan es casaven o començaven a cosir, planxar o rentar roba per hores. El següent fragment es refereix a la dècada dels cinquanta:

Por aquel entonces había algunas de estas que iban, por ejemplo mujeres casadas, que iban a hacer faenas, que iban eso, de asistentes, unas horas, una tarde o un día a la semana o... ¿sabes? así, pero no estaban... Pero las que estábamos fijas, que ahora no debe de haber ninguna casi, debe de haber muy pocas... antes había bastantes. Como no pagaban mucho, pues había bastantes, habíamos muchas... toda la gente, más o menos de fabricantes y eso tenían una interna.

(...)

Todo el día. Claro, todo el día... Por eso te digo, que en la fábrica es diferente, que tú tienes tu horario de trabajo y... vas a, llega la hora de plegar plegas y ya está. Pero allí no, porque allí, a lo mejor depende de la comida que tienes que hacer te tienes que levantar más temprano o... y a la noche, depende a la hora que termines, que a lo mejor que hayan venido a cenar o a lo que sea, pues también terminas a las tantas, y luego pasar las cuentas, y luego... Que nunca nos acostábamos más pronto de las once o las once y pico. Y luego... (EDITA, 1928)

Per tant, aquesta sí que era una alternativa real per a les dones, en un context en què la major part de les tasques domèstiques no estaven mecanitzades i, per exemple, rentar la roba era una feina molt feixuga.

capítol 6

característiques i espai del treball de les dones

Com hem vist anteriorment, el treball de les dones a la indústria tèxtil es produeix tant a la fàbrica com en el propi domicili, quan el tipus d'activitat ho permet. En aquest capítol analitzarem diferents aspectes del treball a les fàbriques, com ara els salaris, la jornada laboral i les condicions ambientals. A continuació tractarem les característiques del treball a domicili i pararem atenció als casos de les cosidores, les passadores i nuadores, i la confecció. Per últim, analitzarem algunes trajectòries individuals de les treballadores entrevistades durant el treball de camp.

6.1. El treball a la fàbrica

A començament de segle la relació dels treballadors i treballadores amb l'empresa era de total inseguretat i d'absència de drets. És a dir, els fabricants els podien acomiadar sense cap limitació, deixant només uns dies de cortesia. Els contractes eren majoritàriament verbals i individuals. A partir dels anys vint es comencen a fer contractes per escrit a les fàbriques, i es feien per setmanes prorrogables automàticament⁴⁶. Durant les etapes de crisi s'establien períodes d'"atur forçós" que, l'any 1921 va arribar a afectar el 53,50% de la mà d'obra, sent més acusat a les empreses de llanes regenerades i de classificació de llanes. Respecte dels percentatges d'atur, hi havia poques diferències entre homes i dones (Deu, 1990).

Per trobar un lloc de treball, el recurs majoritari era donar veus, és a dir, utilitzar la xarxa social a l'abast –família, veïnatge, amics– per expressar l'interès per buscar

---

⁴⁶ En altres sectors, com ara el servei domèstic, no es van implantar els contractes "Sí, no, contrato no, no. No tenía... vaya, allí, por aquel entonces yo me parece que no había nadie que tuviera contrato, del servicio doméstico, me parece que no." (EDITA, 1928)

feina i rebre informació sobre possibles llocs on buscaven gent. També era freqüent anar directament a les fàbriques a oferir-s'hi, un recurs utilitzat sobretot per la gent que acabava d'arribar a la ciutat i, per tant, encara no disposava d'una xarxa social adequada per trobar feina.

Sí, vaig anar donant veus a una noia que hi havia allà a la vora, que també en feia i llavors... mira si sapiguessis allà on te fas tu, aviam si em poguessin donar. I vaig començar així, me'n van donar algunes... (ROSER, 1945)

Un día ya, que ya se estaban terminando las fábricas..., casi una mañana entera me tiré paseando por todo Sabadell, fijate tu, que eso no me había pasado nunca, que es que ya estaban cerrando, y en todos los sitios pero si ya están cerrando, si estaban quitando los telares..., los telares, las máquinas, y así..., calles enteritas. (CLARA, 1933)

Siempre, siempre hay... siempre hay personas que te dicen "ah, mira, si quieres cambiarte esto y lo otro...". Como yo conocía a mucha gente y eso, pues esta..., una, la pescadera que iba yo a comprar siempre, me dijo "si te quieres cambiar, hay una señora que es gente sencilla, que estarás muy bien, que no sé qué..." y me parece que iba ganando más, y yo pensé pues allá me voy, porque si estoy sirviendo lo mismo pues al menos donde ganes más, ¿no? Y entonces me fui a la fábrica Seydoux. (EDITA⁴⁷, 1928)

Per al cas del servei domèstic, l'Edita (1928) parla d'una Oficina de col·locació al carrer de Gràcia de Sabadell, que es dedicava a col·locar noies a les cases, però desconeixem si hi havia oficines similars per a la indústria.

Sí, era una casa que se dedicaba a eso... a colocar chicas para... a mi no me cobraban nada, pero a ellos sí que les cobraban, ¿sabes? Pues fui allí y entonces pues me dijo de esta casa para cocinera y bueno, fui a hablar con ellos, ya nos... concertaron la visita y todo eso. (EDITA, 1928)

6.1.1. Retribucions: salari i altres formes de remuneració

Els salaris reflecteixen nítidament la divisió sexual del treball. Com hem vist en el capítol anterior, a la major part de les feines del sector tèxtil es produeix una segregació de sexe, de manera que hi ha oficis "de dona" i oficis "d'home". En pocs

---

⁴⁷ En aquest cas, es refereix al servei domèstic.

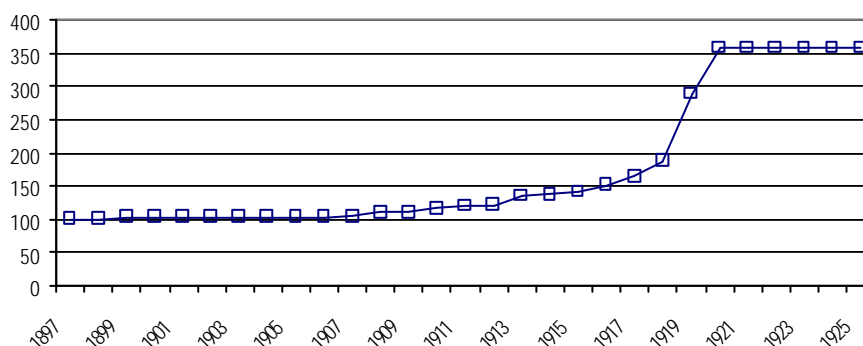
casos hi ha oficis compartits i, mirant de prop les excepcions, com ara el cas del tissatge, observem que s'apunten diferències en la tecnologia o en el desenvolupament de l'ofici. Globalment, els salaris dels oficis habitualment exercits per les treballadores són sempre més baixos que els salaris dels oficis desenvolupats pels treballadors. I aquesta diferència no té res a veure amb l'ofici, amb les seves característiques o nivell de qualificació, sinó únicament amb l'aplicació d'un paràmetre de discriminació sexual, que es justifica en el concepte de salari familiar masculí que relega les dones a un rol d'ajut o complement econòmic.

A continuació examinarem diferents aspectes referents als nivells salarials entre 1900 i la guerra civil i des de la guerra fins la crisi; no disposem d'informació salarial per al període 1975-2000.

6.1.1.1. Del canvi de segle a la guerra civil

A començament de segle es va establir una reglamentació laboral que unificava els salaris a partir de la setmana laboral de 65 hores, però aquests acords no es van tornar a revisar fins el 1912 o 1913 quan es va reduir la jornada setmanal a 60 hores. La primera guerra mundial va provocar un espectacular augment dels preus de les subsistències. Això va provocar contínues reivindicacions obreres per intentar mantenir el seu poder adquisitiu. Com a conseqüència, des de 1916 es van implantar augmentos salarials transitoris per combatre l'alçada de preus. Aquests suplementes es van acabar el 1919, any en què la jornada setmanal es va reduir a 54 hores. El 1920 es van actualitzar els convenis amb importants augmentos salarials (Deu, 1990).

Gràfic 27: Evolució del salari-hora en números índexs

Font: Deu⁴⁸ (1990)

⁴⁸ Esteve Deu va calcular aquests índexs a partir de l'anàlisi dels salaris setmanals i la jornada laboral dels següents oficis: a la filatura, pentinadores, metxeres, filador de selfactina i filador de contínua; al tissatge, ordidora, canonera,

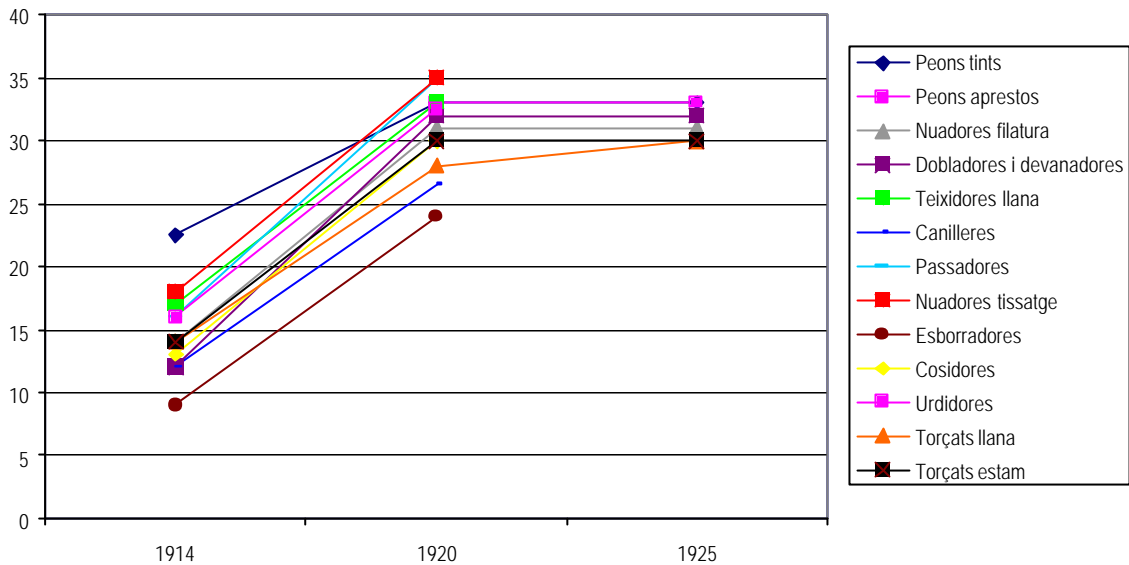
Al gràfic 27 es pot observar que els salaris pràcticament no van pujar entre els anys 1896 i 1908, calculats en base a la setmana de 65 hores, i que durant els anys de la primera guerra mundial, ja amb la setmana de 60 hores, hi va haver increments progressius, que s'entenien com a transitoris i es justificaven per l'elevat preu de les subsistències. A partir de 1919 es va reduir la jornada setmanal a 54 hores –al gener- i ben aviat a 48 – a l'agost- i entre aquest any i el 1920 van augmentar considerablement els salaris, sense que es produís cap més augment en els cinc anys posteriors (Deu, 1990).

El gràfic 28 mostra com l'evolució dels salaris de diferents oficis realitzats per dones segueix la pauta expressada anteriorment, produïnt-se un considerable augment dels setmanals l'any 1920. Es pot observar també quins eren els oficis millor pagats: l'any 1914 destaquen en aquest sentit les oficines de tints, que suposaven només l'11% d'aquests oficis i cobraven el mateix que els seus companys homes, 22,5 pessetes. En canvi, el 1920 s'aprecia diferència salarial per raó de sexe i així les dones cobraven 33 pessetes i els homes 50 pessetes. D'acord amb aquestes dades, l'any 1944 el salari de les dones es mantenia en 33 pessetes mentre el dels homes s'havia rebaixat a 44 pessetes⁴⁹. A banda d'aquest cas, els salaris més alts eren els dels oficis millor considerats, tots en la secció de tissatge: nuadora, passadora, teixidora i urdidora. Altres salaris bons eren els de cosidora i dobladora-devanadora. Els salaris més baixos corresponien a les esborradores i les canilleres. Aquesta jerarquia salarial no respon necessàriament a una qualificació formal prèvia, sinó al grau d'aprenentatge assolit i al nivell de dificultat de l'ofici.

---

teixidor, esborradora, escutidora i cosidora; al rentador, peó de rentador, carregador i pentinadora; als aprestos, acabats i tints, ajudant de tondosa, sagal de perxes, tintorer i premsador (Deu, 1990).

⁴⁹ La tesi doctoral de Pere Puig i Bastard: *Ocupació, salaris i productivitat a la indústria tèxtil* (Universitat de Barcelona, 1993), que analitza els salaris de diferents empreses tèxtils per al període 1850-1935, reflecteix que en el cas de Cuadras i Prim les dones filadores cobraven aproximadament entre el 30 i el 40% menys que la mitjana salarial a la mateixa empresa. Agraïxo a Josep Maria Benaul aquesta referència.

Gràfic 28: Evolució dels salaris de les treballadores tèxtils a Sabadell, 1914-1925

Font: AHS. Treball, fons sense classificar: Mercado de trabajo⁵⁰.

La taula 44 conté una estimació dels salaris setmanals dels treballadors i treballadores de la filatura Cuadras i Prim entre 1901 i 1960. Sempre que ha estat possible s'han triat les dades de començament de juny, amb intervals de deu anys. La taula contempla el salari més alt, generalment atribuïble al responsable de la secció, en tots els casos homes, i el salari més baix, que probablement correspon als aprenents. Per a la resta de treballadors i treballadores, s'ha calculat la mitja per a cada ofici, tot diferenciant per sexe⁵¹. Tot tenint en compte que per obtenir aquestes xifres hem hagut de simplificar extraordinàriament les dades, es pot concloure que els salaris de les dones eren sempre inferiors als dels homes, tot i excloure dels càlculs els oficis de comandament. En les poques seccions en què hi ha coincidència de treballadors d'ambdós sexes, s'observa que el setmanal de les treballadores podia ser fins i tot del 39% del dels treballadors, en el cas del sorteig, però, en tot cas, era habitual que se situés entre el 50 i el 70%, com es pot veure en el gràfic 29.

⁵⁰ Per als oficis de la secció de tissatge no disposem de dades corresponents a 1925.

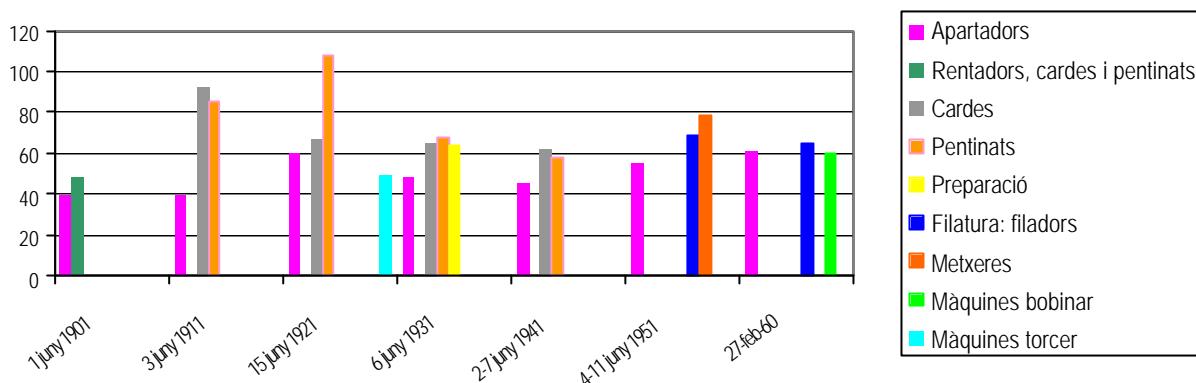
⁵¹ Per al 15 de juny de 1921, la major part de treballadors consta que van treballar 3 dies setmanals. Per facilitar la comparació hem calculat el setmanal per 5 dies de feina

	1 juny 1901		3 juny 1911		15 juny 1921		6 juny 1931		2-7 juny 1941		4-11 juny 1951		27-feb-60	
	Homes	Dones	Homes	Dones	Homes	Dones	Homes	Dones	Homes	Dones	Homes	Dones	Homes	Dones
Apartadors	20,85	8,3	30 21,27 12,5	8,3	82,5 36,37	21,84	82 45,56	22	115 88,46	40 20	201 183,33	101,05	484,5 361,9	221,26
Rentadors, cardes i pentinats	30 18,5 6,25	9												
Cardes			20 10,85 8	9,98	75 37,43	25	75 42,85	28	110 87,34 64,35	54	245,3 160,6 93,65		394 221,27	
Pentinats			25 14,07 9,75	11,98	78 23,66	30 25,61	75 39 25	26,39	110 89	51,61 24	245,3 179,75		363,65 227,81	
Preparació	30	9,28	25	11,75	30 25,73		83 42	26,67 15				105,17 52,36		
Filatura: filadors	35 21,33		35 29,22		83 51,66		83 51,91		110 91,6		182,85 125		375,15 243,21	
Nuadors	9,57		22,5 15,67		35		46,05		76,06		156,85		319	
Sobrerers	9,61 5,5		21 12,12		37,5 25		49,55		76,87					
Metxeres	5,72		10,28		25		28,37		55,36		132,5 56,5	103,55	201,78	
Corrones		7,3		12,5		25		30,29	41,5					
Continues doblar		9,1 5							110 37,29					
Continues filar		8,8		11,66		27,68		29,88						
Màquines bobinar				11,55		27,67		72,94 27,78					322,05 193,94 141,85	
Màquines torcer			35	11,5	77,5 56,83	28,26	90,31 29,48				245,3 104,41		233,67	
Aspi	25 17,1	9,95 6,65	23	11,07 9	44	28,34	90 42	25,53	125 35,71		245 106			

(*) Per al 15 de juny de 1921, la major part de treballadors consta que van treballar 3 dies setmanals. Per facilitar la comparació hem calculat el setmanal per 5 dies de feina.

Font: AHS. Cuadras i Prim. Setmanals, 1900-1960

Gràfic 29: Percentatge salari setmanal dones respecte d'homes mateixa secció.
Cuadras i Prim, 1900-1960

Font: AHS. Cuadras i Prim. Setmanals 1900-1960

Les dades sobre salaris per si mateixes no ens faciliten massa informació sobre les condicions de vida, sinó que cal conèixer la capacitat adquisitiva, és a dir, hem de saber quin era el cost de la vida. En la primera dècada del segle el cost de la vida no va augmentar pràcticament. En canvi entre 1913 i 1919 l'evolució dels salaris es va mantenir per sota de l'augment dels preus fins que el 1920 es va recuperar l'equilibri. Esteve Deu recrea una hipotètica família i compara els seus ingressos amb el cost de la vida calculant un pressupost familiar bàsic. A continuació reproduïm els seus resultats:

Taula 45: Salaris setmanals, ingressos i pressupost familiar

<u>Salaris setmanals en pessetes</u>	<u>1904</u>	<u>1913</u>	<u>1919</u>
Teixidor	27	28,50	43,65
Ordidora	13	17	26
Metxera	12,50	12,50	23,80
Canonera	7,50	13	25,25
Sagal de perxes	11	12,50	18
<u>Ingressos familiars en pessetes</u>			
Pare i mare	40	45,50	69,65
Pare, mare i filla gran	53	58	93,45
Pare, mare i dues filles	60,50	71	118,70
Pare, mare i tres fills	71,50	83,50	136,70
<u>Pressupost familiar en pessetes</u>			
	65,50	59,80	95,50

Elaborada per Deu (1990)

És a dir, que per poder assolir els ingressos necessaris per cobrir el pressupost familiar mínim, el 1904 era necessari que treballessin els cinc membres de la família. En canvi el 1913 i 1919 podien prescindir del treball del fill petit. Aquest ajustat equilibri entre salaris i preus comportava la incorporació dels nens i nenes al món laboral molt precoçment. Calia que tots els membres de la família fossin productius.

En una línia similar, el treball de Rafael Luque i altres companys⁵² (1996) proposen un estudi d'una família hipotètica i dues famílies reals en el període 1919-1925 a partir de diverses fonts documentals. El seu treball posa de manifest que les condicions de vida de les famílies obreres després de la primera guerra mundial eren molt dures i expliquen per si mateixes la radicalitat dels conflictes dels anys 1918 i 1919. A la següent taula hem reproduït els resultats:

Taula 46: Ingressos i despeses d'una família hipotètica i dues famílies reals, 1919-1925

Família hipotètica de 5 membres (pare, mare i tres fills que treballen)

<i>Anys</i>	<i>Ingressos</i>	<i>Despeses</i>	<i>Diferència</i>
1919	7.108,40	4.947,90	+2.160,50
1925	8.827,00	5.100,50	+3.726,50

Família real de 6 membres (pare, mare, dos fills, cunyat, avia. Només treballen 3)

<i>Anys</i>	<i>Ingressos</i>	<i>Despeses</i>	<i>Diferència</i>
1919	5.389,80	5.895,70	-505,90
1925	6.4864,00	6.048,40	+815,60

Família real de 4 membres (pare, mare, filla, àvia. Només treballen 2)

<i>Anys</i>	<i>Ingressos</i>	<i>Despeses</i>	<i>Diferència</i>
1919	3.588,00	4.000,10	-412,10
1925	4.680,00	4.151,80	+528,20

Elaboració pròpia a partir de les tres taules presentades pels autors

Es pot observar que les condicions de vida dels obrers de les dues famílies reals eren molt inferiors als de l'esquema hipotètic presentat. La raó és que es partia d'una família en què tots els membres treballaven i en canvi en els dos casos reals estudiats aquesta circumstància no es compleix. En tot cas, es pot afirmar que les condicions materials de vida de la classe obrera estaven per sota de les subsistències l'any 1919, moment en què es va iniciar una considerable millora.

⁵² A més de Luque, hi van participar Andreu Vinyals, Joaquim Sanesteban, Ester Martí, Josep Francisco Escalero i Josep Castilla, tots ells alumnes del Programa de Doctorat en Història Moderna i Contemporània de la UAB.

En conjunt, al llarg del primer terç del segle XX, les condicions de vida de la classe treballadora van anar progressant, especialment a partir de dues dates: l'any 1919, quan, després d'un seguit de vagues i greu conflictes socials, el govern va concedir la jornada de vuit hores i va augmentar la capacitat adquisitiva, i a partir del 1931, durant el primer bienni de la Segona República, quan es van afavorir les reformes socials i les demandes dels treballadors i treballadores (Calvet, 2000).

6.1.1.2. La guerra i la dictadura franquista

La guerra civil va suposar un greu retrocés en relació a aquestes millores. Un dels problemes més acucians va ser la manca de queviures. El racionament, instituït l'any 1937, no cobria totes les necessitats alimentàries i s'havia de recórrer al mercat negre o a altres pobles i masies. Hi havia dificultats per obtenir els aliments més bàsics, com el pa, l'arròs, les patates, el sucre, la llet, o el bacallà; i les provisions que s'aconseguien sovint eren de poca qualitat. A mitjans de l'any 1938 es pot dir que gran part de la població patia fam. En aquest context de desolació i gana es van crear menjadors populars, i també un Servei d'Higiene Infantil dedicat a l'alimentació dels nens menors de dos anys, que va fer demanar col·laboració a institucions estrangeres, va proporcionar llet condensada als menors de sis anys, i va inaugurar menjadors específicament infantils (Domingo, 1986).

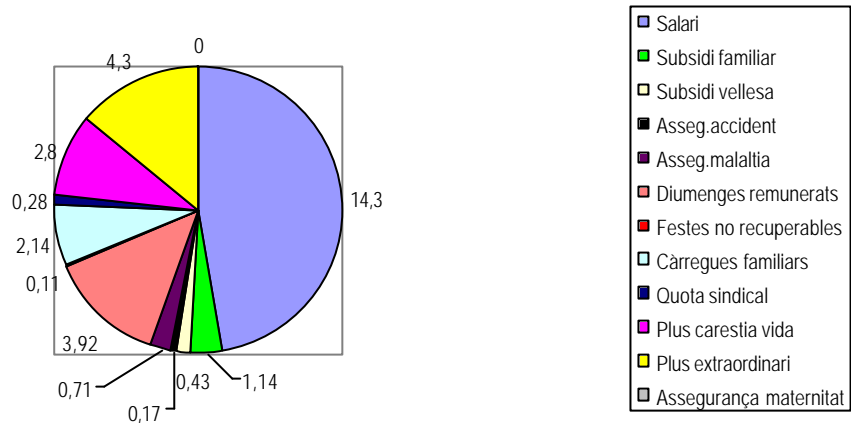
Després de la guerra civil, la situació salarial va anar empitjorant i com a conseqüència es va produir un procés de progressiva pèrdua de poder adquisitiu per part dels treballadors, i encara més per part de les treballadores. Jordi Calvet (1999) afirma que en èpoques de disminució de poder adquisitiu, els homes feien més hores extres per poder mantenir els mateixos nivells, però, en canvi, les dones només feien la jornada establerta i, com que els sous no pujaven, perdien encara més poder adquisitiu respecte als homes.

D'altra banda, en els anys quaranta es van introduir molts conceptes dins del salari i, tot i que hi havia uns tipus estipulats, el sou real oscil·lava molt -especialment per als homes- en funció de la demanda de producció⁵³. Per al cas de Terrassa, l'any 1936 el salari d'un teixidor era de 10,83 pessetes i el d'una teixidora de 8,5 pessetes, però

⁵³ Calvet (1992) afirma que l'estudi dels salaris és difícil a causa de la complicada normativa legal, amb contínues modificacions, i la incorporació de diferents conceptes salarials en diferents etapes. A més, els salaris realment cobrats diferien força dels salaris legalment estipulats, especialment en el cas dels homes.

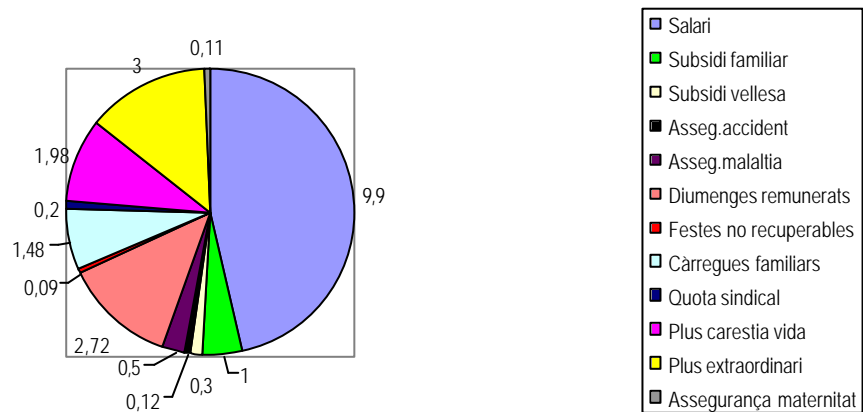
calia afegir 0,12 i 0,11 pessetes respectivament en concepte d'assegurança d'accidents, 0,10 i 0,09 d'assegurança de vellesa, 0,18 i 0,16 d'assegurança de malaltia i, en el cas de les dones, 0,10 d'assegurança de maternitat. Finalment, el salari del teixidor era d'11,23 pessetes i el de la teixidora de 8,96 pessetes. L'any 1945 el salari era molt més complex (Calvet, 1992):

Gràfic 30: Conceptes del salari de teixidor en pessetes. Terrassa, 1945

Font: Calvet (1992)

Gràfic 31: Conceptes del salari de teixidora. Terrassa, 1945

Font: Calvet (1992)

L'any 1957 la composició del salari havia canviat i incorporava nous conceptes, com ara nadal, 18 de juliol, puntualitat i prima. A partir de les dades de la COCIS, el sou de teixidor a Sabadell era de 2.179,03 pessetes mensuals i el de la teixidora de 1.873,54, és a dir, el sou oficial de la teixidora era un 15% inferior al del teixidor (Calvet, 1992).

Però l'estudi dels salaris no només reflecteix l'evolució econòmica sinó també les discriminacions per raó de gènere. Si bé no era freqüent que homes i dones compartissin ofici, ja que el sector tèxtil estava clarament segmentat, en alguns casos era així i era quan es feien més evidents les diferències salarials.

Pues yo pienso, yo pienso que es el machismo que, que... que como los hombres, los hombres siempre han sido los que han llevado la..., nosotras siempre hemos estado sumisas a..., ahora es cuando la cosa va un poco..., pero antes, por ejemplo lo que dijera el hombre tenía que ser..., no era mi caso, eh, porque... porque eso también va en la condición de la persona, pero yo..., muchas hay lo que, la voz cantante era el hombre, lo que dijera él... (EDITA, 1928)

Taula 47: Sou setmanal per 48 hores de treball segons el pacte col·lectiu de 1934

	Dones		Homes	
Sorteig de llanes	Talladores de pegues	30,5	Peons de sorteig	57
	Dones de guils	38	Sobrer escurador	65
	Sobrerres	38	Cuidant de llissoses	60-65
	Dones pentinadores	38		
Filatura d'estam	Metxeres	35-36	Encaixadors i peons	55-60
	Contínues	35-36		
	Encaixadores	35		
Regenerats	Classificadores de draps	29	Peonatge	52
Teixits	Teixidores	38-41	Teixidors	65
	Canoneres	35		
	Aprenentes nuadora	15-25		
	Mitges oficiales nuadores	30		
	Nuadores oficiales	41,50		
	Aprenentes passadora	15-25		
	Mitges oficiales passadora	30		
	Passadores oficiales	41,50		
	Aprenentes cosidora	18-30		
	Cosidores oficiales	38		
	Esborradores i escutiadores (mínim)	32		
	Ajudantes ordidora	20-26		
	Mitges oficiales ordidora	30		
	Ordidores	40		
Llissoses de tint	Dones	38	Peó especialitzat	65
			Peó	59
Porters	Porteres	30	Porters	40
			Vigilants	48

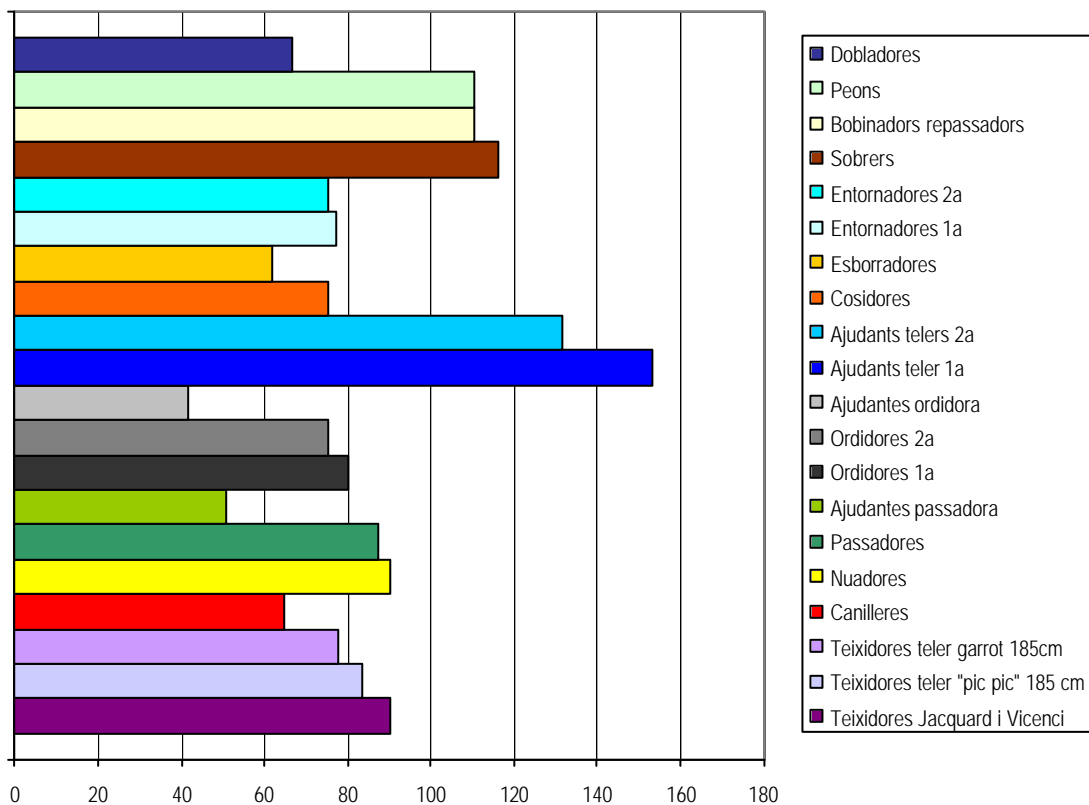
Elaborada per Calvet (1999)

Aquests salaris evidencien la segregació sexual que caracteritzava el sector, atès que la majoria d'oficis s'atribuïen bé a les dones, bé als homes, i, com hem comentat anteriorment, eren molt poques les feines que podien fer indistintament homes o

dones. Una altra conclusió ben evident és que els sous de les dones sempre són més baixos que els dels homes, i sovint amb diferències molt marcades. També es pot observar que les dones que feien feines subordinades, com ara les ajudantes, així com les que aprenien l'ofici, cobraven un setmanal molt més baix que les oficials. És a dir, es valorava molt positivament el coneixement de l'ofici i aquestes noies encara estaven en una fase formativa i no tenien cap experiència.

A partir dels salaris de l'empresa Molins Hermanos per l'any 1946 és evident que un dels factors que influïa més per determinar si aquest havia de ser alt o baix, era el sexe de qui el duia a terme. Així, els pocs homes d'aquesta empresa tenien ingressos superiors al de qualsevol de les treballadores, per molt qualificat que fos el seu ofici. Aquesta discriminació també està relacionada amb el poder de negociació, que era més elevat per als homes per raons culturals i perquè eren majoritaris als òrgans de decisió sindicals.

Gràfic 32: Nivell salarial Molins Hermanos, 1946

Font: AHS. Molins Hermanos. Sous del personal 7/02/1946.

En el cas de la S.A. Marçet es pot establir comparació entre els salaris d'un treballador i una treballadora per a diferents oficis i es fa palesa la discriminació de les treballadores.

Taula 48: Salaris nominals a la S.A. Marçet, 1943 i 1956 (Ptes. diàries)

Categoria	Salari 1943	Salari 1956
Sortejador	13,00	43,25
Sortejadora	8,25 (dif. 4,75)	30,00 (dif.13,25)
Oficial (metxera contínua)	11,50	39,25
Oficiala (metxera contínua)	7,50 (dif.4)	28,00 (dif.11,25)
Teixidor (de novetat)	13,00	43,25
Teixidor (de gènere llis)	12,00	40,50
Teòric (per nombre telers)	23,00-41,66	72,16-123,50
Cap de primera	26,66	76,66

Elaborada per Oliver (1999)

Les dades aportades per Bet Oliver i per Jordi Calvet expressen la discriminació salarial que patien les dones quan tenien la mateixa categoria professional que els homes; però també reflecteixen una discriminació més subtil. És evident que les treballadores eren excloses d'aquelles feines millor remunerades per la concepció social del salari familiar. L'empresa no només no és aliena a la discriminació social, sinó que hi contribueix activament.

Lo consideraban como inferior, pero el trabajo de la mujer inferior, pero ¿por qué? (...) Yo estoy de acuerdo que si el trabajo era de otra responsabilidad, bueno, que cada uno cobrara con razón a lo que hace, ¿no? Pero si tu haces el mismo trabajo que yo, pues por qué tu vas a cobrar más y yo menos, siendo el mismo trabajo. Pues sí, eso es..., yo me parece que eso es cuestión de machismo, como las leyes las han hecho los hombres... pues las han hecho para ellos, el beneficio para ellos... (EDITA, 1928)

Però, d'altra banda, dones i homes compartien una altra font d'injustícies: era molt habitual que estiguessin classificats en una categoria inferior a la feina que realitzaven, i per tant, cobraven un sou inferior al que els corresponia.

L'any 1963, les treballadores de l'empresa Artèxtil S.A. presentaren a la Magistratura de treball les seves reivindicacions d'un salari més just, atès que el dels homes de la

mateixa categoria era més elevat. La resposta va ser que les dones, per la seva condició sexual, no podien realitzar “...unos trabajos complementarios o auxiliares cual con el cambio de lizos, cambio de muelles, cambio de tirantes y pequeñas reparaciones mecánicas, así como sacar y trasladar las piezas confeccionadas, que normalmente no realiza el personal femenino de la misma categoría profesional”⁵⁴. Independentment de si aquestes treballadores feien o no aquells treballs complementaris que la Magistratura va considerar que “normalment” no realitzaven, el gruix de l’ofici i la seva descripció era el mateix per a dones i homes. Per tant, es tracta d’un cas de discriminació salarial.

En la mateixa línia estaria el Conveni Col·lectiu Sindical Tèxtil-Llaner de Sabadell i Terrassa de l’any 1962 que, tot i contemplar el principi d’igualació de retribucions entre homes i dones, considerava que les dones no feien la totalitat de les operacions inherents a la categoria, de manera que les dones només rebien el 80% del sou establert en les categories on no apareixia el gènere. De totes maneres, encara que la discriminació salarial va continuar, es pot identificar un cert canvi de mentalitat en què, com a mínim, hi ha un reconeixement formal de la necessitat d’igualar els sous. A partir dels seixanta i sobretot dels setanta, les dones tenen accés a nous nivells formatius i el sector serveis comença a prendre força a la ciutat, facilitant a les dones l’accés a noves professions que, en alguns casos, també tindran uns salaris més elevats dels que podien aconseguir en el context de la indústria llanera.

Respecte de les condicions de vida per a aquest períodes, a partir de la comparació de diverses fonts que aporten informació per al període 1936-1947, es fa palesa la duresa de l’època, especialment en l’etapa immediatament posterior a la guerra (Calvet, 1992).

Taula 49: Elaboracions percentuals de la disminució de la capacitat adquisitiva dels salaris

	1936	1939	1940	1941	1942	1943	1944	1945	1946	1947
A	100	71	76	62	60	61	62	59	55	54
B	100	48	43	-	28	39	71	72	55	50
C	100	42	69	49	49	66	63	64	64	65
D	100	32	38	27	26	41	39	38	40	33

Elaborada per Calvet (1992)

⁵⁴ Citat per Oliver (1999), p.100.

En aquesta taula, *A* correspon a dades de l'Anuario Estadístico de España, *B* va ser elaborat per Carme Molinero i Pere Ysàs a partir de dades de la COCIS i, el més interessant per a la nostra recerca: *C* i *D* corresponen respectivament als salaris dels teixidors i les teixidores de l'empresa Corominas i Cia. en relació amb el cost de la vida. Si ens centrem en aquest cas, es pot observar com la pèrdua de poder adquisitiu durant la guerra és molt acusada i continua durant la postguerra, però que, en el cas dels homes hi ha una certa recuperació l'any 1940 i a partir de 1943, mentre les dones treballadores mantenen uns sous molt baixos, que se situen en tot moment entre el 26 i el 40% de la capacitat adquisitiva de 1936. Els increments salarials més importants es van produir els anys 1943, 1947 i 1950, després de períodes especialment reivindicatius (Calvet, 1992).

Taula 50: Evolució del pressupost familiar mensual (en pessetes)

	1936	1944	1945	1946	1947	1948	1949	1950	1951	1952
Lloguer	50	50	50	60	75	100	100	100	100	100
Aliments	200,70	912,55	753,95	1.210,75	1.475,40	1.374,70	1.286,65	1.316,10	1.365,60	1.256,10
Vestit	40,17	116,42	143,20	159,20	200,40	243,70	261,15	289,65	346,85	360,65
Diversos	64,80	105	275	382	412,15	254,15	275,45	326,50	384,85	428,10
Total mensual	355,67	1.183,97	1.222,15	1.811,95	2.162,95	1.972,55	1.923,25	2.032,25	2.196,70	2.144,85
Cost de la vida	100	332	343	510	608	554	540	571	618	603
Ingressos normals	428	1.026,70	1.067,40	1.202,80	1.329,75	1.441,40	1.581,10	1.595,95	1.784,90	1.784,90
Despeses	355,67	1.183,97	1.222,15	1.811,95	2.162,95	1.972,55	1.923,25	2.032,25	2.196,70	2.144,85
Diferència	+72,33	-157,27	-154,75	-609,15	-833,20	-531,15	-342,15	-436,30	-411,80	-395,95
Poder adquisitiu	120	86	87	66	61	73	80	78	81	83

Elaborada per Calvet (1992)

La postguerra va tenir uns efectes molt negatius sobre les condicions de vida i de treball per als obrers i obreres. Es va estendre la misèria, les dificultats per aconseguir aliments i subministres, el racionament, i es van patir greus retrocessos quant a drets laborals, serveis educatius, sanitat i assistència⁵⁵ (Calvet, 2000). En aquest context, les malalties es veien agreujades per les carències alimentàries i l'escàs accés a les medecines. Aquesta situació es va començar a remuntar durant els anys cinquanta,

⁵⁵ El 30 de maig de 1942 s'obligava per llei a crear Economats Familiars, que majoritàriament van durar fins l'aprovació de la reglamentació del treball de la indústria llanera (1943), quan es van instaurar els punts familiars a les nòmines. Tot i així, els sindicats van continuar mantenint els economats (Calvet, 1992).

gràcies a l'estabilització de l'economia i la normalització dels subministres. Progressivament la població va començar a tenir accés a tot tipus de productes i es van anar configurant noves necessitats de consum. Durant els seixanta i, sobretot, els setanta van acabar definitivament amb les dificultats de la llarga postguerra i Sabadell, com moltes altres ciutats, va començar a notar els efectes de la modernització del país.

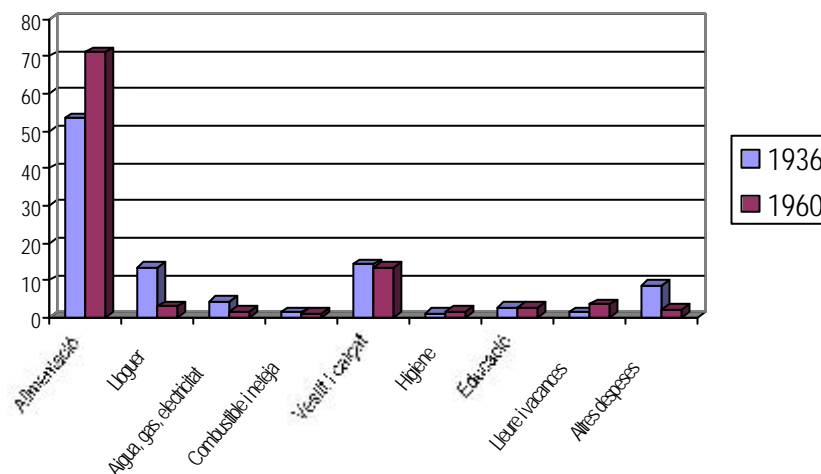
Taula 51: Quadre comparatiu del cost de la vida, salaris i poder adquisitiu d'una família obrera⁵⁶

Any	Cost vida	Índex	Salaris	Poder adquisitiu
1936	355,67	100	428,00	120
1942	1.747,00	491	600,00	34
1951	2.196,70	618	1.784,90	81
1960	4.840,45	1.340	4.406,00	93

Font: Ajuntament de Sabadell (1967)

Al gràfic 33 es pot observar l'elevada despesa dedicada a alimentació, que l'any 1936 era del 53% i el 1960 del 71%. En segon lloc destaca el percentatge dedicat a vestit i calçat, a l'entorn del 14%.

Gràfic 33: Distribució de les despeses familiars, 1936 i 1960

Font: Ajuntament de Sabadell (1968)

⁵⁶ Càlcul mensual per a una família composta de pare, mare i dos fills.

6.1.2. Jornada laboral

A començament del segle XX la jornada setmanal era de 65 hores, però els sindicats reivindicaven l'ideal de les vuit hores diàries des de la primera celebració del primer de maig, l'any 1890, reivindicació que sovint es reflectia a la premsa obrera (Calvet, 2000). D'altra banda, hi ha evidència de què hi havia incompliments de la legalitat vigent, tot excedint l'horari reglamentari, com es fa palès en el següent fragment:

Infracciones: 1ª Que al trabajar setenta y una horas a la semana infringen el artículo 1º al 3º de la Ley de 13 de marzo de 1900 y el Real Decreto de 26 de junio de 1902 que fija en once horas diarias o sesenta y seis semanales la jornada máxima. 2ª Que al trabajar seis niñas menores de 14 años entre las que se ve alguna que no debe haber cumplido ni los 10, la jornada antedicha, concurren en las mismas infracciones requeridas, y además, expresamente, están faltando a los artículos 1º y 2º de la precitada ley de 13 de marzo de 1900⁵⁷.

Poc abans de l'1 de maig de 1906 es va intensificar la campanya per la jornada de 8 hores seguint l'exemple de la CGT francesa, en un moment en què a Sabadell es treballaven 11 hores diàries, i es va fer una crida a treballar només 8 hores el dia 1:

La jornada de ocho horas es una atenuación a los males que padecemos. "Y por esto en primero de mayo de 1906 nos abracemos todos para conquistarla.

Trabajar ocho horas como máximo es mejorarse física, intelectual y moralmente; es fortalecerse corporalmente; es evitar las enfermedades que engendran la fatiga y el exceso de trabajo; es reducir el alcoholismo; es, gracias al reposo, que será la consecuencia de la corta jornada, alcanzar la facilidad de instruirse y educarse.

Trabajar ocho horas como máximo es alcanzar el mejoramiento inmediato, prepararse un mejor porvenir; es engrandecer la conciencia y fortificar el vigor revolucionario, es prepararse para conquistas más decisivas; es, en fin, obrar para la emancipación integral.

Así pues, ¡adelante por la jornada de ocho horas!⁵⁸

El Conveni entre la Unió Industrial de Sabadell i la representació obrera sobre la durada de la jornada⁵⁹, vigent des del 5 d'agost de 1911, fixava la jornada setmanal en 62 hores, distribuïdes en onze diàries de dilluns a divendres i set els dissabtes, és a dir, s'implantava la *setmana anglesa* que deixava lliure el dissabte a la tarda. Això

⁵⁷ Instituto de Reformas Sociales, *Inspección de Trabajo, Acta de apercibimiento*, s/d (posterior a l'1 de març de 1906, que és quan es reglamenta el Servei d'inspecció).

⁵⁸ *El trabajo*, n° 142, del 28/04/1906

suposava una reducció de tres hores setmanals respecte del conveni anterior, datat el 1873. D'altra banda s'establí que la jornada de les esborradores, cosidores i escutiadores a les fàbriques seria de 59 hores setmanals amb la següent distribució: de dilluns a divendres de 5:45 a 8:30; de 9:15 a 12; de 13:45 a 16:45, i de 17 a 19 hores; i els dissabtes de 5:45 a 8:30 i de 9 a 13. La implantació d'aquests acords va ser polèmica i les treballadores es van mobilitzar, com recull el diari republicà *El pueblo*⁶⁰:

Se nos dice que ha quedado solucionado el conflicto que existía entre las esborradoras y escutiadoras, y la casa Tamburini y Garzón. Los indicados patronos obrando muy prudentemente, han dejado de exigirles como hacían el cuarto de hora más cada día de jornada y ayer reanudaron el trabajo las obreras en huelga.

L'any 1913 va tenir lloc al conjunt de Catalunya un moviment de reivindicació de la reducció de la jornada laboral (Luque, 1996). La Federació Obrera Sabadellenca hi va participar activament, i la Federació Regional de l'Art Fabril reunida el 27 de juliol a Barcelona, va acordar anar a la vaga general a partir del dia 31. Aquesta vaga, que a Sabadell va afectar el 30% de la indústria tèxtil entre el 4 i el 12 d'agost, va estar protagonitzada per les dones treballadores, i en el míting celebrat al Cervantes el 30 de juliol va destacar com a oradora Encarnació Dulcet⁶¹.

El Reial Decret de 24 d'agost de 1913 fixava la jornada en 60 hores per setmana, "o 3.000 horas de trabajo efectivo", distribuïdes en 10,5 hores el dilluns, 11 de dimarts a divendres, i 5 hores i 3/4 els dissabtes. El dissabte la jornada havia d'acabar a les 12 i després es reservava un màxim de mitja hora per netejar les màquines:

Para la limpieza de las máquinas se destinará media hora como máximo después de la jornada del sábado, de modo que el obrero á las doce y media habrá percibido su retribución y estará dispuesto á salir de la fábrica.

Cuando la media hora no fuese suficiente por razón de la naturaleza de las máquinas, en este caso, el patrono completará el tiempo necesario tomándolo de la jornada.

---

⁵⁹ *Boletín de la COCIS*, nº 20, agost de 1911

⁶⁰ *El pueblo*, nº 255, 18/08/1911

⁶¹ Encarnació Dulcet, nascuda a Vilanova i la Geltrú, era teixidora. Va pertànyer a la societat *Les Tres Classes de Vapor* i va ser presidenta del *Sindicato de Obreros y obreras de la Industria Algodonera de Sabadell*, creat l'any 1913. El 4 d'agost de 1913 va ser detinguda i acusada de celebrar reunions il·legals revolucionàries. Quan va sortir de la presó es va exiliar a França.

Mientras estén funcionando las máquinas queda terminantemente prohibida la limpieza de las mismas, sancionando el precepto legal que así lo dispone⁶².

El calendari vigent l'any 1913 establí com a dies festius –i per tant no retribuïts– els diumenges, Any nou, el dia de Reis, Sant Josep, l'Ascensió, el Corpus, Sant Pere, Sant Jaume, l'Assumpció, Tots Sants, la Puríssima Concepció i el dia de Nadal, així com la tarda del dijous sant, el dilluns de Pasqua de Resurrecció, el dia de Sant Esteve i un dia amb motiu de la Festa Major⁶³.

L'any 1919, en un context de gran conflictivitat obrera, es va establir en 54 hores, com a pas previ per arribar a les 48 hores setmanals alguns mesos després.

Ja en època de la República, un decret del Ministerio de Trabajo de l'1 de juliol de 1931 va ratificar el principi general de jornada màxima de vuit hores per tots els oficis⁶⁴. Per la seva banda, el *pacte col·lectiu regulador de les vacances dels obrers a la indústria tèxtil llanera*, de 1932 especificava que les vacances havien de ser set dies hàbils, és a dir, del 15 al 22 d'agost, ambdós inclosos⁶⁵.

Després de la guerra civil es va allargar espectacularment la jornada laboral. Per exemple, els teixidors van passar de 48 hores setmanals a treballar 64,5 hores, i les dones de 42 a 48. Aquest increment de jornada va empitjorar la qualitat de vida dels obrers i obreres, tot augmentant la incidència de malalties, com ara la tuberculosi, i va disminuir el rendiment de la mà d'obra (Calvet, 1992). La jornada laboral era teòricament de 48 hores/setmana, però eren freqüents les hores extraordinàries, a vegades obligades i no sempre pagades. Els salaris reals de meitat de la dècada de 1930 no es tornaran a igualar fins a la meitat de la dècada de 1950 (Molinero i Ysàs, 1998).

A la documentació de l'empresa Molins Hermanos s'hi conserva el text d'un pacte per fer hores extraordinàries.

---

⁶² Circular de la *Unión Industrial de Sabadell*, 4 de setembre de 1913.

⁶³ Circular de la *Unión Industrial de Sabadell*, 4 de setembre de 1913.

⁶⁴ *Boletín de la COCIS*, nº 240, juliol de 1931.

Central Nacional Sindicalista, 1947

(Jornada personal femenino, transcripción de un nota de la Delegación Provincial de Trabajo, 30/09/1947)

En virtud de los informes reunidos en esta Delegación Provincial de Trabajo y usando de las atribuciones que me confiere el artículo 2º del Decreto de 24 de julio del corriente año, he acordado lo siguiente:

1.- Se declara obligatorio en la Industria Textil Lanera radicante en Sabadell el trabajo durante 8 horas efectivas para el personal femenino empleado en las condiciones a que dicha disposición superior se refiere.

2.- Los treinta minutos de exceso de la jornada legal de trabajo de siete horas y media se pagarán como extraordinarias con los recargos legales y conformando las liquidaciones que se practiquen, a las instrucciones que publicó esta Delegación Provincial de trabajo en el Boletín Oficial de la Provincia correspondiente al día 29 de agosto último.

3.- Esta autorización alcanza hasta el 31 de mayo de 1948 en que finaliza la actual campaña lanera y está subordinada a las normas que se dicten sobre restricciones en el suministro de energía eléctrica.

Font: AHS. Molins Hermanos. Pacte per a treballar hores extraordinàries, 1941

Nota de la Central Nacional Sindicalista, 8/09/1947

Habiendo solicitado esta Jefatura de la Delegación Provincial de Trabajo la autorización prevista en la Orden de 24 de julio de 1947 para que preceptivamente pueda establecerse la jornada efectiva de ocho horas diarias de trabajo para el personal femenino que trabaja a turno seguido, con ocho y media de permanencia en la fábrica, abonando la media hora de exceso sobre la jornada legal en concepto de extraordinaria, se pone en conocimiento de las empresas y productores, ya que, publicada en el Boletín de la Provincia la disposición del Sr. Delegado Provincial de trabajo que autoriza lo dicho, a petición de los afectados, puede estimarse concedida la autorización con efectos a la semana que empezó el martes, día 19 de agosto, a partir del cual debe pagarse dicha media hora como extraordinaria.

En el momento de recibir la autorización por escrito, se dará conocimiento de ella a las empresas, con las instrucciones referentes a los demás extremos del caso, adelantándose las siguientes:

1.- Únicamente alcanza esta jornada de siete horas y media de trabajo efectivo y ocho de estancia en fábrica a las mujeres que trabajan en turno o turnos de jornada intensiva, debiendo seguir el personal masculino en igual régimen y condición como hasta ahora.

2.- Para el pago de horas extraordinarias así como para el descuento de horas perdidas, se considerará como hora base el jornal real dividido por ocho.

Para mayor claridad siguen dos ejemplos de forma de pago de salario de mujeres que trabajan a turnos con horario efectivo de ocho horas.

---

⁶⁵ *Boletín de la COCIS*, nº 252, juliol de 1932.

Canillera

Una canillera que sea de 1ª clase y disfrute del 3% de antigüedad cobra actualmente para 48 horas de trabajo 76,45 pesetas. Continuará cobrando igual cantidad para trabajar en régimen de siete horas y media efectivas, pero como seguirá trabajando ocho horas, cobrará tres de extraordinarias como sigue:

Salario: 76,45 $76,45/48=1,592$ +50% aumento=0,796

Valor hora extra: $2,388 \times 3 = 7,164$

Salario para 48 horas trabajo efectivo: 83,614

Hiladoras de continuas

El salario real de esta obrera, incluídas las primas acordadas en hilatura de estambre, es en la actualidad para 48 horas de trabajo de 111,85 ptas. Continuará cobrando igual cantidad para trabajar en regimen de siete horas y media efectivas, pero como seguirá trabajando ocho horas cobrará tres extraordinarias como sigue:

Salario: 111,85 $111,85/48=2,33$ +50% aumento=1,165

Valor hora extra: $3,495 \times 3 = 10,485$

Salario para 48 horas trabajo efectivo: 122,335

3.- Las semanas extraordinarias voluntarias seguirán pagándose con los mismos importes y forma que venían haciéndose hasta ahora.

4.- Las diferencias producidas se ruega sean satisfechas el sábado 13 de septiembre.

Font: AHS. Molins Hermanos. Pacte per a treballar hores extraordinàries, 1941

Els horaris de treball estaven regulats als reglaments interiors de les empreses. Per exemple, el de la *Lanera Española*⁶⁶, de 1927, distribuïa les 48 hores setmanals de 7 a 8 h, de 8:30 a 12 h, i de 13:30 a 17 h. Durant els anys quaranta, la jornada laboral es repartia a Molins Hermanos de dilluns a divendres de 7:30 a 12 h i de 14 a 18:15 h, i els dissabtes de 7:45 a 12 h⁶⁷. A la S.A. Marcet l'horari era similar: de dilluns a divendres de 7:45 a 12 h i de 14 a 18:30 h, i els dissabtes, de 7:45 a 12 h. A partir dels cartells que estaven penjats a les diferents seccions, Bet Oliver (1999) no ha pogut constatar que hi hagués diferències horàries per raó de sexe, excepte en la secció de pentinats, on els homes s'incorporaven a la feina mitja hora abans que les dones, i també plegaven més tard mitja hora més tard. L'horari nocturn s'iniciava a les 21 h i finalitzava a les 5 h, amb mitja hora de descans, però les dones i els menors de 18 anys tenien prohibit el treball nocturn, així com les hores extres mentre hi hagués homes disposats a fer-les.

⁶⁶ AHS. Treball, Caixa G82-320, expedient 118: *Reglament interior de la Lanera Española*, 1927.

⁶⁷ AHS. Molins Hermanos. Cuadro de horario, 15/05/1941.

L'any 1944, seguint les instruccions de la Delegación Técnica Especial para la Regularización y Distribución de Energía Eléctrica, els horaris de l'empresa Molins Hermanos eren els següents⁶⁸:

- ❖ Secció d'ordidors i telers: de 8 a 12 h i de 14 a 17:15 h; dissabte de 8 a 12 h.
- ❖ Secció de filatura de llana i doblats, dos tornos:
  - 1º) de 5:45 a 13 h; dissabte de 5:45 a 12:45 h (mitja hora per esmorzar)
  - 2º) de 13 a 20:15; dissabte de 13 a 18:25 h (un quart d'hora de descans)

El sábado plegábamos... primero trabajábamos los sábados también, luego después ya no trabajábamos los sábados, y entonces pues... a veces, algún sábado me pedían para que fuera si tenían prisa de algún hilo o algo ... y iba, pero luego después, el domingo y el lunes..., como hasta la una del día no me ponía a trabajar, pues... (EDITA, 1928)

Fer hores era freqüent durant la postguerra i era un recurs per a molts treballadors i treballadores que no tenien prou amb el sou que guanyaven per la jornada ordinària, com és el cas de l'Edita, que es va quedar vídua amb dues filles petites:

Y bueno, un día me quedé, me quedé a hacer horas, y me dijo "no te se ocurra volverte a quedar, porque te voy a buscar" y para qué voy a... Dice "si algún día..." -parece que lo presentía- dice "si algún día falto yo ya tendrás que trabajar más de la cuenta", siempre me lo decía. Luego cuando él... cuando él murió, pues ya, yo empecé a hacer doce horas... claro, es que si no no me llegaba, para llevar las niñas adelante, pagar el colegio y toda la historia... (EDITA, 1928)

MARIA: Sí hacías doce horas como yo...

EUGENIA: Yo también hacía doce, yo también hacía doce.

MARIA: ... para poder comprar el piso a mis padres para que vinieran de Alemania, pues tenía la entrada del piso ya, eh... (Grup de memòria a Campoamor)

Amb el pas dels anys la jornada laboral es va anar normalitzant fins arribar a l'extrem contrari al de la postguerra: la dècada dels setanta es va caracteritzar per la crisi del sector i, per tant, per la manca de feina i l'atur.

---

⁶⁸ AHS. Molins Hermanos, AP 444/37, 4/11/1944. Al segon torn de la secció de filatura, al document consta que l'horari era de 13 a 16:15. Òbviament es tracta d'un error; hem optat per incloure un horari equivalent al del primer torn.

6.1.3. La polèmica sobre la prohibició del treball nocturn de les dones

Com hem vist anteriorment, el treball nocturn de les dones i els nens va constituir un tema molt polèmic des de l'inici del segle, degut a l'incompliment constant per part de les empreses de la successiva reglamentació al respecte. L'any 1904 la *Federació Obrera Sabadellenca* va fer una intensa campanya per acabar amb els abusos de la patronal sobre aquesta llei (Luque, 1996). D'altra banda, la implantació trobava també problemes per la incapacitat d'assumir aquestes lleis per a moltes famílies obreres que vivien en condicions de precarietat.

Durant la crisi de 1903-1904 es van concentrar esforços en sensibilitzar els marits de les treballadores sobre les penúries que passaven a les fàbriques i les humiliacions que havien de suportar per part dels majordoms, amb l'objectiu de perfilar una consciència obrera de suposada emancipació de les dones, consistent en què deixessin el treball a les fàbriques (Luque, 1996).

Queda prohibido el trabajo nocturno a los niños de ambos sexos menores de 14 años. Así dice al pie de la letra la ley del trabajo de mujeres y de niños. Y como prueba de lo bien que se cumple está lo sucedido en la fábrica de hilados de estambre de Can Cuadras la noche del lunes en que una máquina magulló a un pobre muchacho de 12 años. ¡Y los encargados de hacer cumplir aquella ley tan frescos!⁶⁹

Els sindicats de Sabadell van denunciar molt sovint l'incompliment de la legislació per part de les empreses i el poc interès que tenia l'Ajuntament en fer-la complir:

Si supiéramos de encontrar al Sr. Alcalde disponible a cumplir estrictamente con los deberes que le impone su elevado cargo, nos atreveríamos a suplicarle el cumplimiento en todas sus partes de la ley que regula el trabajo de las mujeres y niños, pues no puede ni debe tolerarse por más tiempo la criminal explotación de que son objeto las mujeres y criaturas ocupadas en las collas de nudadoras y pasadoras.

La citada ley prohíbe terminantemente el ingreso en los trabajos de las fábricas y talleres industriales a los menores de 13 años de edad, así como a que la jornada exceda en manera alguna de once horas. El Sr. Alcalde está enterado de que se burlan en sus barbas los preceptos de la ley, tanto en lo que se refiere a la duración de la jornada, como en lo que la edad de las menores, pues en el primer punto, sabe todo el mundo que grandes y pequeñas están a disposición de los patronos desde las 5 de la mañana hasta las 10, las

*11 o las 12 de la noche, según los casos, y en el segundo, que las citadas collas están llenas de menores de 8, 9 ó 10 años.*⁷⁰

*El pueblo*⁷¹, es referia el 1910 i 1911 a la llei del treball nocturn de les dones com una eina per humanitzar el treball i defensaven la prohibició per evitar malalties, anèmies, etc. a les mares de les futures generacions. Per la seva part, *la Junta Local de Reformes Socials* afirmava que estava disposada a fer complir la llei que regulava el treball de dones i nens, tot sabent que s'incomplia sistemàticament a les fàbriques i tallers, i especialment a la secció de nuadores⁷².

Per la seva part, el *Boletín de la Cambra Oficial de Comerç i Indústria de Sabadell* també es referia sovint al projecte de llei de 1911. Al febrer de 1911, per exemple, va aparèixer un informe demanant que es revisés el projecte de prohibició del treball nocturn de les dones perquè era molt car substituir la força de treball femenina per la masculina, ja que les dones cobraven menys i eren més eficaces⁷³. En els números següents va continuar una argumentació sobre l'habilitat de les dones per a determinats treballs per justificar l'oposició a aquesta llei.

Paral·lelament, a la Revista de Sabadell del 21 de gener de 1911 es pot llegir una altra mostra de l'oposició patronal a aquesta llei⁷⁴:

Por entender que la supresión en absoluto del trabajo nocturno de la mujer perjudica real y positivamente a muchas industrias, nuestras autoridades económicas han acudido a la información pública abierta por la Comisión del Senado, haciendo constar el criterio contrario al proyecto de ley aprobado en el Congreso.

El *Boletín de la COCIS* de juliol de 1924, en plena crisi del sector, reproduïa la llei de l'11 de juliol de 1911 que prohibia el treball industrial nocturn de les dones en tallers i fàbriques. La prohibició havia d'entrar en vigor el 14/01/1914 per a les dones casades i les vídues amb fills, i durant els sis anys següents s'havia de reduir progressivament la presència de solteres fins erradicar-la .

---

⁶⁹ *El trabajo*, nº 67, 28/03/1903.

⁷⁰ *El trabajo*, nº 103, 30/09/1904

⁷¹ *El pueblo*, nº 74, 31/12/1910 i nº 80, 8/01/1911.

⁷² *El pueblo*, nº 197, 1/06/1911

⁷³ *Boletín de la COCIS*, nº13, 14, 16 i 17, 1911. Tot i així, Bengoechea (2005) afirma que el treball nocturn estava més generalitzat a les fàbriques que utilitzaven energia hidràulica, situades a les conques fluvials del Llobregat, el Ter i el Freser.

⁷⁴ Citat per Castells (1978), p. 14.34

Un escrit de la Delegació local del Consell de treball⁷⁵, inspirat en el RD del 15 d'agost de 1927 sobre la prohibició del treball nocturn de les dones, establia la següent disposició dels torns: a/ Si només hi havia un torn de treball, aquest no podia començar abans de les 6 ni acabar després de les 19 hores; b/ Si hi havia dos torns, el primer podia començar a les 4:30 sempre que el segon acabés abans de les 21:30; o a les 5 si l'altre acabava a les 22 hores; c/ Dins de cada torn hi havia un interval mínim de 30 minuts; d/ Si la indústria tenia tres torns les dones no podien treballar al de nit.

6.1.4. Anar a treballar a la fàbrica

La fàbrica és l'element més característic del paisatge industrial, tot i que, com hem vist, no era, ni de bon tros, l'únic espai de treball. Però, en qualsevol cas, la fàbrica (el vapor) era el punt de recollida i lliurament de la feina i el lloc per anar a cobrar. I en aquest sentit, la figura del carreter tenia una importància capdal per al procés de redistribució del treball en el conjunt del territori, i actuava com a via de comunicació entre les treballadores a domicili i el personal de la fàbrica.

La manca generalitzada de mitjans de transport determinava la relació dels treballadors i treballadores amb els carrers de la ciutat. Les distàncies quotidianes es recorrien generalment a peu, i a vegades eren distàncies considerablement grans perquè, tot i que en moltes zones coexistien fàbriques i habitatges, els i les treballadores no necessàriament treballaven a l'empresa més propera, sinó que tot sovint havien de travessar part de la ciutat i, fins i tot, n'hi havia que venien caminant des d'altres poblacions. L'únic mitjà de transport assequible per als obrers era la bicicleta.

"...Sí, de una del mediodía a la una de la noche. Y bajábamos a pie una cuadrilla que nos juntábamos de muchas fábricas allá en la Rambla y ale ya nos íbamos..." (Grup de memòria a la Creu de Barberà, 6/04/2000)

"No, que si te tenías que poner a las seis de la mañana, te levantabas a las cuatro... porque yo me he ido de Ca n'Oriac hasta aquí abajo al Apeadero, a las cuatro de la mañana me levantaba para llegar aquí abajo a las seis..." (Grup de memòria a la Creu de Barberà, 6/04/2000)

Per exemple, en el cas de la fàbrica de *la Sociedad Anónima Sucesora de Cuadras y Prim*, situada en el marge del riu Ripoll, en els anys 1910-1930 el gruix de les treballadores vivia a Covadonga, el centre i el seu primer eixample, i n'hi havia un nombre significatiu de Gràcia, la Creu Alta, Torre-romeu i l'Eixample. Però també n'hi havia que procedien de barris més allunyats, com ara Hostafrancs, Can Rull o Ca n'Oriac o fins i tot unes quantes que vivien a Barberà del Vallès⁷⁶.

Fins la dècada de 1960 no hi va haver línies urbanes d'autobusos a Sabadell.

Margarita – Hacíamos el turno de la tarde en la casa Sallarés Deu y cuando plegábamos, para coger el autobús para ir para casa, así de chicas...

Maria – Pero ¿cogíais el autobús? Yo iba andando, eh. Yo iba andando de Barberà...

Margarita – Es que yo iba hasta la calle Covadonga. De la carretera de Barcelona hasta la calle Covadonga... Había pocos autobuses entonces.

Maria – Y el sereno, pum pum, el sereno...

Pepa – Sí, sí, yo también. Nosotras íbamos también andando

Margarita – En la carretera de Barcelona ya en los años cuarenta y pico... para allá, bueno en el cuarenta, no, en el sesenta, en el sesenta y dos ya había autobuses.

Pepa – Sí que había, en el sesenta y dos ya había autobuses. Lo que ocurre es que eran, según que trayectos.

Eugenia – Según que zonas no había.

Pepa – Paraban aquí en la carretera de Barberà. No, aquí a Campoamor no llegaban. Yo también, yo vivía en Campoamor también, en las casitas, yo vivía en las casitas...

(Grup de memòria a Campoamor, 22/06/2000)

6.1.5. Condicions higièniques, malalties, accidents i baixes per maternitat

Pocas, por no decir ninguna, son las fábricas que reúnen condiciones de salubridad e higiene. El obrero que permanece en ellas la mayor parte del día, no solamente está expuesto a los innumerables peligros que continuamente ofrece la maquinaria, que nunca funciona en las condiciones de seguridad debida, sino que, como si esto fuera poco, se ve obligado a respirar atmósferas malsanas que llevan en el organismo del que las respira el germen de las terribles enfermedades.⁷⁷

---

⁷⁵ AHS. Treball: *Delegación local del consejo de trabajo*

⁷⁶ AHS. Cuadras i Prim: diversa documentació sobre el personal.

⁷⁷ *El trabajo*, nº 76, 15/08/1903

Agustí Rius (1914) constatava al seu informe que l'estat sanitari dels obrers era molt precari i que les principals causes de mortalitat eren l'apoplexia i la tuberculosi, causades per l'ús d'aigua procedent de pous impotables. També es referia a la precarietat a nivell higiènic de les fàbriques que no tenien suficient llum ni ventilació. En el primer quart del segle XX, les condicions de salubritat de molts dels llocs de treball eren dolentes i els accidents laborals eren freqüents (Deu, 1990). D'altra banda, les limitacions de la dieta obrera no permetien afrontar les malalties en gaire bones condicions.

Una altra problemàtica molt greu en el primer quart de segle eren els accidents laborals que no només afectaven els adults sinó que molt sovint ferien nens i nenes de poca edat:

El miércoles de la semana anterior, un niño que trabajaba en la fábrica conocida por Ca'n Codina, fue cogido por la correa de una máquina y volteado y triturado por el árbol de transmisión quedando muerto en el acto (...) El niño tenía únicamente de 10 a 11 años.⁷⁸

No ha muchos días que en la fábrica de hilados de estambre de Cuadras y Prim fueron víctimas de accidentes del trabajo dos niños de nueve años el uno y de diez el otro. Los dos se ocasionaron lesiones muy graves, en una mano el uno y en distintas partes del cuerpo el otro.⁷⁹

En la fábrica llamada Vapor de la Farinera, una máquina ha destrozado un brazo a un niño. Estamos tan acostumbrados a oír lo mismo y ver por esas calles de Sabadell, verdadera corte de los milagros, a tantos lisiados, que ya casi no sentimos lástima hacia esos desgraciados. Lo que sentimos es odio hacia esos burgueses explotadores que, para ahorrarse unas miserables pesetas, tienen en sus fábricas a niños de menor edad, y contra esos padres que, por cobardía, no son capaces de exigir lo que necesitan para su sustento y el de su familia y llevan a sus hijos a esos antros de tormento, donde si no salen lisiados, salen anémicos y degenerados. ¿Hasta cuándo esos obreros permanecerán aislados de sus compañeros que trabajan, por medio de la asociación, para llegar a una sociedad más justa y humana?⁸⁰

---

⁷⁸ *El trabajo*, nº 126, 16/09/1905

⁷⁹ *El trabajo*, nº 80, 10/10/1903

⁸⁰ *El trabajo*, nº 167, 11/05/1907

En la cuadra del patrono Juan Sola Vapor Marcet ayer mañana una obrera tuvo la desgracia de que estando limpiando un telar le cogiera la engravación por los cabellos arrancándole una buena parte de los mismos y desgarrándole buen parte de la piel de la cabeza.⁸¹

En el període 1896-1925 van millorar les condicions dels tallers, amb la construcció d'edificis amb il·luminació zenital, amb la introducció de la il·luminació elèctrica per al treball nocturn, amb sistemes de ventilació i regulació de temperatura artificial, amb aigua corrent en els serveis, etc. (Deu, 1990). Posteriorment, el pacte col·lectiu de la indústria tèxtil llanera que van signar la Federació Tèxtil i el Sindicat Unió de l'Art Fabril el març de 1934⁸², feia molt èmfasi en millorar les condicions higièniques dels llocs de treball, introduint per exemple l'obligatorietat de què hi hagués a totes les fàbriques lavabos d'aigua corrent.

Tot i així, les condicions de treball perjudicials per a la salut, continuaven en els anys quaranta i cinquanta. La falta de ventilació de les naus, les temperatures extremes, els elevats nivells d'humitat i els sorolls, eren l'origen de gran part de les malalties que patien els treballadores i les treballadores com les complicacions respiratòries (bronquitis, asma, faringitis, angines, amigdalitis, pleuritis...), auditives (sordesa, otitis) i infeccioses. També es produïen un altre tipus de malalties, directament relacionades amb el tipus de feina, com ara les de caràcter articular (lumbàlgia, artritis o artrosi), que afectaven les extremitats i cervicals, i que patien principalment les teixidores, cosidores, nuadores i rodeteres. Eren també comuns el vertigen, l'angoixa i altres alteracions nervioses, i es donaven casos de neurosi i d'esquizofrènia, vinculats a la rutina, l'atenció constant i la falta de descans que patien els treballadors i les treballadores. El risc d'avortament i les complicacions en l'embaràs eren freqüents, degut a les postures de treball, les vibracions en les extremitats inferiors en casos de treball amb màquines determinades, i els ritmes de treball (Oliver, 1999).

D'altra banda, els accidents laborals seguien sent freqüents i, en alguns casos, molt greus. Alguns es produïen a causa d'imprudències, com netejar les màquines en marxa, i d'altres, per les deficiències de la maquinària i la manca de mesures de

---

⁸¹ *El pueblo*, nº269, 3/09/1911

⁸² AHS. Fons municipal sense classificar: *Pacte col·lectiu regulador del treball dels obrers de la indústria tèxtil llanera de Sabadell atorgat per les representacions de la Federació Tèxtil i el Sindicat Unió de l'Art Fabril i Tèxtil, davant dels senyors Alcalde senyor Magí Marcé Sagarra, Delegat de l'honorable Sr. Conseller de la Generalitat, senyor Francesc Cañadas Gozalbo i del Conseller Regidor de Cultura, senyor Salvador Sarrà Serravinyals, 1934, expedient 31.*

seguretat. Un dels elements més perillosos eren les llançadores dels telers que sovint sortien disparades, provocant cops, hematomes, punxades, fractures...

Malgrat les progressives millores en la maquinària i l'adopció de mesures de seguretat, els testimonis dels anys seixanta encara es refereixen als freqüents accidents laborals.

Pero trabajando allí, trabajando allí tenía yo los diecinueve años... pero bueno, la máquina de poco no me mata. Porque... nos daban media hora para limpiar, pero por querérselo dejar más limpio a la... a la trabajadora que entraba después empezábamos, no sólo yo, eh, empezábamos antes a limpiar... (...) Sí, con la máquina en marcha, y yo me... de rodillas, nos poníamos de rodillas y... a todo lo que podíamos hacer con la máquina en marcha. Entonces yo estaba de rodillas y, con un cilindro que queda más alto... un cilindro que va así y el otro va así, y los pianos, los pianos van de un cilindro a otro. El brazo me se coló, quise quitar unos hilos que bajaban, llenos de aceite... no, no, yo lo quité con el brazo en marcha... (...) Saqué el brazo con la máquina en marcha. Lo saqué con suerte, todo morado, me di en la cara, lo saqué que... rompí los cilindros... hicieron el ruido de rotos... Yo di un grito... (...) Pues que a partir de entonces yo quise aprender a coser piezas. Para salirme de la máquina. Y hacíamos cuatro horas extraordinarias y el turno, y en esas horas extraordinarias aprendí a coser piezas... (EUGENIA)

Pero yo realmente tengo un recuerdo muy malo de esta casa porque me quebré un brazo... (...) Con una máquina, sí, claro, con una troca, la madeja..., pues la tenías que picas, que era que iba cloc-cloc... para que los hilos se estiraran y después no se engancharan al hacer el rodete... pues claro, qué ocurrió, que yo era la chiquitita, pues que prácticamente no llegaba arriba y la broca te la ponías en el brazo y te caía por aquí la madeja y entonces claro, la máquina, como iba haciendo el rodete pues, por donde pasaba el hilo, la tertura del hilo, se enganchó la broca... y se me iba el brazo y entonces se me quebró. Mira, ¿ves? se me nota aún el desnivel... (PEPA)

Era peligroso, eh, una joven le faltaba todo este dedo por, por ese gancho, que cuando un hilo se romía se arrollaba en un hierro... que se hacía una borronada que lo tenías que ir, con máquina engegada, lo tenías que ir rompiendo y te expones, te exponías a mucho, eh. (EUGENIA)

Cuando estás entre telares, aunque no trabajes en oficio que te puedas hacer daño, te pueden hacer daño igualmente, porque nada más que pasando salta la lanzadera y te pega, y te mata. Porque a veces se salían las lanzaderas, eh. (MARGARITA aprox.1920)

El record de la fàbrica sovint està lligat a aspectes sensorials, com ara el soroll dels telers o les olors de determinades seccions, que s'evoquen quan es recorda la ciutat del passat. De fet, és pràcticament inevitable que algú parli del seu treball a la fàbrica, o de la seva vivència de la ciutat del passat, sense explicar el soroll que feien els telers i que perseguia tots els itineraris marcant el ritme de la ciutat⁸³.

“...perquè ara hi ha aquests telers, abans els telers *feien txi-ca-txi-ca-txi-ca* i ara no, ara passes per davant d'una fàbrica i *duruduru*, no sents ja ni música...” (JUANITA, 1935)

El pas del temps ha contribuït a endolcir el record del soroll de les màquines en la memòria de les treballadores. Aquest soroll que era també l'origen de la pèrdua d'oïda que patien molts treballadors i treballadores, i d'altres malalties de tipus nerviós. Però, a banda dels sorolls, les condicions de treball als vapors eren dures també per les olors, la humitat i la calor que hi havia en moltes seccions, amb poca ventilació i sovint amb il·luminació deficient, que provocaven moltes afeccions respiratòries.

Des de 1919 es van anar introduint algunes mesures de tipus social, per preveure les malalties, els accidents laborals i la vellesa dels obrers (Deu, 1990). Per exemple, el 13 d'agost de 1919 l'Associació de Fabricants de Teixits de Llana va acordar que les dones rebrien el salari íntegre durant el temps d'absència al treball, establert com a màxim en les quatre setmanes posteriors al part⁸⁴. El 12 d'abril de l'any següent es va decidir que en cas de malaltia els obrers rebrien el sou total des del quart dia de baixa fins un màxim de 90 dies. També es va constituir la *Mutua Sabadellense de Accidentes del Trabajo y Enfermedades*.

Respecte de l'assistència sanitària, l'any 1910 el doctor Josep Mir ja plantejava la necessitat de protegir les dones embarassades i les mares obreres durant les setmanes immediates al part, i sol·licitava una casa de lactància i un institut de puericultura (Rius, 1914). La mortalitat infantil era llavors elevada per les dificultats per fer compatible l'al·letament amb les llargues jornades laborals, i les escasses condicions higièniques dels parts. El *Consultorio de puericultura y maternologia*, inaugurat al març de 1926 al carrer illa, però que no va entrar en funcionament fins el

---

⁸³ Actualment aquest soroll rítmic es pot reviuir passant pel carrer Turull. Les olors també perviuen en algun carrer, com ara el Ferran Casablanques.

⁸⁴ AHS. *Recopilació de les disposicions que sobre el règim de treball i qüestions connexes manté en vigor l'Associació de Fabricants de Teixits de Llana i de les obligacions més fonamentals imposades per la llei en aquest aspecte*, p.13: Indemnització per maternitat.

maig de 1927, va ser molt ben acollit per la població. Des de 1928 fins 1933 va atendre 655 parts i va realitzar 3.155 visites de maternologia⁸⁵. Durant el període republicà, la regidora Fidela Renom el va renovar l'any 1934, tot constituint un cos professional d'infermeres llevadores i creant una plaça de ginecòleg titulat, que va ser ocupada per Pere Fontanet⁸⁶. Les llevadores de l'etapa inicial van ser Carme Casanovas, Maria Gràcia, Josepa Sanvicente i Carme Borrell (Castells, 1980).

Taula 52: Visites realitzades pel Consultori de maternologia, 1928-1933

	Visites	Parts
1928	0	23
1929	325	64
1930	601	60
1931	625	92
1932	962	177
1933	642	239

Font: *Boletín de la COCIS*, memòries anuals de diversos anys.

Quant a l'atenció infantil, al llarg d'aquest període es van portar a terme gairebé 10.000 visites al propi consultori i 545 a domicili. D'altra banda, el seu director honorari, el doctor Mir, va instituir la *Gota de Llet*, que consistia en proporcionar biberons als nadons necessitats, com queda reflectit a la taula 53.

Taula 53: Visites realitzades i biberons proporcionats pel Consultori de Puericultura, 1928-1933

Any	Visites	Domicili	Biberons	Bib. dietètics	Nens (bib.)
1928	1.576	109	53.760	22.186	578
1929	1.698	133	80.341	29.438	622
1930	939	67	62.273	15.648	560
1931	2.225	0	62.082	17.364	578
1932	1.556	236	71.676	7.181	?
1933	1.809	0	95.717	12.580	?
Total	9.803	545	425.849	104.397	(2.338)

Font: *Boletín de la COCIS*, memòries anuals de diversos anys.

⁸⁵ *Boletín de la COCIS*, memòries anuals de diversos anys.

⁸⁶ Fidela Renom (Sabadell, 18/01/1891 – Barcelona, 11/09/1987) va ser la primera regidora de la història de Sabadell, formant part de la candidatura del Centre Republicà en les eleccions municipals del 14 de febrer de 1934. Destacada defensora dels drets civils i dels de la dona treballadora, va fundar la Lliga Laica Femenina, va impulsar el cos d'infermeres laiques i dues guarderies per a fills d'obrers, una de les quals dirigia personalment.

L'any 1931 un decret republicà va implantar l'Assegurança Obligatòria de Maternitat que s'havia d'aplicar a partir de l'1 d'octubre del mateix any⁸⁷. La seva finalitat era assegurar l'assistència facultativa en l'embaràs i el part; garantir els recursos necessaris perquè les dones poguessin deixar de treballar abans i després del part; i fomentar la creació i sosteniment d'obres de protecció a la maternitat i la infància. El decret establia que serien afiliades obligatòriament totes les dones que estiguessin inscrites en el Règim Obligatori de Retir Obrer, és a dir, les assalariades que percebien un ingrés inferior a les 4.000 pessetes anuals, sempre i quan tinguessin entre 16 i 50 anys. Les quotes trimestrals es van fixar en 1,85 pessetes per a les obreres i 1,90 per als patrons.

Alguns anys després, durant els quarantes i els cinquantes, les dones disposaven de sis setmanes de baixa per maternitat, tres abans del part i tres després. El metge de l'empresa havia d'encertar la data exacta del naixement de la criatura, ja que la dona perdia automàticament els dies de baixa anteriors si el part s'avançava. Aquesta baixa no garantia que la mare fos readmesa, sinó que tot depenia de les necessitats productives (Oliver, 1999). L'assegurança obligatòria de malaltia es va crear l'any 1942.

6.2. El cas del treball a domicili: una activitat específicament femenina

Com hem vist, la indústria tèxtil sabadellenca donava molt sovint feina a mans, és a dir, a domicili. Aquesta activitat no era gens marginal, sinó que ocupava moltes dones. Des del punt de vista de l'empresa, aquesta activitat complia una funció de flexibilització de la producció i de reducció de despeses, i des de l'òptica de les treballadores era una opció per completar els ingressos en un model en què el "cap de família" aportava la part principal i la resta de membres de la unitat familiar hi contribuïen des de molt joves.

Entre les treballadores que no estaven en plantilla hi havia les cosidores de peces, que treballaven sovint a casa o en petits tallers, i les nuadores o passadores, que es desplaçaven a diferents empreses en funció de la demanda. No obstant això, també hi havia treballadores que feien aquests oficis dins de les fàbriques, però la inestabilitat

---

⁸⁷ *Boletín de la COCIS*, nº 242, setembre de 1931.

de la producció provocava que hi hagués aquesta bossa de dones que només treballaven quan l'empresa els hi donava feina. A partir dels anys seixanta, l'emergent sector de la confecció també va utilitzar l'estratègia del treball domiciliari que, de fet, és encara molt present a l'actualitat.

6.2.1. Característiques del treball a domicili

El tret que definia el treball a domicili era precisament que es tractava d'una activitat laboral que tenia lloc a la pròpia llar de la treballadora, sense que s'establís entre aquesta i l'empresa una relació formalitzada i permanent. De fet, una sola empresa sovint no proporcionava prou feina, així que moltes dones treballaven per a diferents fàbriques.

Una característica generalitzada era el pagament a preu fet, és a dir, es cobrava per la feina feta. Per tant, la feina s'havia de fer ràpidament per aconseguir el màxim benefici, però a la vegada s'havia de fer amb cura, perquè si la feina s'havia de repetir anava a compte de la treballadora. És a dir, s'havia de trobar un equilibri entre qualitat i velocitat que depenia sobretot de l'experiència i de les pròpies habilitats de la treballadora.

Para ir... una semana un poco bien tienes que trabajar muchas horas. Ya te digo, bastante mal pagado, y que tienes que estar muy encima. No es agradecida la faena en la casa, yo creo que es como la faena de limpiar que no es agradecida en tu propia casa, fuera sí. (ARACELI, 1944, confecció)

...cosíamos la pieza y a tantas hacías, tantas ganabas, pero poco, poco... que al final yo dije, prefiero comer sardinas y no carne, eh, ya estaba yo casada y con mis dos hijos, y no venir aquí a ganar mil trescientas... tres mil pesetas toda la semana, que no me acuerdo bien, pero ganábamos poco... (EUGENIA: cosidora peces)

La pressió que comportava el pagament a preu fet encara es podia intensificar més en funció dels terminis de lliurament. Aquests terminis generalment eren curts i era freqüent que les jornades s'allarguessin molt per acabar un lot, ja que les treballadores eren plenament conscients de què no acabar a temps una feina podia significar deixar de treballar per a aquella fàbrica. Així, el propi sistema de pagament a preu fet constituïa una forma molt eficaç de controlar el ritme de treball.

Es que no mandas tu. Además, en estos sitios normalmente no puedes decir: "no, pues este mes no quiero faena, no voy a coser", porque normalmente si haces esto ya no..., olvídate. Porque viene otra detrás que está esperando esa faena y se la lleva. Yo, lo que he conocido es así. (ARACELI, 1944: confecció)

Perquè passa que a casa és això, que has de treballar casi bé a la nit, si tens família és molt..., ara, si tens per exemple el matrimoni i prou encara t'ho pots anar organitzant. Però quan tens canalla és un problema perquè els has d'acompanyar al col·legi o bé has de rentar, planxar, tot això, i encara que t'ho organitzis una mica..., llavors em passava que de seguida tenia que quedar-me a la nit, o bé molt d'hora al dematí perquè no podia acabar les peces de vegades. (ROSER, 1945: cosidora peces)

Si, *bueno*, però estàs molt obligada, eh, perquè tu, almenys com jo ho feia, et portaven les peces a aquella hora i al dematí, a primera hora, ja se te les enduien, eh. I si volies d'allò tenies que entregar-les perquè te'n portessin més. (JUANITA, 1935: cosidora peces)

El pagament a preu fet forçava unes jornades molt llargues i intenses; es tractava d'aprofitar tot el temps possible per fer feina, ja que per aconseguir un petit sou s'havien d'emprar moltes hores. De totes maneres, és difícil determinar el nombre d'hores de treball, perquè el treball assalariat es combinava amb les tasques domèstiques i la cura dels fills en una jornada inacabable.

Em llevava, em rentava, la meva sogra li feia una llista i anava a comprar i jo a posar-me a cosir, llavors m'aixecava a l'hora de dinar, dinava, acabava de dinar, el meu home se n'anava i em tornava a posar a cosir, i a llavors si que cosia a vegades fins tard... (FELIPA, 1919: cosidora peces)

Pues mira, por la mañana, lo primero que hacía era, mientras levantaba a las niñas, ir haciendo cosas de casa. Las llevaba al colegio, recogía la compra y me venía. Más o menos calculaba la hora de hacer la comida, según lo que hacía. Me sentaba, cosía toda la mañana y luego iba a buscarlas, les daba la comida, fregaba los platos, las llevaba y otra vez a coser. A las cinco, les preparaba la merienda y luego ya a coser hasta la hora de hacer la cena. Y me lo iba combinando así. (ARACELI, 1944: confecció)

A las siete me levanto, me bajo abajo, tres cuartos de hora o así. Subo, les preparo el desayuno a ellos, porque aunque la otra tiene casi veinte años... pero la costumbre, y la cosa de las madres... Les preparo el desayuno y preparo yo qué sé, si hago un poco de

comida o algo que la tenga que hacer antes pues la preparo, me bajo a las ocho y media o las nueve menos cuarto y ya estoy toda la mañana subiendo y bajando, subiendo y bajando, que si pongo una lavadora, que si haces las camas, que si tienes, pero bueno, a la vez voy trabajando, pero así, a deshoras. Y después ellos vienen a la una, pues normalmente se lo encuentran todo en la mesa, como es normal, ¿no? Y después ellos se van, al colegio, y yo me vengo a las tres, y ya sí que a las tres de la tarde es hasta las diez, si yo tengo bien la faena subo a hacer la comida yo, si no, sube él, o sea, somos dos. (...) Y al otro día es igual, y al otro y al otro... Cuando hay mucha faena no voy ni a comprar...
(ANTONIA, 1953: confecció)

La faena de casa la hago por la mañana, cuando me levanto ya empiezo a hacer mi faena. Yo hasta que no lo tengo todo limpio, mi lavadora puesta, mi comida, y todo, no me pongo a coser. Y luego pongo de comer, friego los platos y me pongo en la máquina. (LOLI, 1949: confecció)

Hi ha poca documentació sobre qüestions salarials en el cas del treball a domicili. Les tarifes establertes per l'Associació de Fabricants de Teixits de Llana l'any 1920 pel treball a mans, pagat a preu fet, fixaven el pagament per hores en 0,25 pessetes per cosir i 0,20 pessetes per escutiar. Per esborrar gènere de dona es percebien 4 cèntims per metre teixit i per gènere d'home entre 4,5 i 7,5 cèntims. El treball de la nuadora es valorava entre 15 i 20 cèntims els 100 fils, depenent de si es tractava de fils d'un o dos caps i amb una o dues creus. D'altra banda, les passadores i nuadores a jornal cobraven un salari màxim de 35,50 pessetes per setmana, les cosidores 30 pessetes per setmana i les esborradores i escutiadores 24 pessetes⁸⁸. Tot comparant la tarifa establerta per a la cosidora amb el salari de les cosidores a jornal, s'observa que pel treball a preu fet, sovint a domicili, es pagava la meitat del que es pagava pel mateix ofici a la fàbrica⁸⁹.

També hi ha constància que l'any 1925, en el marc del Patronat de previsió social, es va constituir una comissió mixta formada per 4 patrons i 4 obreres del ram de teixits per determinar el salari tipus que havia de servir de base per a la pensió obligatòria de

⁸⁸ Aquestes dades coincideixen amb les que apareixen per a l'any 1920 a AHS. Treball, fons sense classificar: *Mercado de trabajo*.

⁸⁹ AHS. *Recopilació de les disposicions que sobre el règim de treball i qüestions connexes manté en vigor l'Associació de Fabricants de Teixits de Llana i de les obligacions més fonamentals imposades per la llei en aquest aspecte*, p.51: Reglamentació i preus de les operacions a fora, a partir dels salaris i preus màxims que han de regir en les operacions a fora, d'acord amb les circulars 71 i 76 de 23 d'agost i 16 de setembre de 1920.

vellesa de les treballadores a preu fet i a domicili⁹⁰. Com a resultat, es va establir el salari-tipus, és a dir, el salari que guanyava una obrera de producció mitja en una jornada legal, en 7 pessetes per a les nuadores, passadores i ordidores a mà; i 5 per a les cosidores, esborradores i escutiadores.

En un context en què la mà d'obra femenina era més barata que la masculina, el treball a domicili estava mal pagat i infravalorat, degut principalment a la seva invisibilitat i desregulació. Generalment se subestimava el seu nivell de qualificació.

A la meva germana, li van portar una peça i es va passar totes les vacances canviant un fil que estava girat i allà fotent-se de calor i la que se'n cuidava li deia "Oh!, tregui la peça reeixida, eh!"... I va!... vull dir que... vull dir que pagaven a... no sé quant el metre... Però bé, tota aquesta feina s'hi va estar tres o quatre setmanes i li van donar que no arribava a quinze mil pessetes. Va!... Però mira, quinze mil pessetes que si no hagués fet això, no les tindria, no? (Citat per Grau, 1997, p.62: drapaire, germà d'una cosidora)

Y luego cuando cobras no puedes contar tantas horas, tanto he ganado, eso no se puede contar porque no resulta, no resulta. A lo mejor tú te vas fuera y, si son a quinientas o seiscientas pasan las horas y las cobras, pero en la casa pues si echas justa la cuenta a lo mejor te sale a doscientas pesetas. Y para que te baje la moral... a lo mejor dices: bueno, he cobrado esto y ya está, no sé las horas que he echado... (MARCELINA, 1949: cosidora peces i confecció)

A més, s'ha de tenir en compte també que les treballadores a domicili no participaven de cap benefici social, com ara pensions, etc., ni de cap tipus d'assegurança mèdica, i que, per descomptat, no disfrutaven de vacances pagades, aspectes que contribueixen a fer encara més insignificants els salaris que rebien.

Ahora, ahora lo que pago es un seguro para mi. Y no tengo nada, yo no justifico en ningún sitio que estoy, que he estado trabajando. Ahora sí que me lo pago para luego poder cobrar algo, pero entonces no. (MARCELINA, 1949: cosidora peces i confecció)

... supongo que las circunstancias de cada persona es lo que hace que uno haya hecho tantos años. Sin derecho a nada. Y eso por desgracia... Yo, mira, a fin de cuentas, lo tuve como algo de eso, una pequeña ayuda a casa... (ARACELI, 1944: confecció)

---

⁹⁰ AHS. Treball, 1919-1925: *Antecedentes referentes a la constitución de las comisiones paritarias de destajistas de los ramos de tejidos y sastrería y confecciones en general, para determinar el "salario-tipo"*

Algunes dones, especialment noies joves, feien peces a casa després de la seva jornada laboral a la fàbrica, per complementar els seus ingressos.

Treballava i els diumenges al dematí fregar, rentar, perquè els dissabtes es treballava també, i el dissabte a la tarda eren hores, també anava diguéssim de les tres *hasta* les sis. *Después* ja quan arribava, encara tot i amb això, feia peces, una peça allà a casa ma mare, eh... (JUANITA, 1935: cosidora peces)

Moltes altres treballaven exclusivament a domicili. Sovint tenien responsabilitats familiars, sobretot fills petits, que els feien difícil complir l'horari fabril. En altres casos s'havien de fer càrrec de familiars que estaven malalts o eren molt grans. Normalment abans de casar-se o de tenir fills havien treballat en alguna fàbrica tèxtil i després continuaven la seva activitat laboral a casa, ja fos a petició pròpia o perquè l'empresa els hi oferia.

Hi vaig treballar hasta que em vaig casar, después vaig plegar i vaig treballar aquí a casa, cosint aquí a casa. (JUANITA, 1935: cosidora peces)

Sí, después estuve..., mismamente estaba cumplida de mi hija y estaba trabajando. Y después ya la tuve y al mes, o sea, estaba con la cuarentena y me dijeron qué quiere que le llevemos faena, y dije, pues sí. (ANTONIA, 1953: confecció)

...estuve en dos o tres fábricas... y ya, pues mira, ya me casé después y me dediqué a esto... Después de casada ya no fui a fábrica ninguna, fue antes de casada, después de casada ya cosía piezas... (CLARA, 1933: cosidora peces i confecció)

En les explicacions de les treballadores sobre la decisió de treballar a domicili apareix "la norma social" o l'obligació de fer-se càrrec de la família. És a dir, s'ajusten a un model social de *bona mare*.

Bueno, empezar a trabajar en casa es, la mayoría empezamos por lo mismo. Yo trabajaba de soltera y luego plegué, porque era la norma... y, mientras tuve a mis hijas pequeñas dónde iba... No tienes familia cerca, no tienes a nadie que te los cuide, o haces algo en casa o no haces nada. (ARACELI, 1944: confecció)

Antes yo... tampoco con mi madre y con mi hermana, tampoco me podía ir a... a trabajar fuera, porque también les tenía que ayudar, que yo, mi vida ha sido así, en la casa, y también aprendí el oficio de zurcidora y ya me quedé en la casa también. (MARCELINA, 1949: cosidora peces i confecció)

Home, això sí, que estàs més per la canalla si ets a casa, això també ho veig, eh, perquè quan són petits això de treballar fora... Inclús, les noies joves ara quan tenen *crios* segons la feina que tenen, si ho han de deixar també és molt... A mi m'hagués sapigut molt greu, llavors, treballar fora, quan les tenia petites perquè, perquè jo era una mica així que m'agradava molt la canalla (riure) i volia estar moltes hores amb elles i manejar-me'ls molt jo... (ROSER, 1945: cosidora peces)

Yo siempre he estado, sí, aquello, hay personas que a lo mejor dicen, pues me voy y los críos ya se apañarán, yo no, yo no. Yo primero son ellos y luego lo demás. (MARCELINA, 1949: cosidora peces i confecció)

Els fills i les filles sovint serveixen de justificació per a l'activitat domiciliària, però, d'altra banda, les treballadores reconeixen que la intensitat de la jornada és un obstacle per relacionar-se amb ells. De totes maneres, es valora molt positivament la possibilitat de quedar-se amb els nens quan estan malalts o de poder-los acompanyar al metge sense haver de donar explicacions a ningú. És a dir, es valoren més els avantatges potencials per fer front a una situació excepcional, que no pas la realitat quotidiana.

Dentro de casa según como... a mi me gusta más salir fuera, hablar con gente, estar con gente, no sé, te relacionas más, vives de otra manera. Pero claro, cuando tienes críos pequeños y nadie que te los cuide... Hay gente que se adapta a eso, no quiere salir de casa... pero yo en cuanto pude me marché. (...) Ventajas cuando tienes hijos pequeños muchas, porque si se te ponen un día con fiebre no tienes que decirle al jefe "mire, que no puedo venir", nadie se entera. Tu ganas más ese día, ganas menos, o no ganas nada, pero nadie se entera. (ARACELI, 1944: confecció)

Hombre, pues eso que vas muy tensa. A veces pues no estás con los críos, porque eso sí, los críos, no es que los tengas abandonados, pero ellos están arriba y tu estás abajo, y los críos también te necesitan, porque la mía aunque tiene veinte años me dice mama, quédate aquí cinco minutos aquí conmigo, porque ella es muy habladora, y ella no es una cría que

dices me lo guardo todo, y ella le gusta expresarse y hablar, el tema de ella de la comida es hablar, después igual no, y te echan de menos. (ANTONIA, 1953: confecció)

Aparentment, el més atractiu de treballar a casa era la flexibilitat i la llibertat per organitzar-se la feina elles mateixes, per combinar-la amb altres activitats, per descansar de tant en tant... Però aquesta flexibilitat no resultava tan alentadora per a les treballadores que l'experimentaven, perquè no eren elles qui decidien el volum de feina que volien portar a terme ni els terminis de lliurament, sinó que aquests venien imposats per l'empresa.

Sempre passaven dimarts i dijous, llavors el dijous et portava dues o tres i llavors no venia fins el dimarts, llavors a vegades també inclús el fi de setmana m'havia quedat també a cosir, per això, perquè a vegades no tens temps i llavors..., o bé te'n porten més, perquè quan, quan ho fas penses aviam si pots fer una mica més i llavors treure't una mica més de setmanada. (ROSER, 1945: cosidora peces)

En realitat, moltes treballadores a domicili patien les conseqüències de l'aïllament respecte del món laboral i trobaven a faltar relacionar-se amb altres companyes.

El que sale fuera a trabajar pues es mejor, porque se distrae una más, y no ves lo que tienes en casa, es normal. (...)... agobia mucho, agobia mucho. Yo, a mi me gusta muy poco salir fuera, muy poco, pero yo reconozco que es mejor salir a trabajar fuera que dentro, yo misma lo reconozco, y he hecho las dos cosas, eh. (CLARA, 1933: cosidora peces i confecció)

¿Inconvenientes? Eso, que no te relacionas con nadie, creo que hasta el carácter te cambia porque no tienes, no estás al día. Aunque tengas la radio puesta no es lo mismo que hablar con gente, que está... en otro ambiente. Yo creo que estar en casa encerrada tantas horas es, consumirte un poco, hacerte más mayor antes de hora. Lo veo así. Pienso que una persona, aunque tenga mucha faena en casa debe tener un rato para salir, aunque sea... Yo aunque sea solo para buscar la barra de pan me podía ir al mercado a buscarla, camino, me doy la vuelta... No debe estar una persona encerrada, sola o no... (ARACELI, 1944: confecció)

Yo si pudiera lo haría más bien fuera que en casa, yo sí, yo sí que lo haría. Porque va mejor para todo, porque sales, que aquí en la casa estás sola, solo con la radio, y en la calle tienes compañeras, hablas con ellas, tu tienes un problema, ellas tienen otro, no sé, ya...

ves el mundo diferente. Aquí a veces te encierras en lo tuyo y... (MARCELINA, 1949: cosidora peces i confecció)

La ràdio apareix en els testimonis com un element de companyia, però també com el nexa d'unió amb el món exterior.

La radio es tu única compañía, por eso que, al menos yo, en cuanto pude me marché a salir a trabajar fuera, es otra vida. (ARACELI, 1944: confecció)

Aquí sabes el contacto que tengo, escuchando a Justo Molinero (locutor de la radio), ya está. Todo el día la radio puesta, todo el día. (LOLI, 1949: confecció)

Desde la mañana hasta la noche, antes de enchejar la máquina pongo el radio y mira. (ANTONIA, 1953: confecció)

D'altra banda, malgrat el nombre d'hores que dedicaven a una activitat assalariada, aquestes treballadores eren considerades primordialment com mestresses de casa pel seu entorn i, per tant, no volien descuidar les tasques domèstiques ni les que es derivaven de la cura de la família, però a més no tenien cap mena de prestigi social com a treballadores.

Entre la feina de la casa i això... I no ben vista, eh. I no cobrades tampoc cap cosa, vull dir que... (...) És com una cosa, mira, una cosa normal. No és com el que va a treballar, ai, a la fàbrica..., no, a casa és una cosa normal... Com si no fessis res, perquè no t'ho reconeixen. (JUANITA, 1935: cosidora peces)

O sea, que una está aquí de minyona, yo soy minyona, yo soy esto..., para pagar, cómo se llama, llevo la contabilidad de la casa. Yo gano dinero, pero eso nadie lo mira, nadie, nadie lo mira, a la hora de eso, tú no haces nada, tú no. Entonces, ¿qué es?, ¿que viene la vecina y me limpia la casa a mí? ¿Y la lavadora se tiene sola? ¿Y se plancha sólo todo? ¿Y las camas se hacen solas? (LOLI, 1949: confecció)

Es que en la casa pasa eso, es como he dicho antes, si tienes la faena en la casa no estás considerada por nadie, por nadie. Porque incluso es, lo voy a repetir, es como eso que he dicho de los platos y las camas, si tienes que acabar la faena tienes que ponerte a hacerla. Y a lo mejor el día que peor tienes la faena se presenta alguien, porque eso suele pasar. Luego lo ven, y mira, aunque no te lo digan a ti, lo piensan, lo piensan, sí, está en su casa,

y cómo está la cosa. Ahora, si estás en la calle, claro, lo primero que van a venir y no les vas a abrir, pero si les abre algún crío o algo, pues piensan, la madre está trabajando. Ya es diferente. Por esa parte está más bien mirada fuera que dentro. (MARCELINA, 1949: cosidora peces i confecció)

I elles mateixes sovint consideraven els seus ingressos com un ajut a l'economia familiar, no els equiparen en nivell d'importància al sou del seu marit.

No, no, pero es que... no era un sueldo porque no era lo fijo. No era lo fijo y aparte de esto, es que tampoco me podía dedicar a decir, hago un horario de ocho horas seguidas y plego. Porque lo hacía a trompicones, a trozos... Es que no hacía ocho, hacía dieciseis o dieciocho, porque era...a lo mejor tenía la lavadora puesta y era hacer una pieza, levantarte, y mirar la lavadora, o irte a buscarlas al colegio, era... un trote de vida que tienes que ser joven para hacerlo porque si no no las haces, la verdad. Porque ahora si me dicen que lo haga, ni en broma. Hacía muchas horas, pero eran horas así, a saltos. (ARACELI, 1944)

Pero yo siempre ha sido una ayuda pero esa ayuda la llevo haciendo veinte años (risas).
ENT: ¿TU SIGUES PENSANDO QUE ES UNA AYUDA?
Hombre, no sigo pensando que es una ayuda en el sentido de que me gano mi semanada, a ver si me entiendes, pero, que a veces te has conformado con menos de lo que te tienen que pagar, pero es que está muy mal, si no lo hago yo hay cuarenta que lo hacen..., ¿entiendes? O sea, no es que dependa de una. (ANTONIA, 1953)

6.2.2. El cas de les cosidores de peces

El treball més habitual dels que es feien a domicili era cosir peces, és a dir, trobar les faltes del teixit i corregir-les. Però també hi havia dones que només esborraven o escutiaven peces que cosia una altra treballadora. En aquest sentit, els llibres de control de la producció de les cosidores que es conserven de l'empresa Corominas ajuden a comprendre per quantes mans podia passar una peça⁹¹. En aquests volums, datats els anys 1961-63, es registrava tot el recorregut de cada peça i també es feia constar el tipus de gènere. Aquests llibres de control reflecteixen que a vegades intervenien cinc dones diferents per les operacions d'esborrar, sargir, repassar, escutiar, i tornar a repassar, però que aquesta darrera activitat es feia molt sovint a la pròpia fàbrica.

Cosir peces era una activitat molt inestable, i el fet de treballar a casa era una vàlvula reguladora de les empreses, de manera que la demanda de treball a domicili es produïa en funció de la pròpia demanda del mercat. Per aquesta raó algunes èpoques es caracteritzaven per la total absència de feina i en canvi altres per una sobrecàrrega.

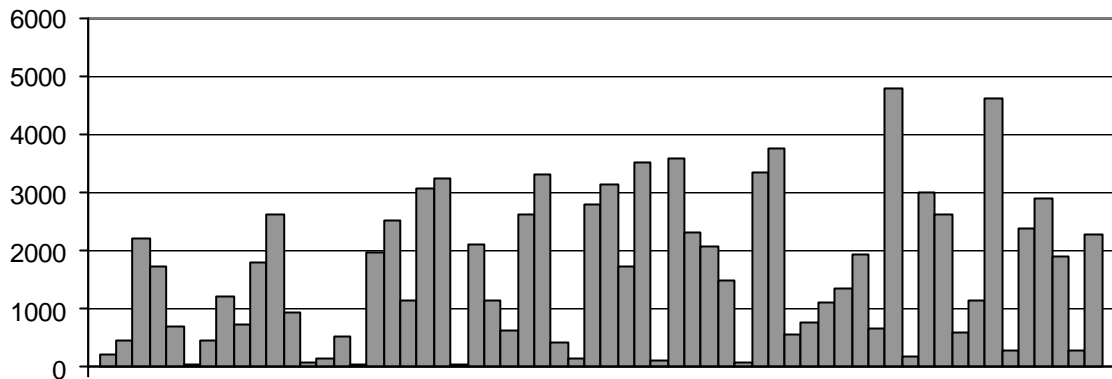
Mira, en las fábricas cuando hacen las banderas, lo que les llaman las banderas, son trozos para hacer para una temporada las banderas, muestras, los mostrarios... entonces hay poca faena y claro, los que están dentro de la fábrica cosen, van ganando aunque no hagan nada, pero los que estábamos fuera pues si no hay faena no ganabas. Y la confección pues igual: cuando pillas el fin de temporada y no tenías para trabajar pues nada, y las que están dentro, las del taller, pues sí. Es normal, eso es una cosa normal, si en todos los sitios pasa lo mismo, y así pues mira... (CLARA, 1933)

A partir dels setmanals de les cosidores a domicili de l'empresa, podem observar l'evolució de la feina d'aquestes treballadores al llarg del 1927⁹². Les dades revelen que els volums de peces cosides a casa eren molt elevats, independentment del nombre de dones a què es donava feina cada setmana, però també que els guanys que obtenien eren molt irregulars i estaven marcats per la inseguretats de la seva feina. El següent gràfic reflecteix les diferències de treball entre les diferents cosidores de Corominas. Cada barra representa l'activitat d'una cosidora al llarg de l'any 1927. El fet que algunes de les dones tinguin uns registres molt baixos fa pensar que segurament treballaven per diverses empreses a la vegada. L'explicació per als que són excepcionalment baixos és que només havien treballat per a Corominas una setmana o poc més. En canvi, hi ha algunes treballadores amb uns salaris molt elevats, però probablement no són atribuïbles a una única dona. En aquest sentit hi ha dues possibles hipòtesis: es pot tractar de dones que recollien feina també per a altres dones de la seva família i ho cobraven tot junt; o bé es pot tractar de senyores que ensenyaven a casa a cosir peces i que, per tant, necessitaven un gran volum de peces per fer practicar les seves alumnes.

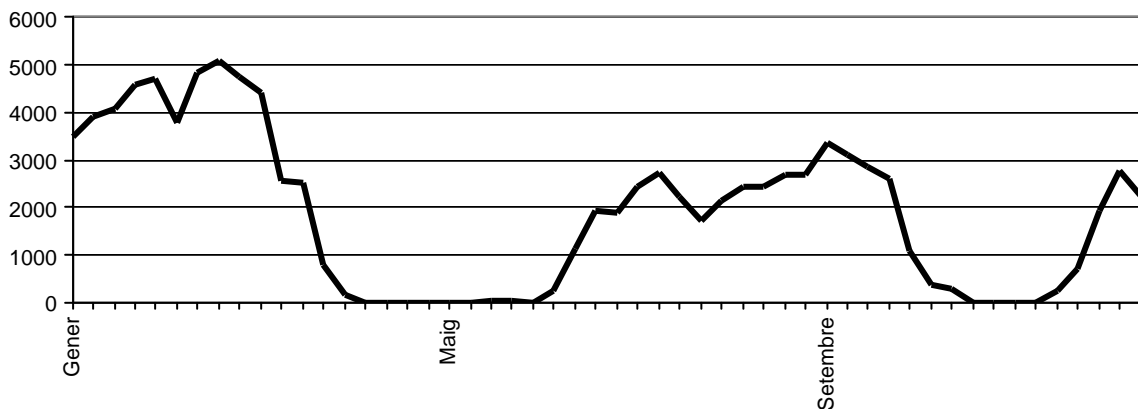
⁹¹ AHS. Corominas: *Control i costos de producció cosidores*, 2 vols., 1961-62 i 1962-63.

⁹² AHS. Corominas: *Setmanals a preu fet, 1925-1957*.

Gràfic 34: Volum de treball de cada cosidora a domicili de Corominas l'any 1927

Font: AHS. Corominas: Setmanals a preu fet, 1925-1927.

El següent gràfic no contempla les individualitats, sinó que mostra les alteracions del volum global de peces d'aquesta empresa que es van cosir a domicili durant 1927. Es pot observar que aquest treball era força inestable donat que durant determinades èpoques de l'any es necessitava un gran nombre de cosidores per desenvolupar-lo i en canvi en alguns moments no hi havia feina per cap d'elles.

Gràfic 35: Volum global de peces de Corominas a domicili, 1927

Font: AHS. Corominas: Setmanals a preu fet, 1925-1927.

Quant a l'espai de treball, generalment s'hi destinava una habitació, molt sovint l'anomenat cosidor, que donava al pati. Era important tenir un espai permanent per a cosir per organitzar el treball, protegir-lo dels nens i mantenir neta la resta de la casa. També era molt important tenir la llum adequada, que des de l'arribada del corrent

elèctric eren un parell de fluorescents. La principal eina de treball era la taula. Podia ser una taula de cosir peces, amb regulador d'alçada i un calaix per posar la peça; podia ser un tauler suportat per uns cavallets; o, en últim cas, també servia la taula del menjador⁹³. El més important era que la superfície fos fina perquè la roba no s'hi enganxés quan les mans treballaven apretades a la roba per trobar els nusos o fils.

...tenia una habitació i tenia una taula que la tenia la dona del meu germà i me la va deixar, una taula d'aquestes que..., una taula d'aquestes que es puguen i es baixen (...). Has de tenir una habitació, llavors has de tenir un llum adequat, un fluorescent perquè t'hi has de veure bé, si no, per cosir... (ROSER, 1945).

Sí, una habitación. La habitación con la mesa, con su luz...

ENT: ¿La usaba sólo para coser?

Sí, nada más, nada más. Y luego ya cuando tuve al grande, pues estaba el jugando y yo allí cosiendo también. (MARCELINA, 1949)

Les peces les distribuïa un carreter, que també recollia les que ja estaven fetes, i que actuava com a nexa de comunicació amb la cuidanta.

"... casi bé passaven cada dia. Jo a l'últim puesto que vaig estar me les duïen al migdia i al dematí d'hora ja se les enduïen." (JUANITA, 1935)

El dissabte les dones anaven a cobrar a les fàbriques per les que treballaven, a vegades dues o tres simultàniament.

Sí, el dissabte les dones anaven a cobrar a la fàbrica. Jo havia fet de pagador. És clar, teníem la llista... el divendres es feia el setmanal i totes havien de portar... El carreter..., només el pagaven les peces que eren tornades a la fàbrica, per tant l'últim volt del carreter era el divendres. Ell recollia, portava les peces, la cuidanta feia el setmanal, eh, i allavors el dissabte es pagava, venien totes a cobrar.(...) I venien, escolta, el dissabte, és clar, havien fet una peça per Cal Torres Font, una pel Tamburini, una pel Sallarés Deu, una pel d'aixòs... anaven a tots els despatxos a cobrar. (MARMIÑÁ)

---

⁹³ La Tere, una cosidora de peces a qui el 24/09/1998 vaig fer una entrevista que no va ser enregistrada, tenia una taula de peces antiga que havia estat modificada per incorporar a dins un llum, tot col·locant a sobre un vidre glaçat. D'aquesta manera es podien veure més fàcilment les faltes sense haver de mirar a contrallum.

...després havies d'anar tu a cobrar, abans era cada setmana, cada setmana cobraves, ara és cada mes, però ara no sé si han d'anar a cobrar a la fàbrica o què però hasta que jo en vaig fer si, tenies que anar a la fàbrica a cobrar. Primer tenies que anar a dalt, diguéssim allà on treballaven les cosidores i després ja te les pagaven en una taquilla. (JUANITA, 1935)

Una altra localització del treball fora de la fàbrica la constitueixen els cosidors, petits tallers subcontractats per les grans empreses per fer les mateixes feines que es feien a domicili⁹⁴. No obstant això, aquest fenomen sembla més recent perquè les persones entrevistades no en fan menció i preguntada expressament sobre això, la Felipa (nascuda el 1919) assegura que no n'hi havia, que el màxim que hi havia eren senyores que ensenyaven dues o tres nenes.

... doncs hi va haver-hi cosidores espavilades que van muntar el seu taller. Tenien set o vuit noies, fixes, que els hi anaven allà i allavors recollien feina de diferents fabricants, elles repassaven aquelles peces i les tornaven, ho feien aquelles noies. (...) Això és una cosa més recent. Això abans no passava. Abans cosidores a casa, però ben ensenyades diguéssim, noies que havien après de joves, es casaven, l'home treballava, la dona a casa perquè ja tenien un fill o dos, quan aquests fills ja s'espavilaven sols què havia de fer aquella dona? ho entens? doncs allavors cosir peces a casa. I vinga, allà al quarto del davant, allà la taula de cosir i apa. (MARMIÑÁ)

Y nos daba bien poco por cada pieza. Entonces, a grupos de dos, claro, cosíamos la pieza y a tantas hacías tantas ganabas, pero poco, poco... que al final yo dije, prefiero comer sardinas y no carne, eh, ya estaba yo casada y con mis dos hijos, y no venir aquí a ganar mil trescientas... tres mil pesetas toda la semana, que no me acuerdo bien, pero ganábamos poco... (EUGENIA)

Actualment, el nombre de cosidores de peces és molt inferior perquè moltes fàbriques ja no es molesten en repassar les peces, sinó que deixen per tara les que no estan prou bé. No obstant això, a Sabadell encara hi ha empreses que venen teixits de molta qualitat i tenen cosidores a la pròpia fàbrica, subcontracten cosidors dedicats exclusivament a aquesta tasca, o fins i tot donen feina a domicili.

---

⁹⁴ Aquesta idea va ser suggerida per Josep M. Benaul però ni els testimonis personals ni la documentació han proporcionat fins el moment evidència de la seva existència durant la primera meitat del segle. No he pogut determinar quan van aparèixer aquests tallers, que actualment funcionen a diferents punts de Sabadell.

Imatge 31: Dues generacions d'alumnes de l'Escola Industrial. Trobada de cosidores de peces, 19 d'abril de 1998

Font: Virginia Domínguez

Es tracta d'un ofici que ja no s'ensenya i per això a les bones cosidores, especialment les que s'havien format a l'Escola Industrial, no els falta feina perquè les empreses les lloguen per cosir les peces de lligaments més complexos. Però en general, les cosidores segueixen estant mal pagades, sobretot les que treballen a tallers on l'encarregada s'emporta un percentatge important dels guanys.

6.2.3. El cas de les nuadores i passadores

Les nuadores i passadores molt sovint no treballaven en una sola empresa. La major part de les fàbriques no es podien permetre tenir-les en plantilla, donat que la seva tasca no era necessària d'una manera continuada. Per aquesta raó, les nuadores i les

passadores s'organitzaven en colles i es desplaçaven a les diferents empreses en funció de la demanda. Les colles estaven formades per moltes noies, però n'hi havia una que era la responsable, una mena d'encarregada de la colla, que distribuïa les diferents treballadores per totes les fàbriques i quadres de drapaires que els havien sol·licitat els seus serveis.

...la passadora, al ser una feina que dius "avui s'ha de passar això", però a lo millor una fàbrica... tres dies que no hi havia res per passar en una fàbrica, les fàbriques, els fabricants no tenien... els grossos sí, tenien passadora fixa, però els mitjans i petits no tenien una passadora fixa. Quan necessitaven passar algo avisaven a una de coneguda perquè els hi anés a passar.(...) I allavors d'aquí van sortir les colles, les colles de passadores. I ara ja només en queden dues... (MARMIÑÁ)

Per tant, l'activitat d'aquestes treballadores era irregular, tot i que generalment no els hi faltava la feina, i, de la mateixa manera que les treballadores a domicili, els seus serveis es pagaven a preu fet.

No, iba yo, digamos, con otra señora, íbamos las dos, teníamos varias fábricas y siempre teníamos... Teníamos algun drapaire también. (...) Y después ya, cuando tuve los niños, bueno, nació mi hijo, entonces ya dejé la compañera que tenía y fui entonces a trabajar así con una nuadora de esas que tienen muchas y yo nada más iba a las tardes. Y me pagaban por lo que hacía, y ya está, pero a preu fet también, ¿no?, íbamos, uy, a muchas fábricas, recorríamos todo Sabadell... (...) ...porque claro, como éramos al menos más de... cuarenta lo menos, que iban con esa colla de nuadoras, que no sé si habías oído nombrar, la Maneleta, que ya murió y todo. (MARGARITA, aprox.1920: nuadora)

Les nuadores i les passadores eren treballadores molt qualificades i la seva era una tasca ben pagada en el conjunt del sector tèxtil.

Tenía un precio por ciento, a tanto el ciento, cada cien hilos. Y entonces lo pagaban a cinco céntimos el ciento. Fíjate los hilos que teníamos que nuar, para ganar una semanada. Para ganar una semanada que decían de encargado, eh, pues eran unas setecientas pesetas cada semana. Y era semanada más que de encargado, decían "uy, el que se case con una nuadora, ese no hace falta que trabaje", decían... (MARGARITA, aprox.1920: nuadora)

Pero yo pienso que las nuadoras eran las que mejor... claro, tenías que andar para arriba y para abajo, ¿no? pero estaban bien pagadas, ¿no? Yo creo que eran las que más ganaban, ¿verdad? (EUGENIA: diferents oficis)

6.2.4. El sector de la confecció

A partir dels anys setanta, es va desenvolupar espectacularment la indústria de la confecció, fenomen molt directament relacionat amb el canvi d'hàbits de consum, atès que es va generalitzar la venda de roba ja confeccionada i van proliferar les botigues especialitzades. Aquest sector es recolzava en centenars de treballadores domiciliàries, cosa que va contribuir a suavitzar els efectes negatius de la crisi general del tèxtil a Sabadell (Deu, 2000). Gran part d'aquesta producció domiciliària de confecció seriada s'emmarcava en l'economia submergida.

Aquesta indústria probablement s'havia començat a expandir tímidament des de mitjans de segle, principalment com a activitat domiciliària i en petits tallers clandestins, però, a partir de la crisi general del sector tèxtil, va anar assolint una elevada implantació en ser utilitzada com a estratègia empresarial per minimitzar costos i flexibilitzar la plantilla.

... cuando tenía piezas pues cosía piezas y cuando ya no tenía, pues iba a buscar lo otro. La confección la dan las tiendas, donde venden ropa. Sí, sí, hay tiendas que dan confección, que tienen cortadores, algunas, otras no, y costura. (...) Pues la confección pues también en los anuncios del diario, igual... Yo los leía y me iba a un sitio, a donde hacían vestidos y eso, a Ca Guillermo y eso, preguntando... igual que a pedir piezas, a todas las fábricas, que tenía que pedir... (CLARA, 1933)

Ellos tienen sólo patronaje, y solamente el cortador y de ahí ya vienen en sacos para la plancha. Ellos sólo se dedican a cortar y repartir, cortar y repartir. (...) Claro, bueno, gente en casa, suelta, pero normalmente también son a talleres. Lo que pasa, lo que pasa es que según a que taller no pueden darle cincuenta prendas porque estas casas igual cortan poquito, cantidades, cortan, entonces a un taller que haya siete u ocho mujeres no le conviene una cortada de cincuenta o cien prendas porque... ¿Tu no has visto una cadena como se hace? ¿No has visto una cadena? Te lo explico. Una cadena son una máquina detrás de otra, entonces, vamos a suponer, por esa punta entra la falda y cuando sale por aquí ya está terminada. Cada una tiene una operación. Una persona que echa en una operación, no sé, cinco o tres minutos, ¿cuántas prendas tienen que pasar? Pues por eso

en un taller no conviene que haya una cortada pequeña. Pues estas personas que hacen cortadas pequeñas se tienen que buscar o un par de mujeres que cosan juntas o así mujeres sueltas, porque en un taller no te quieren una cortada tan pequeña. (ANTONIA, 1953)

Tenía diecinueve años, y empecé porque me despidieron un trabajo, había acabado el contrato de los tres años, podía haber seguido, trabajando allí pero sin contrato y no quise. Yo quería contrato y ya está. Y luego pues, mi vecina, empezó a decirme que si quería coser en casa, que ella tenía faena y me lo enseñaba a hacer, porque se hacían pañuelos... y yo había cosido pero pañuelos y eso se hacen con unas patas especiales. Y bueno, estuve aprendiendo dos o tres días y como le hacía falta gente pues... y me puse en mi casa. (CONCHI, 1969)

És a dir, des del punt de vista de l'empresa, la confecció a domicili ha complert en les últimes dècades la mateixa funció que complien abans les cosidores de peces. Quan s'havia de fer una feina es llogaven unes treballadores que no tenien cap mena de relació laboral formal amb l'empresa, i que a més havien d'assumir una sèrie de despeses relacionades amb la feina, com ara els subministres de llum i calefacció de l'espai de treball, la compra de les màquines que necessitaven, i fins i tot el transport del gènere. S'havien de sumar també les petites despeses en tisores, agulles de diferents tipus, didals, etc., però sobretot el cost dels fils que sovint no proporcionava l'empresa.

Poníamos el hilo, el hilo lo teníamos que poner nosotros, la máquina también, y la luz, porque como llevaba motor, ahora que ellos nos daban la tela nada más y la prisa, y nosotros teníamos que ponerlo todo... y encima fijate, y se ganaban ellos el dinero, y así en todos los sitios... y sigue siendo lo mismo, que lo venden muy caro y luego le dan al que lo hace... (CLARA, 1933)

De coser tengo una, porque tengo dos, pero la otra no vale. Tengo una, una Brother.

ENT: ¿Y cuánto tiempo hace que la tiene?

Pues hará unos seis años o así.

ENT: ¿se la compró ya para coser...?

Sí, sí, ya cosía yo con la Antonia, pero estaba cosiendo en la otra, en la otra que tenía, y me daba muchos fallos y eso y me decía ella tu cómprate una buena, cómprate una de las otras que te alegrará, y así es, así es. Luego ya digo bueno pues me voy a comprar una, que me cunde más la faena, la sacas más bonita y todo. Y lo hace más a gusto uno... Yo

aunque a temporadas no tenga o a lo mejor alguna vez llegara a no tener no me pesa habérmela comprado... (MARCELINA, 1949)

Tengo la *Vicky* de coser, y una *Suprema* de cortar. (CONCHI, 1969)

Yo tenía una overlock y una zigzag porque entonces se necesitaba la overlock para hacer esto, esto de aquí (enseña la costura de su camión) y una zigzag pues por ejemplo para puntillas... (LOLI, 1949)

Actualment, la feina de les confeccionistes a domicili segueix caracteritzant-se per la inestabilitat i l'estacionalitat del sector, i el seu sou segueix sent molt baix perquè hi ha moltes dones disposades a cosir i perquè sempre es considera un ingrés suplementari al del marit.

No, es que no te dejan elegir, porque lo primero que te dicen si no lo quieres hacer por ese precio es que hay cuarenta que lo quieren hacer. Y como tú no te conoces con nadie. Es diferente cuando dices mira, nos conocemos todas, o estás en un taller y pides más, pero aquí como no te conoces con nadie, pues ya puedes pedir que..., si te interesa te lo dan y si no pues... No se casan con nadie. (ANTONIA, 1953)

Pero es por eso, porque como saben que estamos muchas, pues piensan si tu no lo haces lo hace esa, y luego pues tienes que tirarte un montón de horas corre-que-te-corre y luego medio año parada. (...) No, parada pero no es parada. Estás esperando y ya está. Pero bueno las que tenemos faena en la casa y eso a veces también nos va bien de tener un desahogo porque cuando tienes ese golpe de faena pues vas a lo justo, a lo justo, a lo justo. Cuando luego ya te falta pues es cuando haces las cosas a fondo. (MARCELINA, 1949)

D'altra banda, l'ús de la pròpia llar com a escenari d'un treball assalariat segueix implicant un escàs reconeixement com a treballadora, és a dir, segueix sent una feina mal pagada i poc valoritzada, que moltes dones han de fer degut a la manca d'alternatives provocada pels elevats nivells d'atur.

6.3. Trajectòries individuals: pas per la fàbrica i la llar

A continuació ressenyarem algunes de les trajectòries individuals de les dones entrevistades durant el treball de camp, que mostren el ventall de situacions i opcions, la diversitat del treball femení. Algunes han treballat sempre a domicili, com ara la Marcelina, altres han combinat fàbrica i domicili, com ara la Juanita, la Clara o la Felipa, i d'altres han fet una mica de tot, dins i fora del sector tèxtil.

FELIPA⁹⁵ (Sabadell, 1919)

Als onze anys, la Felipa va anar a aprendre l'ofici de cosidora a l'Escola Industrial durant dos anys, però va trobar feina d'aprenenta a la fàbrica de Manel Gorina i va deixar l'escola. Com que encara no tenia catorze anys la van fer fora de la feina i va anar a cosir peces a una *entrada* que hi havia davant de casa seva. Aviat va tornar a una fàbrica, on va fer de cosidora. Posteriorment va ser cuidanta a les fàbriques de Ramón Mallofré i Tintorer Turull, però ho va deixar quan va tenir fills. La primera va néixer el 1948. A partir de llavors va cosir peces a casa seva.

MARGARITA⁹⁶ (Àvila, aprox.1920)

La Margarita va néixer a Àvila però, quant tenia quatre anys, la seva família va emigrar primer a França i després a Sabadell, on tenien un parent. A casa seva tenien una lleteria i ella hi treballava anant a portar la llet a les cases, fins que, als setze anys, va voler aprendre l'ofici de nuadora i va aprendre amb una nuadora de la filatura de Cal Borràs. Als disset anys va començar a treballar en una colla de nuadores i, als vint-i-un anys es va establir amb una altra companya, que tenia cinquanta-quatre anys, pel seu compte. L'any 1952 es va casar i es va quedar a viure a la casa familiar, perquè els seus pares es van fer una casa nova. Quan que va néixer el seu primer fill va deixar la seva companya i va buscar una feina per treballar només a la tarda, de tres a nou, també nuant a la fàbrica Sallarés Deu, i hi va ser fins que va fer els 52 anys.

⁹⁵ Entrevista realitzada l'1 de juny de 1998. Contacte a partir de la Trobada de Cosidores el 19 d'abril de 1998. L'entrevista es va fer a casa seva i va ser molt agradable. La Felipa va parlar molt del seu marit, estava molt afectada per la seva mort, feia pocs mesos, després de cinquanta anys de matrimoni. Em va regalar unes escuties, les pinces que es feien servir per escutiar.

⁹⁶ Sessió conjunta realitzada al centre cívic de Campoamor el 22 de juny de 2000.

EDITA⁹⁷ (Castro de Paraleda, 1928)

El cas de l'Edita és el d'una dona que pràcticament sempre ha hagut de lluitar sola per tirar endavant la seva vida i la seva família. Va néixer en una zona rural gallega i va començar a treballar al camp als nou anys. La seva mare va morir quan ella tenia vuit anys i el seu pare quan en tenia setze. Llavors va decidir anar a treballar en el servei domèstic a La Coruña i, posteriorment, l'any 1949, va emigrar a Sabadell amb la seva amiga, Consuelo. A Sabadell va treballar durant un any com a cuinera a la casa Brill, nebots de la fàbrica Gorina, i després va anar a la fàbrica Seydoux, on feia de cuinera i la neteja. Un parell d'anys després va anar a la fàbrica Grau, on també va ser cuinera, i hi va treballar fins que es va casar, l'any 1956.

Després va aprendre un ofici tèxtil, als enganxafils i va anar a treballar a un sortiment que es deia Ciscart, on va estar dos anys, i després va anar a treballar al Passeig Can Feu. A l'octubre de 1957 va néixer la seva primera filla, Meli, i l'any 1962 la segona, Edita. Quan la petita tenia onze mesos va anar a treballar a la fàbrica Planas i Rosons –després HILATASA-, on va treballar prop de vint-i-vuit anys, la resta de la seva vida laboral. Per aquella època va quedar vídua, fet que la va obligar a treballar moltes hores per poder mantenir la casa i les filles. Durant aquests anys va treballar a la continuació de filar, doblats, rodets, canilles, bobines... Feia el torn de vuit hores d'atadora i quatre hores extraordinàries de la feina que calgués. Va fer venir una tieta de Galícia per ajudar-la amb la casa i les filles.

Es va jubilar quan tenia prop de seixanta anys, per fer-se càrrec de la seva primera neta.

CLARA⁹⁸ (Granja de Torrehermosa, Badajoz, 1933)

El cas de la Clara és el d'una noia immigrant que va arribar a Sabadell amb la seva família l'any 1962 i es van instal·lar al barri de Ca n'Oriac. Al seu poble havia après

---

⁹⁷ Entrevistes realitzades el 16 de maig i el 15 de juny de 2000. Contacte a través de Rafael Luque. Les dues entrevistes van tenir lloc a casa seva, en un ambient molt agradable. La primera va durar una hora i després vam seguir parlant del treball al servei domèstic i les tasques domèstiques. La segona va durar una hora i quart, i a continuació vam continuar la conversa tot comentant alguns aspectes ja tractats.

⁹⁸ Entrevista realitzada el 26 de març de 1997. El contacte es va fer a través de la seva filla Clara. L'entrevista es va fer al menjador de casa seva i va ser molt desordenada, però va aportar molta informació. Va acabar quan la Clara em va oferir *un cortadito*.

l'ofici de modista, però a Sabadell va aprendre el de cosidora i durant molts anys va cosir, primer a fàbriques, com ara Barbay i Nietos de Vicente Planas, però de seguida es va instal·lar a casa. L'any 1961 es va casar i va tenir tres fills, la Feliciano el 1963, la Clari, el 1965, i el Fede. Sempre va seguir treballant a domicili, combinant l'ofici de cosidora de peces amb la confecció, principalment treballant per a botigues de roba de Sabadell. Quan es va fer l'entrevista tenia seixanta-quatre anys i havia plegat de treballar.

JUANITA⁹⁹ (Sabadell, 1935)

La Juanita va néixer a Sabadell. Com que no volia estudiar, als catorze anys va entrar a treballar a la fàbrica Sidoux i dos anys després a la Llaneria. Va treballar a la fàbrica fins que es va casar i, per iniciativa pròpia, va començar a cosir peces a casa per a la mateixa empresa i per una altra fàbrica, Cal Dover. Té una filla, nascuda el 1961, i un fill, nascut el 1976. Va plegar de treballar als cinquanta tres anys perquè es trobava cansada.

ARACELI¹⁰⁰ (Almeria, 1944)

L'Araceli treballava a l'empresa Philips però quan es va casar va deixar la feina, fet que atribueix a la norma social. L'any 1968 va tenir la seva primera filla, Isa, catorze mesos després la segona, Loli, i onze mesos després la tercera, Sílvia. Quan elles ja van anar a l'escola va començar a treballar a casa cosint pantalons, viu a Ripollet, on hi ha algunes empreses de confecció. Als anys vuitanta va regentar una parada del mercat amb el seu marit, però la feina era molt cansada i com que cap de les filles no volia continuar el negoci, la van tancar. L'Araceli va tornar a treballar a domicili. En el moment de l'entrevista feia una feina que li agradava molt i que només era tres o quatre mesos de l'any, durant la primavera: biquinis de punt de creu per a una empresa de Cerdanyola.

---

⁹⁹ Entrevista realitzada l'11 de juny de 1997. Contacte a través de la seva neboda Eli. L'entrevista es va fer al menjador de casa seva, al barri d'Espronceda. És una dona agradable, amb ganes d'ajudar, però amb poca memòria per concretar dates.

¹⁰⁰ Entrevista realitzada l'11 de febrer de 1997. El contacte es va fer a través de la seva filla Sílvia. L'entrevista es va fer al menjador de casa seva, a Ripollet, i va durar aproximadament una hora. Es va desenvolupar en un ambient molt agradable, i tot prenent un cafè.

ROSER (Sabadell, 1945)

Entrevista realitzada el 2 de maig de 1997. El contacte es va fer a través de la seva filla Roser. L'entrevista es va fer a casa seva, a un pis on viu des de fa poc temps, quan van enderrocar la casa que havia estat de la família del seu marit. Va ser molt curta, perquè la Roser no li semblava que pogués explicar coses gaire interessants per a mi. Després vam seguir parlant sobre la situació de les cosidores de peces a l'actualitat.

La Roser és sabadellenca i, després de treballar tres anys al tèxtil, va fer de dependent a la botiga de comestibles dels que més endavant serien els seus sogres. Quan es va casar va seguir treballant allà. Cap a l'any 1970 la botiga va tancar perquè el sogre es va jubilar, llavors ella ja tenia dues filles –i en els anys següents en va tenir dues més- i va deixar de treballar durant aproximadament sis anys per fer-se càrrec de les nenes. Per motius econòmics, va començar a cosir peces a casa, tot intentat compatibilitzar treball remunerat amb treball domèstic. En feia per a dues fàbriques.

Quan tenia prop de quaranta anys, va voler treballar fora de casa i va tenir moltes dificultats per trobar feina, però finalment va anar a cosir peces a una fàbrica, que la contractava temporalment per períodes curts, i, ja en els noranta, va fer uns quants anys de cangur. En el moment de l'entrevista tenia cinquanta-dos anys i feia poc que havia trobat feina temporal com a cosidora en una fàbrica.

MARCELINA¹⁰¹ (Benamaurel, Granada, 1949)

La Marcelina va néixer en un poble de Granada però va emigrar a Sabadell amb la seva família quan tenia nou anys, el 12 de juliol de 1958, perquè aquell any van perdre la collita i van decidir provar sort a Catalunya, on ja vivia una germana seva. Tota la seva vida laboral ha estat treballadora a domicili. Va aprendre a cosir peces amb unes veïnes, a partir dels catorze anys, per decisió de la seva mare. I des dels divuit, ja sempre va treballar a casa seva, perquè així podia ajudar la seva mare i la seva germana, especialment tenint cura del seu nebot. Cosia per a diferents fàbriques:

---

¹⁰¹ Entrevista realitzada el 4 de juny de 1997. El contacte es va fer a través d'una altra entrevistada, l'Antonia. L'entrevista es va fer al menjador de casa seva, un pis on feia quatre anys que hi vivia, i va durar aproximadament 35 minuts, molt intensos.

Lanitex, Mur, Garriga... Quan es va casar, l'any 1975, va quedar-se només amb Lanitex. De seguida va tenir un fill i després dos més, que en el moment de l'entrevista tenien 22, 19 i 15 anys. Va seguir treballant a casa. Cap a finals dels vuitanta va deixar de fer peces, ja era més difícil trobar-ne, i va començar a fer confecció, també a domicili. Va aprendre amb la seva amiga Antonia i és ella qui li proporciona la feina.

LOLI¹⁰² (Campillos, Málaga, 1949)

La Loli va aprendre a brodar amb una senyora del poble, hi va anar un parell d'anys, i després va anar a aprendre a cosir en una sastreria. El seu pare era telegrafista de Renfe i va demanar el trasllat a Torrebonica. Van arribar el setembre de 1964 i la Loli va començar a treballar tallant roba a Terrassa, a Confecciones Modestí. Algun temps després la mateixa empresa li va proposar que treballés a domicili i es va comprar una màquina a terminis. Posteriorment va treballar, també a domicili, per a una altra empresa de Terrassa: Ferrer Boada.

Quan es va casar, l'any 1970, va anar a viure a Sabadell i les empreses de Terrassa ja no li volien portar feina. El seu marit no volia que treballés, però ella va anar buscant i va començar a fer uniformes i bates per a l'escola de les Carmelites. Posteriorment també en va fer per a les escoles Montcau i Los Abetos, de Matadepera. Va tenir la seva primera filla, la Gloria, l'any 1972 i va deixar de cosir a casa. Quan la nena tenia gairebé un any la deixava amb la seva cunyada i anava a treballar a la mateixa fàbrica on el seu marit era encarregat, i allà feia canons en el torn de tarda. La seva segona filla, la Yoli, va néixer l'any 1975. En aquests anys va anar cosint a temporades, quan s'ho podia organitzar per tenir les nenes amb algú, i va cosir una mica de tot: camises de dormir, faldilles, cortines, coixins, cinturons de motxila. Quan va tenir la seva filla petita, l'any 1984, va deixar de cosir a domicili, però després va saber que davant de casa seva hi havia un taller de confecció i els hi va demanar feina per fer a casa, i seguia treballant per a ells en el moment de l'entrevista.

---

¹⁰² Entrevista realitzada el 29 de juliol de 1997. El contacte es va fer a través d'una amiga. L'entrevista es va fer a casa seva, hi havia la seva filla petita, de 13 anys, i una neboda. Feia molta calor i hi havia un potent ventilador. L'entrevista no va quedar enregistrada i la Loli va insistir a repetir-la.

MARIA¹⁰³ (Sabadell, aproximadament 1950)

La Maria va començar a treballar als catorze anys, fent una mica de tot a la filatura Casanovas –rodets, debanadores...-, fins que va aprendre l'ofici d'ordidora. Deu anys després va deixar la fàbrica perquè s'havia casat amb un forner i va fer de fornera i empresària, i també va ser mare. Després es va divorciar i, entre altres feines, va treballar com a monitora en una escola i fent venda per catàleg. Va estudiar geriatria i ara és auxiliar de geriàtric.

ANTONIA¹⁰⁴ (Palma del Río, Córdoba, 1953)

L'Antonia va aprendre a cosir a partir dels 8 anys, quan encara vivia al seu poble, a Córdoba. Va estudiar amb una senyora del poble pel sistema Martí de tall i confecció, mentre treballava en una cooperativa agrícola, empaquetant taronges. L'any 1973 va venir a Catalunya per buscar feina i va anar viure a casa d'una tieta seva. Va treballar en una empresa de confecció de Cerdanyola fins que la van acomiadar, l'any 1975. Va treballar en una altra fàbrica i llavors, quan va néixer la seva filla, l'any 1978, li van oferir fer feina a casa i va acceptar. L'any 1984 va tenir un altre fill. Quan vam fer l'entrevista feia deu anys que vivia en una casa unifamiliar, on havia arreglat una habitació de la planta baixa com a petit taller de confecció, amb totes les màquines necessàries. En les èpoques de més feina l'ajuden altres familiars, com ara una cunyada i el seu marit. També fa roba per vendre directament.

CONCHI¹⁰⁵ (Sabadell, 1969)

La Conchi va anar a l'escola fins els catorze anys i després va anar a una acadèmia de tall i confecció un parell d'anys. Va començar a treballar a casa perquè, després de tres anys de contracte en un taller de confecció, li van dir que per continuar havia de

---

¹⁰³ Sessió conjunta realitzada al centre cívic de Campoamor el 22 de juny de 2000.

¹⁰⁴ Entrevista realitzada el 19 d'abril de 1997. El contacte es va fer a través de la seva veïna Maria del Mar. L'entrevista es va fer al seu lloc de treball, una habitació contingua al garatge de casa seva, amb una finestra que donava al pati, i va durar aproximadament cinquanta minuts. Després vam seguir xerrant sobre els estudis dels seus fills, la situació del sector de la confecció, etc.

¹⁰⁵ Entrevista realitzada el 3 de maig de 1997. El contacte es va fer a través de la seva germana Encarna. L'entrevista es va fer a la cuina del seu pis, acabat d'estrenar, a Terrassa, després de què me l'ensenyés i de prendre un cafè també amb la seva cunyada que vivia al pis de dalt. L'acollida va ser molt bona i un cop acabada l'entrevista vam seguir xerrant i em va ensenyar les fotos del seu casament.

ser sense contracte i no va acceptar. Va començar a cosir mocadors, que li va ensenyar a fer una veïna, per a una empresa de Cerdanyola i va fer aquesta feina a domicili durant quatre anys. Llavors va anar a treballar amb una antiga companya a un taller de confecció, i durant uns mesos va seguir fent mocadors a casa, tot i que menys quantitat. En el moment de l'entrevista feia aproximadament cinc anys que treballava en el mateix taller i només uns mesos que s'havia casat.

EUGENIA (s.d.)

Sessió conjunta realitzada al centre cívic de Campoamor el 22 de juny de 2000.

L'Eugenia i la seva germana van treballar des dels divuit anys en la filatura Saltor i un any i mig després van anar a treballar a l'empresa Vicente Planas, però l'Eugenia va tenir un accident laboral, quan netejava una màquina en funcionament, i per això va aprendre a cosir peces, per allunyar-se de les màquines. Va estar dos anys i mig aprenent en una *entrada*, després de fer la jornada laboral a la filatura, i llavors, als vint-i-dos anys va començar a treballar com a cosidora a la mateixa fàbrica on havia tingut l'accident, Vicente Planas, on va estar fins els trenta-un anys. Quan es va casar va anar a viure al barri de Torre-romeu, que li quedava lluny de la fàbrica, i com que feia torn partit no li donava temps a anar al migdia a casa, així que va deixar la feina. Va estar cosint peces per hores en un *cosidor* durant el seu primer embaràs. Quan els seus dos fills eren molt petits va cosir peces a casa, però ho va deixar perquè estava molt mal pagat i considerava que no li sortia a compte. De més gran ha treballat en coses molt diverses i fins i tot s'ha dedicat a vendre productes *tuperware*.

PEPA¹⁰⁶ (s.d.)

La Pepa va començar a treballar als onze anys com a debanadora en un taller, a la part del darrera d'una casa particular, i als tretze anys després va fer de rodetera i metxera a l'empresa Marcet. Hi va treballar un any i llavors va canviar a l'empresa Fidesla, on, durant deu anys, va fer totes les tasques possibles de la filatura – metxeres, pentinadores, guils, continues... –. Es va casar i va deixar la fàbrica. En cinc anys va tenir tres fills. Llavors treballava a casa, fent etiquetes per Teico, una empresa de Polinyà. Anys després va fer altres activitats que no tenien relació amb el tèxtil, com ara vendre productes de perfumeria *Avón*.

---

¹⁰⁶ Sessió conjunta realitzada al centre cívic de Campoamor el 22 de juny de 2000.

capítol 7

treball i vida quotidiana

Aquest darrer capítol ha esdevingut una mena de calaix de sastre on hi caben molts temes que, d'alguna manera, són colaterals a la nostra recerca. No constitueixen l'objecte principal de la investigació, no formen part del treball industrial, però, en canvi, són imprescindibles per explicar les jornades i les vides de les dones treballadores. I, a més, es tracta d'aspectes sobre els quals no hi ha una recerca específica per al cas sabadellenc.

En primer lloc tractarem els altres usos del temps, deixant de banda el treball remunerat, i això vol dir el temps dedicat al treball domèstic i a la cura de la família, i el temps dedicat al lleure. I a continuació ens detindrem breument en l'associacionisme, tant sindical i polític, com cultural i social.

7.1. Treball domèstic i cura de la família

Al llarg del segle XX, les dones assumien totes les tasques domèstiques –netejar, cuinar, cosir, anar a comprar, etc.–, a més de realitzar les seves jornades laborals remunerades. A vegades, les dones de la família s'organitzaven de manera que les més joves sortien a treballar a la fàbrica i les més grans s'ocupaven del gruix del treball domèstic i d'atendre les criatures, però molt sovint eren les mateixes treballadores les que es feien càrrec de tot en una jornada impossible.

Yo mira, me levantaba a las siete, lo primero que hacía era preparar para mis hijos para que se fueran al colegio, y..., los levantaba a las ocho y les enseñé a que hicieran su cama, los tres eran renacuajos, hacían su camita, muy mal hecha pero digo hala...; los peinaba, los lavaba, les daba el desayuno y al colegio. Después, pues si tenía una pieza que terminarla pum pum pum pum a, eh, a la pieza, y ya me iba corriendo a hacer la comida y todo a las tres de la tarde ya estaba yo puesta..., cosiendo, hasta las nueve de la noche. Ya

dejaba yo preparada la cena, lo que fuera ahí, a medio hacer, luego la terminaba de hacer, ni sé cómo lo hacía. Es que ya no me puedo ni explicar cómo lo hacía, oye, pues lo hacía. (...) Toda la faena para la casa, sí señor, y yo no ponía a nadie, y tenía que lavar para tres criaturas, y luego mira, comprar y todo... (CLARA, 1933)

- *Yo que no estaba en una fábrica ni cosiendo me levantaba a las cinco de la mañana para tender ropa y pa lavar...*
  - *Pero eso también lo hacía yo.*
  - *Lo hacíamos todas.*
  - *Porque no tenías criada, tenías que coser y teníamos un marido que venía y...*
  - *Lavábamos, cuidábamos a los niños, no había lavadora... Y ahora, la abuela que lo haga, que cuide a los niños...*
- (Grup de memòria a la Creu de Barberà)

El treball domèstic, doncs, repercuteix directament sobre el treball assalariat de les dones, i això té diverses implicacions, com ara que els horaris escolars, la localització del lloc de treball i el temps invertit en els desplaçaments, esdevinguin factors decisius per acceptar una feina o per optar pel treball a domicili.

Quan vaig tenir aquest, al dematí, et llevaves d'hora, li donaves esmorzar i així, quan hi havia la meva filla se l'enduia la meva filla cap a la guarderia però quan ja es va casar i això vaig tenir que anar-hi jo, el *nava* a acompanyar a l'autobús, després ja anava a Maristes, cap a casa, anar a comprar, fer menjar, netejar una miqueta, si tenia peça em posava a la peça, fer el dinar, dinar, rentar els plats i... i a les tres, vora a les tres, acompanyar a l'altre cap a l'autobús que era jove, i després venir, posar-me a treballar hasta les set o així, fer el sopar, sopar i tornar-me a posar a les peces. Anava a dormir a les tres i quarts de quatre.

(JUANITA, 1935)

Com ja hem vist en el capítol 6, un dels arguments que utilitzen les dones per justificar el treball a domicili, o el fet d'haver deixat de treballar durant un temps, és la cura de la família, que generalment es concreta en els fills. No obstant això, els testimonis revelen que sovint també té un pes important la voluntat del marit i el desig d'ajustar-se a un determinat model social de dona i mare "mestressa de casa", que prioritza els interessos familiars –i, per tant, fer-se càrrec de tot el treball domèstic i de cura dels altres- que els que es presenten com els seus interessos propis –el treball remunerat–.

Por eso que la casa con tres hijos, el marido trabajando que a la una viene a comer y eso, es muy esclavo, la verdad. (...) Pero si se puede ir uno a la calle, aunque sea medio día es mucho mejor que en la casa porque tiene uno su casa más ordenada y los de la calle están más despreocupados que nosotras. (MARCELINA, 1949)

Yo no trabajo fuera de casa, si me lo hubiera propuesto hubiera encontrado porque hay gente que encuentra faena, buscando encuentro faena, pero lo que pasa es que yo tengo un marido muy exigente. Él viene a la una y diez y a la una y veinte ya quiere el plato en la mesa. Bueno, la mesa ya tiene que estar puesta, es un hombre que, que no, que no sirve ni para hacerse el café con leche. Si es más, yo me tengo que levantar, que mi marido se va a las seis y media de la mañana y yo me tengo que levantar a hacerle el café con leche y el bocadillo. O sea, con eso ya te lo digo todo. Necesita la mujer aquí, yo me voy a trabajar fuera y me parece que se muere.

ENT: ¿Pero a él no le gusta que trabajes?

A él no le gusta que trabaje fuera (LOLI, 1949)

Algunes dones comptaven amb un cert ajut d'algun familiar, excepcionalment del marit, més sovint d'alguna dona de la família, però mai de la corresponsabilització de la parella respecte de les tasques domèstiques i l'atenció a la família.

Ves, ahora ya no, porque ahora si necesito una mano pues mi hija pues haz la cena, o haz lo que sea. Cuando las piezas sí que la hacía él muchas noches, la cena también. Cuando llegaba pues a lo mejor, cogía, arreglaba al crío, ya de casados y eso, cuando tenía ya el niño, y luego hacía la cena y lo que tuviera que hacer. Ahora ya si se va a las ocho la mañana y viene a las diez de la noche, poco puede hacer. Viene a la una, come, y se vuelve a ir. (MARCELINA, 1949)

Estaba mi tía, ella hacía la comida, yo venía, me acostaba un rato, luego después me iba a comprar y bueno, no creas, que... me dormía de pie, me dormía de pie. (EDITA, 1928)

I altres vegades calia recórrer a l'ajut extern, és a dir, contractar una altra dona, especialment si també s'havia de tenir cura de criatures, malalts o persones grans. En qualsevol cas, la responsabilitat la conserva la dona "mare de família", com es reflecteix en l'ús de la primera persona singular en les següents cites.

Sí, sí, anava fent, el que passa és que després també vaig tenir una noia que m'ajudava algun dia, venia a passar la baieta i així, cada quinze dies o així. Com que també tenia els

avis i tot. (...) La, la iaia es va morir, un any abans de venir cap aquí. I llavors va estar un temps malalta..., va estar casi bé quatre anys o així, no se'n recordava de qui era..., i bueno a última hora ja veies que s'anava apagant i... (ROSER, 1945)

Primero tenía uno y ya encontré una señora que me lo guardaba, me lo aguantaba, me lo tenía todo el día... No, porque mi madre también trabajaba y no podía. Y encontré un matrimonio que me le pudieron aguantar. Y después cuando tuve la... la niña, la chica, entonces ya la niña después ya también iba allí, a... cuando ya era un poco más mayor iba también allí, a la casa... El primero me lo aguantó una mujer gallega. Dije, mira, al mes ya me la tenía ella. Porque entonces no había ninguna guardería ni había nada, no es como ahora que hay guardería... (MARGARITA, aprox. 1920)

Una de les tasques més feixugues era rentar la roba, atès que s'havia de rentar a mà i, a més, la majoria de les cases no van tenir aigua corrent fins a la dècada dels cinquanta com a mínim. Alguns habitatges tenien un safareig particular, que s'omplia amb aigua dels pous o fonts, majoritàriament en cases de famílies benestants¹⁰⁷, però moltes dones havien d'anar a fer la bugada als safareigs públics o bé al riu.

La que le tocaba de lavar tenía que sacar el agua del pozo, porque entonces no había..., (CLARA, 1933)

Tenía lavadero en el patio. Tenía luz... y el agua dentro no. Tenía en el patio, la tenía que coger del patio. Y... y bueno, y a lo primero, a lo primero de casar... de estar casada, teníamos que ir a buscar el agua a una fuente que había ahí cerca de la carretera, con unos cubells de aquellos grandes, iba mi marido y su hermano a buscarla y bueno, teníamos que llevar el agua ahí. (EDITA, 1928)

Així, els safareigs públics esdevenien un espai de freqüentació específic de les dones i, per tant, un espai de relació. A Sabadell, aquests equipaments daten de l'any 1458 (Rius, 1914). L'any 1900 n'hi havia dos, als carrers Font Nova i Horta Novella, el 1920 n'hi havia quatre i el 1970, n'hi havia sis. El safareig obria cada dia de la setmana des de les set del matí fins a la posta de sol i hi havia un encarregat que venia el lleixiu, l'aigua calenta¹⁰⁸ i el sabó, generalment fabricat per ell mateix. L'ús del safareig era gratuït i els preus de les substàncies utilitzades per rentar i de l'aigua calenta els fixava

---

¹⁰⁷ Cal tenir en compte que, l'any 1950, un terç de les cases de Sabadell encara no tenia aigua corrent.

¹⁰⁸ Veure Moreno i Juan-Muns (1991) i el fulletó *Els safareigs del carrer de la font nova*, editat pel Museu d'Història de Sabadell, del què són autores Montse Corominas i Salut Pardellans.

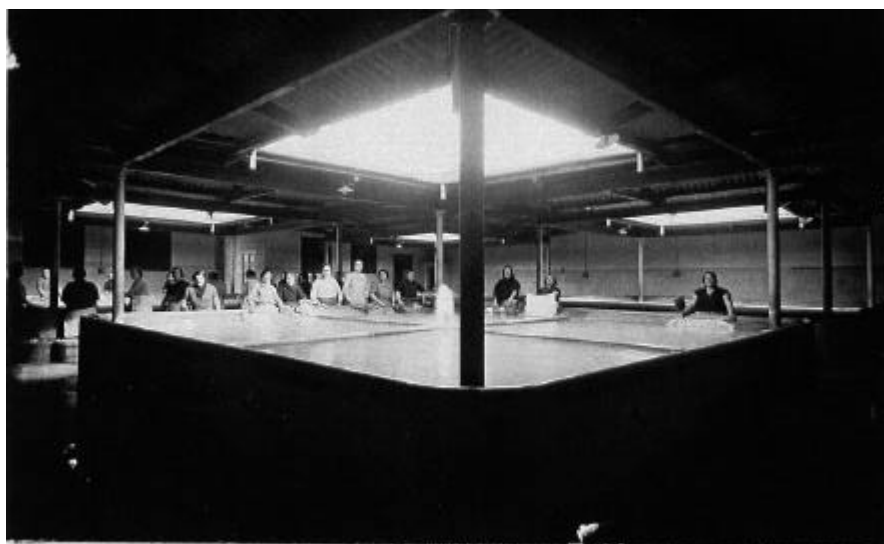
l'Ajuntament. L'encarregat també vigilava les galledes de roba i feia el manteniment, com ara canviar l'aigua un cop o dos per setmana.

Por el paseo Almogávares, cuando vas así, a la izquierda había unos lavaderos, que entonces todo era campo. Porque nosotros del año 52 que vinimos y nosotros vivimos aquí en la calle de detrás. Y fue la primera cosa que empezamos nosotros en esta barriada.
(Grup de memòria a la Creu de Barberà)

...yo he venido a lavar ahí, recién casada, he venido a lavar ahí porque era un lavadero público. Y calentaban agua, vendían jabón y toda la historia. Ibas a lavar, comprabas el agua caliente, comprabas jabón si querías también, ¿no? y... era un lavadero público.
(EDITA, 1928)

Així, les dones anaven al safareig a fer la bugada. La roba blanca es deixava en remull amb aigua calenta i lleixiu a l'interior de coves de llauna que facilitava l'encarregat, posant la roba més bruta al fons del cove. En canvi la roba de color s'havia de rentar amb el picador en un safareig a part. En aquest procés cada pica tenia una funció: al safareig del carrer Font nova n'hi havia dues per ensabonar i dues més per esbandir.

Imatge 32: Safareig del carrer Reina Elionor, 1934

Font: Autor desconegut / AHS

La roba dels malalats s'havia de rentar en una pica diferenciada per no propagar la infecció, fins que es va constituir el servei municipal de desinfecció, on es desinfectava i es rentava mecànicament la roba dels malalts infecciosos i dels difunts. L'any 1932

va entrar en funcionament l'edifici del Parc de Desinfecció, al Parc Taulí, que també feia serveis als domicilis particulars per desinfectar habitacions.

El safareig de la Font Nova s'havia construït el 1833 i tenia un departament per a bugades apte per 60 o 65 persones a més de 4 piques (Rius, 1914). El del carrer Blasco de Garay, amb quatre piques grans i un espaiós departament de bugades molt modern, data de 1912. El del carrer Sant Isidre, va començar a funcionar el 1915, el del carrer de Ferrer de Blanes, el 1938, i el del barri de Gràcia, al carrer Reina Elionor, obra del l'arquitecte Josep Renom, es va inaugurar el 1932 i va ser clausurat l'any 1964. Cal dir, però, que els safareigs no sempre havien estat en bones condicions; *El trabajo* del 15/07/1905 denunciava la seva falta d'higiene¹⁰⁹: “*Los lavaderos públicos en la forma en que están son un peligro para la salud del obrero.*”

A banda dels safarejos, un altre lloc per anar a rentar la roba era el riu, sobretot per a les dones que hi vivien a prop, com ara a Torre-romeu i altres zones dels marges del Ripoll. El més habitual era que hi anessin els diumenges, l'únic dia festiu a les fàbriques, que era quan l'aigua del riu baixava més neta, i quan elles disposaven de temps per agenollar-se a la riba, armades amb la post de rentar i la pala.

Imatge 33: Dones rentant la roba al riu Ripoll, 29 de gener de 1961

Font: Joan Canudas i Vila / Arxiu UES

Una altra tasca que ocupava molt temps era anar comprar i cuinar, especialment fins que es va popularitzar el congelador i van començar a proliferar els menjars

---

¹⁰⁹ *El trabajo*, nº 122, 15/07/1905

precuinats, cap a finals de segle. Un antecedent dels productes per facilitar la preparació de menjar es troba en les botigues de llegum cuit, que venien –i ho segueixen fent actualment– cigrons, llenties, arròs..., que després s'acabaven de preparar a casa.

El mercat de la ciutat era el principal espai de comerç alimentari. Era un espai molt feminitzat perquè aplegava moltes venedores, principalment pageses, que venien fruites, verdures, ous i aviram, i clientes de tota mena: senyores, treballadores, mestresses de casa i serventes, per a les quals anar a comprar era part de la seva feina a les cases dels grans fabricants. A començaments de febrer de 1930, el mercat de Sabadell, que havia estat tradicionalment a l'actual Passeig de la Plaça Major, es va traslladar al Camp de la Sang, a un edifici projectat per Josep Renom, que per primera vegada permetia que tots els venedors estiguessin a cobert.

La tienda estaba acerca, había una tienda aquí, iba y encargaba las cosas... Había dos tiendas, en la calle, y yo con las dos tiendas pues me apañaba. Y luego iba también con la cartilla a otra para allá, el sábado, y me traía para toda la semana, ya me apañaba para toda la semana... Con cuidadito porque te se iba el dinero, no te creas que..., compraba..., era de lo..., si eran manzanas de las pequeñitas que valían más baratas. Había que tener cuidado porque ganaba poquito, ganaba muy poco y eran muchos para comer... y mira, así me ha ido la vida. (CLARA, 1933)

No, no, los fines de semana no, yo los viernes ya no coso. Los viernes yo ya lo dije cuando entré. Yo el viernes lo dedico para limpiar mi casa a fondo y para ir a comprar. Porque compro para toda la semana porque si no, no podría trabajar dos horas o dos horas y media por la mañana porque tendría que salir a comprar y, ya te digo, eso es lo que hay. (LOLI, 1949)

...pero, recién casada, anda que no pasaba yo... con aquellos fogones... de carbón, unos fogones pequeñitos y con un ventall... oh... para que fuera deprisá, madre de Dios, aquello no... claro era con carbón de aquel de encina, madre, hasta que compramos una cocinita... muy maja, que yo... la tiramos y era una antigüedad aquella cocinita, era de... era así de... como de porcelana, esmaltada en negro y unas manchitas blancas y luego llevaba... era un fogón de, de petróleo; llevaba un depósito así atrás y allí el, el petróleo y aquello, aquello ya era más... avivaba más, porque según para que cosas lo ponías allí y lo hacías de seguida. Pero antes cuando tenías que estar... madre mía, por Dios. Y menos mal que mi marido me ayudaba, eh, llegaba y ponía la mesa, luego yo marchaba escopeteada y dejaba la mesa

sin recoger; la recogía él, él les preparaba la merienda para las niñas; él fregaba los platos... cerraba la ventana de la cocina para que no le vieran las vecinas... me ayudaba, pero anda que... aquellos eran sacrificios. Ahora hay todas las comodidades... (EDITA, 1928)

L'Edita, que va treballar al servei domèstic com a cuinera de diferents cases benestants, va desenvolupar estratègies d'aprofitament de les restes del menjar:

Pero por ejemplo allí en la casa Grau no se tiraba nada. El pan se guardaba en un cajón, el que iba quedando, los corruscos que iban quedando y eso, y se guardaba en la mesa de la cocina en un cajón, y luego cuando estaba duro se pasaba por una máquina y era para rebozar; se guardaba en unos botes de cristal y para rebozar. Y cuando yo tenía tiempo, que tenía... que había hecho todo el trabajo y tenía tiempo y eso, digo voy a pasar el pan para tenerlo a punto para luego rebozar. Pues eso. Luego... la comida que, que quedaba del mediodía... por ejemplo si quedaba alguna vez pues se calentaba y a la noche iba a la mesa otra vez. Y comían... se hacía otra cena, pero aquello también, ellos cada uno ponía un poco. O sea que no se tiraban las cosas, no se tiraba nada, te enseñan, esta gente te enseñan a economizar y a hacer las cosas como... parece que no, pero es así, ¿eh? Y, y luego después también, por ejemplo, si hacías caldo y lo del caldo que le ponían lo de gallina, el pollo o lo que sea, pues aquello, luego lo trinchaba y hacía croquetas... para la noche. Hacía croquetas y eso lo aprovechaba. Si por ejemplo quedaba carne rustida y, y pues, al otro día, al otro día la hacías... empanadillas, o patatas rellenas. Se trinchaba, se pasaba por la máquina y... O sea, que hacías comida diferente pero no tirabas nada. Y ahí es donde está..., ahí es donde está el ahorro, ¿eh? (...) Se disfrazo... y yo se lo disfrazo y se lo comen. O sea que... que esta gente te enseña a ahorrar. Yo nunca vi tirar nada de nada allí. (EDITA, 1928)

A les limitacions que tenien molts habitatges de la ciutat durant els anys cinquanta, per manca d'electricitat, d'aigua corrent o bé per tractar-se de barraques o casetes construïdes amb pocs mitjans, se sumaven les dificultats dels anys de postguerra per accedir als aliments. Alguns estaven racionats i d'altres només es podien aconseguir a les masies del rodal. D'altra banda, ingredients tan bàsics com ara l'arròs o el pa eren de mala qualitat, de manera que l'alimentació era pobre i monòtona i es practicava una cuina que podríem anomenar de supervivència.

Imatge 34: Dona cuinant a les coves de Sant Oleguer, anys cinquanta

Font: Anita Brunet / AHS

Les tasques del treball domèstic incloïen també fer-se la roba o cosir-la perquè durés més. Això va implicar que, fins que no es va consolidar la venda de confecció seriada, la màquina de cosir fos un instrument útil en l'àmbit domèstic.

En general, els avenços en l'equipament domèstic van anar transformant progressivament el temps dedicat al treball domèstic, especialment amb la introducció d'invents com ara la rentadora (1939), la nevera (anys 20), o la planxa elèctrica, que van contribuir a facilitar les tasques de rentat i planxat de la roba, o a conservar els aliments, tot permetent espaiar els dies de compra. No obstant això, l'aparició d'aquesta nova maquinària requeria un altre invent que als anys cinquanta encara no era una realitat pel gruix de la població: l'electricitat.

7.2. Temps lliure

Com hem vist al capítol 1, el lleure és un concepte força recent, que només té sentit quan la jornada laboral és curta. L'any 1911 la jornada laboral al sector tèxtil era de 62 hores setmanals i s'acabava d'implantar la setmana anglesa, que implicava tenir lliure la tarda del dissabte. El lleure es limitava fins llavors a la tarda de diumenge. Amb el pas dels anys, el temps dedicat a l'oci va anar augmentant i actualment alguns sectors reivindiquen la setmana de 35 hores de treball. Per tant, l'ús del temps ha anat canviant durant el segle XX. I un dels canvis fonamentals per a la vida de les

treballadores és la reducció progressiva de la jornada laboral i l'augment del temps de lleure, que ha estat un dels elements que han permès diversificar els escenaris de la vida quotidiana.

7.2.1. Tenir... o no tenir temps de lleure

En primer lloc cal veure quina percepció tenen les dones entrevistades sobre el seu propi temps lliure, a partir de la pregunta directa de si en tenien:

No. (riure) Temps lliure no. Ja de petita, que era petita, mira, ja de petita la meva mare va estar malalta i jo tenia de rentar, tenia de fregar i ja treballava eh, també, tot això. Treballava i els diumenges al dematí fregar, rentar, perquè els dissabtes es treballava també, i el dissabte a la tarda eren hores, també anava diguéssim de les tres hasta les sis. *Después* ja quan arribava, encara tot i amb això, feia peces, una peça allà a casa ma mare, eh, però tenia de fregar el diumenge al dematí, fregar, rentar, rentar-me la roba per poguer-me-la posar a la tarda si sortia..., no era com ara, *al menos* a casa meva. (JUANITA, 1935)

Ninguno, yo tenía... los domingos y todo cosiendo piezas. Yo cuando cosía tenía que estar cosiendo hasta los domingos, hija mía, yo no podía parar, no podía parar, porque era mi faena... la que cose fuera si que lo tiene porque llega el domingo, el sábado y el domingo, y lo tienes libre, pero trabajando en casa no, ¿eh? además la gente ni lo sabe. Pero aquí como trabajaba en casa, cuando tenía la faena aquí hasta el domingo tenía que trabajar, y de noche... (CLARA, 1933)

Ai, no gaire, no. A més tenint canalla no tens gaire temps lliure, no. Queda tot ocupat, eh. Home ara també ho tinc molt ocupat, eh, perquè ara faig hora partida, faig de matí i tarda. Trobo que el *turno*... jo, per mi, *bueno* vuit hores seguides és molt pesat, però tens més temps lliure per tu, encara si tu vols, també faig feina a casa o *lo* que sigui, però si una tarda dius doncs me'n vaig ho deixes, tens més temps, més llibertat. (ROSER, 1945)

És evident que la formulació directa de la pregunta sobre el temps lliure aporta majoritàriament respostes de negació d'aquest temps, que, com hem vist anteriorment, presenta moltes dificultats de definició. Per tant, per obtenir resposta cal presentar altres interrogants relacionats amb el temps lliure, com ara si treballaven el cap de setmana, què feien els diumenges o com van conèixer els seus marits, etc..

Cuando estaba en la casa sí, si me hacía falta para el lunes el domingo si no había acabado las tenía que hacer. (MARCELINA, 1949)

Sí, sí. El dissabte potser no tant, però els diumenges sí. De festa jo no..., anar por ahí no. Sempre estava aquí cosint, cosint o fent feina o bé aquí a casa, però sortir o anar al cine... no. (Juanita, 1935)

...una chica, que estaba sirviendo también, cuando yo estaba en la casa Seydoux, pues estaba sirviendo ella en la misma calle y nos conocíamos, salíamos juntas, y entonces ella se casó y un día me presentó su cuñado, que era mi marido, y así lo conocí. (EDITA, 1928)

No, el diumenge a la tarda, els diumenges a la tarda sí. Això era diguéssim, fer peça... diguéssim era, com et diria, si jo plegava a les sis, quarts de set, després al vespre en feia... o bé no en feia, hi va haver temporades que sí, temporades que no. Fer peces a casa al vespre era la mateixa fàbrica però això ja era a part. *Después*, és clar, el diumenge a la tarda es *nava* al cine, anaves al cine, anaves a donar un volt, o qui anaven a ballar. Era molt diferent d'ara. (riure) No, no, no era el mateix no. (JUANITA, 1935)

L'Edita explica la seva experiència personal. En el primer fragment es refereix a l'època en què treballava en el servei domèstic, com a interna. A continuació parla dels anys en què treballava a la fàbrica.

No sé si es el jueves o el miércoles... Un día de semana y el domingo. Ah, pues salíamos. Íbamos a... de compras o a hacer lo que no podíamos hacer, porque si estás ahí todo el día según qué no puedes hacerlo. Pues entonces salíamos, íbamos a comprar, íbamos a pasear, íbamos a hacer alguna cosa..., a hacer alguna visita. Y los domingos pues a bailar, al cine... Y luego por la noche por ejemplo, aunque fueran fiestas y eso no te dejaban salir. Un año sí que... por San Juan salimos porque... la camarera aquella se casó antes que yo y... vive allí en la calle Salvador y... y salimos. (EDITA, 1928)

Sí, hombre sí, en la fábrica, por ejemplo los domingos, claro. El sábado plegábamos... primero trabajábamos los sábados también, luego después ya no trabajábamos los sábados, y entonces pues... a veces, algún sábado me pedían para que fuera si tenían prisa de algún hilo o algo... y iba, pero luego después, el domingo y el lunes..., como hasta la una del día no me ponía a trabajar, pues... Pero muchas veces, algunas veces he hecho horas también en una fábrica... (EDITA, 1928)

En el cas del treball a domicili, la percepció de manca de temps lliure es reforça encara més que en el cas de treball a fàbrica, pel fet de no tenir una jornada laboral delimitada i per la combinació amb les tasques domèstiques i de cura de la família. Però també perquè els terminis per lliurar la feina acostumen a ser curts i aquesta pressió actua com a mecanisme de control de la producció.

No tienes tiempo libre. Yo me lo tomaba... que gracias a Dios tampoco dependíamos de eso y... un domingo pues sí se presentaba que hacía bueno, mi marido decía vamos a dar una vuelta por ahí con las niñas, pues cogíamos a nuestras hijas, las vestía y nos íbamos los cinco a dar una vuelta, porque si no tampoco no es vida. O un fin de semana a casa de mi madre, irnos el sábado, volver el domingo, te despejas, sales un poco, porque si no... Prácticamente te pones los rulos en casa, no vas a la peluquería o si, o decides, mira esta tarde no trabajo, esta tarde hago esto, esto y esto. Hay gente que se organiza muy bien, quizás es que yo no sabía organizarme. Yo fregaba de madrugada, planchaba de madrugada o me lavaba de madrugada y el resto del día pues lo dedicaba a la faena, que era lo que interesaba porque a más a más, si no no haces, y no me acuerdo lo que venía a ganar, porque no me acuerdo, pero por un decir, si tenías que cobrar 2.000 ptas pues que fueran 2.500. Más tiempo, más ganancia. (ARACELI, 1944)

No tengo tiempo libre porque yo no lo quiero, o sea, no lo busco. Porque, es lo que pasa, que si tú cumples en una casa pues te dan faena. Entonces ellos mismos te van exigiendo, pasado mañana a ver si me entregas esto, vienen corriendo, hazme esto, no es aquello... Yo lo comprendo, que si estás en un taller echas ocho horas, echas cuatro, pues lo que quieran, y ya está, sales de allí y te olvidas, pero aquí en la casa es que no te puedes olvidar de faena, porque tienes todas las horas..., y yo estar arriba con los brazos cansados descansando pues la verdad es que no se estar si tengo faena, porque ahora porque no es nada pero a veces en el verano tengo hasta quinientas prendas y setecientas vaya, pero te la dan, porque saben que lo haces. (ANTONIA, 1953)

Com a part del temps lliure hem considerat els períodes de vacances, que bàsicament s'han traduït en les vacances d'estiu i, per tant, en la totalitat o part del mes d'agost. A Sabadell, tradicionalment les vacances del sector tèxtil s'han dut a terme en les tres primeres setmanes d'agost, un temps en què la ciutat semblava paral·litzada.

Anar de vacances, *después* sí que anàvem. Vam estar..., la Josepa tenia cinc anys o així, no se quants anys tenia, *hasta* vora setze anàvem a Roses, quan ella va tenir vora setze anys llavors jo em vaig quedar embarassada i ja no hi vam anar. Después anàvem cap a la

muntanya. Però després ja vam anar a... a una casa, vam llogar una casa, anem a Prades, encara hi anem... Después hi anàvem, un mes a l'any, al tenir la casa, un mes a l'any, ara quan anàvem a la fonda no, quinze dies o així. (Juanita, 1935)

No, eso sí, eso sí. Si yo digo no cojo este mes faena pues no cojo, este año lo hemos trabajado porque no hemos ido a ningún sitio, hemos estado trabajando todo el mes de agosto, todo el mes de agosto, igual que si fuera otro mes. (ANTONIA, 1953)

7.2.2. Què i on? Espais de lleure

El temps lliure no es pot definir en funció de l'activitat que es desenvolupa, perquè la mateixa activitat pot ser viscuda com a obligació o lleure per diferents persones o en diferents circumstàncies. El factor que realment determina si una activitat forma part del lleure és la percepció que en té la persona que la fa. Així, considerarem que el temps lliure és el temps propi, el temps que cadascú administra segons la seva voluntat.

El tiempo libre, lo dedico a estar aquí tumbada en el sofá viendo la tele (risas), si no me voy a casa de mi madre a verla, que vive fuera, o voy a casa de mi tía... Para eso dedico el tiempo libre. (LOLI, 1949)

Durant molts anys, el temps lliure de les dones treballadores era únicament part del diumenge, o a vegades de la tarda de dissabte. Per una banda, el treball remunerat ocupava part del cap de setmana i, per l'altra, aquests dies dedicaven moltes hores al treball domèstic. Per tant, el lleure es concentrava en uns dies i unes franges horàries determinades, i l'oferta cultural s'hi ajustava a aquesta realitat. Les noies joves sortien en colla i anaven a passejar, a ballar, al cine...

Sí, quedábamos, a lo mejor, a dónde sueles ir tu, pues yo suelo ir aquí, bueno si quieres salimos juntas, a veces nos juntábamos colla y salíamos... Yo, casi siempre salía con esta... con esta chica que hemos venido juntas de allá, de Galicia, pero luego... ella también, ella se echó novio, ya nos fuimos distanciando, luego yo también, y ya cuando eso, ya cada una... nos buscábamos la vida. (...) dos chicas, bueno, chicas por aquel entonces, que viven aquí abajo por detrás de la Alianza, que salíamos juntas también, que son de León, de donde Vilafranca del Bierzo, que eran tres hermanas, y salíamos también a veces juntas, salían ellas las dos, salía la Consuelo, yo... salíamos unas cuantas así juntas. Luego

íbamos al baile... Yo de salir así siempre fija era ésta, ésta que hemos venido, pero luego a veces salía con otras también. Y si nos reuníamos y nos juntábamos, como nos conocíamos, pues estábamos por ejemplo en Los Campos en una mesa, nos poníamos todas. Luego venían los chicos a sacarte a bailar y así. Era, era divertido pero yo, no era, no era la... no sé ahora, pero yo, claro, cada generación lo hace de una manera, pero nosotras no sé, también nos lo pasábamos bien. (EDITA, 1928)

L'any 1914 hi havia a Sabadell cinc teatres públics: el Principal, l'Euterpe, el de los Campos de Recreo, el Salón Imperial, i el Cervantes (Rius, 1914). Aquesta oferta s'incrementava amb els teatres particulars, que eren el de la Lliga Regionalista, el Centro Sabadellés Gelats, la Sociedad Coral Colón, el Círculo Tradicionalista, i l'Acadèmia Catòlica. L'Acadèmia catòlica, a més d'oferir espectacles, tenia uns 400 socis organitzats en les següents seccions: Caixa d'auxilis (assistència a socis malalts fins 90 dies), Coral (agrupació artística), Basar del pobre (recollien roba per als indigents), Obra de la Sagrada Família (vetllaven per regularitzar unions il·lícites, etc.), i Katolica Stelo (secció esperantista). També existia l'Orfeó de Sabadell que reunia 140 cantants de totes les edats, i hi havia moltes companyies de teatre d'aficionats, una activitat molt estesa entre les classes populars.

Imatge 35 – Ball a l'envelat, anys vint

Font: Francesc Casañas i Riera / AHS

Als anys vint van arribar els nous balls que havien nascut als Estats Units, com ara el *foxtrot*, el *ragtime* o el *xarleston*. Anar a ballar era una de les diversions de moda i els diumenges centenars de joves es reunien a locals estables, com ara els *Campos de*

Recreo o el *Cervantes*, que eren una mena de complexes lúdics on hi havia cine (a vegades també a l'aire lliure), ball i altres activitats, per exemple al *Cervantes* hi havia handbol. Per festa major, però, es muntava un gran envelat, amb cadires i palcos al voltant, i es feien concursos de ball.

A la dècada dels trenta ballar era un dels entreteniments més populars, i es podia fer a entitats on hi havia ball regularment, com era el cas del *Ball Colom* i el *Ball Envelat*. Entre les diverses orquestres destacava la sabadellenca *Orquestra Fatxendes*. Una altra activitat molt estesa eren els espectacles, tant el teatre com el cinema, i aquest últim tenia certa influència en la gent i transmetia certs models de dona nord-americana o alemanya envoltades de glamour (Benaul, 1986). El cine sonor va arribar a Sabadell el 1930 i les pel·lícules eren projectades en locals com ara *Els Campos de Recreo*, el *Cervantes*, l'*Imperial*, el *Teatre Principal*, el *Teatre Euterpe* i el *Catalunya Parc*.

Íbamos al cine, íbamos al baile... Íbamos a Los Campos. En Los Campos había una pista de baile, y había cine también. (...) Dentro había el cine... si querías estar en el cine estabas y si no estabas en el baile. Luego había un baile aquí abajo también, que le llamaban el baile de la paloma, ahí, por ahí por esta barriada, y también un día hemos ido para saber cómo era. Y yo... con los músicos... arriba que parecía un gallinero ¿sabes?, claro, era barriada, era barriada... de poca monta, pero también había esa pista. Luego había otra, aquí en la carretera Barcelona, por donde está el ambulatorio, este que hay aquí abajo, también había otra pista de baile, no me acuerdo cómo se llamaba. Luego había otra, allá arriba en la vía Massagué, que le llamaban el Casinet, que ahí era dentro, era un baile... (...) Y otros domingos íbamos a pasear, íbamos a San Quirico, porque había algunas chicas que tenían familiares en Sant Quirze, pues íbamos allí; luego había otra que tenía otros familiares en la calle... allí de la Salud, en Sabadell, pues a lo mejor íbamos a pasar la tarde allí también... (...) Por ejemplo por jueves santo y viernes santo íbamos a visitar las iglesias, sí, ahora... ahora eso ya se acabó. Y luego... igual al mediodía íbamos a lo mejor al campo, y pasábamos la tarde allí en el campo, luego nos juntábamos collas de chicos y chicas, y... conocíamos gente. Y luego después llegábamos a casa, nos cambiábamos y íbamos a visitar las iglesias y... (EDITA, 1928)

Als barris també es van instal·lar cinemes. A Ca n'Oriac l'Avenida, a la Creu Alta l'Euterpe 77 i el Montecarlo, als Merinals el Rex, el Cinema Sabadell, el Goya al Passeig Espronceda, i, a la carretera de Barcelona el Río de Oro. Al centre hi havia l'Imperial, l'Euterpe, el Rambla, l'Actualitats –posteriorment Cineart–, el Teatre Alcazar,

el Principal, el Mundial, i també es feia cine a La Farándula¹¹⁰. L'any 1973 s'hi va sumar el cine de Can Deu, part del conjunt del centre cívic del barri. Per la seva banda, els centres parroquials, com ara el Centre Sant Vicenç a la Creu Alta, o les societats recreatives, com ara El Ciervo, a Gràcia, oferien teatre, concerts i altres activitats d'esbarjo.

D'altra banda, periòdicament, se celebraven festes populars, com ara la Festa Major, a l'estiu, l'Aplec de la Salut i altres celebracions als carrers de la ciutat o al Bosc de Can Feu. A començament de segle, una de les activitats destacades de la Festa Major era la Batalla de les Flors, que consistia en un concurs de carrosses i cotxes, que s'engalanaven amb flors i garlandes i recorrien la ciutat. Durant la cercavila es llençaven flors i confeti i, als salons del Círcol Sabadellès, s'obsequiava les noies amb toies de flors.

El moviment sardanista a Sabadell es va iniciar l'any 1906, amb la constitució d'una Secció Propagandística de la Sardana al Centre Català. Un any després va néixer Foment de la Sardana, secció de la Joventut Regionalista. Ben aviat, les sardanes van esdevenir indispensables a les festes majors i s'organitzaven ballades d'aprenentatge, concursos i aplecs, en què participaven molt activament les sabadellenques.

El lleure popular tenia lloc bàsicament en espais oberts: a les places, els carrers, i el rodal, com ara l'Aplec de la Salut, que era la festa més important per a la ciutat. O el Bosc de Can Feu, escenari de balls, música, teatre i tot tipus d'espectacles que ja només es poden conèixer gràcies a la memòria col·lectiva. El rodal esdevenia també un espai per expressar la religiositat amb les noves processons importades pels immigrants que es van anar incorporant a les tradicions ciutadanes (Fàtima, Fuensanta, etc)... I paral·lelament la ciutat "antiga" seguia sent l'escenari de les processons autòctones, com ara les catifes de flors del corpus, etc. Però, en tot cas, l'entorn de la ciutat no tenia l'exclusivitat en matèria espiritual, sinó que la religiositat també s'expressava en espais tancats més urbans: les esglésies, com ara la dels Dolors a Torre-romeu, que és un cas emblemàtic perquè va ser construïda pels propis feligresos i es va començar a utilitzar per dir missa abans de ser finalitzada.

L'aplec de la Salut es va començar a celebrar l'any 1696, en honor a la patrona de la ciutat, i durant el primer terç del segle XX era un dels esdeveniments principals del calendari festiu. L'esplanada de la Salut i la Font aplegava molts vilatans i gent

---

¹¹⁰ Agraïxo a Jaume Puig aquesta informació.

vinguda d'altres pobles per fer ballades de sardanes, concursos de carros enramats, balls tradicionals, etc. També s'hi instal·laven barraques per vendre begudes, diversos menjars i fruita.

El Bosc de Can Feu va ser durant dècades un dels escenaris principals del lleure sabadellenc, especialment el Pla de l'Amor, ombrejat per pins centenaris, que va ser escenari de representacions teatrals, concursos sardanistes, ballades populars, i altres actes de la festa major de la ciutat. Tot i que la degradació del bosc va iniciar-se abans de la guerra, aquesta va suposar un cop irreversible perquè s'hi va produir una tala incontrolada, i durant els anys quaranta els seus propietaris no van voler impedir la desaparició d'aquest bosc.

Imatge 36: Aplec de la sardana al Bosc de Can Feu, anys vint

Font: Autor desconegut / AHS

Un altre espai lligat íntimament a la història de la ciutat, el riu Ripoll, ofereix un paisatge que remet a l'ús industrial, però també era un espai per al lleure, on les generacions més grans recorden haver-s'hi banyat, anar a passejar, etc.

L'aparició dels esports va estar molt lligada a l'interès de la burgesia per destacar com a classe dominant. Aviat, però, es va produir un procés de popularització i molts esports van ser accessibles per a tots els grups socials. No obstant això, l'esport va esdevenir durant el franquisme un instrument més al servei del Règim com a mecanisme de control social i d'enquadrament de masses.

El tennis va ser introduït a Sabadell l'any 1912 a través d'alguns empresaris tèxtils que el van aprendre a practicar a Anglaterra. La primera pista del Lawn Tennis Club Sabadell va ser al carrer Cervantes i posteriorment al carrer Calvo Sotelo. Es tractava d'un esport elitista, que es practicava en el Young's Club, patrocinat per unes poques famílies de la burgesia sabadellenca, com ara els Gorina, Alguersuari, Brujas, Romeu o Izard.

Coser es mi gran afición. Pero ya te digo, me gusta caminar, me gusta ir a la playa, he estado muchos años jugando al tenis con mi marido. Muchos. Sí, aquí estuvimos muchos años en el San Marcos y luego en el polideportivo. Hemos estado mucho. Nosotros éramos de los viejos de la primera pista que se hizo aquí en Ripollet. Mi marido ayudó mucho a formar la escuela de tenis de aquí de Ripollet, y..., bueno, si se tercia ir al fútbol me voy al fútbol. Sí, sí, a lo que sea, no soy una persona que me encierre. Me gusta leer..., muchísimo, la música me encanta. (ARACELI, 1944)

Des de finals del segle XIX existia a Sabadell una entitat de promoció de la bicicleta: el Club Velocipedista Sabadellés, que organitzava excursions i que va impulsar la construcció del velòdrom de la Creu Alta. La bicicleta era inicialment un producte de luxe, però aviat es va popularitzar com a mitjà de transport de les classes treballadores i l'any 1925 ja hi havia a Sabadell 864 bicicletes matriculades. Durant els anys quaranta el ciclisme seguia sent un esport popular a la ciutat i sorprenentment encara se celebrava alguna cursa femenina com la de la fotografia, malgrat la implantació d'un discurs de confinament de les dones a les activitats relacionades amb la família i la llar, que rebutjava qualsevol mostra d'exhibicionisme femení.

L'any 1961 es van celebrar a Catalunya els primers campionats femenins d'atletisme, que obrien les portes a les dones per practicar aquest esport. A Sabadell, les primeres noies van començar a entrenar a la Joventut Atlètica de Sabadell (JAS) a partir de 1964. Molt aviat es va consolidar l'equip femení on van destacar figures tan importants com ara Carme Valero, Matilde Gómez, Ana Isabel Alonso, Glòria Pujol i Montse Pujol, que van obtenir rècords d'Espanya absoluts. L'any 1976, a Montreal, Carme Valero va esdevenir la primera atleta espanyola que participava en uns Jocs Olímpics, i el conjunt de la seva trajectòria la va convertir en la millor atleta espanyola de tots els temps (Rof i Melero, 1992).

7.3. Associacionisme

Entre els diferents tipus d'entitats sabadellenques en trobem de sindicals, polítiques, religioses, esportives, de lleure, veïnals, etc. Majoritàriament es tracta d'entitats en què les dones són poc visibles públicament, si excloem les de caràcter benèfic o, molt recentment, a partir dels anys setanta, l'emergent moviment feminista.

7.3.1. L'associacionisme sindical i polític

El moviment obrer sabadellenc havia estat tradicionalment vinculat a l'anarcosindicalisme i es va adherir a la CNT, constituïda l'any 1911 (Deu, 1990). La primera dècada del segle no havia estat fàcil. La lenta recuperació de la Federació Obrera Sabadellenca (FOS) es va vehicular a través de la publicació del periòdic *El trabajo* a partir de 1898, i la FOS es va reconvertir en la Federació Local de Sabadell (FLS) el 1903. La repressió posterior a la *Setmana Tràgica*, el 1909, i el desgast de la llarga vaga general, el 1910, van ralentitzar la recuperació de l'obrerisme local.

El 13 de juny de 1913 va tenir lloc un gran míting al Teatre Cervantes que va reunir: *“masa obrera compuesta de algunos miles de explotados de ambos sexos, ávidos de mejorar sus condiciones de trabajo; disminuir la antihumanitaria jornada de once horas, de cobrar lo nunca bastante para proporcionarse lo indispensable para cubrir sus más perentorias necesidades; deseoso de exteriorizarse, de demostrar clara y terminantemente a la burguesía sabadellense sus ansias de libertad, de regeneración humana.”*¹¹¹

L'afiliació de les dones probablement era molt elevada però, tanmateix, la seva participació activa a les cúpules de poder dels sindicats va ser minoritària. De fet, a vegades la premsa recollia alguna crida per incitar les dones a integrar-se més activament a la lluita sindical¹¹², però són pocs els noms de dones destacades en aquest aspecte. Això no significa que les treballadores no prenguessin part activa a les reivindicacions obreres i populars. Tot el contrari, les demandes de millors condicions de subsistència i les protestes per l'encariment dels aliments sovint estaven protagonitzades per dones, així com les vagues per reivindicacions salarials, per la reducció de la jornada laboral, etc. D'altra banda, el 1900 van néixer les *Juntas Locals de Reformes Socials* que estaven formades per l'alcalde i un nombre igual de patrons i

¹¹¹ *El trabajo*, nº 288, 21/06/1913

obrers, però les dones no van poder ser elegibles ni tampoc electores fins que es va produir la reestructuració de l'*Institut de Reformes Socials*, el 14 d'octubre de 1919 (Luque, 1996).

Durant la República, la taxa d'afiliació sindical a Sabadell era molt alta. Josep Maria Benaul (1986) calcula que aquesta era superior al 80% dels assalariats, és a dir, que hi havia una acceptació molt àmplia del paper dels sindicats en les relacions laborals i socials. De fet, la *Federació Local de Sindicats* comptava el 1933 amb 14.052 afiliats, una important força obrera en la qual destacava la presència del sindicat *Unió de l'Art Fabril i Tèxtil* que aportava 10.140 afiliats.

Respecte de la participació política, en el període republicà l'augment de la presència femenina en l'activisme polític va ser espectacular i pràcticament totes les organitzacions i partits polítics locals -especialment els d'esquerres- van integrar dones a les seves files. A Sabadell destacava el Front Únic Femení d'Esquerra, amb 215 associades. Les Joventuts Socialistes Unificades (JSU) van néixer de la fusió dels joves de la Unió Socialista de Catalunya i de la Unió de Joves Comunistes de Catalunya. A l'inici de la Guerra Civil s'hi van sumar també membres de la Joventut Sindicalista Revolucionària (Calvet, 2000).

Les dones van poder votar per primera vegada el 1933, a les eleccions a les Corts espanyoles de novembre. Els partits lògicament es van esmerçar en buscar el vot femení i, en el context d'una ciutat industrial, especialment el de les dones obreres. La dreta ho va fer mitjançant l'església i buscant la sensibilitat dels valors familiars. A la primavera de 1932, fins i tot es va constituir *Acció Cívica Femenina*, un grup molt influenciat per la Lliga, inspirat en la doctrina catòlica, que pretenia orientar les dones en la seva primera cita electoral. Tot i així, a Sabadell va guanyar l'esquerra, però la victòria de la Lliga a Catalunya i la dreta a Espanya va radicalitzar el clima previ a les eleccions municipals de gener de 1934 (Benaul, 1986).

A la tardor de 1932 també es va crear la *Lliga Laica Femenina*, que agrupava les dones republicanes i sindicalistes, sota el patronatge de *L'Emancipacö*, una societat que defensava els enterraments civils (Benaul, 1986 i Castells, 1980). La Lliga, que va néixer en una reunió del *Centre d'Estudis Psicològics*, tenia la seva seu al Círcol Federal. Aquesta nova entitat pretenia crear una consciència femenina i educar les dones per al vot des d'una postura militantment laica. La presidenta era Fidela Renom,

---

¹¹² *El pueblo*, nº 170, 28/04/1911 i *El trabajo*, nº 266, 18/01/1913 i nº284, 24/05/1913.

que després seria regidora de l'Ajuntament, la secretària era Magda Lladó, i també hi participava activament Anna Alavedra. Una de les seves actuacions va ser formar un *Cos d'Infermeres Laiques* en contraposició a les monges quant a assistència hospitalària i domiciliària als malalts, patrocinat per *La Emancipación*. En el mateix context, i també subvencionades per *La Emancipación*, es van crear dues guarderies per a nens d'obriers, una de les quals estava regentada per la pròpia Fidela Renom.

Durant la guerra les dones militants del Partit Socialista Unificat de Catalunya van fer una crida a les sabadellenques -i a les mares en particular- perquè lliuressin roba d'abric, jerseis de llana i mantes per enviar al front, per intentar pal·liar la duresa de l'hivern. La roba es recollia als dos casals de la Casa del Poble, al carrer les Planes i a l'avinguda Onze de Novembre. D'altra banda, el Consell de l'Escola Nova Unificada duia a terme campanyes de recollida de llibres per als soldats del front i per als hospitals.

La imposició del règim franquista va congelar qualsevol intent de fomentar la participació femenina a la política local, i va confinar les dones a la llar i la família en un model que les privava totalment de drets de representació. L'únic espai públic reservat a les dones va ser la *Sección Femenina*, entitat dedicada al foment dels valors nacionalcatòlics que, a Sabadell, va funcionar sota el comandament de Magda Coret¹¹³ (Castells, 1983). L'any 1942, la Sección Femenina de Sabadell estava integrada per 8 militants i 318 adherides, a les que s'afegien 182 *Margaritas* (nenes de 7 a 10 anys), 320 *Flechas* (de 10 a 14 anys) i 216 *Flechas Azules* (de 15 a 18 anys), que formaven part del *Frente de Juventudes*. A través d'aquesta institució s'inculcaven els conceptes de família, pàtria i religió, en què es basava el discurs falangista, i es difonien aspectes com la importància de l'estat físic, l'esport, la disciplina i la cura del propi cos, que es reflectien en les grans demostracions de gimnàstica rítmica i les desfilades pròpies de les commemoracions.

Durant els primers anys del franquisme l'ombra de la repressió va condicionar la vida quotidiana i va fer molt difícils les actituds contestatàries a nivell sindical, polític,

---

¹¹³ En els primers anys, la Sección Femenina va imitar les activitats i el discurs obertament feixista de les organitzacions homòlogues d'Itàlia i de l'Alemanya nazi. Fins l'any 1945 hi van mantenir lligams estrets i sovint s'organitzaven actes de demostració germanòfila com la visita del cap nacional de les joventuts hitlerianes a Espanya, Detler Ehlers, que va regalar a la ciutat un retrat de Hitler i va imposar la insígnia d'honor de la seva organització a l'alcalde Marçet, la delegada comarcal de la Sección Femenina, Magda Curet, Pedro Riba i Montserrat Sempere.

associatiu o cultural. Globalment, l'actitud de la població era de discreció, però alguns sectors de la burgesia van col·laborar activament amb el Règim.

Els primers nuclis de la Joventut Obrera Catòlica (JOC) van sorgir a partir de 1946 a Barcelona, Vilafranca i Manresa, dirigits per joves vicaris. A Sabadell, la primera secció va néixer a Torre-romeu l'any 1955, però la JOC es va estendre ràpidament a altres barris, com ara el Poblenou, Can Rull, Ca n'Oriac, la Creu Alta, la Creu de Barberà i Gràcia, de manera que el 1957 ja aplegava 800 joves. La seva ràpida expansió mostra l'interès de molts nois i noies per analitzar els problemes de les empreses i la penosa situació dels barris en una època en què no existia cap tipus d'organització obrera. Les organitzacions catòliques van permetre en aquells anys el sorgiment de diferents moviments d'oposició antifranquista.

Per la seva banda, les Joventuts Comunistes de Catalunya (JCC) es van anar formant a nivell local durant la dècada dels seixanta. En la història d'aquesta organització hi apareixen els noms d'algunes dones, juntament amb moltshomes, alguns dels quals posteriorment van ser dirigents de CCOO i el PSUC. Es tractava d'una organització de base essencialment obrera, que tenia molta implantació a Torre-romeu, el Poblenou, la Creu de Barberà i Ca n'Oriac. El moment culminant de l'organització va ser l'any 1977, quan va organitzar el primer míting a la Faràndula, que va aplegar 1500 joves (Serrano, 2002)

A partir de 1966, el règim franquista va començar a practicar un cert aperturisme a través del terç familiar de les eleccions municipals. La concessió del vot a les dones casades a partir de les eleccions a procuradors a Corts de la nova branca familiar l'any 1967 va suposar la integració de les dones a la dinàmica electoral. Els anys 1970 i 1973 les dones casades també van poder votar en les eleccions locals, i aquest fet va provocar que totes les tendències del règim iniciessin estratègies per captar el vot femení (Marin, 2000).

Com hem vist, durant el franquisme les dones havien estat apartades de la vida pública local, amb les excepcions de l'activisme falangista a través de la Sección Femenina i de l'Auxilio Social. Les eleccions democràtiques de 1979 van fer possible el retorn femení a molts ajuntaments. En el cas de Sabadell, el consistori estava format per vint-i-set membres, dels quals només dues van ser dones: Mª Assumpta Sanchez Rectoret, pel PSUC, i Pilar Molins, pel PSC.

7.3.2. L'associacionisme cultural i social

A començaments de segle, l'associacionisme més generalitzat entre les dones de les classes benestants era el de tipus assistencial, com ara les agrupacions benèfiques, que organitzaven dinars per als pobres, distribuïen roba i menjar, etc. Les entitats benèfiques sovint sorgien al voltant de l'església catòlica constituint germandats, congregacions o altres associacions, com ara l'Associació de Mares Catòliques o les Filles de Maria, grup que obsequiava periòdicament els avis de l'asil de les "Germanetes" amb una missa i un dinar benèfic (Calvet, 2000).

El 16 de març de 1902 es va constituir la Delegació local de la Creu Roja, entitat fundada el 1863 a Ginebra inicialment amb l'objectiu d'auxiliar els militars ferits en acte de guerra. A Sabadell, les Dames de la Creu Roja instal·laven periòdicament taules de recollida de fons per a aquesta entitat, que havia ampliat els seus objectius amb tasques de salvament civil i que, des de 1929, comptava fins i tot amb una ambulància per al trasllat de ferits. Progressivament, l'entitat va anar evolucionant cap a un model més popular, amb voluntàries de totes les classes socials, que organitzava taules informatives i per recollir fons també en els barris.

A començaments de segle, la participació de les dones a les processons i altres activitats en el si de l'església era molt elevada, en una societat en què la religiositat era una de les poques manifestacions públiques on era més habitual la presència femenina que la masculina. Si bé durant la República aquesta realitat va començar a ser qüestionada, l'arribada del franquisme va recuperar el paper fonamental de l'Església Catòlica com un dels pilars del seu discurs nacionalcatòlic.

L'Església proporcionava un dels pocs espais de relació per a moltes dones de tots els grups socials, a través de la participació en les celebracions eucarístiques, però també en altres activitats relacionades amb les diferents parròquies i associacions de tipus religiós. Les dones participaven en els actes públics com ara les pregàries, les processons, el rosari, etc. Als nous barris formats a partir de la immigració també s'organitzaven processons, que sovint reproduïen les tradicions i els costums dels pobles d'origen dels nouvinguts. Així, per exemple, un grup d'immigrants murcians van crear la *Hermanidad Virgen de la Fuensanta* i un grup d'andalusos la de *Nuestra Señora del Rocío*. Les dones hi participaven activament i en alguns casos fins i tot eren les encarregades de portar les imatges religioses (Domínguez, 2002).

Imatge 37: Dones preparant rams de lloerer i olivera per a la processó de diumenge de rams a Sant Fèlix, 1920 aproximadament

Font: Francesc Casañas i Riera / AHS

L'any 1953 es va iniciar la construcció de l'església de la Mare de Déu dels Dolors, a Torre-romeu, en un ambient de cooperació veïnal. Tant els terrenys com els materials van ser una donació i l'església es va anar construint amb la col·laboració de molts veïns durant els dies festius. A l'església, homes i dones seien en zones diferenciades i les dones havien de portar el cap cobert.

Una activitat molt arrelada a Sabadell des de començament de segle era l'excursionisme. Diverses entitats comptaven amb una secció excursionista i, a més, hi havia el *Centre Excursionista del Vallès*, el *Centre Excursionista de Sabadell*, la *Joventut Excursionista Pensament* i l'*Agrupació Excursionista Terra i Mar*, fundades els anys 1908, 1914, 1921 i 1926 respectivament, que, molts anys després, el 1970, s'aplegarien en una única entitat: la Unió Excursionista de Sabadell. L'any 1926 hi havia aproximadament 800 sabadellencs i sabadellenques que eren socis d'alguna de les seccions excursionistes, en una població que tenia llavors al voltant de 40.000 habitants. La Joventut Excursionista Pensament es va fundar el 1921. Encara que es definia com a centre excursionista, durant els anys 20 va potenciar les curses de muntanya i la pràctica atlètica i aviat va participar en moltes modalitats dels concursos atlètics: 1500 metres llisos, 60 metres tanques, llançament de pes, salt d'alçada, triple salt, etc. De fet, aquesta entitat va ser l'antecessora de la Joventut Atlètica Pensament, fundada el 1946, després del parèntesi de la guerra i la postguerra immediata, i de la Joventut Atlètica Sabadell (JAS), que és el nom que va adoptar l'any 1951 (Alsina, 1983).

L'excursionisme integrava homes i dones de totes les edats i a més de les sortides pel rodal de la ciutat organitzaven altres activitats de tipus esportiu, social i cultural. Hi va haver un agrupament format exclusivament per dones: l'Agrupació Femenina d'Excursions Maria de Bell-Lloc, fundada l'any 1923 per Dolors Miralles¹¹⁴, que va ingressar com a soci col·lectiu al Centre Excursionista del Vallès i va ser la primera associació excursionista femenina a Sabadell. La resta d'entitats eren mixtes, però en algunes van participar dones des de la seva fundació, com ara l'Agrupació Excursionista Terra i Mar.

Imatge 38: Secció excursionista Sabadell, 7 de juny de 1936

Font: Autor desconegut / AHS

El moviment esperantista també va tenir molt resó a Sabadell en els primers anys del segle XX. Els esperantistes creien en una llengua universal com a factor d'entesa i solidaritat entre els pobles. A Sabadell el 1906 va néixer la Akademió Esperantista, sorgida per iniciativa dels escolapis, que posteriorment s'anomena Aplech Esperanta Gruplo. Aquest moviment va arrelar amb força i s'hi van sumar la Katolika Stelo, nascuda en el si de l'Acadèmia Catòlica l'any 1910, així com seccions del Centre de Dependents el 1911, el Casinet de la Creu Alta o la Federació Obrera. Una altra societat, l'Esperanta Semo ja organitzava l'any 1907 cursos específics d'esperanto per a dones i nenes en horari nocturn. L'any 1910 Sabadell va ser la seu del primer Congrés d'Esperantistes Catalans (Domínguez, 2002).

---

¹¹⁴ Dolors Miralles (Sabadell, 15/07/1889 - 5/01/1981) va fundar l'Acadèmia Miralles, que aplicava l'innovador sistema pedagògic Montessori, les cançons i danses rítmiques de Jacques Dalcroze i realitzava moltes activitats complementàries. A l'acadèmia s'impartien classes de gramàtica, francès, anglès, aritmètica, taquigrafia i comerç, amb professorat de l'Escola de Comerç de Barcelona.

En un altre ordre de coses, a partir de finals dels anys cinquanta es van començar a formar els primers nuclis del moviment veïnal, que principalment van néixer lligats a moviments catòlics. Algunes d'aquestes entitats eren centres de reunió i d'activitat social, com ara l'*Agrupación de Vecinos de la Urbanización Concordia* (1958) o l'Associació de Veïns de Can Feu, però d'altres tenien un caràcter essencialment reivindicatiu, com les associacions que van sorgir als barris de Torre-romeu (1962), Ca n'Oriac (1964) o el Poblenou (Benaul, 1976). Les seves principals reivindicacions eren les millores urbanístiques, clavegueram, pavimentació, equipaments com ara escoles o centres sanitaris, o autobusos. Les dones participen activament en el moviment veïnal però en aquests primers anys la seva presència a les juntes de les entitats és molt minsa (Martínez, 2001). Tanmateix, algunes mobilitzacions estan protagonitzades bàsicament per dones, com ara la manifestació a Can Deu demanant pa, exemple de denúncia de la carestia de la vida, o la manifestació de dones i nens des de Ca n'Oriac fins l'Ajuntament per exigir l'apertura de les escoles del Pla d'urgència, l'any 1973 (Benaul, 1976).

A mida que les primeres reivindicacions sobre mancances dels barris es van anar resolent, ja en els vuitanta, les associacions de veïns van continuar el seu treball amb altres inquietuds que han perdurat fins a l'actualitat, com ara la millora de la qualitat de vida dels barris, la participació ciutadana en els òrgans de decisió municipals, la gestió dels centres cívics, l'ecologia, etc. L'any 1987 es va legalitzar la Federació d'Associacions de Veïns de Sabadell, que s'havia constituït l'any 1979.

El primer moviment reivindicatiu sabadellenc format exclusivament per dones va ser el feminista, present a la ciutat des de l'any 1979 amb la creació del Grup de Dones Feministes¹¹⁵. Durant vint anys –fins a la seva dissolució l'any 1997– aquesta entitat va organitzar diversos actes a la ciutat i va crear un servei d'assessoria jurídica. Els principals temes de debat de l'entitat i les seves reivindicacions centrals van ser una llei del divorci no discriminatòria, el dret a l'avortament lliure, i la denúncia dels maltractaments i la violència sexual contra les dones (Domínguez, 2002).

---

¹¹⁵ Entre altres raons, aquest grup va sorgir com a reacció a la mort d'Antonia España, una cosidora de 16 anys que va ser assassinada al carrer Permanyer el 15 de setembre de 1977 quan es dirigia al seu lloc de treball. Aquest fet va provocar una gran indignació entre la població i es va fer una manifestació que va aplegar 8.000 persones.

a tall de recopilació

El treball de les dones a la indústria tèxtil sabadellenca mostra, a partir de diverses fonts documentals, que el sector tèxtil ha estat molt feminitzat al llarg del segle XX i que és l'únic sector industrial amb presència significativa de dones a la ciutat. Es constata que la participació femenina en el món laboral és molt nombrosa en els anys cinquanta, malgrat la doctrina franquista de confinament de les dones a la llar, fet que posa de manifest que la realitat de la ciutat industrial no s'ajusta al discurs públic. A partir de la crisi dels setanta sí que es fa evident que moltes dones perden els seus llocs de treball, i moltes es veuen abocades a l'economia submergida, ja sigui a domicili o en tallers, molt sovint a l'emergent sector de la confecció.

La indústria tèxtil llanera es caracteritza per la seva marcada divisió sexual del treball, així com per un alt grau d'especialització. La major part dels oficis de les dones es desenvolupen a la filatura i el tissatge, mentre el ram de l'aigua és un terreny molt masculinitzat. Excepcionalment, es poden trobar alguns oficis desenvolupats tant per homes com per dones, com ara el tissatge, però hi ha diferències en la pràctica de l'ofici que s'utilitzen per justificar la discriminació salarial de les dones.

A la indústria tèxtil la formació sovint s'adquiria mitjançant períodes d'aprenentatge a la fàbrica. La formació escolar era molt escassa, però no només per a les nenes, sinó també per als nens, i la incorporació al món laboral era precoç. Les mancances del sistema escolar i els dèficits en el nombre d'aules van ser una constant durant gran part del segle XX, fins al desenvolupament de la Llei General de l'Educació a la dècada de 1970. La formació reglada per al treball també era escadussera, fora del cas de l'Escola Industrial i d'Arts i Oficis, fundada l'any 1902. En aquesta escola s'ensenyaven diferents oficis del sector tèxtil, però només dos eren destinats a les noies: el de cosidora i el de passadora. El gruix de les nenes, però, aprenien l'ofici a la pròpia fàbrica o, en el cas de les cosidores, a les "entrades", on una cosidora experimentada formava a un grup de nenes. A banda d'aquests dos oficis, eren també altament qualificats els de nuadora, ordidora o teixidora. A Sabadell també funcionaven altres escoles destinades a les nenes, les escoles municipals de tall i

confecció, on s'oferia una formació que socialment es considerava adequada per aconseguir el rol de mare i mestressa de casa.

Les alternatives laborals per a les dones, fora de la indústria tèxtil, eren poques. Pràcticament es limitaven al servei domèstic, com a planxadores, bugaderes, cuineres, serventes..., que en el cas de les joves sovint era en règim d'internes, i al comerç. Progressivament es van anar introduint també dones en els despatxos de les empreses, inicialment en tasques auxiliars de tipus administratiu, com ara mecanògrafes, taquígrafes o telefonistes, però que, amb la consolidació del sector serveis, van ampliar-se a moltes altres tasques.

Característiques i espai del treball de les dones analitza el treball industrial en els dos espais en què es produeix: a les fàbriques i a domicili, tot parant atenció a diferents aspectes, com ara els salaris, jornada laboral, etc. Les formes de reclutament a les fàbriques bàsicament consistien en *donar veus*, és a dir, utilitzar la xarxa de coneixences per saber on buscaven algú i per fer saber que es buscava feina, però també era habitual anar a oferir-se a les fàbriques.

Els salaris reflecteixen la divisió sexual del treball. Globalment, en els oficis femenins eren més baixos que en els masculins, i, aquesta diferència no té tant a veure amb les característiques de l'ofici o el nivell de qualificació, com amb la discriminació sexual a partir de l'aplicació d'un model de gènere en què els ingressos de les dones s'interpreten com un ajut, mentre els dels homes constitueixen l'anomenat "salari familiar". En aquest context, l'empresa no és en absolut aliena a la discriminació sexual, sinó que hi contribueix activament.

La recreació de pressupostos familiars que han fet altres investigadors mostren les dures condicions de vida que es donaven en els primers anys del segle, que havien anat millorant molt lentament, fins que va esclatar la guerra civil. La guerra va suposar un greu retrocés i les principals preocupacions quotidianes eren la manca de queviures i de subministres. La postguerra es va caracteritzar pel racionament d'aliments, el mercat negre, i la proliferació de malalties com a conseqüència de les carències alimentàries.

La jornada laboral era a començament de segle de 65 hores setmanals, que es van anar reduint fins a 48 l'any 1919. Després de la guerra, però, es va tornar a allargar la jornada. Formalment aquesta seguia sent de 48 hores setmanals, però a la pràctica

s'hi feien moltes hores extraordinàries perquè els salaris eren molt baixos i aquesta era l'única manera d'augmentar els ingressos.

En relació a l'aplicació al cas de Sabadell de la polèmica prohibició del treball nocturn de les dones, els incompliments eren freqüents, tant per part de les empreses, com per part de les pròpies treballadores, que sovint necessitaven els ingressos d'aquest treball.

A començament de segle XX, les condicions higièniques eren precàries tant per als obrers com per als llocs de treball. Durant el primer quart de segle es van començar a introduir millores en les condicions dels establiments fabrils, com ara il·luminació, ventilació, temperatura adequada, aigua corrent..., però tot i així, alguns d'aquests dèficits seguien presents en les dècades de 1940 i 1950. Com a conseqüència, eren freqüents les afeccions respiratòries, auditives i infeccioses, així com altres malalties relacionades amb la feina i la rutina, com ara dolències de les articulacions, i també un elevat risc d'avortament per a les treballadores embarasades. Els accidents laborals eren molt freqüents en les primeres dècades del segle, i encara persistien durant la postguerra.

L'altre espai on es desenvolupava el treball industrial era la llar de la treballadora. El treball a domicili era molt freqüent i sempre el feien dones. Es tractava d'una activitat laboral sense que hi hagués relació formal permanent amb l'empresa. Des del punt de vista de l'empresa, aquesta activitat complia una funció de flexibilització de la producció i de reducció de despeses, i per a les treballadores era una opció per completar els ingressos en el model de salari familiar.

Les jornades de les treballadores a domicili són llargues i intenses, i s'hi combina el treball domèstic i les tasques de cura de la família. És un treball mal pagat i infravalorat que, a més, és invisible socialment. Les treballadores no tenen cap benefici social, com ara pensions o assegurança laboral, ni gaudeixen de vacances pagades.

Algunes dones combinaven el treball a la fàbrica amb el treball a domicili simultàniament, especialment dones joves, que vivien amb els seus pares i que, després de la jornada a la fàbrica, feien una peça a casa al vespre o el cap de setmana. Tanmateix, el gruix de les treballadores a domicili ho eren de forma exclusiva. Sovint es tractava de treballadores que deixaven la fàbrica per casar-se o tot coincidint amb la seva maternitat, i, bé a petició pròpia, bé per decisió de l'empresa,

traslladaven el lloc de treball a casa seva. En aquests casos, hem constatat que sovint els fills i filles serveixen com a justificació per treballar a casa, però, alhora, s'expressen les dificultats per passar temps amb ells. No obstant això, les treballadores a domicili valoren els avantatges per fer front a potencials situacions excepcionals, com ara la malaltia dels infants.

És un tòpic que el treball a domicili comporta flexibilitat, llibertat d'organització i facilitats per compaginar-ho amb altres activitats. Ben al contrari, molts dels testimonis han afirmat que és un treball molt esclau. Les treballadores domiciliàries combateixen la sensació d'aïllament de la resta del món recorrent a la ràdio.

Les dones que treballen a casa es consideren socialment –i a vegades elles mateixes– primordialment mestresses de casa i, per tant, no volen desatendre el que entenen com les seves obligacions a la llar: el treball domèstic. D'altra banda, els seus ingressos s'interpreten com un ajut, un complement per al salari familiar.

Treball i vida quotidiana tracta temes de context, necessaris per comprendre les trajectòries de les treballadores de la indústria tèxtil. Tot el capítol gira a l'entorn dels altres temps, un cop hem estudiat el temps de treball, és a dir, el temps dedicat al treball domèstic i el temps dedicat al lleure i la sociabilitat.

Les dones assumien totes les tasques domèstiques, com ara netejar, comprar, cuinar, cosir, etc., a més de la cura dels infants i malalts, ja fos amb ajut d'altres dones de la família, o bé fent-se'n càrrec en solitari. Per tant, el treball domèstic repercutia sobre les possibilitats d'accedir al món laboral de diferents maneres. Els horaris escolars, la localització de la fàbrica i el temps de desplaçament, esdevenien factors decisius per a la decisió d'anar a treballar fora o optar pel treball domiciliari. A continuació ens hem referit a algunes de les tasques domèstiques en què s'havia d'invertir més temps, com ara rentar la roba, anar a comprar o cuinar.

El temps lliure no es pot definir en funció de l'activitat desenvolupada, sinó de la percepció que se'n té. El temps lliure és el temps propi, el temps que cadascú administra segons la seva voluntat.

El temps lliure de les dones treballadores era únicament part del diumenge, o a vegades de la tarda de dissabte, i l'oferta de lleure es concentrava en aquests dies i franges horàries. L'oferta consistia bàsicament en el cine o el teatre, passejar i ballar.

El ventall d'activitats s'ampliava durant la celebració de les festes populars i els aplecs, que generalment se celebraven al Santuari de la Salut i al Bosc de Can Feu. També la pràctica de diferents esports i el moviment excursionista, molt implantat a Sabadell en les primeres dècades de segle.

Respecte de l'associacionisme, de tipus sindical i polític, cultural i social, les dones eren generalment poc visibles públicament, si excloem les entitats de caràcter benèfic o, molt recentment, el moviment feminista.

referències bibliogràfiques part III

AJUNTAMENT DE SABADELL (1961): *100.000 sabadellenses*.

AJUNTAMENT DE SABADELL (1968): *150.000 sabadellenses*.

AJUNTAMENT DE SABADELL (2000): *Anuari Estadístic de Sabadell 2000*.

ALBAREDA, Cesca (1989): "L'ensenyament primari a Sabadell, 1939-1945", *Arraona*, núm.5, p.55-62.

ALSINA I GIRALT, Joan (1983): *1908-1983. 75 anys d'excursionisme a Sabadell*. Sabadell: Unió Excursionista de Sabadell, butlletí extraordinari per als socis.

BENAU, Josep M. (1976): "Aproximación al movimiento popular de barrios en Sabadell (1945-1975)", a Xavier VINADER i Josep M. BENAUL: *Sabadell, febrero de 1976: una semana de huelga general política*. Sabadell, inèdit.

BENAU, Josep M. (1986): "Una ciutat en la República: Sabadell, 1931-1936" a BENAUL, Josep M.; CALVET, Jordi; CASALS, Lluís; DOMINGO, Artur; POZO, José Antonio: *La república i la guerra civil. Sabadell, 1931-1939*, Sabadell: Ajuntament de Sabadell.

BENGOECHEA, Soledad (2005): "Los empresarios catalanes ante los proyectos de ley regulando el trabajo de las mujeres", en BORDERÍAS, Cristina: *Instituciones, mercado de trabajo y género: Estado, empresarios y sindicatos*, Barcelona (en premsa).

BIGORRA LLOBET, Pere (1973): *Diccionario de defectos en el proceso textil de la lana (pañería y lanería)*: Agrupacions Professionals Narcís Giralt.

BIGORRA LLOBET, Pere (1974): *Des del Vapor de la O. La parla figurativa de la indústria tèxtil, de la llana a la fàbrica, al carrer i a casa*. Sabadell: Agrupacions Professionals Narcís Giralt.

CALVET I PUIG, Jordi (1986): "1939 i després...", a BENAUL, Josep M.; CALVET, Jordi; CASALS, Lluís; DOMINGO, Artur; POZO, José Antonio: *La república i la guerra civil. Sabadell, 1931-1939*, Sabadell: Ajuntament de Sabadell.

CALVET I PUIG, Jordi (1992): *La indústria tèxtil llanera a Espanya, 1939-1959*, Sabadell: Col·legi Oficial de Doctors i Llicenciats.

CALVET I PUIG, Jordi (1999): "Els salaris de les dones a la indústria tèxtil llanera. Sabadell, 1930-1960", *Dona i treball tèxtil. Sabadell, 1900-1960*. Sabadell: Museu d'Història.

CALVET I PUIG, Jordi (2000): "La societat", a DEU, Esteve; CALVET, Jordi; MARÍN, Martí; SALA-SANAHUJA, Joaquim: *Sabadell al segle XX*, Vic: Eumo editorial.

CAMPS i CURA, Enriqueta (1995): *La formación del mercado de trabajo industrial en la Cataluña del siglo XIX*. Madrid: Ministerio de Trabajo y Seguridad Social.

- CASALS, Muriel; VIDAL, Josep M. (1983): *L'economia de Sabadell. Estructura, diagnòstic, perspectives*. Sabadell: Ajuntament de Sabadell.
- CASTELLS PEIG, Andreu (1977): *Sabadell, informe de l'oposició*. Vol II: *República i acció directa, 1868-1904*. Sabadell: Edicions Riutort.
- CASTELLS PEIG, Andreu (1978): *Sabadell, informe de l'oposició*. Vol. III: *O tot o res, 1904-1918*, Sabadell: Edicions Riutort.
- CASTELLS PEIG, Andreu (1980): *Sabadell, informe de l'oposició*. Vol. IV: *Del terror a la segona república, 1918-1936*, Sabadell: Edicions Riutort.
- CASTELLS PEIG, Andreu (1983): *Sabadell, informe de l'oposició*. Vol. VI: *El franquisme i l'oposició sabadellenca, 1939-1976*, Sabadell: Edicions Riutort.
- COROMINAS, Montse; PARDELLANS, Salut (sd): *Els safareigs del carrer de la font nova*, Sabadell: Museu d'Història de Sabadell.
- DEU I BAIGUAL, Esteve (1990): *La indústria tèxtil llanera de Sabadell, 1896-1925*, Nova Biblioteca Sabadellenca, Sabadell: Col·legi Oficial de Doctors i Llicenciats.
- DEU I BAIGUAL, Esteve (2000): "Expansió urbana i economia", a DEU, Esteve; CALVET, Jordi; MARÍN, Martí; SALA-SANAHUJA, Joaquim: *Sabadell al segle XX*, Vic: Eumo editorial.
- DOMINGO I BARNILS, Artur (1986): "La guerra civil, 1936-1939", a BENAUL, Josep M.; CALVET, Jordi; CASALS, Lluís; DOMINGO, Artur; POZO, José Antonio: *La república i la guerra civil. Sabadell, 1931-1939*, Sabadell: Ajuntament de Sabadell.
- DOMÍNGUEZ ALVAREZ, Virginia (1997): "Treball femení a domicili a la indústria tèxtil de Sabadell durant el segle XX", *Arraona*, núm. 21, p.67-80.
- DOMÍNGUEZ ALVAREZ, Virginia (1998): *El treball femení a la indústria tèxtil de Sabadell, 1900-1960. Estudi d'aproximació*. Sabadell: Museu d'Història (inèdit).
- DOMÍNGUEZ ALVAREZ, Virginia (1999): "Dona i treball tèxtil. Sabadell, 1900-1960", *Dona i treball tèxtil. Sabadell, 1900-1960*. Sabadell: Museu d'Història.
- DOMÍNGUEZ ALVAREZ, Virginia (2002): *Imatges de Dones en la història de Sabadell. Una mirada als fons de l'Arxiu Històric de Sabadell* (exposició), Sabadell: Regidoria d'Igualtat Dona-Home.
- ESPUNY TOMÁS, Maria Jesús (2005): "La pietat dels juristes: legislació laboral i gènere (1855-1930)", en BORDERÍAS, Cristina: *Instituciones, mercado de trabajo y género: Estado, empresarios y sindicatos*, Barcelona (en premsa).
- GRAU REBOLLO, Jorge (1997): "Treball a preu fet. Aproximació a l'estudi del cas d'un drapaire a Sabadell des d'una perspectiva etnogràfica", *Arraona*, núm. 20, p.47-65.
- LACUEVA, José Luis (2002): "De què morien els nens i les nenes de Terrassa? Enemics invisibles que afeblen la ciutat", *Terme*, núm.17, p.41-48.
- LUQUE, Rafael (1996): *El moviment vaguístic i la Junta de Reformes Socials de Sabadell, 1900- 1923. Conflictivitat social i mecanismes de consens*, Treball de recerca inèdit dirigit per Pere Gabriel.

LUQUE, Rafael (1999): "Les condicions de vida i de treball de les dones sabadellenques del primer quart del segle XX", *Dona i treball tèxtil. Sabadell, 1900-1960*. Sabadell: Museu d'Història.

LUQUE, Rafael; VINYALS, Andreu; SANESTEBAN, Joaquim; MARTÍ, Ester; ESCALERO, Josep Francisco; CASTILLA, Josep (1996): *La ratlla de la precarietat. Condicions de vida de les famílies obreres a una ciutat industrial catalana: Sabadell, 1919-1925*, Sabadell: Fundació Caixa de Sabadell.

MARIN I CORBERA, Martí (2000): "La política", a DEU, Esteve; CALVET, Jordi; MARÍN, Martí; SALA-SANAHUJA, Joaquim: *Sabadell al segle XX*, Vic: Eumo editorial.

MARTINEZ i MUNTADA, Ricard (2001): "El moviment veïnal a Sabadell durant el Tardofranquisme, 1966-1976: <Todos los barrios unidos para conseguir sus derechos>" (I), *Arraona*, núm. 24, p. 65-87.

MOLINERO, Carmen; YSÀS, Pere (1985): "*Patria, justicia y pan*". *Nivell de vida i condicions de treball a Catalunya, 1939-1951*. Barcelona: La magrana.

MOLINERO, Carme; YSÀS, Pere (1998): *Productores disciplinados y minorías subversivas. Clase obrera y conflictividad laboral en la España franquista*, Madrid: Siglo XXI.

MORENO, Xavier i JUAN-MUNS, Núria (1991): "De quan l'aigua no era cosa corrent", *Arraona*, núm.8, p.85-90.

OLIVER, Bet (1999): "El treball femení a la indústria tèxtil llanera a Sabadell, 1939-1960: la S.A. Marçel", *Dona i treball tèxtil. Sabadell, 1900-1960*. Sabadell: Museu d'Història.

RIUS, Agustí (1914): *Topografía médica de Sabadell*.

ROF, Ricard; MELERO, Pere (1992): *Història de l'atletisme a Sabadell, 1914-1991. Una llarga cursa de voluntat*. Sabadell: Arxiu Històric de Sabadell.

SERRANO i BLANQUER, Jordi (2002): "Petita història dels joves de l'oposició sabadellenca. La Joventut Comunicasta de Catalunya, 1970-1980" (I), *Arraona*, p.150-175.

SERRANO i BLANQUER, Jordi (2003): "Petita història dels joves de l'oposició sabadellenca. La Joventut Comunicasta de Catalunya, 1970-1980" (i II), *Arraona*, p.230-255.

SOCIEDAD ANÓNIMA SUCESORA DE CUADRAS Y PRIM (1940): Crónica de los actos celebrados el 31 de octubre de 1940 por la Sociedad Anónima Sucesora de Cuadras y Prim en conmemoración del centenario de su fundación, *Sabadell: Talleres Juan Sallent*.

SOLÉ, Carlota; MIGUÉLEZ, Fausto (1987): *Trabajo y crisis económica en Catalunya*. Barcelona: PPU.

CONCLUSIONS

---

conclusions

Les dues aportacions fonamentals d'aquesta tesi, que es veuran confirmades per les conclusions, són la centralitat del tema del treball femení en l'estudi de les relacions de gènere i, paradoxalment, les mancances i biaixos en el seu tractament.

La tesi posa de relleu que **el treball és un element fonamental en l'estudi de les relacions de gènere**. El concepte de treball utilitzat es defineix com el conjunt d'activitats, relacions socials, coneixements i representacions que actuen per produir i distribuir bens i serveis, i per reproduir el procés pel que es generen i distribueixen aquests. Tanmateix, hem deixat constància de les **dificultats per quantificar el treball femení, pel marcat biaix androcèntric de les estadístiques tant ideològica com metodològicament, que comporta la seva subrepresentació en els resultats**.

La metodologia basada en la combinació de fonts diverses és una estratègia per resoldre aquestes mancances. L'ús combinat de diferents tècniques d'obtenció de dades, des de les fonts bibliogràfiques, fins les arxivístiques –tot incloent la fotografia històrica- i les orals, ha propiciat una aproximació a l'objecte d'estudi molt rica i diversa, i la metodologia qualitativa s'ha revelat extraordinàriament útil en l'estudi del treball i de la vida de les treballadores. La realització d'entrevistes en profunditat semiestructurades i de grups de memòria han mostrat l'experiència de les treballadores i han aportat informació que mai no hauríem trobat amb un treball elaborat exclusivament a partir de documentació d'arxiu.

La recerca ha proporcionat moltes respostes i, sens dubte, ha confirmat la hipòtesi de partida: **les dones passen desapercebudes en l'anàlisi quotidiana del món laboral perquè són considerades principalment mestresses de casa i la seva activitat com a treballadores és socialment secundària**.

A continuació presentem tot un seguit de conclusions de la tesi:

1 - Els estudis sobre el sector tèxtil han ignorat fins fa molt poc temps el treball femení

La indústria llanera ha estat matèria de molts estudis desenvolupats sobretot des de la història econòmica, però fins fa pocs anys no s'ha començat a parar atenció a les

treballadores en els estudis locals. Aquesta manca d'atenció específica és difícil de justificar tenint en compte el gran nombre de dones que treballaven en el sector i la varietat d'oficis que feien. Només es pot explicar des de la percepció de la invisibilitat de les treballadores. El fet que les dones hagin estat socialment considerades principalment mares i mestresses de casa ha tingut moltes conseqüències, una de les quals és que la producció científica no hagi tingut en compte la importància i la singularitat del seu treball fins fa relativament pocs anys. Aquesta realitat, habitual en el conjunt de les ciències socials, és encara més notable per a objectes d'estudi molt feminitzats com és indubtablement el cas del sector tèxtil llaner català. És a dir, les treballadores tèxtils han estat invisibles per a la ciència.

2 - La incorporació de les dones al món laboral no és recent, ni forma part d'un procés unilínia de progrés, ni és producte de la revolució industrial.

Des d'una perspectiva històrica es fa evident que les dones han treballat -almenys des del segle XI- en àmbits tan variats com ara l'agricultura, les manufactures, el comerç o el servei domèstic i, més recentment- en la indústria i els serveis. El treball de les dones a la indústria tèxtil llanera catalana no es pot dissociar dels èxits i els fracassos d'aquest sector. Indústria i treballadores han mantingut històricament una relació estreta, partint del treball manufacturer, passant per les fàbriques, pel treball domiciliari, pels conflictes obrers i, finalment, per la crisi i l'adaptació a la nova situació, sovint a través de l'economia submergida. En definitiva, si més no a les ciutats industrials, no tenen sentit els tòpics de la recent incorporació de les dones al món del treball.

La feminització del sector tèxtil a Sabadell, tant el cotoner com el llaner, no és en absolut un fenomen recent, ben al contrari del que ha passat en les últimes dècades en altres sectors industrials. Les dones eren majoria al tèxtil i estaven repartides pràcticament per totes les fases de la producció, tot i que alguns subsectors, com ara el ram de l'aigua estaven altament masculinitzats.

Tot i així, els seus ingressos han estat molt sovint considerats un "ajut" mentre el gruix del salari teòricament l'havia d'aportar l'home responsable de la família. Si bé el treball femení no és una novetat, sí que hem pogut establir que la novetat radica en la participació generalitzada de les dones casades de totes les classes socials al llarg de la major part de la seva vida.

Per tant, el fet que els sous de les dones siguin més baixos no es pot atribuir a què encara no hagin consolidat la presència en el mercat de treball, sinó a un model social estructurat a partir del gènere, que considera la família com a unitat i configura el concepte de salari familiar, de manera que l'home es fa responsable de mantenir la família i la dona "ajuda", complementa aquest sou.

3 – El sector tèxtil és l'únic sector industrial de Sabadell feminitzat durant tot el segle XX

El sector tèxtil és l'únic sector industrial amb presència significativa de dones a la ciutat. De fet, es constata que la participació femenina en el món laboral és molt nombrosa en els anys cinquanta, malgrat la doctrina franquista de confinament de les dones a la llar, fet que posa de manifest que la realitat de la ciutat industrial no s'ajusta al discurs públic. A partir de la crisi dels setanta sí que es fa evident que moltes dones perden els seus llocs de treball, una part de les quals es veuen abocades a l'economia submergida, ja sigui a domicili o en tallers, molt sovint a l'emergent sector de la confecció.

La indústria tèxtil llanera es caracteritza per la seva marcada divisió sexual del treball, així com per un alt grau d'especialització. La major part dels oficis de les dones es desenvolupen a la filatura i el tissatge, mentre el ram de l'aigua és un terreny molt masculinitzat. Excepcionalment, es poden trobar alguns oficis desenvolupats tant per homes com per dones, com ara el tissatge, però hi ha diferències en la pràctica de l'ofici que s'utilitzen per justificar la discriminació salarial de les dones.

Les alternatives laborals per a les dones, fora de la indústria tèxtil, eren escadusseres. Pràcticament es limitaven al servei domèstic, com a planxadores, bugaderes, cuineres, serventes... -que en el cas de les joves sovint era en règim d'interne-, i al comerç. Progressivament es van anar introduint també dones en els despatxos de les empreses, inicialment en tasques auxiliars de tipus administratiu, com ara mecanògrafes, taquígrafes o telefonistes, però que, amb la consolidació del sector serveis van ampliar-se a moltes altres tasques.

4 - La discriminació laboral de les dones obeeix a un principi social estructurador, que atribueix models i estereotips diferenciats en funció del sexe.

La discriminació laboral de les dones es justifica a partir d'un model de relacions de gènere que es reelabora en funció del context socioeconòmic, però que sempre garanteix la prioritat en l'accés als llocs de treball remunerats als homes, i responsabilitza les dones de les tasques domèstiques i la cura de la família. Aquest model està present en la legislació protectora de començament de segle i en la doctrina franquista, que impulsa el model de la bona mare de família mestressa de casa, però també en altres models d'home *breadwinner* i dona mestressa de casa o "àngel de la llar", reproduïts tant en el mercat laboral com en el si de la família. Així la família és considerada com a unitat bàsica en que homes i dones compleixen funcions diferents, complementàries, en àmbits també diferents: l'esfera pública per als homes i la privada per a les dones. Per tant, les relacions desiguals de gènere i la divisió sexual del treball aboquen les dones a un mercat laboral diferencial.

Sovint s'afirma sense massa fonament que les dones treballen en les feines més relacionades amb les que havien fet "tradicionalment" a la llar (assistència i cura dels altres, neteja, mestres, etc.) i s'hi inclou el tèxtil simplement perquè es relaciona amb cosir. En canvi el treball a la indústria tèxtil no té res a veure amb cosir. Potser s'hi accepten les dones perquè a la manufactura també ho feien. Potser només perquè cal molta mà d'obra i si és més barata encara millor.

A la indústria tèxtil la mà d'obra era molt especialitzada i la formació sovint s'adquiria mitjançant períodes d'aprenentatge a la fàbrica. Hem constatat que la formació escolar era molt escassa, però no només per a les nenes, sinó també per als nens, i la incorporació al món laboral era precoç. En aquest context, la formació reglada per al treball també era escadussera, fora del cas de l'Escola Industrial i d'Arts i Oficis, on s'ensenyaven diferents oficis del sector tèxtil, però només dos eren destinats a les noies: el de cosidora i el de passadora. El gruix de les nenes, però, aprenien l'ofici a la pròpia fàbrica o, en el cas de les cosidores, a les "entrades", on una cosidora experimentada formava a un grup de nenes.

Els salaris reflecteixen la divisió sexual del treball. Globalment els salaris dels oficis femenins eren més baixos que els masculins, i, a partir d'un cert recorregut històric, hem pogut constatar que aquesta diferència no té tant a veure amb les característiques de l'ofici o el nivell de qualificació que, d'altra banda, és un concepte socialment construït en funció del context socioeconòmic, com amb la discriminació

sexual a partir de l'aplicació d'un model de gènere en què els ingressos de les dones s'interpreten com un ajut, mentre els dels homes constitueixen l'anomenat "salari familiar". En aquest context, l'empresa no és en absolut aliena a la discriminació sexual, sinó que hi contribueix activament.

5 - El treball domèstic esdevé un element restrictiu per a les treballadores

Hem vist que les dones assumien totes les tasques domèstiques, com ara netejar, comprar, cuinar, cosir, etc., a més de la cura dels infants i malalts, ja fos amb ajut d'altres dones de la família, o bé fent-se càrrec en solitari del benestar de la unitat familiar. Per tant, el treball domèstic repercutia sobre les possibilitats d'accedir al món laboral de diferents maneres. Els horaris escolars, la localització de la fàbrica i el temps de desplaçament, esdevenien factors decisius per a la decisió d'anar a treballar fora o optar pel treball domiciliari. També cal tenir en compte que calia invertir molt de temps en tasques com ara rentar la roba, anar a comprar o cuinar.

La doble presència limita les possibilitats de tria de feina en funció de dos factors: el temps i l'espai. Les dones no disposen del mateix temps que els homes, han de reservar una part del dia per a les tasques domèstiques, i no es poden permetre destinar massa temps als desplaçaments. El treball domèstic té límits poc definits i s'intercala amb altres activitats i, d'altra banda, no inclou només les tasques de neteja de la llar i preparació d'aliments, sinó tot el que deriva de la cura dels altres –els fills i filles, la parella, els avis i àvies-. Així, la mare esdevé cuidadora, tot considerant *natural* que aquestes funcions les exerceixi la dona, i ser mare –i cuidadora- es presenta com un tret indispensable de la feminitat.

Al llarg dels anys les dones han buscat fórmules per combinar el treball domèstic –del qual se senten responsables- i el treball assalariat, com ara el treball a domicili, l'abandonament del treball assalariat durant determinats períodes coincidents amb les etapes en què s'incrementa el seu paper com a cuidadores, o el treball a temps parcial. Aquestes estratègies perpetuen la doble presència de les dones i les fa responsables de la conciliació d'ambdós treballs. En qualsevol cas, el treball a domicili esdevé un element restrictiu a l'hora de buscar feina.

6 - El treball a domicili contribueix a perpetuar el paper de les dones fora de la xarxa social de treball.

El treball a domicili és una estratègia de conciliació molt habitual en el cas de Sabadell. Una de les característiques essencials del treball domiciliari és la seva discontinuïtat, derivada de l'escàs compromís de l'empresari. Sovint, les dones que treballen a casa ni tan sols són considerades treballadores en el seu entorn, pel fet de no sortir a treballar fora de casa i perquè no contribueixen a la seguretat social, sinó que gaudeixen de l'assistència mèdica a través de les seves parelles.

La pressumpta flexibilitat del treball a domicili, en tant la treballadora tria en quin moment el realitza, és en realitat un tòpic, perquè els ritmes de treball no obeeixen a una opció sinó als terminis que imposa l'empresa, que provoquen jornades llargues i intenses, en què es combina també amb el treball domèstic. D'altra banda, si bé una de les principals motivacions de les treballadores a domicili –i una de les explicacions que ofereixen també les famílies- per treballar a casa és l'atenció als fills i les tasques domèstiques, la realitat quotidiana deixa poc temps per dedicar als altres perquè el treball absorbeix molt de temps. Tot i així, moltes dones valoren la disponibilitat per actuar en situacions imprevistes o excepcionals, com ara la malaltia dels familiars o les visites al metge- i la llibertat d'actuació sense donar explicacions, alhora que són conscients de què la jornada habitual els impedeix passar massa temps amb la família.

7 - El temps lliure no es pot definir en funció de l'espai en què es porta a terme l'activitat, ni en funció de la pròpia activitat, sinó de la seva qualitat i percepció.

El temps lliure s'acaba definint a partir del que no és i no és ni treball ni obligació ni quotidianitat. El temps lliure és el temps sobrant, el temps residual, i els aspectes més rellevants per identificar-lo és la qualitat de l'activitat i la vivència que se'n fa.

Un cop definit, hem constatat que l'experiència del temps és diferent per als homes i per les dones, és a dir, hi ha una desigualtat en l'ús del temps, tant del temps immediat com de la trajectòria vital. Per als homes la percepció dels diferents temps –temps de treball versus temps de lleure- està vehiculada per l'experiència laboral, per l'horari i el calendari del seu treball assalariat. En canvi, en el cas de les dones, la percepció del temps –i també del temps lliure- és més complexa, i això és així bàsicament a causa de la doble presència i al fet que el treball domèstic és continu, no és un temps linial, especialment en tot el que fa referència a assistència a altres persones. Fins i tot en el

cas de les vacances, el treball domèstic no desapareix, simplement es desplaça amb un canvi d'escenari.

Aquestes són les conclusions a què ens ha portat aquest treball i de tots aquests elements és destacable que cal enfrontar-se a la recerca deixant de banda els tòpics i els prejudicis. Com hem posat de manifest al llarg d'aquestes pàgines, ni la participació laboral de les dones és tan recent com es despren de les converses quotidianes o dels missatges dels mitjans de comunicació, ni els salaris a la indústria tèxtil sabadellenca depenen tan directament de la qualificació de la mà d'obra, ni la formació dels treballadors tèxtils era gaire millor que la de les treballadores. La indústria no és aliena a la discriminació sexual, forma part d'un context socioeconòmic i de relacions de poder en què aquesta discriminació s'alimenta i es transmet.

La investigació realitzada per presentar aquesta tesi és només el començament d'un procés de recerca de respostes, a partir de multitud d'interrogants a l'entorn de la vida de les treballadores industrials. El procés de recerca ha generat noves preguntes, que poden ser futures línies de recerca, que ara agrupem en quatre blocs:

- Participació de les dones en el moviment obrer. Aparentment el moviment obrer ha estat conduït per homes, però manca informació per saber si treballadors i treballadores tenien les mateixes motivacions i formulaven les mateixes reivindicacions o si, com han apuntat alguns autors, les dones es preocupaven més directament pel que afectava la supervivència, com ara els preus de les subsistències.
- Condicions laborals. Condicions de treball, possibilitats de mobilitat laboral horitzontal i vertical, formes de reclutament i contractació, etc. També seria interessant aprofundir respecte de la polèmica llei de prohibició del treball nocturn femení, per tal de conèixer les opinions i reaccions de les treballadores afectades.
- Ús del temps. Organització del temps de treball i disponibilitat de temps lliure, associacionisme i sociabilitat, definicions del temps lliure i del temps de lleure, de la qualitat del temps, etc.
- Conciliació del món laboral i familiar. Aquest tema de plena actualitat no és una problemàtica recent, ja era coneguda per les treballadores durant el segle passat. Caldria aprofundir en les diferents estratègies i fórmules de conciliació, en com les dones eren les responsables úniques del treball domèstic i la cura

de la família, i, seria molt enriquidor conèixer de primera mà les opinions de les afectades.

BIBLIOGRAFIA

---

bibliografia

ACTE (1998): *El sector tèxtil. Una aproximació territorial*, Terrassa: Ajuntament de Terrassa.

AJUNTAMENT DE SABADELL (1961): *100.000 sabadellenses*.

AJUNTAMENT DE SABADELL (1968): *150.000 sabadellenses*.

AJUNTAMENT DE SABADELL (2000): *Anuari Estadístic de Sabadell 2000*.

ALAYO, Joan Carles (2000): *La introducció del gas i l'electricitat a Sabadell, 1852-1930*, Quaderns d'Arxiu de la Fundació Bosch i Cardellach, núm.77, Sabadell: Fundació Bosch i Cardellach.

ALBAREDA, Cesca (1989): "L'ensenyament primari a Sabadell, 1939-1945", *Arraona*, núm.5, p.55-62.

ALBÓ, Anna; RAMOS, Gemma (2004): "Els despatxos tèxtils sabadellencs. Formació de la tipologia. Una aproximació", *Arraona*, IV època, núm. 28.

ALLEN, Sheila (1983): "Production and reproduction: the lives of women homeworkers", *The Sociological Review*, 31(4), p.649-665.

ALLEN, Sheila; WOLKOWITZ, Carol (1986): "The Control of Women's Labour: the Case of Homeworking", *Feminist Review*, 22, p.23-41.

ALLEN, Sheila; WOLKOWITZ, Carol (1987): *Homeworking. Myths and Realities*, London: Macmillan.

ALSINA I GIRALT, Joan (1983): *1908-1983. 75 anys d'excursionisme a Sabadell*. Sabadell: Unió Excursionista de Sabadell, butlletí extraordinari per als socis.

ANDERSON, Bonnie S.; ZINSSER, Judith P. (1991): *Historia de las mujeres: una historia propia*, Barcelona: Crítica.

ANDERSON, Kathryn; ARMITAGE, Susan; JACK, Dana; WITTNER, Judith (1990): "Beginning Where We Are. Feminist Methodology in Oral History", a Nielsen, Joyce McCarl (ed.): *Feminist Research Methods*, Westview Press.

ARBAIZA, Mercedes (2003): "Orígenes culturales de la división sexual del trabajo en España (1800-1935): formación y profesionalización", en SARASÚA, Carmen; GÁLVEZ, Lina: *¿Privilegios o eficiencia? Mujeres y hombres en los mercados de trabajo*, Alicante: Universidad de Alicante.

ARGEMÍ, Mercè; DEU, Esteve (1999): *900 anys d'història de l'aigua a Sabadell. Del segle XI al 1949*, Sabadell: Companyia d'Aigües de Sabadell.

ARGEMÍ, Mercè; MASAGUÉ, Josep M. (2003): "L'aprofitament hidràulic al riu Ripoll: molins i hortes, un patrimoni que desapareix", *Arraona*, núm. 27, p.58-78.

ASTORGA GONZALEZ, Ana Fe (1995): "La mujer en las sociedades agrarias tradicionales: la provincia de Leon, comarcas de acción especial", *El campo*, 133, p.169-184.

BACH TORRUELLA, José; RIMBLAS VERDEJO, Pedro (1959): *Introducción a la industria textil lanera. Cuestionario elemental*. Sabadell: Gremio de Fabricantes.

BAHIA, Bahia (2003): "“Imágenes que hablan”. El uso de la fotografía en la investigación de campo". *Historia, Antropología y fuentes orales*, nº 29, p.167-176.

BALBO, Laura (1994): "La doble presencia", en BORDERÍAS, Cristina; CARRASCO, Cristina; ALEMANY, Carmen (comp.): *Las mujeres y el trabajo: rupturas conceptuales*, Barcelona: Icaria. (Publicat originàriament a *Inchiesta*, núm.32, 1978)

BARRACHINA, Marie-Aline (2003): "Discurso médico y modelos de género. Pequeña historia de una vuelta atrás", en NIELFA, Gloria (ed.): *Mujeres y hombres en la España franquista: sociedad, economía, política, cultura*. Madrid: Instituto de Investigaciones Feministas - Universidad Complutense.

BAYLINA FERRÉ, Mireia (1995): "Trabajadoras en casa: el trabajo a domicilio en áreas rurales de España", *El campo*, 133, p.107-125.

BAYLINA FERRÉ, Mireia (1996): *Trabajo industrial a domicilio, género y contexto regional en la España rural*, Tesi doctoral inèdita, dirigida per M.Dolors Garcia Ramon, Departament de Geografia UAB.

BAYLINA FERRÉ, Mireia (2000): "Unidas por el mismo hilo. Un estado de la cuestión sobre el trabajo a domicilio", en GARCIA RAMON, M.Dolors; BAYLINA FERRÉ, Mireia: *El nuevo papel de las mujeres en el desarrollo rural*, Vilassar de Mar: Oikos-tau.

BAYLINA FERRÉ, Mireia; GARCIA RAMON, M.Dolors (1993): "Gender Flexibility of the Labour Market and the Black Economy. The Case of Industrial Homeworking in Rural Spain", *New Tendencies in Urban and Regional Development in Europe*, Durham.

BAYLINA, Mireia; CÁNOVES, Gemma; GARCIA RAMON, M.Dolors; VILLARINO, Montse (1991): "La entrevista en profundidad como método de análisis en geografía rural: mujeres agricultoras y relaciones de género en la costa gallega", *Actas del VI Coloquio de Geografía Rural*, Departamento de Geografía Universidad Autónoma de Madrid.

BEECHEY, Veronica (1987): *Unequal Work*. Verso.

BENAU, Josep M. (1976): "Aproximación al movimiento popular de barrios en Sabadell (1945-1975)", a Xavier VINADER i Josep M. BENAUL: *Sabadell, febrero de 1976: una semana de huelga general política*. Sabadell, inèdit.

BENAU, Josep M. (1986): "Una ciutat en la República: Sabadell, 1931-1936" a BENAUL, Josep M.; CALVET, Jordi; CASALS, Lluís; DOMINGO, Artur; POZO, José Antonio: *La república i la guerra civil. Sabadell, 1931-1939*, Sabadell: Ajuntament de Sabadell.

BENAU, Josep M. (1993): "Familia i empresa en una nissaga de fabricants llaners sabadellencs: els Corominas, 1759-1874", *Arraona*, III època, núm. 13, p. 9-26.

BENAU BERENGUER, Josep M. (1994a): 'La industrializació de Sabadell: per què i com', a *Indústria i ciutat. Sabadell, 1800-1980*, Sabadell: Fundació Bosch i Cardellach / Biblioteca Abat Oliba.

BENAU BERENGUER, Josep M. (1994b): *El vapor a Sabadell*, Sabadell: Museu d'Història de Sabadell.

BENAU BERENGUER, Josep M. (1995): "Cambio tecnológico y estructura industrial. Los inicios del sistema de fábrica en la industria pañera catalana, 1815-1835", *Revista de Historia Económica*, Núm. 13, p.199-226.

BENAU BERENGUER, Josep M. (2003): "Industrialització i energia hidràulica al riu Ripoll, 1750-1935", *Arraona*, núm. 27, p.80-107.

BENERIA, Lourdes (1989): "Subcontracting and Employment Dynamics in Mexico City", in PORTES, Alejandro; CASTELLS, Manuel; BENTON, Lauren: *The Informal Economy. Studies in Advanced and Less Developed Countries*, London: The Johns Hopkins University Press.

BENERIA, Lourdes (1992): "The Mexican Debt Crisis: Restructuring the Economy and the Household", in BENERIA, L.; FELDMAN, S.: *Unequal Burden, Economic Crises, Persistent Poverty and Women's Work*, Wertview Press.

BENERIA, Lourdes (1993): "Comptabilitzant el treball de les dones: una avaluació del progrés de dues dècades", *Documents d'Anàlisi Geogràfica*, 22, pp.91-113.

BENERIA, Lourdes; ROLDAN, Martha (1987): *The Crossroads of Class and Gender. Industrial Homework, Subcontracting, and Household Dynamics in Mexico City*, Chicago: The University of Chicago Press.

BENGOECHEA, Soledad (2005): "Los empresarios catalanes ante los proyectos de ley regulando el trabajo de las mujeres", en BORDERÍAS, Cristina: *Instituciones, mercado de trabajo y género: Estado, empresarios y sindicatos*, Barcelona (en premsa).

BENTON, Lauren (1989): "Industrial Subcontracting and the Informal Sector: the Politics of Restructuring in the Madrid Electronics Industry", in PORTES, Alejandro; CASTELLS, Manuel; BENTON, Lauren: *The Informal Economy. Studies in Advanced and Less Developed Countries*, London: The Johns Hopkins University Press.

BENTON, Lauren (1990): *Invisible Factories. The Informal Economy and Industrial Development in Spain*, New York: State University of New York Press.

BERTAUX, Daniel (1993a): "De la perspectiva de la historia de vida a la transformación de la práctica sociológica", en MARINAS, José Miguel; SANTAMARINA, Cristina (eds.): *La historia oral: métodos y experiencias*. Madrid: Debate. (publicado originariamente en *Biography and Society*, California: Sage Publications, 1983).

BERTAUX, Daniel (1993b): "La perspectiva biográfica: validez metodológica y potencialidades", en MARINAS, José Miguel; SANTAMARINA, Cristina (eds.): *La historia oral: métodos y experiencias*. Madrid: Debate. (publicado originariamente en *Cahiers Internationaux de Sociologie*, Vol. LXIX, París: Presses Universitaires de France, 1980)

BERTAUX, Daniel; WIAME, Isabelle Bertaux (1993): "Historias de vida del oficio de panadero", en MARINAS, José Miguel; SANTAMARINA, Cristina (eds.): *La historia oral: métodos y experiencias*. Madrid: Debate. (publicado originariamente en Biography and Society, California: Sage publications, 1983)

BIGORRA LLOBET, Pere (1973): *Diccionario de defectos en el proceso textil de la lana (pañería y lanería)*: Agrupacions Professionals Narcís Giralt.

BIGORRA LLOBET, Pere (1974): *Des del Vapor de la O. La parla figurativa de la indústria tèxtil, de la llana a la fàbrica, al carrer i a casa*. Sabadell: Agrupacions Professionals Narcís Giralt.

BLANCO, Asunción (2000): "Mujer y teletrabajo. ¿La nueva panacea de las regiones rurales?", en GARCIA RAMON, M.Dolors; BAYLINA, Mireia: *El nuevo papel de las mujeres en el desarrollo rural*, Vilassar de Mar: Oikos-tau.

BLANXART, Daniel (1946): *La industria textil*, Terrassa.

BOCK, Gisela (1991): "La historia de las mujeres y la historia del género: aspectos de un debate internacional", *Historia social*, 9, p.55-77.

BORDERÍAS, Cristina (1993): *Entre líneas. Trabajo e identidad femenina en la España Contemporánea. La Compañía Telefónica, 1924-1980*, Barcelona: Icaria.

BORDERÍAS, Cristina (1997): "Subjetividad y cambio social en las historias de vida de mujeres: notas sobre el método biográfico", *Arenal*, 4(2), p.177-195.

BORDERÍAS, Cristina (2001): "Suponiendo que ese trabajo lo hace la mujer. Organización y valoración de los tiempos de trabajo en la Barcelona de mediados del siglo XIX", en CARRASCO, Cristina: *Tiempos, trabajos y género*, Barcelona: Universitat de Barcelona.

BORDERÍAS, Cristina (2003): "La transición de la actividad femenina en el mercado de trabajo barcelonés (1856-1930): teoría social y realidad histórica en el sistema estadístico moderno", en SARASÚA, Carmen; GÁLVEZ, Lina: *¿Privilegios o eficiencia? Mujeres y hombres en los mercados de trabajo*, Alicante: Universidad de Alicante.

BORDERÍAS, Cristina; CARRASCO, Cristina (1994): "Introducción. Las mujeres y el trabajo: aproximaciones históricas, sociológicas y económicas", en BORDERÍAS, Cristina; CARRASCO, Cristina; ALEMANY, Carmen (comp.): *Las mujeres y el trabajo: rupturas conceptuales*, Barcelona: Icaria.

BORRÁS LLOP, José María (2005): "Los límites del primer intervencionismo estatal en el mercado laboral: La Inspección del Trabajo y la actividad de mujeres y niños (Cataluña, 1900-1930)", en BORDERÍAS, Cristina: *Instituciones, mercado de trabajo y género: Estado, empresarios y sindicatos*, Barcelona (en premsa).

BOSERUP, Ester (1970): *Woman's role in economic development*. London: Earthscan Publications Ltd.

BOURDIEU, Pierre (1989) [1986]: "La ilusión biográfica". *Historia y fuente oral*, nº 2, p.27-33.

CABALLÉ, Alba (2000a): "Implicaciones de género en el desarrollo de la oferta de agroturismo en Navarra y Asturias", en GARCIA RAMON, M.Dolors; BAYLINA, Mireia: *El nuevo papel de las mujeres en el desarrollo rural*, Vilassar de Mar: Oikos-tau.

CABALLÉ, Alba (2000b): "El teletrabajo entendido como forma de trabajo", en GARCIA RAMON, M.Dolors; BAYLINA, Mireia: *El nuevo papel de las mujeres en el desarrollo rural*, Vilassar de Mar: Oikos-tau.

CABANA, Francesc (2001): *Fàbriques i empresaris. Els protagonistes de la revolució industrial a Catalunya*, volum 3. Barcelona: Diputació de Barcelona.

CALLEJO, Javier (2001): *El grupo de discusión: introducción a una práctica de investigación*. Barcelona: Ariel Practicum.

CALVET I PUIG, Jordi (1986): "1939 i després...", a BENAUL, Josep M.; CALVET, Jordi; CASALS, Lluís; DOMINGO, Artur; POZO, José Antonio: *La república i la guerra civil. Sabadell, 1931-1939*, Sabadell: Ajuntament de Sabadell.

CALVET I PUIG, Jordi (1992): *La indústria tèxtil llanera a Espanya, 1939-1959*, Sabadell: Col·legi Oficial de Doctors i Llicenciats.

CALVET I PUIG, Jordi (1999): "Els salaris de les dones a la indústria tèxtil llanera. Sabadell, 1930-1960", *Dona i treball tèxtil. Sabadell, 1900-1960*. Sabadell: Museu d'Història.

CALVET I PUIG, Jordi (2000): "La societat", a DEU, Esteve; CALVET, Jordi; MARÍN, Martí; SALA-SANAHUJA, Joaquim: *Sabadell al segle XX*, Vic: Eumo editorial.

CALVET I PUIG, Jordi (2002): "Els crèdits de la riuada", *Terme*, núm.17, p.153-172.

CAMPS i CURA, Enriqueta (1995): *La formación del mercado de trabajo industrial en la Cataluña del siglo XIX*. Madrid: Ministerio de Trabajo y Seguridad Social.

CARRASCO, Cristina; ALABART, Anna; DOMÍNGUEZ, Màrius; MAYORDOMO, Maribel (2001): "Hacia una nueva metodología para el estudio del trabajo: propuesta para una EPA alternativa", en CARRASCO, Cristina: *Tiempos, trabajos y género*, Barcelona: Universitat de Barcelona.

CASALS, Muriel; VIDAL, Josep M. (1983): *L'economia de Sabadell. Estructura, diagnòstic, perspectives*. Sabadell: Ajuntament de Sabadell.

CASTELLS PEIG, Andreu (1977): *Sabadell, informe de l'oposició*. Vol II: *República i acció directa, 1868-1904*. Sabadell: Edicions Riutort.

CASTELLS PEIG, Andreu (1978): *Sabadell, informe de l'oposició*. Vol. III: *O tot o res, 1904-1918*, Sabadell: Edicions Riutort.

CASTELLS PEIG, Andreu (1980): *Sabadell, informe de l'oposició*. Vol. IV: *Del terror a la segona república, 1918-1936*, Sabadell: Edicions Riutort.

CASTELLS PEIG, Andreu (1983): *Sabadell, informe de l'oposició*. Vol. VI: *El franquisme i l'oposició sabadellenca, 1939-1976*, Sabadell: Edicions Riutort.

CLOT, Yves (1989)[1988]: "La otra ilusión biográfica". *Historia y fuente oral*, nº 2, p.35-39.

CLUSA, Joaquim; FORNÉS, Eduard; ORTIZ, Carles (2003): *Sabadell (1966-1978). El barri de Ca n'Oriac i la revista Can Oriach. En memòria de Joan Gómez*. Barcelona: Editorial Mediterrània.

COMAS D'ARGEMIR, Dolors (1993): "Sobre el apoyo y el cuidado: división del trabajo, género y parentesco", en ROIGÉ, Xavier (comp.): *Perspectivas en el estudio del parentesco y la familia*, Tenerife.

COMAS D'ARGEMIR, Dolors (1995): *Trabajo, género, cultura. La construcción de desigualdades entre hombres i mujeres*, Col·lecció ICA, 3, Barcelona: Icaria/Institut Català d'Antropologia.

COMAS D'ARGEMIR, Dolors; BODOQUÉ, Iolanda; FERRERES, Sílvia; ROCA, Jordi (1990): *Vides de dona. Treball, família i sociabilitat entre les dones de classes populars (1900-1960)*, Fundació Serveis de Cultura Popular, ed. Alta Fulla.

CORNWALL, A.; LINDISFARNE, M. (eds.) (1994): *Dislocating Masculinity*, London: Routledge.

COROMINAS, Montse; PARDELLANS, Salut (sd): *Els safareigs del carrer de la font nova*, Sabadell: Museu d'Història de Sabadell.

Current Anthropology, núm.9, 1968.

DELGADO, Juan Manuel; GUTIÉRREZ, Juan (coord.) (1994): *Métodos y técnicas cualitativas de investigación en Ciencias Sociales*. Madrid: Síntesis.

DEU I BAIGUAL, Esteve (1990): *La indústria tèxtil llanera de Sabadell, 1896-1925*, Nova Biblioteca Sabadellenca, Sabadell: Col·legi Oficial de Doctors i Llicenciats.

DEU I BAIGUAL, Esteve (1993): "Els orígens de la indústria estamera a Sabadell: la S.A. Cuadras i Prim", *Arraona*, III època, núm. 13, p. 27-39.

DEU I BAIGUAL, ESTEVE (1994): "Consolidació i lideratge de la indústria tèxtil llanera", a *Indústria i ciutat. Sabadell, 1800-1980*, Sabadell: Fundació Bosch i Cardellach / Biblioteca Abat Oliba.

DEU I BAIGUAL, Esteve (1999): "De la constitució de la societat "Amantes de la agricultura e industria de Sabadell" al naixement de la "Compañia de Aguas de Sabadell, S.A." (1843-1949)", a ARGEMÍ, Mercè; DEU, Esteve: *900 anys d'història de l'aigua a Sabadell. Del segle XI al 1949*, Sabadell: Companyia d'Aigües de Sabadell.

DEU I BAIGUAL, Esteve (2000): "Expansió urbana i economia", a DEU, Esteve; CALVET, Jordi; MARÍN, Martí; SALA-SANAHUJA, Joaquim: *Sabadell al segle XX*, Vic: Eumo editorial.

Diccionari de la indústria tèxtil, Barcelona, UPC, 1994.

Diccionario de la industria textil, Labor, 1969.

DOMÈNECH, Xavier; DOMÍNGUEZ, Virginia; RENOM, Mercè (2002): *Sabadell ciutat: 125 anys*, Catàleg de l'exposició, MHS.

DOMINGO HERNÁNDEZ, Maria del Mar (1997): 'La limitada resposta de la societat sabadellenca davant la legislació sobre cases barates a Sabadell, Terrassa, Barakaldo i Portugalete (1911-1936)', *Arraona*, núm. 21, p.27-44.

DOMINGO I BARNILS, Artur (1986): "La guerra civil, 1936-1939", a BENAUL, Josep M.; CALVET, Jordi; CASALS, Lluís; DOMINGO, Artur; POZO, José Antonio: *La república i la guerra civil. Sabadell, 1931-1939*, Sabadell: Ajuntament de Sabadell.

DOMÍNGUEZ ALVAREZ, Virginia (1997a): "Treball femení a domicili a la indústria tèxtil de Sabadell durant el segle XX", *Arraona*, núm. 21, p.67-80.

DOMÍNGUEZ ALVAREZ, Virginia (1997b): *El trabajo a domicilio en la industria textil en Sabadell. Aproximación desde la Antropología social*, Treball de recerca del Mestratge en Antropologia Social, Departament d'Antropologia Social, UAB, inèdit.

DOMÍNGUEZ ALVAREZ, Virginia (1998): *El treball femení a la indústria tèxtil de Sabadell, 1900-1960. Estudi d'aproximació*. Sabadell: Museu d'Història (inèdit).

DOMÍNGUEZ ALVAREZ, Virginia (1999): "Dona i treball tèxtil. Sabadell, 1900-1960", *Dona i treball tèxtil. Sabadell, 1900-1960*. Sabadell: Museu d'Història.

DOMÍNGUEZ ALVAREZ, Virginia (2002): *Imatges de Dones en la història de Sabadell. Una mirada als fons de l'Arxiu Històric de Sabadell* (exposició), Sabadell: Regidoria d'Igualtat Dona-Home.

DOMÍNGUEZ, Virginia; PUIG, Jaume (2005): *Els Merinals, Arraona, Can Feu. Barris Veïns*. Sabadell: Museu d'Història de Sabadell.

DOMÍNGUEZ, Virginia; SANESTEBAN, Joaquim (2003): "El Ripoll en primera persona, 1940-1962. Coves i riuades", *Arraona*, IV època, núm. 27, Sabadell, pp. 1940-161.

DRUMMOND, Lee (1978): "The transatlantic nanny: notes on a comparative semiotics of the family in English-speaking societies", *American Ethnologist*, 5, p.30-43.

DURÁN, María Angeles (1986): *La jornada interminable*, Barcelona: Icaria.

DURÁN, María Ángeles (2001): "El análisis de exhaustividad en la economía española", en CARRASCO, Cristina: *Tiempos, trabajos y género*, Barcelona: Universitat de Barcelona.

ELSON, Diane; PEARSON, Ruth (1984): "The Subordination of Women and the Internationalisation of Factory Production", in YOUNG, Kate; WOLKOWITZ, Carol; MCCULLAGH, Roslyn: *Of Marriage and the Market. Women's Subordination Internationally and its Lessons*, London: Routledge.

ESPUNY TOMÁS, Maria Jesús (2005): "La pietat dels juristes: legislació laboral i gènere (1855-1930)", en BORDERÍAS, Cristina: *Instituciones, mercado de trabajo y género: Estado, empresarios y sindicatos*, Barcelona (en premsa).

FEBO, Giulana Di (2003): "Nuevo Estado, nacionalcatolicismo y género", en NIELFA, Gloria (ed.): *Mujeres y hombres en la España franquista: sociedad, economía, política, cultura*. Madrid: Instituto de Investigaciones Feministas - Universidad Complutense.

FEIXA PÀMPOLS, Carles (1990): *Cultures juvenils, hegemonia i transició social. Una història oral de la joventut a Lleida (1936-1989)*, Tesi doctoral, Universitat de Barcelona/Estudi General de Lleida.

FRIEDL, Ernestine (1967): "The Position of Women: Appearance and Reality", *Anthropological Quarterly*, 40(3), p.97-108.

GARCIA RAMON, M.Dolors; BAYLINA, Mireia (2000): *El nuevo papel de las mujeres en el desarrollo rural*, Vilassar de Mar: Oikos-tau.

GARCIA RAMON, M.Dolors; CRUZ, Josefina; SALAMAÑA, Isabel; VILLARINO, Montserrat (1994): *Mujer y agricultura en España. Género, trabajo y contexto regional*, Vilassar de Mar: Oikos-tau.

GARCIA RAMON, Maria Dolors (1989): "Para no excluir del estudio a la mitad del género humano: un desafío pendiente en geografía humana", *Boletín de la Asociación de Geógrafos Españoles*, núm. 9, Madrid, p.27-48.

GODDARD, Victoria (1981): "The leather trade in the Bassi of Naples", *IDS Bulletin*, University of Sussex, 12(3), p.30-35.

GRAU REBOLLO, Jorge (1997): "Treball a preu fet. Aproximació a l'estudi del cas d'un drapaire a Sabadell des d'una perspectiva etnogràfica", *Arraona*, núm. 20, p.47-65.

GREEN, Eileen; HEBRON, Sandra; WOODWARD, Diana (1990): *Women's Leisure, What Leisure?*, Women in Society, London: Macmillan.

HADJIMICHALIS, Costis; VAIYOU, Dina (1990): "Whose flexibility? The Politics of Informalisation in Southern Europe", *Capital and Class*, 42, p.79-106.

HAMMER, Dean; WILDAVSKY, Aaron (1990): "La entrevista semi-estructurada de final abierto. Aproximación a una guía operativa". *Historia y fuente oral*, núm. 4, p.23-61.

IZQUIERDO, Maria Jesús; DEL RÍO, Olga; RODRÍGUEZ, Agustín (1988): *La desigualdad de las mujeres en el uso del tiempo*, Serie Estudios, 20, Madrid: Ministerio de Asuntos Sociales, Instituto de la Mujer.

KARSTEN, Lia (1995): "Women's leisure: divergence, reconceptualization and change. The case of the Netherlands", *Leisure Studies*, 14, p.186-201.

LACUEVA, José Luis (2002): "De què morien els nens i les nenes de Terrassa? Enemics invisibles que afeblen la ciutat", *Terme*, núm.17, p.41-48.

LARROSA I PADRÓ, Manel (1986): *La urbanització de la ciutat industrial. Sabadell, 1845-1900*, Nova Biblioteca Sabadellenca, Sabadell: Col·legi Oficial de Doctors i Llicenciats.

LARROSA I PADRÓ, Manel (1989): "L'evolució de la construcció i l'habitatge a Sabadell de 1900 a 1938. Una anàlisi de les llicències municipals d'obres", *Arraona*, núm. 5, p.21-41.

LARROSA I PADRÓ, Manel (1994): "La construcció de l'espai urbà, 1840-1970", a *Indústria i Ciutat. Sabadell, 1800-1980*, Fundació Bosch i Cardellach / Publicacions de l'Abadia de Montserrat.

LARROSA I PADRÓ, Manel (2004): "Els barris d'autoconstrucció. Model de ciutat i política urbana", *Arraona*, IV època, núm.28, p.14-23.

LEVER, Alison (1988): "Capital, Gender and Skill: Women Houseworkers in Rural Spain", *Feminist Review*, 30, p.3-24.

LIGÜERRE, Laia; MARTIN, Maite; (2002): *Història oral de les dones que emigraren a Sabadell entre 1950 i 1970*, treball inèdit becat per la regidoria d'Igualtat Home-Dona de l'Ajuntament de Sabadell.

LLOBET, Josep; MIRA, Teresa; SAUQUET, Roger (eds.) (2004): *El paisatge urbà. Sabadell com a pretext*, Sabadell: Fundació Bosch i Cardellach (en premsa).

LLONCH I CASANOVAS, Montserrat (1997): *El gènere de punt a Catalunya i Mataró. Modernització i desenvolupament d'un sector industrial*, Mataró: Patronat Municipal de Cultura.

LUQUE, Rafael (1996): *El moviment vaguístic i la Junta de Reformes Socials de Sabadell, 1900- 1923. Conflictivitat social i mecanismes de consens*, Treball de recerca inèdit dirigit per Pere Gabriel.

LUQUE, Rafael (1999): "Les condicions de vida i de treball de les dones sabadellenques del primer quart del segle XX", *Dona i treball tèxtil. Sabadell, 1900-1960*. Sabadell: Museu d'Història.

LUQUE, Rafael; VINYALS, Andreu; SANESTEBAN, Joaquim; MARTÍ, Ester; ESCALERO, Josep Francisco; CASTILLA, Josep (1996): *La ratlla de la precarietat. Condicions de vida de les famílies obreres a una ciutat industrial catalana: Sabadell, 1919-1925*, Sabadell: Fundació Caixa de Sabadell.

MACCORMACK, Carol; STRATHERN, Marilyn (eds.) (1980): *Nature, Culture and Gender*, Cambridge: Cambridge University Press.

MACIÀ I ENCARNACIÓN, Elisenda (1988): "L'Institut de Cultura: un model de promoció cultural per a la dona catalana", *L'Avenç*, p.18-20.

MACKINTOSH, Maureen (1984): "Gender and Economics: the Sexual Division of Labour and the Subordination of Women", in YOUNG, Kate; WOLKOWITZ, Carol; MCCULLAGH, Roslyn: *Of Marriage and the Market*, London: Routledge.

MARCET COLL, José M^a (1963): *Mi ciudad y yo. Veinte años en una alcaldía, 1940-1960*, Barcelona.

MARÍN I CORBERA, Martí (1997): *Fa 35 anys: les riuades*. Catàleg de l'exposició, Sabadell: Museu d'Història de Sabadell.

MARIN I CORBERA, Martí (2000): "La política", a DEU, Esteve; CALVET, Jordi; MARÍN, Martí; SALA-SANAHUJA, Joaquim: *Sabadell al segle XX*, Vic: Eumo editorial.

MARIN I CORBERA, Martí (2003): *Sabadell: immigració, suburbialització i dictadura, 1939-1960*, III Beca d'Història Local Miquel Carreras, Sabadell (inèdit).

MARINAS, José Miguel; SANTAMARINA, Cristina (eds.) (1993): *La historia oral: métodos y experiencias*. Madrid: Debate.

- MARMIÑÁ, Jordi (2000): "Sobre telers i teixidors", a *Treballs, processos i canvis a la indústria tèxtil llanera*. Sabadell: Museu de la Indústria Tèxtil Llanera.
- MARSAL, Feliu (2000): "Breu història i curiositats de la filatura de l'estam", a *Treballs, processos i canvis a la indústria tèxtil llanera*, Sabadell, Museu de la Indústria Tèxtil Llanera.
- MARTÍN VALVERDE, Antonio (et al.) (1987): *La legislación social en la historia de España. De la revolución liberal a 1936*, Madrid: Congreso de los Diputados.
- MARTINEZ i MUNTADA, Ricard (2001): "El moviment veïnal a Sabadell durant el Tardofranquisme, 1966-1976: <Todos los barrios unidos para conseguir sus derechos>" (I), *Arraona*, núm. 24, p. 65-87.
- MARTÍNEZ VEIGA, Ubaldo (1995): *Mujer, trabajo y domicilio. Los orígenes de la discriminación*, Col·lecció ICA, 1, Barcelona: Icaria/Institut Català d'Antropologia.
- MASSEY, Doreen (1984): "Introduction: Geography matters", in MASSEY, Doreen; ALLEN, John: *Geography matters!*, Cambridge: Cambridge University Press (reprinted 1991).
- McDOWELL, Linda (2000): *Género, identidad y lugar*. *Feminismos*, 60, Madrid: Cátedra.
- MINGIONE, Enzo (1993): *Las sociedades fragmentadas. Una sociología de la vida económica más allá del paradigma del mercado*, Economía y Sociología del Trabajo, 67, Madrid: Ministerio de Trabajo y de Seguridad Social.
- MNACTEC (1996): *El Vapor Aymerich, Amat i Jover de Terrassa*, Quaderns del MNACTEC, 1.
- MOLINERO, Carmen; YSÀS, Pere (1985): "*Patria, justicia y pan*". *Nivell de vida i condicions de treball a Catalunya, 1939-1951*. Barcelona: La magrana.
- MOLINERO, Carme; YSÀS, Pere (1998): *Productores disciplinados y minorías subversivas. Clase obrera y conflictividad laboral en la España franquista*, Madrid: Siglo XXI.
- MOLYNEUX, Maxine (1994): "Más allá del debate sobre el trabajo doméstico", en BORDERÍAS, Cristina; CARRASCO, Cristina; ALEMANY, Carmen (comp.): *Las mujeres y el trabajo: rupturas conceptuales*, Barcelona: Icaria. (Publicat originàriament a *New Left Review*, núm.116, 1979)
- MOORE, Henrietta L. (1991): *Antropología y feminismo*. *Feminismos*, 3, Madrid: Cátedra.
- MORALES, Soledad; SALAMAÑA, Isabel (2000): "Trabajo femenino en agroindustrias tradicionales de Catalunya", en BAYLINA, Mireia; GARCIA RAMON, Maria Dolors: *El nuevo papel de las mujeres en el desarrollo rural*, Vilassar de Mar: Oikos-tau.
- MORENO, Xavier (coord.) (1991): *Les darreres màquines de vapor que s'instal·laren a Sabadell*. Sabadell: Museu d'Història de Sabadell.
- MORENO, Xavier i JUAN-MUNS, Núria (1991): "De quan l'aigua no era cosa corrent", *Arraona*, núm.8, p.85-90.

MUÑOZ JUSTICIA, Juan (2000): *Análisis cualitativo de datos textuales con ATLAS/ti*, UAB, mecanografiat.

NAIK, Arun (2000): “La filatura de carda”, a *Treball, processos i canvis a la indústria tèxtil llanera*. Sabadell: Museu de la Indústria Tèxtil Llanera.

NAROTZKY, Susana (1988): *Trabajar en familia. Mujeres, hogares y talleres*, Libros de bolsillo, 6, València: Ed.Alfons el Magnànim.

NAROTZKY, Susana (1991): “La renta del afecto: ideología y reproducción social en el cuidado de los viejos”, en PRAT, Joan y otros: *Antropología de los pueblos de España*, Madrid: Taurus.

NAROTZKY, Susana (1995): *Mujer, mujeres, género*, Monografías, 14, Madrid: CSIC.

NASH, Mary (1988a): “La Dona moderna del segle XX: la “nova dona” a Catalunya”, *L’avenç*, núm. 112, p.7-10.

NASH, Mary (1988b): “Política, condició social i mobilització femenina: les dones a la Segona República i a la Guerra Civil”, a NASH, Mary: *Més enllà del silenci: les dones a la història de Catalunya*, Barcelona: Generalitat de Catalunya.

NASH, Mary (1994): “Nuevas dimensiones en la historia de la mujer”, en NASH (ed.): *Presencia y protagonismo. Aspectos de la historia de la mujer*, Barcelona: Ediciones del Serbal.

NASH, Mary (1995): “Identitat cultural de gènere, discurs de la domesticitat i definició del treball de les dones a l'Espanya del segle XIX”, *Documents d'Anàlisi Geogràfica*, núm. 26, p.135-146.

NAVARRO, Pablo y DÍAZ, Capitolina (1994): “Análisis de contenido”, en DELGADO, Juan Manuel i GUTIERREZ, Juan (coord.): *Métodos y técnicas cualitativas de investigación en Ciencias Sociales*. Madrid: Síntesis.

NIELFA CRISTÓBAL, Gloria (2003): “Trabajo, legislación y género en la España contemporánea: los orígenes de la legislación laboral”, en SARASÚA, Carmen; GÁLVEZ, Lina: *¿Privilegios o eficiencia? Mujeres y hombres en los mercados de trabajo*, Alicante: Universidad de Alicante.

OBERHAUSER, Ann (1995): “Espai, gènere i estratègies econòmiques de la unitat familiar: el treball a domicili de les dones a l'Apalatxía rural”, *Documents d'Anàlisi Geogràfica*, 26, p.147-165.

OLIVER, Bet (1999): “El treball femení a la indústria tèxtil llanera a Sabadell, 1939-1960: la S.A. Marcet”, *Dona i treball tèxtil. Sabadell, 1900-1960*. Sabadell: Museu d'Història.

ORTNER, Sherry (1974): “Is Female to Male as Nature is to Culture?”, in ROSALDO, Michelle Z.; LAMPHERE, Louise (eds.): *Women, Culture and Society*, Stanford University Press.

ORTNER, Sherry (1984): “Theory in Anthropology since the Sixties”, *Comparative Studies in Society and History*, núm. 26, p.126-166.

PÉREZ-FUENTES, Pilar (2003): “*Ganadores de pan y amas de casa: Los límites del modelo de Male Breadwinner Family, Vizcaya, 1900-1965*”, en SARASÚA, Carmen; GÁLVEZ, Lina: *¿Privilegios o eficiencia? Mujeres y hombres en los mercados de trabajo*, Alicante: Universidad de Alicante.

PHIZACKLEA, Annie; WOLKOWITZ, Carol (1995): *Homeworking Women. Gender, Racism and Class at Work*, London: SAGE.

PICCHIO, Antonella (1994): “El trabajo de reproducción, tema central en el análisis del mercado laboral”, en BORDERÍAS, Cristina; CARRASCO, Cristina; ALEMANY, Carmen (comp.): *Las mujeres y el trabajo: rupturas conceptuales*, Barcelona: Icaria. (Publicat originàriament a *Polítiche del lavoro*, núm.19, 1992)

PORTES, Alejandro; CASTELLS, Manuel (1989): “World Underneath: the origins, dynamics and effects of the informal economy”, in PORTES, Alejandro; CASTELLS, Manuel; BENTON, Lauren: *The Informal Economy. Studies in Advanced and Less Developed Countries*, London: The Johns Hopkins University Press.

PRAT, Joan (coord.) (2004): *I això és la meva vida. Relats biogràfics i societat*. Barcelona: Generalitat de Catalunya: Centre de Promoció de la Cultura Popular i Tradicional Catalana

PRATS FERRER, Maria (1995): “El temps de les dones i el temps de les ciutats. Un estudi de cas a la ciutat de Barcelona”, *Documents d'Anàlisi Geogràfica*, 26, p.323-328.

PRATS FERRER, Maria; GARCIA-RAMON, Maria Dolors; CÀNOVES VALIENTE, Gemma (1995): *Las mujeres y el uso del tiempo*, Serie Estudios, 41, Madrid: Ministerio de Asuntos Sociales, Instituto de la Mujer.

PUIG I CASTELLS, Jaume (1987): *L'habitatge i la construcció de la ciutat. Sabadell, 1850-1950*. Sabadell: Fundació Bosch i Cardellach.

PUIG I CASTELLS, Jaume (1991): *El procés de formació de la ciutat de Sabadell*, Ajuntament de Sabadell.

PUIG I CASTELLS, Jaume (2004): “La producció d'habitatge a Sabadell (1940-70). Respostes a un problema”, *Arraona*, IV època, núm.28, p.36-53.

PUIG VALLS, Angelina (1991), “Nivell de vida, condicions laborals i mobilització antifranquista a Sabadell, 1940-1970. Una aproximació des dels testimonis orals”, *Arraona*, III època, núm.8, p.63-75.

PUIG VALLS, Angelina (1994): “La immigració meridional: el cas de Torre-romeu, 1950-1975”, a *Indústria i Ciutat. Sabadell, 1800-1980*, Fundació Bosch i Cardellach / Publicacions de l'Abadia de Montserrat.

PUJADAS, Juan José (1992): *El método biográfico: el uso de las historias de vida en ciencias sociales*, Cuadernos metodológicos, 5, Madrid: CIS.

RAMOS TORRES, Ramon (1990): *Cronos dividido. Uso del tiempo y desigualdad entre mujeres y hombres en España*, Serie Estudios, 26, Madrid: Ministerio de Asuntos Sociales, Instituto de la Mujer.

RAMOS, Maria Dolores (2001): "La medida del mundo. Arquitectura de una investigación en Andalucía", en CARRASCO, Cristina: *Tiempos, trabajos y género*, Barcelona: Universitat de Barcelona.

RAPP, Rayna (1979): "Anthropology: a review essay", *Signs*, 4, p.497-513.

RECIO, Albert (1988a): *La industria textil lanera del Vallés Occidental*. Barcelona: CONC.

RECIO, Albert (1988b): *Capitalismo y formas de contratación laboral*, Colección Tesis Doctorales, Madrid, Ministerio de Trabajo y Seguridad Social.

RIDAO, José María (2004): "Cartografía sobre la cal", en *El pasajero de Montauban*. Barcelona: Galaxia Gutenberg.

RIUS, Agustí (1914): *Topografía médica de Sabadell*.

RIVA, Ascensión (2000): "Treball, processos i canvis a la indústria tèxtil llanera: els acabats", a *Treballs, processos i canvis a la indústria tèxtil llanera*, Sabadell, Museu de la Indústria Tèxtil Llanera.

ROCA, Jordi (2003): "Esposa y madre a la vez. Construcción y negociación del modelo ideal de mujer bajo el (primer) franquismo", en NIELFA, Gloria (ed.): *Mujeres y hombres en la España franquista: sociedad, economía, política, cultura*. Madrid: Instituto de Investigaciones Feministas - Universidad Complutense.

ROF, Ricard; MELERO, Pere (1992): *Història de l'atletisme a Sabadell, 1914-1991. Una llarga cursa de voluntat*. Sabadell: Arxiu Històric de Sabadell.

ROGERS, Susan (1978): "Women's place: a critical review of anthropological theory", *Comparative Studies in Society and History*, 20, p.123-162.

ROIGÉ, X.; ESTRADA, F.; BERTRÁN, O. (1999): *Tècniques d'investigació en Antropologia Social*. Barcelona: Publicacions de la UB, Col·lecció Textos Docents.

ROLDAN, Martha (1985): "Industrial Outworking, Struggles for the Reproduction of Working-class Families and Gender Subordination", in REDCLIFT, Nanneke; MINGIONE, Enzo: *Beyond Employment. Household, Gender and Subsistence*, London: Blackwell.

ROMERO MARIN, Juanjo (2005): "Trabajo femenino y resistencia artesana, 1750-1836", en BORDERÍAS, Cristina: *Instituciones, mercado de trabajo y género: Estado, empresarios y sindicatos*, Barcelona (en premsa).

ROMO PARRA, Carmen (2001): "Tiempo de trabajos. Los límites difusos de las horas excedentes para las mujeres en España (1964-1975)", *Arenal*, núm.8:1, p.55-81.

ROSALDO, Michelle Z. (1974): "Woman, Culture and Society: a theoretical overview", a ROSALDO, Michelle Z.; LAMPHERE, Louise (eds.): *Woman, Culture and Society*, Stanford University Press.

ROSALDO, Michelle Z. (1980): "The Use and Abuse of Anthropology", *Signs*, 5 (3), p.389-417.

SABATÉ MARTÍNEZ, Ana et al. (1991): "Economic Restructuring and the Gender Division of Labour: the Clothing Industry in the rural Areas of Autonomous Community of Madrid", *Iberian Studies*, 20, pp.135-154.

SABATÉ MARTÍNEZ, Ana; RODRÍGUEZ MOYA, Juana; DIAZ MUÑOZ, Mª Angeles (1995): *Mujeres, espacio y sociedad. Hacia una geografía del género*, Madrid: Síntesis.

SANCHÍS, Enric (1984): *El trabajo a domicilio en el País Valenciano*, Madrid: Ministerio de Cultura, Instituto de la Mujer.

SANESTEBAN, Joaquim (1999): "Les coves dels talussos del riu Ripoll", a VIDAL PALET, Pere (dir.): *Documentació dels edificis, les construccions i els elements d'interès arqueològic, arquitectònic, cultural, social, tècnic i industrial de l'àmbit del riu Ripoll a Sabadell*, Sabadell: Ajuntament de Sabadell, 1997-1999.

SANMARTÍN, Ricardo (2003): *Observar, escuchar, comparar, escribir. La práctica de la investigación cualitativa*. Barcelona: Ariel Antropología.

SARASÚA, Carmen (1994): *Criados, nodrizas y amos. El servicio doméstico en la formación del mercado de trabajo madrileño, 1758-1868*, Madrid: Siglo XXI.

SARASÚA, Carmen (2003): "El oficio más molesto, más duro: el trabajo de las lavanderas en la España de los siglos XVIII al XX", *Historia social*, núm. 45, p.53-77.

SARASÚA, Carmen; GÁLVEZ, Lina (eds.) (2003): *¿Privilegios o eficiencia? Mujeres y hombres en los mercados de trabajo*, Alicante: Publicaciones de la Universidad de Alicante.

SAUQUET I CANET, Xavier (2004): "Can Deu, un barri planificat als anys setanta", *Arraona*, IV època, núm.28, p.68-73.

SCOTT, Joan W.; TILLY, Louise A. (1984): "El trabajo de la mujer y la familia en Europa durante el siglo XIX", en NASH, Mary: *Presencia y protagonismo. Aspectos de la historia de la mujer*, Barcelona: Ediciones del Serbal [publicado originariamente en *Comparative Studies in Society and History*, 17(1), 1975].

SERRANO i BLANQUER, Jordi (2002): "Petita història dels joves de l'oposició sabadellenca. La Joventut Comunicasta de Catalunya, 1970-1980" (I), *Arraona*, p.150-175.

SERRANO i BLANQUER, Jordi (2003): "Petita història dels joves de l'oposició sabadellenca. La Joventut Comunicasta de Catalunya, 1970-1980" (i II), *Arraona*, p.230-255.

SHAPIRO, Judith (1981): "Anthropology and the study of gender", in LANGLAND, E.; Gove. W. (eds): *A Feminist Perspective in the Academy*, Chicago: University of Chicago.

SINCLAIR, M.Thea (1991): "Women, Work and Skill: Economic Theories and Feminist Perspectives", in REDCLIFT, Nanneke; SINCLAIR, M.Thea (eds.): *Working Women. International Perspectives on Labour and Gender Ideology*, London: Routledge.

SOCIEDAD ANÓNIMA SUCESORA DE CUADRAS Y PRIM (1940): Crónica de los actos celebrados el 31 de octubre de 1940 por la Sociedad Anónima Sucesora de

Cuadras y Prim en conmemoración del centenario de su fundación, *Sabadell: Talleres Juan Sallent*.

SOLÉ, Carlota; MIGUÉLEZ, Fausto (1987): *Trabajo y crisis económica en Catalunya*. Barcelona: PPU.

SOLSONA, Montserrat; TREVIÑO, Rocío (1995): "Activitat, maternitat i paternitat a l'Europa comunitària", *Documents d'Anàlisi Geogràfica*, núm.26, p.191-207.

STOLCKE, Verena (1984): "Women's labours. The naturalisation of social inequality and women's subordination", en YOUNG, Kate; WOLKOWITZ, Carol; MCCULLAGH, Roslyn: *Of Marriage and the Market. Women's Subordination Internationally and its Lessons*, London: Routledge.

STOLCKE, Verena (1988): *Coffee planters, workers and wives. Class conflict and gender relations on Sao Paulo Plantations, 1850-1980*. New York: St.Martin's Press.

STOLCKE, Verena (1996): "Antropología del género. El cómo y porqué de las mujeres", en PRAT, Joan; MARTÍNEZ, Angel (eds.): *Ensayos de Antropología Cultural. Homenaje a Claudi Esteve-Fabregat*, Barcelona: Ariel Antropología.

STOLCKE, Verena (2003): "La mujer es puro cuento. La cultura del género", *Quaderns de l'Institut Català d'Antropologia*, núm.19, p.69-95.

SUBIRATS, Marina (1993): "El trabajo doméstico, nueva frontera para la igualdad", en Garrido Medina, Luis; Gil Calvo, Enrique: *Estrategias familiares*, Madrid: Alianza Universidad.

TATJER, Mercedes (1998): "Los orígenes de la vivienda social en Barcelona: las cooperativas de viviendas en el primer tercio del siglo XX", en CAPEL, H.; LINTEAU, P.A.: *Barcelona-Montréal. Développement urbain comparé*. Barcelona: Universitat de Barcelona.

TATJER, Mercè (2002): "El trabajo de la mujer en Barcelona en la primera mitad del siglo XX: lavanderas y planchadoras", *Scripta Nova*. Revista electrónica de geografía y ciencias sociales, VI, 119 (23).

TERMCAT (1993): *Lèxic de tèxtil i confecció*, TERMCAT / Departament d'Indústria i Energia.

THOMPSON, Paul (1988) [1978]: *La voz del pasado. Historia oral*. València: Edicions Alfons el Magnànim, Institució Valenciana d'estudis i investigació.

THOMPSON, Paul (1993): "Historias de vida en el análisis del cambio social", en MARINAS, José Miguel; SANTAMARINA, Cristina (eds.): *La historia oral: métodos y experiencias*. Madrid: Debate. (publicado originariamente en *Biography and Society*, California: Sage Publications, 1983)

THURÉN, Britt-Marie (1992): "Del sexo al género. Un desarrollo teórico, 1970-1990", *Antropología*, 2, p.31-55.

TILLY, Louise A. (1978): "The Social Sciences and the Study of Women: A Review Article", *Comparative Studies in Society and History*, 20, p.163-173.

- TORNS, Teresa (2001): "El tiempo de trabajo de las mujeres: entre la invisibilidad y la necesidad", en CARRASCO, Cristina: *Tiempos, trabajos y género*, Barcelona: Universitat de Barcelona.
- TORRELLA PINEDA, Josep (1995): *Cinquanta anys de la Fundació Bosch i Cardellach, 1942-1992*, Sabadell: Fundació Bosch i Cardellach.
- TUBERT, Silvia (1996): *Figuras de la madre*, Feminismos, 35, Madrid/ València: Càtedra.
- VAIOU, Dina (1995): "El treball de les dones i la vida quotidiana al sud d'Europa", *Documents d'Anàlisi Geogràfica*, 26, pp.219-231.
- VALLES, Miguel S. (1997): *Técnicas cualitativas de investigación social. Reflexión metodológica y práctica profesional*. Barcelona: Síntesis Sociología.
- VALLES, Miguel S. (2002): *Entrevistas cualitativas*. Cuadernos metodológicos, 32. Madrid: CIS.
- VALLS, Carme (2003): "Una recerca sobre la revista Can Oriach. L'oposició a Sabadell a partir de la revista Can Oriach, 1966-1977", extracte de la tesi de Llicenciatura presentada al Departament d'Història Contemporània UAB, 1983, publicat a CLUSA, Joaquim; FORNÉS, Eduard; ORTIZ, Carles (2003): *Sabadell (1966-1978). El barri de Ca n'Oriach i la revista Can Oriach. En memòria de Joan Gómez*, Editorial Mediterrània.
- VEGA, Eulalia (2005): Mujeres y asociaciones obreras frente al seguro obligatorio de maternidad republicano, en Cristina BORDERÍAS: *Instituciones, mercado de trabajo y género: Estado, empresarios y sindicatos*, en premsa.
- VERA, Mª Teresa (2001): "Ausencias historiográficas y presencias sociales. Notas bibliográficas sobre usos del tiempo y género", *Arenal*, nº 8, p.83-106.
- VICTORI, Joan (1990): *Tissatge. Aspectes descriptius i d'anàlisi en el procés de teixir*, Terrassa/Barcelona, Universitat Politècnica de Catalunya.
- VILLARINO, Montserrat; ARMAS, Pedro (2000): "La aldea global y el trabajo a domicilio en Galicia: "coser y cantar"", en GARCIA RAMON, M.Dolors; BAYLINA, Mireia: *El nuevo papel de las mujeres en el desarrollo rural*, Vilassar de Mar: Oikos-tau.
- VILLARINO, Montserrat; CÀNOVES, Gemma (2000): "Turismo rural en Galicia: sin mujeres imposible", en GARCIA RAMON, M.Dolors; BAYLINA, Mireia: *El nuevo papel de las mujeres en el desarrollo rural*, Vilassar de Mar: Oikos-tau.
- VIMUSA (1970): *Memoria de actividades 1969*, Sabadell: Vimusa.
- WHITEHEAD, Ann (1979): "Some Preliminary Notes on The Subordination of Women", *IDS Bulletin*, University of Sussex, 10(3), p.10-13.
- WHITEHEAD, Ann (1984): "I'm Hungry Mum. The Politics of Domestic Budgeting", in YOUNG, Kate; WOLKOWITZ, Carol; MCCULLAGH, Roslyn: *Of Marriage and the Market. Women's Subordination Internationally and its Lessons*, London: Routledge.

WOMEN AND GEOGRAPHY STUDY GROUP OF THE I.B.G. (1984): "Women's Employment, Industrial Location and Regional Change", in *Geography and Gender*, London: Hutchinson.

YANAGISAKO, Sylvia Junko (1979): "Family and household: the analysis of domestic groups", *Annual Review of Anthropology*, 8, p.161-205.

YBARRA, Joan Antoni (1989): "Informalization in the Valencian Economy: A Model for Underdevelopment", in PORTES, Alejandro; CASTELLS, Manuel; BENTON, Lauren: *The Informal Economy. Studies in Advanced and Less Developed Countries*, London: The Johns Hopkins University Press.

ANNEX

Índex de taules

Capítol 3

1 – Coves habitades als marges del riu Ripoll, 1946-1957	124
2 – Grans promocions d'habitatges (1940-1970).....	130

Capítol 4

3 – Distribució d'establiments a Sabadell per activitat l'any 1924	144
4 – Evolució del nombre total d'empreses per sectors industrials	144
5 – Danys sobre la indústria sabadellenca a causa de la guerra	147
6 – Empreses llaneres. Sabadell, 1934 i 1950	148
7 – Percentatge mà d'obra per sectors sobre la població activa, 1940-1960	149
8 – Maquinària a la indústria llanera. Sabadell.....	152
9 – Suspensions de pagaments empreses tèxtils. Sabadell, 1975-1986.....	153
10 – Empreses i treballadors/es al sector tèxtil, cuir i confecció de Sabadell, 1995...	153

Capítol 5

11 – Ocupació al sector tèxtil de Sabadell el 1919	190
12 – Ocupació al sector tèxtil de Sabadell el 1918 segons la COCIS.....	191
13 – Ocupació el 1920 segons dades del Mercado de Trabajo	192
14 – Distribució percentual per sexes del nombre d'obriers a les diferents fases de la producció, 1921	193
15 – Treballadors i treballadores a la indústria tèxtil, 1914-1926	193
16 – Treballadors i treballadores de Cuadras i Prim, 1901-1941	195
17 – Oficis de les dones segons la Reglamentació de Treball de 1943	201
18 – Oficis a la indústria llanera l'any 1919 a la fase de Sorteig.....	203
19 – Oficis a la S.A. Marcet l'any 1960 a la fase de Sorteig.....	204
20 – Oficis a la indústria llanera l'any 1919 a la fase de Filatura	205
21 – Oficis a la S.A. Marcet l'any 1960 a la fase de Filatura	207
22 – Oficis a la indústria llanera l'any 1919 a la fase de Tissatge.....	209

23 – Oficis a la S.A. Marcet l'any 1960 a la fase de Tissatge	214
24 – Oficis a la indústria llanera l'any 1919 a la fase d'Acabats	215
25 – Oficis a la S.A. Marcet l'any 1960 a la fase d'Acabats	219
26 – Oficis a la indústria llanera l'any 1919 a les feines de despatx	221
27 – Oficis de despatx a la S.A. Marcet l'any 1960	222
28 – Oficis amb posició de comandament a la indústria llanera l'any 1919.....	223
29 – Oficis amb posició de comandament a la S.A. Marcet l'any 1960	224
30 – Oficis tècnics a la S.A. Marcet l'any 1960	225
31 – Oficis poc qualificats a la indústria llanera l'any 1919	225
32 – Oficis poc qualificats a la S.A. Marcet l'any 1960	226
33 – Oficis auxiliars a la indústria llanera l'any 1919	227
34 – Oficis auxiliars a la S.A. Marcet l'any 1960	228
35 – Oficis de Serveis a la S.A. Marcet l'any 1960	229
36 – Oficis a les indústries del ram de l'aigua l'any 1919 a la fase d'Aprèsts i Acabats	230
37 – Oficis amb una posició de comandament a les indústries del ram de l'aigua l'any 1919.....	230
38 – Oficis poc qualificats a les indústries del ram de l'aigua l'any 1919.....	231
39 – Oficis auxiliars a les indústries del ram de l'aigua l'any 1919	231
40 – Oficis de despatx a les indústries del ram de l'aigua l'any 1919	231
41 – L'ensenyament primari a Sabadell, 1931	233
42 – Matrícula de les seccions de sargidores i passadores de l'Escola Industrial, 1918-1935	239
43 – Treballadores d'altres sectors industrials l'any 1919	245

Capítol 6

44 – Cuadras i Prim. Estimació dels salaris setmanals, 1901-1960	254
45 - Salaris setmanals, ingressos i pressupost familiar.....	255
46 - Ingressos i despeses d'una família hipotètica i dues famílies reals, 1919-1925 .	256
47 - Sou setmanal per 48 hores de treball segons el pacte col·lectiu de 1934.....	259
48 - Salaris nominals a la S.A. Marcet, 1943 i 1956 (Ptes. Diàries).....	261
49 - Elaboracions percentuals de la disminució de la capacitat adquisitiva dels salaris.....	262
50 - Evolució del pressupost familiar mensual (en pessetes)	263

51 - Quadre comparatiu del cost de la vida, salaris i poder adquisitiu d'una família obrera	264
52 - Visites realitzades pel Consultori de maternologia, 1928-1933	279
53 - Visites realitzades i biberons proporcionats pel Consultori de Puericultura, 1928-1933	279

Índex de gràfics

Capítol 3

1 – Evolució de la població de Sabadell al segle XX.....	113
2 – Arribada d'immigrants, 1941-1980	114
3 – Origen dels ciutadans de Sabadell, 1940-1980	115
4 – Procedències per districtes, 1960	116
5 – Població en els “suburbis” de Sabadell, 1940-1959	118
6 – Coves del Ripoll. Procedència dels caps de família	123

Capítol 4

7 – Evolució percentual de la maquinària tèxtil, 1900-1925	140
8 – Evolució de la mà d'obra a la indústria tèxtil sabadellenca, 1913-1935.....	145
9 – Tipologia de les empreses llaneres a Sabadell, 1934	145
10 – Evolució mà d'obra sectors industrials, 1940-1960	149
11 – Mà d'obra ocupada a la indústria tèxtil llanera, 1971-1981	151
12 – Incidència de l'atur a Sabadell, 1979-1982. Percentatge sobre població activa.	151
13 – Tipologia dels edificis industrials a Sabadell, 1896-1914	174
14 – Dades de consum elèctric: percentatge sobre el total d'energies	175

Capítol 5

15 – Ocupació a la indústria tèxtil sabadellenca al voltant de 1920	192
16 – Treballadors i treballadores per grups d'oficis, 1920	194
17 – Molins Hermanos. Treballadors i treballadores, 1945	196
18 – Evolució del nombre de treballadors i treballadores, Cuadras i Prim, 1901- 1960	197
19 – Molins Hermanos. Oficis més freqüents per sexe cap al 1940	200
20 – Evolució d'alguns oficis de la filatura Cuadras i Prim, 1901-1960	209
21 – Oficis del tissatge a Molins Hermanos, 1940.....	213
22 – Percentatges d'ocupació a la indústria llanera, 1919	232

23 – Nivell d'instrucció elemental a Sabadell, 1900-1910	233
24 – Cuadras i Prim: Edat d'incorporació a l'empresa, 1905-1961	236
25 – Cuadras i Prim. Edat d'incorporació a l'empresa per sexe, 1905-1961	237
26 – Edat d'incorporació a l'empresa S.A. Marçet, anys 1939-1960.....	237

Capítol 6

27 – Evolució del salari-hora en números índex	251
28 – Evolució dels salaris de les treballadores tèxtils a Sabadell, 1914-1925.....	253
29 – Percentatge salari setmanal dones respecte d'homes mateixa secció Cuadras i Prim, 1900-1960.....	255
30 – Conceptes del salari de teixidor en pessetes. Terrassa, 1945.....	258
31 – Conceptes del salari de teixidora. Terrassa, 1945	258
32 – Nivell salarial Molins Hermanos, 1946	260
33 – Distribució de les despeses familiars, 1936 i 1960.....	264
34 – Volum de treball de cada cosidora a domicili de Corominas l'any 1927	291
35 – Volum global de peces de Corominas a domicili, 1927	291

índex d'imatges

Capítol 3

1 – Esquema del projecte d'eixampla i reforma de Miquel Pascual i Tintorer, 1886 ..	107
2 – Portades dels fulls informatius de les Agrupacions de Veïns de la Concòrdia i Gràcia i de la revista Can Oriach	110
3 – Fases de creixement de Sabadell	111
4 – Evolució de l'habitatge unifamiliar, 1800-1940	122
5 – Dibuix d'una cova del Ripoll.	125
6 – Fotografies de dues estades, 1980.....	126
7 – Grans promocions d'habitatges (1940-1970)	131

Capítol 4

8 – Molí d'en Fontanet i Vapor dels Nois Buxons, Molí Xic i Ca la Daniela, 1927.....	136
9 – Vista aèria de Sabadell, anys vint	138
10 – La llana: procés tèxtil	155
11 – Classificació del velló per qualitats	157
12 – Assortiment de cardes.....	158
13 – Pentinadora	160
14 – Contínua de filar	161
15 – Ordidor de bóta.....	164
16 – Eines de la passadora.....	165
17 – Malles o bagues.....	167
18 – Esquema d'un teler mecànic	169
19 – Eines de la cosidora	171
20 – Esquema descriptiu d'una màquina de vapor locomòbil semifixa.....	174

Capítol 5

21 – Activitats professionals de la població. Sabadell, 1960.....	198
22 – Sorteig de llana a la S.A. Marcet, anys cinquanta	203
23 – Contínua de filar a la fàbrica Artèxtil, 1952	204

24 – Canonera a la fàbrica Artèxtil, 1952.....	210
25 – Ordidora a la fàbrica Artèxtil, 1952.....	211
26 – Teixidores a la Fàbrica Molins Hermanos, 1945 aproximadament	212
27 – Cosidores a la fàbrica Marcet, anys cinquanta	218
28 – Despatx de la fàbrica Mateo Brujas, anys vint.....	221
29 – Nenes aprenent a cosir peces a l'Escola Industrial, 1930-1935	238
30 – Servei domèstic, 1910-1920 aproximadament	246

Capítol 6

31– Dues generacions d'alumnes de l'Escola Industrial. Trobada de cosidores de peces, 19 d'abril de 1998	294
--	-----

Capítol 7

32 – Safareig del carrer Reina Elionor, 1934	311
33 – Dones rentant la roba al riu Ripoll, 29 de gener de 1961	312
34 – Dona cuinant a les coves de Sant Oleguer, anys cinquanta	315
35 – Ball a l'envelat, anys vint	320
36 – Aplec de la sardana al Bosc de Can Feu, anys vint	323
37 – Dones preparant rams de llorer i olivera per a la processó de diumenge de rams a Sant Fèlix, 1920 aproximadament	330
38 – Secció excursionista Sabadell, 7 de juny de 1936	331

relació de fonts consultades

Tots els documents provenen de l'Arxiu Històric de Sabadell.

FONS MUNICIPAL. TREBALL

- Instituto de Reformas Sociales, Inspección de Trabajo. Acta de apercebimiento, sense data (Posterior a l'1 de març de 1906, que és quan es reglamenta el Servei d'Inspecció).
- Gremio de Fabricantes de Sabadell: Reglamentación Nacional de Trabajo para el Sector Lana de la Industria Textil, 28/03/1943.
- Recopilació de les disposicions que sobre el règim de treball i qüestions connexes manté en vigor l'Associació de Fabricants de Teixits de Llana i de les obligacions més fonamentals imposades per la llei en aquest aspecte.

FONS MUNICIPAL SENSE CLASSIFICAR

- Relación de los patronos de la demarcación de la cámara de comercio e industria de Sabadell clasificados en grupos y subgrupos, según el RD de 11/10/1919, AHS, Fons municipal sense classificar.
- Antecedentes referentes a la constitución de las comisiones paritarias de destajistas de los ramos de tejidos y sastrería y confecciones en general para determinar el "salario tipo", 1925, AHS, Fons municipal sense classificar.
- Censo patronal aprobado por la Junta Local de Reformas Sociales en 31/12/1924, AHS, Fons municipal sense classificar.
- Apéndice nº2 al expediente de la constitución del cuerpo de jurados del Tribunal Industrial. Censo Obrero.
- Mercado de Trabajo (aporta dades del nombre d'obrers i els seus salaris dels anys 1914, 1920, 1924, 1925 i 1926; es va elaborar a partir de la R.O. del Ministerio de Trabajo, Comercio e Industria del 20/07/25, i la informació estava destinada a l'Oficina Internacional de Ginebra).
- Reglaments interiors de diverses empreses.

- Document sobre la prohibició del treball nocturn de les dones (fa referència al RD del 15/08/1927 establint els torns de treball de les dones a la indústria tèxtil i metal·lúrgica).
- Incidents relacionats amb perruqueries de senyores, 1929.
- Acord entre la Federació Tèxtil i el Sindicat Unió de l'Art Fabril i Tèxtil sobre vacances obreres, 1932.
- Bases reguladores del treball en el comerç detallista de la ciutat de Sabadell, 1933.
- Antecedents relatius a l'acomiadament de dues obreres, motivat per baralles, en la casa Scrs. de Fills de Josep Buxó, 1936.
- Informació del cost de la vida de l'obrer interessada per la Delegació Especial de Serveis Socials i del Ministeri de Treball de Catalunya, 1936.
- Pacte col·lectiu regulador del treball dels obrers de la indústria tèxtil llanera de Sabadell atorgat per les representacions de la Federació Tèxtil i el Sindicat Unió de l'Art Fabril i Tèxtil, 1934.
- Circular de la Unió Industrial de Sabadell, 4 de setembre de 1913.

FONS MUNICIPAL. CULTURA

- Plans d'ensenyament i horaris de l'Escola Industrial d'Arts i Oficis, 1942-43.
- Matrícula de les escoles de tall i confecció, 1909-1960 (expedients 483, 514, 586, 624, 686, 801, 830, 860, 862, 1109).
- Reglamento interior de las escuelas municipales de Corte, 1911 (expedient 532).
- Reglament del Patronat de l'Escola Industrial d'Arts i Oficis, 1907 (expedient 456-A).
- Censo escolar, 1910 (expedient 490).
- Alumnos de la Escuela Industrial de Artes y Oficios, 1942 (expedient 2055-A).

URBANISME I OBRES. VIVENDES I SUBURBIS (1951-1988)

- Relación de cuevas y barracas existentes en 1° de julio de 1955.
- Relación de cuevas y barracas existentes en 1° de julio de 1957.

FOMENT

- Ban de l'alcaldia de Sabadell del 25 de maig de 1951 (expedient 1535/1951).

ARXIU PRIVATS

S.A. MARCET

- Fitxes de Personal.

COROMINAS, S.A.

- Setmanals a preu fet, 1925-1957.
- Setmanals plantilla y destajo (1903-1907, 1907-1912, 1912-1917, 1917-1921)
- Relaciones de personal (1927-1953).
- Registros de personal, 1952-1975 i relacions de 1927 i anys trenta.
- Producció anual de cosidores (2 volums 1948-49 i 1949-50)
- Control i costos de producció cosidores (2 volums 1961-1962 i 1962-1963).

CUADRAS I PRIM (42 capsos, 7 lligalls i 1 carpeta)

- Fitxes de personal
- Llibre de registre de personal de fàbrica, 1910-1913
- Cens obrer 18/06/1946
- Fulls registre personal retort per anys d'ingrés, 1878-1934
- Relació de personal, 8/19/1964
- Relació de personal, 1948-1949
- Relació de baixes temporals, 1935/1937
- Relació altes i baixes empresa, 1960-1967 (incompleta)
- Padrón inicial, Caja de Jubilaciones y Subsidios de los Trabajadores de la Industria Textil. Mutualidad de Previsión Social, abril 1947 y rectificaciones de marzo, mayo, junio y julio de 1947.
- Caja de jubilaciones y subsidios de los trabajadores de la industria textil. Mutualidad de Previsión Social. Jubilaciones, 1947-1953
- Caja de jubilaciones y subsidios de los trabajadores de la industria textil. Mutualidad de Previsión Social. Nupcialitat, 1947-1963
- Caja de jubilaciones y subsidios de los trabajadores de la industria textil. Mutualidad de Previsión Social. Viudetat, 1948-1953
- Caja de jubilaciones y subsidios de los trabajadores de la industria textil. Mutualidad de Previsión Social. Defunciones, 1947-1953
- Caja de jubilaciones y subsidios de los trabajadores de la industria textil. Mutualidad de Previsión Social. Larga enfermedad, 1948-1953

- Caja de jubilaciones y subsidios de los trabajadores de la industria textil. Mutualidad de Previsión Social. Invalidez, 1947-1948
- Caja de jubilaciones y subsidios de los trabajadores de la industria textil. Mutualidad de Previsión Social. Correspondencia, 1947-1956
- Setmanals apartadors, 1884-1951
- Setmanals rentadors, cardes i pentinats, 1899-1911
- Setmanals cardes, 1886-1951
- Setmanals pentinats, 1911-1951
- Setmanals preparació, 1897-1951
- Setmanals filatura, 1898-1951
- Setmanals filatura: contínues de filar, doblar i tòrcer, 1901-1951
- Setmanals Aspi, torn, bobina, 1891-1951
- Setmanals Barcelona (Mossos, paqueteres, rodeteres, aspiadores), 1901-1948
- Setmanals Barcelona (Mossos i treballadores a preu fet), 1953-1961
- Setmanals Secció Vària, 1884-1951
- Setmanals Magatzem, 1889-1944
- Setmanals Taller, 1884-1944
- Setmanals màquina, 1892-1944
- Setmanals desgreixador, 1948-1951
- Setmanals majordoms, 1902-1951
- Fulls de setmanals, 1960
- Setmanals i salaris. Diversos

MOLINS HERMANOS SUCESOR

- Contractes de treball, 1939-1945.
- Certificats per al contracte de menors, 1941-1944.
- Relació del personal que formava la plantilla el 18 de juliol de 1936 i que encara en forma part, 1939.
- Relació jurada del personal que treballa a la casa, 7/06/1940.
- Personal de la plantilla del despatx, 4/04/1940.
- Certificats de baixes de personal, 1942-1947.
- Certificats diversos, 1942-1945.
- Documentació referida a remuneracions del personal, 1939-1946.
- Pacte per a treballar hores extraordinàries, 1941.
- Despatxament de personal, 1939.

- Horaris de treball, 1941-1944.
- Magistratura de Treball de Barcelona. Demanda d'Antoni Fuster Torres sobre accident de treball, 1943.
- Aprenentatge, 1941-1945.
- Tarifa de preus mínims de l'Associació de Teixidors Auxiliars de la Indústria Tèxtil de Sabadell (drapaires), 7/02/1935.
- Central Nacional Sindicalista, 1939.
- Central Nacional Sindicalista, 1947.
- Qüestionari del Sindicat Tèxtil Comarcal de la CNS, 26/03/1945.
- Escola Industrial d'Arts i Oficis, 1944-1947.
- Mutua Sabadellenca d'Accidents de Treball i de Malalties

PUBLICACIONS PERIÒDIQUES

- *Boletín de la COCIS* (publica anualment des de 1913 estadístiques del nombre de treballadors i els salaris mitjans dels treballadors. A vegades també fa referència al nombre d'alumnes de l'Escola Industrial i el Centre de Dependents del Comerç i de la Indústria.)
- *El Pueblo*
- *El trabajo*

BIBLIOTECA

- 1962: *Riadas*, Sabadell, 1963.
- Agustí RIUS i TARRAGÓ: *Topografia mèdica de Sabadell*, 1914.

GRANS FORMATS

- Situación de barracas y cuevas, 1946.

ALTRES

- Expedients d'obertura d'establiments (1923-1954).
- Matrícula industrial (1931, 1934, 1940, 1950 i 1958).

FONS DE LA SECCIÓ D'IMATGE I SO

- Fons traspasat des del Museu d'Història de Sabadell (6.750 fotografies)
- Fons codificat de l'Arxiu Històric de Sabadell (3.090 fotografies)
- Fons pendent de classificar (4.289 fotografies)
- Fons Francesc Casañas i Riera (3.400 fotografies i negatius)
- Fons de la S.A. Marcet (676 fotografies, ordenades en àlbums)
- Donacions diverses a l'AHS (83 fotografies)

relació de fonts orals

- **Araceli** (Almería, 1944)

Confeccionista

Entrevista realitzada l'11 de febrer de 1997 a casa seva.

- **Clara** (Granja de Torrehermosa, Badajoz, 1933)

Treballadora tèxtil, cosidora i confeccionista.

Entrevista realitzada el 26 de març de 1997 a casa seva.

- **Antonia** (Palma del Río, Córdoba, 1953)

Confeccionista.

Entrevista realitzada el 19 d'abril de 1997 a casa seva.

- **Roser** (Sabadell, 1945)

Diversos oficis al comerç, indústria i treball a domicili.

Entrevista realitzada el 2 de maig de 1997 a casa seva.

- **Conchi** (Sabadell, 1969)

Confeccionista.

Entrevista realitzada el 3 de maig de 1997 a casa seva.

- **Marcelina** (Benamaurel, Granada, 1949)

Cosidora i confeccionista.

Entrevista realitzada el 4 de juny de 1997 a casa seva.

- **Juanita** (Sabadell, 1935)

Treballadora tèxtil i cosidora a domicili.

Entrevista realitzada l'11 de juny de 1997 a casa seva.

- **Loli** (Campillos, Málaga, 1949)

Confeccionista.

Entrevista realitzada el 29 de juliol de 1997 a casa seva.

- **Felipa** (Sabadell, 1919)

Cuidanta i cosidora a domicili.

Entrevista realitzada l'1 de juny de 1998 a casa seva.

- **Edita** (Castro de Paraleda, 1928)

Quinera i altres tasques de servei domèstic i diversos oficis de la indústria tèxtil.

Entrevistes realitzades el 16 de maig i el 15 de juny de 2000 a casa seva.

- **Tere** (Sabadell, aprox. 1950)

Diversos oficis a la indústria tèxtil.

Entrevista realitzada el 24 de setembre de 1998 al seu lloc de treball (no enregistrada).

- **Montserrat i Maria**

Cosidores de peces.

Entrevista realitzada el 16 d'octubre de 1998 al lloc de treball de la Montserrat (no enregistrada).

- **Jordi Marmiñà**

Professor de l'Escola d'Arts i Oficis i coneixedor de la indústria tèxtil des de la seva experiència personal.

Entrevistes realitzades el 6 d'abril i el 5 de maig de 2000 al seu lloc de treball.

- **Grup de memòria al centre cívic de Gràcia**

Febrer de 2000 (aproximadament vint persones, tant homes com dones, majoritàriament jubilats).

- **Grup de memòria al centre cívic de la Creu de Barberà.**

6 d'abril de 2000 (aproximadament vint persones, tant homes com dones, majoritàriament jubilats).

- **Grup de memòria al centre cívic de Campoamor.**

22 de juny de 2000 (vuit persones, però bàsicament van parlar quatre dones –la Margarita (Ávila, aprox. 1920, nuadora), l'Eugenia (cosidora), la Maria (Sabadell, aprox.1950, filatura i ordidora) i la Pepa (filatura)-, d'edats entre els quaranta i els vuitanta anys, que havien desenvolupat diferents oficis tèxtils). Els noms de Maria i Pepa són pseudònims; el nom real de totes dues era Antonia, però s'ha canviat per no crear confusió, atès que ja havia entrevistat una altra Antonia.

- **Converses informals** amb altres dones treballadores

Obtingudes a través dels contactes del Museu d'Història de Sabadell, com ara les treballadores que van participar en les activitats complementàries a l'exposició *Dona i Treball Tèxtil. Sabadell, 1900-1960*, que van incloure demostracions dels oficis d'ordidora, passadora i cosidora els dies 21 de març, 11 d'abril i 16 de maig de 1999. Hi van col·laborar Immaculada Rifà i Ana Mª Rifà, ordidores, Ana Mª Burgueño, passadora, i Tere Seguí, cosidora, i ho va coordinar Jordi Marmiñà.

- **Trobada anual de cosidores**

La Salut, abril de 1998 (vint-i-cinquena edició).

Guió general d'entrevista a una treballadora

L'entrevista es planteja de manera flexible, introduint preguntes que permetin una resposta oberta a partir de diferents blocs temàtics. L'entrevista s'anirà estructurant a partir del discurs de la persona entrevistada.

Durant la conversa només es pren nota d'allò necessari per conduir l'entrevista (dates importants, punts sobre els que cal tornar posteriorment, etc.). L'enregistrament permetrà transcriure literalment l'entrevista i estudiar tot el seu contingut.

Sempre que sigui possible, és convenient acordar una segona cita per poder comentar alguns aspectes que no han quedat prou clars, confirmar alguna informació o plantejar noves preguntes que poden sorgir durant la transcripció.

DADES INICIALS:

- nom, lloc i data de naixement

TREBALL

ACCÈS AL TREBALL

- A quina edat va començar a treballar?
- Quina va ser la seva primera feina? Descripció
- Com va trobar la primera feina?

MOBILITAT AL TREBALL

- Sempre va fer el mateix ofici?
- Va canviar de feina o d'empresa? Per què?
- Va treballar a casa? Quan? Per què?
- Va deixar de treballar quan es va casar o quan els seus fills eren petits?

FORMACIÓ

FORMACIÓ PER A L'OFICI

- Com va aprendre l'ofici?
- Va estudiar a l'Escola Industrial?
- Va anar a una "entrada"?
- Quines alternatives hi havia per a les nenes? (per estudiar i per treballar)

FORMACIÓ ESCOLAR

- A quina edat va deixar l'escola? Per què? Qui ho va decidir?
- A quina escola anava? Era prop d'on vivia?
- Què recorda de l'escola?

LA JORNADA

JORNADA LABORAL

- Quin era l'horari de treball?
- Quants dies a la setmana treballava?
- Si treballava a la fàbrica, havia de netejar les màquines després de la jornada?
- Descrigui la seva jornada quotidiana.

JORNADA DOMÈSTICA

- Qui feia les tasques domèstiques quan vostè era petita?
- ... quan era jove?
- ... quan es va casar?
- ... quan els seus fills i filles es van anar fent grans?
- Qui anava a comprar?
- Qui portava els nens a l'escola?
- Qui portava els nens al metge?
- Qui cuidava els malalts o la gent gran?

ECONOMIA

- Quant guanyava?
- A que destinava el que guanyava?
- El seu marit, guanyava més que vostè?
- Per què creu que les dones guanyaven menys diners?

TEMES QUOTIDIANS

- Com anava a treballar? Hi havia transports? Treballava lluny de casa?
- Com era la casa on vivia? Tenia llum i aigua?
- Al barri on vivia, hi havia botigues o havia d'anar a comprar a plaça?
- Qui feia la roba de la seva família? La comprava? Tenia màquina de cosir?
- Amb qui vivia? Quants fills tenia?

TEMPS LLIURE I SOCIABILITAT

- Estava afiliada a un sindicat o a un partit polític?
- Pertanyia o pertany a alguna associació o entitat?
- A què dedicava el temps lliure?
- Què és el temps lliure per a vostè?

Guió d'entrevista a una cosidora que havia estudiat a l'Escola Industrial

FORMACIÓ

- Per què va anar a estudiar a l'Escola Industrial?
- Quines alternatives hi havia per a una nena?

ACCÈS AL TREBALL

- Quina va ser la seva primera feina?
- Va treballar a casa?
- Altres companyes de l'Escola Industrial treballaven a casa?
- Va deixar de treballar quan les seves filles eren petites?

CARACTERÍSTIQUES DEL TREBALL

- En què consisteix el treball?
- Quin era l'horari de treball?(jornada laboral)

MARC FAMILIAR

- Tipus d'unitat familiar
- Relació entre el treball i el cicle de vida (diferents etapes)
- A què destinava el que guanyava?

ALTRES TASQUES

- Qui feia les tasques domèstiques?
- Cura d'altres persones (nens, malalts...)
- Compres

SOCIABILITAT

- Pertenència a grups, associacions, sindicats, partits, etc.
- A què dedicava el temps lliure?

Guió grup de memòria sobre experiències dels veïns de Gràcia

INCORPORACIÓ AL MÓN LABORAL

- A quina edat van començar a treballar? Per què?
- On van començar a treballar? Qui els va facilitar la primera feina
- En què treballaven els seus pares?
- A quina edat van deixar els estudis?
- Com van aprendre l'ofici? Qui els hi va ensenyar?

VARIACIONS DEL LLOC DE TREBALL

- Van canviar d'ofici o sempre van fer la mateixa feina?
- Van treballar sempre a la mateixa empresa?

ABANDONAMENT DEL MÓN LABORAL

- Van treballar sempre o van deixar de treballar en algunes èpoques?
- Van treballar a domicili? Per què? Coincideix amb el fet de ser mare o de casar-se?
Com valoren el treball a domicili?
- A quina edat van deixar de treballar?

ASPECTES ECONÒMICS

- Guanyaven el mateix que els homes? Per què?
- A què destinaven els diners que guanyaven?

TREBALL DOMÈSTIC I CURA DE LA FAMÍLIA

- Qui feia el treball domèstic?

TEMPS LLIURE

- A què dedicaven el temps lliure? Com es divertien? Quan sortien?

Tenir en compte en tot moment:

- Dates en què es produeixen els canvis
- Esdeveniments familiars rellevants (casament, fills, mort de familiars, etc.)

